

03.3/18 2000/2/
Г 15

ГАЛИЧИНА

НАУКОВИЙ І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНІЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ ЧАСОПИС

4'2000

Засновник: Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника
Історичний факультет

Головний редактор: Микола Кугутяк
Відповідальний секретар: Ігор Райківський
Редакційна рада: Володимир Грабовецький
Василь Грещук
Леонід Зашкільняк (м. Львів)
Олександр Карпенко
Володимир Качкан
Віталій Кононенко
Юрій Лащук
Володимир Матвіїшин

63.3(4Укр3) | 776651 | м. Львів)
Г 15 | | евич (м. Львів)
Галичина: Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис | 20.00 | Львів)

Літературний ред. 2000
Художник: евич
Комп'ютерне оф. ик

! а тому

77 66 51 1071

еріалів,
дакційної ради !

Реєстрація

Часопис „Галичина“ затверджений фаховим виданням ВАК України з наступних галузей наук: історія, філологія, мистецтвознавство.

ГАЛИЧИНА 4'2000

При передруці матеріалів посилання на дане видання обов'язкове

ГАЛИЧИНА

НАУКОВИЙ І КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНІЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ ЧАСОПИС

4'2000

м. Івано-Франківськ

З М І С Т

АРХЕОЛОГІЯ

- Володимир БАРАН
**ПРОБЛЕМА СЛОВ'ЯНСЬКИХ РУСІВ У СВІТЛІ
АРХЕОЛОГІЇ 7**
- Ігор КОЧКІН, Богдан ТОМЕНЧУК
**ГАЛИЦЬКА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ
ПРИКАРПАТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ:
ПІДСУМКИ ПОЛЬОВОГО СЕЗОНУ 2000-го РОКУ 15**

ІСТОРІЯ

- Богдан ТОМЕНЧУК
**ОДЕРЖАВЛЕННЯ ТА ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ ГАЛИЦЬКО-
ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В ЧАСИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ.
ІХ-ХІІІ ст. (ЗА ДАНИМИ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ). . . 16**
- Ігор РАЙКІВСЬКИЙ
**УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ
КІНЦЯ ХVІІІ — ПОЧАТКУ ХХ ст. 25**
- Борис САВЧУК
**БРАТСТВА І МІСІЇ ТВЕРЕЗОСТІ В ГАЛИЧИНІ
В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст. . 49**
- Володимир ВЕЛИКОЧИЙ
**НАЦІОНАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО СІЧО-
ВОГО СТРІЛЕЦТВА. 56**
- Анатолій ГРИЦАН
**МІЖПАРТІЙНА БОРОТЬБА ЗА ВПЛИВ НА
„ПРОСВІТУ“ НА ПРИКАРПАТТІ В 1921-1939 РОКАХ. . 61**
- Василь МАРЧУК
**ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УМОВАХ
НІМЕЦЬКОГО ТА РАДЯНСЬКОГО
ТОТАЛІТАРИЗМІВ (1941-1946 рр.) 66**

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА
вул. 021 23706
77 66 51

Юрій КИРИЧУК
**ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗБРОЙНОГО
 ПІДПІЛЛЯ ОУН-УПА В ЗАКЕРЗОННІ (1945-1947 рр.). . .73**

Ігор ЖАЛОБА
**ДНІСТЕР ЯК ТРАНСПОРТНА АРТЕРІЯ
 У 50-х РОКАХ ХІХ ст. 84**

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Микола КУГУТЯК
**УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНЕ
 ОБ'ЄДНАННЯ: АКТИВІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ,
 ПОСИЛЕННЯ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ
 ВПЛИВІВ (1928-1930 рр.) 90**

Михайло МОСКАЛЮК
**ДЕРЖАВОТВОРЧА КОНЦЕПЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ
 ХРИСТІАНСЬКИХ СУСПІЛЬНИКІВ У МІЖВОЄННІЙ
 ГАЛИЧИНІ (1920-1939 рр.):
 ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ 97**

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Сергій ЛИТВИН
**СИМОН ПЕТЛЮРА І ЗАХІДНА ОБЛАСТЬ УНР
 (НОВІ ДЖЕРЕЛА ПРО ДОПОМОГУ ДИРЕКТОРІЇ
 УКРАЇНСЬКІЙ ГАЛИЦЬКІЙ АРМІЇ В 1919 РОЦІ) 102**

ЕТНОПОЛІТИКА

Володимир КАФАРСЬКИЙ
**МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ
 УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОГЕНЕЗУ 110**

Василь ДЕБЕНКО
**„КИЇВСЬКА СПАДЩИНА“ В ІМПЕРСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ
 МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ КІНЦЯ ХV–ХVІ ст. 122**

МОВОЗНАВСТВО

Уляна МРОЗІЦЬКА
**ЛАТИНСЬКА МОВА У МОВНО-КУЛЬТУРНОМУ
 ЖИТТІ УКРАЇНИ 129**

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Дмитро СТЕПОВИК
• ФОРМУВАННЯ ІКОНОГРАФІЇ ІСУСА ХРИСТА 135

Василь ХОМИН
**МОНУМЕНТАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО В ГАЛИЧИНІ
 КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.: ПРОБЛЕМИ
 ТРАДИЦІЇ І НОВАТОРСТВА 141**

Ярослав БАБИНСЬКИЙ
„МАЛАНКА“ НА ПОКУТТІ 147

Валентина АНТОНЮК
**ЯКІ ЧАСИ, ТАКІ Й ПІСНІ...
 (КОНЦЕРТНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ІСТОРИЧНО
 УСТАЛЕНА ФОРМА ВЗАЄМОДІЇ ТВОРЧОЇ
 ОСОБИСТОСТІ ТА СУСПІЛЬСТВА) 156**

Зоя ПОПОВА
**УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР-СТУДІЯ
 Й. ГІРНЯКА-О. ДОБРОВОЛЬСЬКОЇ В США 159**

ЕКОЛОГІЯ

Ольга ВАСЮТА
**УЧАСТЬ УКРАЇНИ У ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ
 ОРГАНІЗАЦІЙ ПО ОХОРОНІ ДОВКІЛЛЯ 163**

ІСТОРІЯ ОСВІТИ

Микола КУГУТЯК, Петро ФЕДОРЧАК
**ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ ПРИКАРПАТСЬКОГО
 УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА:
 60 РОКІВ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ, НАУКОВОЇ
 ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 170**

Олександр ЗАВАЛЬНЮК
**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
 УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ І ГАЛИЦЬКІ
 УКРАЇНЦІ (1918-1920 рр.) 177**

ІСТОРИОГРАФІЯ

- Олег РАФАЛЬСЬКИЙ
НЕУКРАЇНЦІ В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 років
 (Історіографічний аспект) 184

ПУБЛІЦИСТИКА

- Олесь КОЗУЛЯ
ЧИЯ МОВА – ТОГО Й ДЕРЖАВА 191

НАУКОВИЙ ДЕБЮТ

- Віталій ГЕНИК
ТАЄМНИЦЯ ЗБРУЦЬКОГО ІДОЛА 195
- Тамара ГАЛИЦЬКА-ДІДУХ
УКРАЇНА В ПОЛІТИЦІ УРЯДІВ РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ
ТА ПОЛЬЩІ НА ПОЧАТКУ 1920 р. 199

РЕЦЕНЗІЯ

- Ігор РАЙКІВСЬКИЙ
ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
БУКОВИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ
ХХ СТОЛІТТЯ В НАУКОВІЙ ПРАЦІ ПРОФЕСОРА
В. М. БОТУШАНСЬКОГО 204
- НАШІ АВТОРИ** 207

Володимир Баран

ПРОБЛЕМА СЛОВ'ЯНСЬКИХ РУСІВ У СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЇ

Якщо підходити до "Повісті минулих літ" як до історичного джерела, де датована (і навіть не датована — вступна) частина відповідають історичним реаліям (за виключенням окремих легендарних епізодів, які неважко виділити), то дискусії про норманство, слов'янство чи іранство русів втрачають свій смисл. Цей об'ємний пласт лінгво-історичної літератури, присвяченої названій проблемі, значною мірою заполітизованої, набуває переважно історіографічного значення. Київський літописець чітко, впевнено і однозначно висловлює свою позицію з цього питання. Він знає норманів-русів, до яких належить і київська династія князів-Рюриковичів. Оскільки в часи літописця князі вже ослов'янилися, а очолена ними держава, отримавши назву Русь, поступово поширювала її на племінні об'єднання, що входили до неї ("поляне иже ныне зовомая Русь"), то він, ніби передбачаючи полеміку, вважав за необхідне довести і пояснити нащадкам походження князів і цієї назви.

Називаючи всі чотири північно-східні племена (чудь, словени, кривичі і весь), що посилали посольства "...за море, до варягів, до Русі", літописець пише: "Бо так звали тих варягів — русь, як ото одні звуться свеями (шведами), а другі норманами, англами, інші готами, отак і ці"¹.

Літопис, Бертинські аннали і перші договори київських князів з Візантією, на наш погляд, дають найбільш виразний джерельний матеріал для розуміння складних, часто непередбачено сплетених в єдиний клубок міжетнічних відносин слов'янських племінних об'єднань і різних груп степових номадів, хозарів, норманів ("варягів") напередодні виникнення Київської держави. В інших джерелах "русь" як озброєні загони, купці чи посольства згадуються лише принагідно і слабо піддаються, або не піддаються без натяжок, історичним реконструкціям. Звідси така велика кількість різних суперечливих концепцій, історична сутність яких час від часу дещо змінюється, уточнюється, але більше під тиском політичних обставин, ніж з огляду на перегляд старих чи появу нових джерел.

Ми вже проаналізували в одній із опублікованих раніше статей, а також в монографії „Давні слов'яни“ концепцію Б.О.Рибаківа про росомонів-русів², підхоплену багатьма радянськими дослідниками. Суть концепції зводиться до того, що багаті скарби VI — VIII ст. Середнього Подніпров'я мартинівського та перещепинського типів належали племінній верхівці слов'янського племені русів. Останнє, на думку Б.О.Рибаківа, утворилося в результаті сармато-слов'янського симбіозу. Воно поглинуло всі інші подніпровські племена і утворило область, яка пізніше, в часи Київської держави, отримала назву "руської землі", а згодом ця назва поширилась на всю державу. Вже у V — VI ст. роси або руси, за Б. О. Рибаківим, витісняють давні імена слов'янських (антських) племен — полян, деревлян, полочан, сіверян та інших і утворюють східнослов'янську єдність — основу майбутньої давньоруської народності³.

Наступні дослідження і виявлення нових місцезнаходжень скарбів мартинівського типу на поселеннях пенківської культури антів, а також колочинської культури показали, що вони належать останнім, як це доводив О. О. Спіцин ще у 1928 р.⁴, а не русам. Що стосується скарбів перещепинського типу (Перещепин, Глодоси, Келагеї, Нові Санжари та ін.), то О. К. Амброз й інші дослідники довели, що вони фактично становлять собою багаті елітні поховання тюркських номадів⁵. Разом цей пласт багатих знахідок співпадає у часі з інтегративними процесами на межі Степу і Лісостепу, що відбувалися в середовищі болгарських, аварських та антських племінних елітних груп. Як відомо, саме кочовики, особливо їх еліта, з найдавніших часів накопичували у своїх руках великі багатства, які нерідко потрапляли разом з ними в могилу. На відміну від них, слов'яни V — VIII ст. не залишили нам багатих елітних поховань, хоча з писемних джерел відомі імена слов'янських вождів (Бож, Мусокій, Ардагаст, Пірогаст, Межамир та ін.). Усі знахідки, що належать до мартинівського типу, разом становлять 24 місцезнаходження — це скарби, закопані перед загрозою пограбування, яку становив для слов'янського землеробського населення номадський Степ. В кінці VII — на початку VIII ст., за археологічними матеріалами, простежується також інфільтрація правобережного населення склавнів в області антів та їх інтеграція. Недавно з'явилася навіть концепція (І. О. Гавритухін, А. М. Обломський), за якою антська племінна еліта закопала

скарби у зв'язку з приходом сюди склавів⁶. Але вона виглядає надуманою і не знаходить підтвердження ні в писемних, ні в археологічних джерелах. Внаслідок довготривалості й мирного характеру цього процесу ховати скарби не було причин. Варто пригадати, що в VII ст. був закопаний скарб і на території давнього Галича, де жили склавіві. Скарби мартинівського типу не тільки включають один і той самий набір речей, але, що є особливо показовим, наявні в них речі знаходять собі аналогії і серед металевих виробів слов'янських ремісників і нерідко відповідають кам'яним відливним формам із ремісничих майстерень, відкритих як на антських, так і на склавівських поселеннях (Скибинці, Семенки, Бернашівка, Зимне). Якщо порівняти карти розповсюдження скарбів VI—VII ст. мартинівського типу з картами пеньківської і колочинської культур, то неважко переконатися, що вони знаходяться переважно в межах і навіть на поселеннях цих культур. Це визначає їх належність антській верхівці в цьому регіоні.

Отже, скарби мартинівського типу, як і пеньківська культура, належали антам. Наявність деяких з них в ареалі колочинської культури свідчить про інфільтрацію антів у райони Верхнього Подніпров'я, де у III—VIII ст. основною групою було слов'янське населення київської та колочинської культур, що поступово слов'янізувало балтський субстрат.

В основу своєї концепції про приналежність скарбів слов'янським русам Б. О. Рибаків поклав 129-й параграф праці готського історика Йордана «Гетика», написаної в середині VI ст. Він переказує цей текст дещо своєрідно в порівнянні з оригіналом та перекладами: «Готський історик Йордан розказує про смерть готського короля Германаріха: з готами було в союзі «зрадливе плем'я росомонів». Один із росомонів зрадив Германаріха, і цей скарвав на смерть його дружину Сунільду («Либедь»). Брати Сунільди, помстившись за сестру, вбили Германаріха⁷. В перекладі «Гетики» Йордана Є. Скржинською цей 129-й параграф передано дещо інакше: «Зрадливому племені росомонів, яке в ті часи служило йому (Германаріху) в числі інших племен, підвернулася нагода нашкодити йому. Одну жінку із вищеназваного племені (росомонів) на ім'я Сунільда за зрадливу втечу (від короля), її мужа, король Германаріх в пориві гніву приказав розірвати на частини, прив'язавши її до диких коней, пустивши їх у галоп. Браття її Сар та Аммії, в помсту за смерть сестри, поранили його бік мечем... Германаріх, перестарілий та здряхлілий, страждав від рани і, не переісши гунських набігів, помер на сто десятому році життя⁸.

Ще інше звучання має уточнений переклад 129-го параграфа «Гетики», недавно здійснений О. Анфертьєвим: «...Невірний рід росомонів, котрий тоді разом з іншими виказував покірність йому (Германаріху), скористався такою зручною нагодою обдурити його. Адже після того, як король в пориві гніву наказав жінку на ім'я Сунільда із названого роду за підступну втечу від мужа розірвати, прив'язавши (її) до збуджених коней, примусивши їх (коней) бігти в різні боки, її брати Сар та Аммії, в помсту за смерть сестри, вдарили мечем в бік Германаріха. Отримавши цю рану, він продовжив нещасливе життя, у зв'язку з слабкістю тіла⁹.

Отже, ми привели два дослівні переклади латинського тексту 129-го параграфа «Гетики» двох різних авторів і довільний переказ його третім. При порівнянні впадає в око суб'єктивне розуміння оригіналу кожним із них, але не тільки. Безсумнівно, кожен із авторів підходив до тлумачення тексту оригіналу з позицій свого розуміння його історичної суті.

За Б. О. Рибаківим, для якого важливою була лише сама згадка Йорданом імені росомонів та Сунільди, остання була дружиною одного з росомонів, який зрадив готського короля. У Є. Скржинської Сунільда – дружина короля, зрадила його самого і втекла від нього; в перекладі О. Анфертьєва Сунільда (не Сунільда) з роду (не з племені) росомонів підступно покинула мужа, не сказано якого, і за це була розірвана кінями. У Б. О. Рибаків та обох перекладачів брати мстять Германаріху за смерть сестри. В перекладах – ранять його в бік, у Рибаків – вбивають. Переклади наводять імена братів (Сар та Аммії), Б. О. Рибаків їх опускає. Це звільняє його від пошуків слов'янських відповідників імен, що здійснити неможливо.

У пошуках місцевого слов'янського племені русів – стрижня майбутньої давньоруської народності – Б. О. Рибаків інтерпретує етнонім «росомони» як «русские люди». Перша частина слова – «рос» – має означати назву племені, друга частина – «мони» (осетинське – «мойне») – муж, людина. Очевидно, інтерпретація терміну «росомони» як імені слов'янського племені «русів» (?) і вплинуло на тлумачення змісту 129-го пара-

рафу. Смертельна розправа готського короля над дружиною непокірного руса, а потім смерть короля від рук її братів підкреслює вороже ставлення слов'янського населення до готів, що відповідає суті концепції дослідника.

Розуміючи вразливість своєї трактовки, Б. О. Рибаків вказує, що в епоху, яка передувала описаним подіям, слов'янське населення Середнього Подніпров'я (в південній його частині) значною мірою було пронизане сарматськими вклиненнями, що могли сприяти змішанню слов'ян з сарматами, яке почалося ще за часів Таціта. А це вже вимушене визнання того, що росомони Йордана могли бути сарматами. Висновок Б. О. Рибаків, що впливає з описаних ним подій, сформульований знову ж таки у вигляді припущення: «Приведені дані не суперечать припущенню, що в складі лісостепових слов'янських племен, що звалися «палами» або «полянами» (а тимчасово від сусідів отримали ім'я антів), окреслилось близько IV ст. плем'я «росів», які жили, очевидно, в південній частині слов'янського світу, найближчий до готів на р. Рось¹⁰. Отже, це тільки припущення, яке можна вважати дуже слабким підмурівком для попередніх і наступних побудов, зроблених у цитованій роботі. Більше того, якщо з контексту 129-го параграфа «Гетики» впливає, що термін «gens» вжитий тут Йорданом не в значенні племені, а в значенні роду, як його тлумачить О. М. Анфертьєв (не плем'я, а рід росомонів – як «ingente Amala» – рід Амалів), то і для припущення підстав малувато, або їх бракує зовсім. На користь того, що Йордан писав про рід росомонів, а не про плем'я, свідчить і конкретика цього абзацу – імена сестри (Сунільда) та братів (Сар і Аммії). В тексті «Гетики», де йдеться про племена, по імені називаються лише вожді (рекси) та їх найближче оточення. Більше ні в одному місці цієї праці немає згадки імен аж трьох членів родини, що не належали до керівної еліти. Тому поняття «Русь», «Русская земля», що нібито означає майже споконвічну етнографічну, мовну, політичну єдність і свідчить про існування на величезному просторі від Карпат до Волги і від Ладоги до «Руського моря», надумане і нереальне. Воно створене на штучних комбінаціях. Писемні джерела для кінця IV – початку VII ст. засвідчують слов'янських антів, а не русів, які, за Б. О. Рибаківим, мали становити ядро майбутньої літописної «Руської землі» у Середньому Подніпров'ї.

Не посилюють концепції про інтеграційну діяльність легендарних слов'янських росів в IV—VII ст. і дані, приведені Б. О. Рибаківим із географічного нарису сирійського автора середини VI ст. Захарія Ритора або Псевдозахарія. Легендарний народ «hrws» (грос, грос), що, за Псевдозахарієм, живе на північ від не менш легендарних амазонок, також не може бути визнаний за слов'ян – русів. Ці казкові неозброєні люди-велетні, «яких і коні носити не могли через вагу їх тіла», краще вписуються в міфологію, ніж у реальність. Крім того, лінгвісти пояснюють «hrws» (рос, рус) як іранські форми «rouka» («ruk»), що означає «світло», «блискучий», «білий». О. М. Трубачов приводить багато прикладів ономастичної термінології Північно-Причорноморського регіону, що більш-менш співвідносяться з цими термінами. Але він також виводить їх з індоіранської основи «tuksa/ rus(s)a», що означає «світлий», «білий»¹¹. Вчений допускає, що в Приазов'ї та Північному Причорномор'ї і Тавриді міг існувати етнос з назвою «роси», яка пізніше була перенесена на слов'ян. Приєднавшись до поглядів О. М. Трубачова, В. В. Седов, виходячи з археологічної ситуації в цих регіонах, вважає, що асиміляція іраномовних скіфо-сарматів Північного Причорномор'я слов'янським населенням відбулася в час існування черняхівської культури (III—IV ст.), до появи тут тюркських номадів. Це припущення було б цілком логічне, коли б справді на берегах Чорного моря були відкриті слов'янські пам'ятки IV—VII ст. Але їх тут немає. Натомість відомі численні сарматські, скіфо-сарматські або гото-сарматські, а пізніше – тюркські могильники.

З приводу «білявого» народу, наскільки відомо, жив у першій половині I тис. н. е. в степах Північного Причорномор'я, хоча вказати на повну відсутність у цьому регіоні навіть елементів слов'янської матеріальної культури на сарматських могильниках в період черняхівської культури. Разом з цим, пригадаємо, що Амміан Марцелін пише про наявність там красивих аланів із світлим волоссям¹². Отже, світлі люди, що жили у причорноморських степах, не обов'язково повинні бути слов'янами, на що натякає й О. М. Трубачов. В усякому разі, нам не вдалося жодного разу в степах Дніпровського Причорномор'я виділити будь-які пам'ятки першої половини I тис. н. е., які можна було б зв'язати із слов'янами, хоча ми займалися їх пошуками багато років. Слов'янські пам'ятки першої половини I тис. н. е. відкриті лише у лісостеповій частині України.

Отже, росомони – це сарматське родовите ім'я. Термін “haws” сирійця Псевдозахарія у лінгвістичній літературі пояснюється не як іменник – назва якоїсь етнічної групи, а як прикметник “біляві” (“біляві люди”). Це означення через названі вище причини не стосується слов'ян. Спроба вичленити русів із етніонімів “росомони” або “роксолани”, розділяючи їх на дві частини (такі спроби відомі з XV — XVII ст.) типу роксолани=рос-алани-алани-роси, виявились неспроможними.

В 1999 р. з'явилось нове монографічне історико-археологічне дослідження В. В. Сєдова “Древнерусская народность”, де зроблена ще одна спроба виділити серед слов'янських старожитностей пам'ятки русів, але вже на матеріалах іншого хронологічного зрізу¹⁵. Тепер у центрі своїх побудов В. Сєдов поставив зовсім конкретну волинцівську археологічну культуру кінця VII — IX ст. Дніпровського Лівобережжя. Ця культура досить добре вивчена українськими археологами та інтерпретована ними і російськими колегами як старожитності літописних сіверян, які “сіли на Десні і по Сейму, і по Сулі і назвались сіверянами”¹⁴. Останнім належить і роменська культура VIII — X ст., що є наступним хронологічним етапом волинцівської¹⁵.

Ця культура обрана В. Сєдовим не випадково. Територіально вона межує з Хозарським каганатом, представленим в археологічному відношенні салтівськими поселеннями, городищами і некрополями. Як відомо з літопису, сіверяни знаходилися у сфері впливу Хозарії і платили їй данину. Порівняно високорозвинена Хозарська держава справляла культурний вплив на своїх сусідів. Тому волинцівська культура сіверян виділяється серед інших східнослов'янських культур високим рівнем залізоборного ремесла і металообробки взагалі, землеробства, а навіть блиском високохудожньої досконалої гончарної кераміки. Це, як і скарби, про що йшлося вище, підходить вибраному, майже харизматичному племені русів, яке нібито вершило історичні долі всіх східних слов'ян.

Друга причина вже не є чисто археологічною. Вона впливає з потреби знайти в писемних джерелах свідчення про русів, на основі яких їх можна було б помістити в межах ареалу волинцівської культури, поряд з Хозарією. Для цього В. Сєдов використав журнал спостережень франкського уряду за подіями в північному Подунав'ї, відомий у літературі як “Опис міст та областей північніше Дунаю”, іменованний “Баварським Географом”. Дослідники О. Прицак, О. Трубочов, Й. Герман вважають його першою згадкою про русів (Ruzzi) в латино-германському варіанті, що не викликає сумнівів¹⁶. Але на цьому виразність джерела закінчується. О. В. Назаренко, який найбільш детально опрацював це джерело, датує його другою половиною IX ст.¹⁷. Й. Герман вважає, що відомості про Ruzzi відносяться до першої половини IX ст. (приблизно 839 р.). Отже, дані з “Географа Баварського”, з одного боку, синхронні стадії переростання волинцівської культури в роменську, а не всьому періоду її існування (VIII — IX ст.), як пише В. Сєдов; з другого ж боку, VIII — IX ст. – це період воєнної активності вікінгів у Європі, коли на території угро-фінів та північно-східних слов'янських племінних об'єднань закріплюються нормани (варяги) і збирають з них данину. “В льто 6367 (859 р.) имяхо дань варязи изъ за моря на чуди и на словенах, на мери и на всьхъ кривичьхъ”¹⁸. Але ці, другі історичні реалії В. Сєдов тут опускає, хоч археологія засвідчує, що в Ладозі в IX ст. ще до покликання князів жили як слов'яни, так і нормани – варяги. Це стосується й інших городищ північно-східної частини слов'ян.

Важливо, що відомості “Географа Баварського” подаються у відповідності з торговими шляхами, в тому числі з тими, що ведуть у Східну Європу або через Східну Європу. Тому в групі етно-областей чи племінних областей (Civitatates) на території України першою згадується племінна група Zerivani. Не згадана більше в жодних джерелах, ця назва не може бути прив'язана ні до одного з відомих літописних племен, але вказується, що з цієї області (між Віслою і Дніпром) вийшли всі слов'янські племена і “звідси ведуть вони своє походження”. Далі на схід згадуються Caziri civitates (хозари), а за ними “100 Ruzzi, Firsderen Liudi, Fresiti, Serauci”¹⁹. Очевидно, ці назви зафіксовано по торгових шляхах: Візантія-Київ-Саркел. Не зрозуміло лише, що означає “100 Ruzzi” (сто русів). Якийсь загін у сто воїнів? Чи купців? Чи воїнів-купців? Це важко пояснити. Нам залишається погодитися з Й. Германом, що “Географ Баварський” як історичне джерело подає відомості, які “не піддаються перевірці”, невідомо, звідки вони взяті. О. Прицак повністю заперечує, що тут мова йде про слов'янських русів. На його думку, цю форму перенесла до Східної Європи рутено-фризько-норманська торговельна компанія, яка діяла там в останній

чверті VIII ст.²⁰. Отже, локалізувати русів “Географа Баварського” дуже непросто. Якщо йти за порядком поданих назв, то не перед хозарами, як це робить В. Сєдов, а після них або в межах східної частини хозарських впливів треба шукати регіон їхнього перебування. Тому територіально сіверяни, волинцівська культура і Ruzzi ні в якому разі не збігаються. Пояснення В. Сєдова, що Forsderen Liudi – це поляни, як і інтерпретація ще декількох джерел, у тому числі Захарія Ритора і Бертинських аналізів, основою для яких є “Географ Баварський”, не можуть жодною мірою задовольнити того, що можна було б прийняти за науковий аналіз. Все це майже довільні вправи на тему “русів”.

Таким чином, з аналізу “Географа Баварського” ніяк не випливає, що руси – це обов'язково слов'яни і що вони жили між Дніпром, Десною і Сеймом на північний захід від Хозарського каганату. Ruzzi зафіксовані в ряді назв після Caziri, отже, за логікою списку, їх місцезнаходження треба визначати на схід від Хозарії, або на північний чи південний схід. А це вже регіони, де сходяться зони впливів Хозарського каганату і норманів, згаданих літописом. Й. Герман і О. Трубочов, виходячи з даних про русів “Географа Баварського”, схильні шукати їх осель в Азовсько-Причорноморському регіоні, а О. Прицак – у регіонах, де діяла рутено-фризько-норманська компанія²¹. До цього схилився і Д. Т. Березовець – дослідник волинцівської культури, який розглядав русів як степових дружинників, що займалися грабежем і входили в склад Хозарського каганату, тобто салтово-маяцької культури²².

Тепер повернемося до пам'яток самої волинцівської культури. Питанням її виникнення, датування та етнічної і племінної інтерпретації присвячена досить велика література. Проблема витоків волинцівської та її спадкоємиці — роменської культури виникла з появою перших публікацій матеріалів цих пам'яток, але вона дискутується й сьогодні. І. І. Ляпушкін вважав, що роменська культура, куди він включав і волинцівські пам'ятки, виникає з приходом у Лівобережжя на початку VIII ст. слов'янського населення з правого берега Дніпра²³. Його спостереження про близькість синхронних пам'яток роменської і райковецької культур підтверджується все новими і новими пам'ятками. Більше того, тепер вдалося встановити, що процеси інфільтрації слов'янського правобережного населення на Лівобережжя почалися ще на етапі існування празько-корчацьких і пеньківських старожитностей на початку VII ст. Не заперечував ще недавно наявності в складі роменської культури вихідців з Правобережжя і В. В. Сєдов, обгрунтовуючи їх присутність на Лівобережжі появою у IX — X ст. курганних поховань, що не мають місцевої традиції²⁴.

І дійсно, поява курганних поховань на Лівобережжі – це свідчення перманентності внутрішніх територіальних зрушень у межах споріднених південно-західних міжплемінних утворень, початок яких сягає ще римського часу. Пік інтенсивного переходу через Дніпро населення, носіїв правобережних слов'янських культур припадає на VII — початок VIII ст. – час формування волинцівської культури, коли на Лівобережжі з'являються неукріплені поселення з житлами, що опалюються глиняними печами, вирізаними в останці (відомі у V — VII ст. лише на пам'ятках празько-корчацької культури Волині або в тих районах, куди потрапили носії цієї культури в процесі розселення).

В. О. Петрашенко провела статистичний аналіз співвідношення керамічних комплексів еталонних пам'яток сахнівського та волинцівського етапів, з одного боку, та їх відношення до кераміки райковецької і роменської культур, з другого. Коефіцієнт подібності основних форм посуду виявився вражаючим:

Подібність форм ліпного посуду:

- а) Монастирка, Канівського поселення, Сахнівки, Житомирського Полісся, Ходосівки, Києва — досягає 80-88 %;
- б) Волинцівського поселення, Житомирського Полісся, Ходосівки, Києва – 81-86 %;
- в) Новотроїцького городища, Житомирського Полісся, Пастирського городища, Стецівки – 80-81 %²⁵.

Автор звертає увагу, що в усіх трьох групах присутнє Житомирське Полісся, тобто класична кераміка правобережної райковецької культури. Середній коефіцієнт подібності керамічних комплексів коливається в межах 80-85 %. Якщо врахувати, що І. П. Русанова тим самим методом довела пряме переростання пам'яток празько-корчацької культури в райковецьку, то не можна не погодитися з обома дослідницями в тому, що населення, яке створило празько-корчацьку і райковецьку культури, в процесі роз-

селення і поглинення носіїв пеньківської культури антів було також основним творцем волинцівської і роменської культур. В. О. Петрашенко посилює свою тезу і прикладами влаштування інтер'єрів жител²⁶. Ми вже не один раз звертали увагу на те, що печі, нижня частина яких вирізана в материковому останці, який спеціально залишався при спорудженні котловану жител, виникли у VI—VII ст. лише на Волині, на поселеннях празько-корчацької культури. Оскільки перші житла на нових теренах прибульці завжди влаштовують такими, якими були їхні домівки на вихідних територіях, дотримуючись звичної для них архітектурної моделі та традицій в оформленні інтер'єру, то факт появи нової групи населення на Лівобережжі не може викликати сумніву. Як не може викликати сумніву й те, що воно прийшло з Волині.

До такої ж думки прийшли автори колективної роботи «Тапоновский клад и его культурно-исторический контекст» І. О. Гавритухін, А. М. Обломський та О. А. Щеглова. Вони вважають, що причиною закопання скарбів мартинівського типу в кінці VII—на початку VIII ст. був збройний конфлікт між антами і правобережними слов'янами, які силою займали лівобережні території пеньківської культури антів. Ще раз детально проаналізувавши всі категорії знахідок, особливо ліпний посуд, житла та їх печі, поховання, вони прийшли до висновку, що основну масу прибульців склали слов'яни – носії райковецької культури²⁷, зокрема на її сахнівському етапі. Типологічна близькість або тотожність переважної більшості складових волинцівської і правобережних слов'янських культур, привнесення нових елементів культури на Лівобережжя, яких до приходу правобережного населення тут не було, не залишає щодо цього жодного сумніву. Разом з тим, ніяких писемних чи інших даних, які б засвідчували збройні сутички на Дніпрі слов'ян та антів згадані автори не приводять. Та їх, зрештою, немає.

Як відомо, на Правобережжі, в тому числі на Південному Бузі, процеси інтеграції антів та склавів, за археологічними матеріалами, що виражаються в поєднанні елементів пеньківської і празько-корчацької культур, спостерігаються вже з кінця VI—початку VII ст. Склавіни (слов'яни) поступово починають заселяти територію антів і поглинати їх. Але ці процеси протягом всього VII—VIII ст. проходять поступово і мирно.

Скоріше всього, причиною закопання скарбів були болгари, які просувалися у північне Лівобережжя під тиском хозарів. На думку С. П. Юренка, другим важливим компонентом волинцівської культури є яскраво виражені болгаро-аланські елементи в гончарному посуді і металевих виробках, що відображають безпосередні впливи салтово-маяцької культури²⁸. Поглинення празько-корчацькою культурою пеньківських старожитностей та салтівські впливи і стали основою, на якій виникла волинцівська культура, що в VIII ст. переростає у роменську.

Не заперечуючи ранньої інфільтрації правобережних слов'ян в ареали пеньківської, а потім і волинцівської культур, В. В. Сєдов у роботі «Славяне в средневековье» применшує значення цього компоненту в процесах формування останньої. Він вважає, що волинцівську культуру створили вихідці з Самарського Поволжя – носії іменьківської культури²⁹. Ця далекоюсяжна гіпотеза має на меті довести єдність суспільних процесів усіх східних слов'ян і тим самим відкрити шлях до пояснення сумнівних тверджень про існування єдиної східнослов'янської народності. Тут іменьківська культура повинна би відіграти роль замітника штучно створених міфічних слов'янських «русів», про що йшлося вище. Але це до 1996 р. В роботі ж 1999 р. «Древнерусская народность» В. Сєдов, посилаючись на «Баварского географа», вже зв'язує волинцівську культуру з русами і підміняє ними літописних сіверян³⁰. В історичній реконструкції В. Сєдова це виглядає так: частина слов'янського населення черняхівської культури в симбіозі з сарматами під тиском гуннів наприкінці IV—V ст. переселяється з Північного Причорномор'я в далеке Самарське Поволжя. Тут воно створює іменьківську культуру. В кінці VII—на початку VIII ст. носії іменьківської культури вже в зовсім іншій іпостасі повертаються у Лівобережне Подніпров'я і створюють волинцівську культуру русів.

Чи є для цього хоч будь-які джерельні основи? Їх немає. Гончарний високодосконалий салтово-маяцький посуд і виготовлені за його зразками пролощені ліпні посудини, що разом складають дещо більше 10% всіх керамічних виробів волинцівської культури, та поодинокі такі ж посудини в іменьківській культурі не можуть служити основою для такого висновку. Все це свідчення хозарських культурних впливів на ці культури, не більше. За виразом С. П. Юренка, гончарна високоякісна кераміка є «іншокультурними впливами», що засвідчують етнічну неоднорідність населення Дніпровського Лівобережжя³¹.

бережжя³¹. В усіх культурах, що знаходилися в сфері впливів Хозарського каганату, такий посуд присутній. В. Сєдов не приводить ніяких переконливих доказів, які б свідчили про відхід великої групи черняхівського населення з Дніпра на Волгу. Писемні джерела, зокрема Йордан і Прокопій, подають відомості про відхід черняхівських готів та аланів на Дунай і не знають інших готських відселень. Одним невиразним наземним житлом, відкритим на Старо-Маяцькому городищі в Ульяновській області Росії, яке нібито може мати аналогії на вельбарських і черняхівських поселеннях (не слов'ян, а готів), пояснити переселення великих слов'янських груп із черняхівського ареалу на Волгу неможливо. Тим більше, що на цьому городищі й на всіх інших поселеннях і городищах іменьківської культури відкриті підквадратні напівземлянки з центральним стовпом, близькі до жител киявської культури, звідки слов'яни дійсно поступово поширювали свою територію до Волги³².

З приводу слов'яно-іранського симбіозу недвозначно висловився О. Трубочов. Він вважає, що іранське походження слова «Русь» позбавлене лінгвістичної опори³³. Тим більше слід вважати надуманим слов'яно-іранський симбіоз в черняхівській культурі Північного Причорномор'я, де сарматські могильники відомі, але не виявлено слов'янських. Немає ніяких даних, що саме цей симбіоз – це руси, які спочатку пішли на Волгу, а звідти повернулися у вигляді населення волинцівської культури на Дніпро і створили Руський Каганат, що постійно загрожував Хозарії. Кам'яні фортеці на заході Хозарії, які були форпостами тиску на слов'ян, що платили їй данину, В. Сєдов трактує виключно як заходи оборони перед могутніми русами, яких, як це випливає з писемних та археологічних джерел, тут просто не було, принаймні до IX ст. Один із дослідників іменьківської культури П. Старостін справедливо вважає, що населення останньої в VII ст., в основній своїй масі, було поглинуте Волзькою Болгарією³⁴. Не випадково ареал іменьківської культури вкладається в її межі.

Як відомо, етнічний характер іменьківської культури ще остаточно не визначений. Ряд дослідників схиляється до думки про її належність місцевому болгарському, угро-фінському або болгаро-аланському населенню³⁵. Не можна знехтувати і присутністю в ній незначного слов'янського компоненту, але не пшеворського чи черняхівського, як вважає В. Сєдов на основі одного невиразного наземного житла. В цих культурах великі наземні житла визначають германців, а не слов'ян. Близькість напівземлянкових жител, ліпного посуду та тотожність поховального обряду вказують на впливи киявської та колотинської культур. Що стосується наявності у волинцівських та іменьківських керамічних комплексах струнких горщиків (ліпних і гончарних) з високим циліндричним вінчиком і високо піднятими крутими плечиками, на яких будує свою концепцію В. Сєдов, то ці форми в обох культурах мають салтівське, а не слов'янське походження.

Дослідники волинцівських пам'яток Д. Т. Березовець, О. В. Сухобоков, С. П. Юренко, С. А. Горюнов та ін. переважно виводять пам'ятки волинцівської культури з місцевих пеньківських та колочинських старожитностей, не відкидаючи впливів правобережних культур. Ми, враховуючи пеньківсько-колочинські елементи, надаємо перевагу в процесах формування волинцівської, а тим самим і її спадкоємиці — роменської культури, правобережному компонентові, витоки якого сягають празько-корчацьких і райковецьких старожитностей.

У нас немає жодних підстав не погодитися з тими дослідниками волинцівських і роменських пам'яток, які розглядають їх як два хронологічно послідовні етапи в розвитку слов'янського населення Дніпровського Лівобережжя. Нові археологічні дослідження, зокрема поселення в Битиці та інших пам'яток, підтверджують значні впливи Хозарського каганату. Але всупереч поглядам М. І. Артамонова³⁶, вони не визначали етнічного обличчя дніпровського лівобережного населення лісостепу, яке в своїй основній масі належало слов'янським літописним сівер'янам. Будь-яких даних про слов'янських русів, носіїв, за В. В. Сєдовим, іменьківської та волинцівської культур, ні в писемних джерелах, ні в археологічних не знаходимо. Натомість нормани-руси, засвідчені літописом, залишили сліди в матеріальній культурі спочатку на північному сході (Ладога, Ізборськ, Новгород), а пізніше широко представлені на могильниках у Гніздово, Шестовиці, похованнями в Києві, Чернігові та інших містах Київської Русі. Під управлінням норманських за походженням киявських князів – Рюриківичів, зокрема при Володимирі Святому та Ярославі Мудрому, за участю норманів, які були і воїнами-купцями, і ремісниками, виникає той єдиний полі-

тично-економічний і соціальний простір, що його за рахунок міфічних слов'янських русів деякі дослідники намагаються інтерпретувати як давньоруську народність.

1. Літопис Руський. — К., 1989. — С.12.
2. Баран В.Д. Скарби VI — VIII ст. Анти чи Русь? // Археологія. — 1998. — № 1. — С.15-27; його ж. Давні слов'яни. — К., 1998. — С. 55-69.
3. Рыбаков Б. А. Древняя Русь и русские княжества XII — XIII вв. — М., 1982. — С. 86-88.
4. Див.: Спицын А. А. Древности Антов // Сб. отд. русского языка и словесности АН СССР. — М., 1928.
5. Амброз А. К. Кочевнические древности Восточной Европы и Средней Азии V — VII вв. // Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР: В 20-и т. — М., 1981. — С. 10-23.
6. Гавритухин И.О., Обломский А.М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — М., 1996. — С. 140-148.
7. Рыбаков Б.А. Древняя Русь и русские княжества... — С. 86.
8. Йордан. О происхождении и деяниях гетов / пер. Е. Скржинской. — М., 1960. — С. 91-92.
9. Свод древнейших письменных известий о славянах. — Т. I (I — IV вв.). — М., 1991. — С. 113.
10. Рыбаков Б. А. Древняя Русь и русские княжества... — С. 86.
11. Трубачев О. Н. К истории Руси (наблюдения лингвиста). — М., 1993.
12. Йордан. О происхождении... — С. 275-276.
13. Седов В. В. Древнерусская народность. — М., 1999. — С. 15.
14. Літопис Руський. — С. 3.
15. Березовец Д. Т. Археологические памятники летописных северян // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — К., 1953. — Вып. 3. — С. 21-26; Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII — XIII ст. — К., 1992. — С. 32-35; Петрашенко В. О. Формування культури типу Луки-Райковецької у Середньому Подніпров'ї // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. — К.; Львів, 1999. — С. 230-237.
16. Прицак О. Походження Русі. — К., 1997. — С. 40-45; Трубачев О. Н. В поисках единства. — К., 1997. — С. 223; Геррман И. Ruzzi, Firsdereh Liudi, Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах "Баварского Географа" // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 163-168.
17. Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX-XI вв. — М., 1993. — С.15-42.
18. Повесть временных лет. — М., 1950. — Ч. 1. — С. 18.
19. Геррман И. Назв. праця. — С. 164.
20. Прицак О. Назв. праця. — С. 53.
21. Геррман И. Назв. праця. — С. 166; Трубачев О. Н. Назв. праця. — С. 223; Прицак О. Назв. праця. — С.53.
22. Березовец Д. Т. Русы в Поднепровье // Полтавський археологічний збірник. — Полтава, 1989. — С. 321-332.
23. Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое // Материалы и исследования по археологии. — Вып. 74. — М; Л., 1958. — С.356-366.
24. Седов В. В. Славяне в средневековье. — М., 1996. — С. 200.
25. Петрашенко В. О. Назв. праця. — С. 233.
26. Петрашенко В. О. Назв. праця. — С. 230-239; Русанова И. П. Славянские древности VI-VII вв. — М., 1976. — С. 196-199.
27. Гавритухин И. О., Обломский А. М. Назв. праця. — С. 147.
28. Юренко С. П. Население Днепровского Левобережья в VII-VIII вв. (Вольнцевская культура) // Сборник трудов V Международного Конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 244-250.
29. Седов В. В. Славяне в средневековье. — С. 194-195.
30. Седов В. В. Древнерусская народность. — С. 50-82.
31. Юренко С. П. Назв. праця. — С. 250.
32. Матвеева Г. И. Жилые и хозяйственные постройки Старо-Майнского городища // Археологические исследования в Поволжье. — Самара, 1993. — С. 156-183.
33. Трубачев О. Н. В поисках единства. — С. 226.
34. Старостин П. Н. Памятники Именьковской культуры // Свод археологических источников. — Вып. ДІ-32. — М., 1967. — С. 31-32.
35. Халиков А. Х. К вопросу об этносе именьковских племен // Памятники первобытной эпохи Волго-Камья. — Казань, 1988. — С. 119-126.
36. Артамонов М. И. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья // Доклады географического общества СССР. — Л., 1970. — С. 29-31.

Ігор Кочкін, Богдан Томенчук

ГАЛИЦЬКА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ ПРИКАРПАТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ: ПІДСУМКИ ПОЛЬОВОГО СЕЗОНУ 2000-го РОКУ

Останній рік двадцятого століття ознаменував початок нового етапу в археологічних дослідженнях, що ведуться на теренах області Прикарпатським університетом. Рішенням Вченої Ради університету від 23 травня 2000 року було створено Галицьку археологічну експедицію Прикарпатського університету. Керівником експедиції призначений доцент кафедри всесвітньої історії, кандидат історичних наук Б.П. Томенчук, а науковим консультантом став член-кореспондент НАНУ, доктор історичних наук, професор В.Д. Баран, який завідує відділом археології раннях слов'ян Інституту археології НАН України. У структурі Галицької експедиції діють два загони – Давньогалицький, основним об'єктом досліджень якого є Крилоське городище – центральна частина княжого Галича (керівник загону – доцент Б.П. Томенчук), а також Трипільський загін (керівник – старший викладач І.Т.Кочкін), завданням якого визначено вивчення трипільських пам'яток Прикарпаття. Експедиція університету тісно співпрацює з Інститутом археології НАН України, Інститутом українознавства НАНУ (м.Львів), Національним заповідником „Давній Галич“.

Давньогалицький загін експедиції продовжував дослідження на території дитинця давнього Галича (с.Крилоп Галицького району), які розпочато в 1991 році. Основні роботи проводилися в південно-західній, найвищій частині князівського замку. Вивчалась конструкція оборонного валу, виявлено чотири будівельні горизонти, у тому числі фракійського гальштату, великохорватського періоду (X ст.), галицького (XII-XIII ст.) і пізньосередньовічного (початок XVII ст.). Найбільш цікавим та інформативним є горизонт періоду історії Галича як столиці Галицького і Галицько-Волинського князівств. Знайдені потужні дерев'яно-земляні конструкції валу мали ширину близько 15 м. На внутрішньому схилі валу виявлено великий господарський комплекс з 18 печей, який обслуговував, очевидно, князівський адміністративний двір. В межах розкопу 1998-2000 рр. простежено залишки західної і південної частини багатопверхової будівлі з системою підвальних приміщень, яка примикала до оборонного валу. Очевидно, це була частина адміністративного князівського палацового комплексу, який розміщувався в цій найвищій ділянці княздвору, біля Успенського собору. Таким чином, вдалося вперше дістати реальне підтвердження існування тут князівського „палацу“, пошуки якого тривали близько 100 років. Як показали наші дослідження, на місці цього згорілого комплексу XII – середини XIII ст. пізніше (в XIV ст.) було споруджено великий палац галицьких митрополитів.

Трипільський загін працював у складі Галицької археологічної експедиції Національного заповідника „Давній Галич“ (керівник експедиції – завідувач відділом археології заповідника, кандидат історичних наук Т.М. Ткачук). Дослідження цієї спільної експедиції відбувалися поблизу смт. Більшівці Галицького району на багатощаровому поселенні в урочищі Кути. Поселення відкрито кілька років тому галицьким археологом-аматором, художником П.Переключієм, а вже з 1999 року тут ведуться планомірні археологічні розкопки. Встановлено, що нижній шар пам'ятки залишений носіями неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки, водночас наявний досить потужний шар трипільської культури, представлений нашаруваннями залищівської і кошиловецької груп, а також зустрічаються матеріали ранньої пори бронзового віку (межановицька культура) і давньоруського часу.

Роботами польового сезону-2000 на Більшівцівському поселенні розкопано понад 160 кв. метрів площі. Були відкриті залишки трипільського глинобитного наземного житла та напівземлянки культури лінійно-стрічкової кераміки, крім того, зібрана обширна колекція крем'яних і кістяних знарядь, керамічних виробів згаданих культур. Але найбільшим успіхом учасників експедиції було відкриття поховання трипільської культури. Відзначимо, що це друге таке поховання, відкрите на Прикарпатті за весь час досліджень трипільської культури.

Цьогорічні роботи у Більшівцях мали міжнародний характер. Крім наших давніх друзів студентів-археологів з Харківського державного педагогічного університету (керівник – доцент В.В. Колода), тут працювали гості з США та Польщі. Наприкінці липня 2000 р. до складу експедиції увійшли п. Ліса Пашин з доньками Христіною та Ларисою (м.Парма, штат Огайо, США), а в серпні – чотири студенти-археологи з Торунського університету (Польща).

На жаль, дослідження, які здійснює Галицька археологічна експедиція університету, не підкріплені відповідним фінансуванням. Але праця в полі, особливо пов'язана з великими земляними роботами, вимагає витрат на харчування учасників експедиції, проведення спеціальних досліджень (радіовуглецеве датування, магнітозйомка, визначення остеологічних матеріалів тощо), консервацію знахідок. Цього року експедиції надали посильну допомогу окремі підприємства, фірми та приватні підприємці Галицького району.

Богдан Томенчук

ОДЕРЖАВЛЕННЯ ТА ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В ЧАСИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ. IX—XIII СТ. (ЗА ДАНИМИ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ)

На Галицько-Волинських землях упродовж багатьох століть діяли особливі умови контактної зони між центральноєвропейською і східноєвропейською культурно-історичними областями. В часи раннього середньовіччя внаслідок численних міграцій тут перехрещувались впливи кельтів-галатів, германців, балтів, фракійців та іраномовних кочівників. З другого боку, Прикарпаття і Волинь були одними з найдавніших праслов'янських земель, звідки розпочиналось Мале і Велике розселення слов'ян у першій половині — середині I тис. н.е. Пізніше тут пройшла межа між західним і східним слов'янськими світами, а згодом і між їх найбільшими ранньофеодальними державами: Польщею, Чехією і Київською Руссю. Ці державні границі розділили християнський світ слов'ян на західну (католицьку) і східну (православну) церковні провінції. Все це наклало відбиток на складні процеси одержавлення (внутрішнього і зовнішнього) та християнізацію Галицько-Волинських земель в часи середньовіччя.

У зв'язку з обмеженою історичною джерелознавчою базою, для вивчення цих процесів все більша увага приділяється археологічним матеріалам, серед основних категорій яких знаходяться і поховальні пам'ятки¹. Вони є надзвичайно складною і багатогранною системою, пов'язаною з етнічними, ідеологічними, політичними й соціально-економічними процесами, що дозволяє, в свою чергу, проводити їх окреме дослідження та вивчення.

Аналіз могильників Галицько-Волинських земель IX-XII ст. дав нам можливість по-новому простежити процеси їх одержавлення (феодалізації) великокиївськими князями. Теоретичну підоснову цього складає добре розроблена і деталізована схема розвитку поховальної обрядовості на території центральних районів Київської Русі². Так, для всіх східнослов'янських племен другої половини I тис. був загальноживим ґрунтовий (безкурганний) тілопальний обряд, який у кінці I тис. почав змінюватись на курганний. В цілому в IX-XIII ст. східнослов'янський поховальний обряд пройшов наступні стадії розвитку: ґрунтові і підкурганні трупоспалення на стороні, а потім і на місці захоронення (IX-X ст.); курганні трупопокладення на рівні і вище давнього горизонту (XI-XIII ст.); трупопокладення в підкурганних ямах (XI-XIII ст.); трупопокладення в ґрунтових (безкурганних) могилах (XII-XIII ст.). Як відзначають дослідники, це лише генеральна лінія еволюції поховальної обрядовості на давньоруських землях. Існували відхилення і асинхронність у стадіях обрядовості на різних територіях Київської Русі. Але найбільше виділяється в цьому плані територія галицьких земель, де взагалі майже відсутні підкурганні поховання.

Вивчення могильників на території давньої Галицької землі дозволяє нам зробити висновок, що населення краю в кінці I — на початку II тис. н.е. дотримувалось, в основному, лише ґрунтового (безкурганного) тілопального поховального обряду (в ямах, урнах). Він змінився лише в кінці XI-XII ст. з початком формування централізованого, об'єданого Галицького князівства (Перемишльського, Звенигородського, Теробовлянського і Галицького), коли почалась широка християнізація, здійснювана галицькими князями. Її результатом стала поява перших церковних комплексів (церква і кладовище) спочатку в столицях удільних князівств, а потім і в інших галицьких містах та селах. Все ж на території об'єднаної Галицької землі є 16 курганних могильників (досліджено 200 курганів, в яких було виявлено 30 трупоспалень і 180 трупопокладень в ямах). Причини їх появи до останнього часу серед істориків не мали свого концептуального вирішення³. На нашу думку, ця невелика група курганних могильників на прикарпатських землях не могла належати місцевому населенню. Вона, очевидно, відображає різні періоди одержавлення галицьких (хорватських) земель, яке проводилось великокиївськими князями. Подібні процеси відбувалися на території інших літописних племен, зокрема сіверян, радимичів, в'ятичів⁴. Були вони характерні і для волинян, де виявлено близько 100 курганних некрополів. Всі курганні могильники на галицьких землях входили до складу окремих князівських поселенських (військово-ад-

міністративних, торгово-ремісничих) комплексів, побудованих як форпости державного освоєння новоприєднаних територій, командний склад та гарнізони яких, в основному, були набрані на київських (києво-волинських) землях. Всього нами простежено три етапи одержавлення галицьких земель: два зовнішніх і один внутрішній.

Передумови внутрішнього одержавлення на Галицько-Волинських землях відносяться до VI-VIII ст. — часу існування однієї великої слов'янської спільності в межах археологічних культур празько-корчацької і Луки Райковецької. Вони стали можливими після розпаду великого поліетнічного політичного об'єднання — провінційно-римської черняхівської культури, яка торгово-економічно і політично була дуже сильно зорієнтована на римсько-готські державні структури⁵. В цей час перших контактів з Римом невелика частина населення черняхівської культури вперше познайомилася з християнством (готська єпископія, IV ст. н.е.) і прийняла цю нову ідеологію (зокрема аріяства), що простежується археологічно в поховальному обряді (окремі тілопокладення в могильних ямах з західною орієнтацією та деякі християнські культові предмети)⁶.

Сформувавшись (вперше виділившись) на Прикарпатті в V-VI ст., носії празько-корчацьких старожитностей (склавіни) до кінця VII ст. освоїли землі Словаччини, Моравії, Чехії та Південно-Східної Німеччини, де вони зустріли германські племена лангобардів та субстратне населення, а також, очевидно, нащадків праслов'янського населення волинського походження часів Малого розселення слов'ян. В VI ст., через 350 років, частина слов'янського населення Прикарпаття повернулася на волинські землі, покинуті готами. Ці події стали тими першими історичними віхами, які визначили на багато наступних століть етнічну та культурну спорідненість населення Галицько-Волинських земель.

В VI-VII ст. слов'янське населення празько-корчацької культури (склавіни) і пенківської (анти), вийшовши на Дунай, пішло далі на південь і опанувало землі Балкан. Зокрема, прикарпатські хорвати заселили традиційно близькі їм за природно-кліматичними умовами гірські й передгірські райони правобережжя Верхньої Сави, відомі ще праслов'янському населенню часів Малого розселення слов'ян.

В цілому треба відзначити, що в VI-VII ст. в межах празько-корчацької культури, яка була поширена від Дніпра до Ельби та від Прип'яті до Дунаю, існувала єдина слов'янська спільність. В VII ст. у ній закономірно почались окремі інтеграційні процеси. Так, у східній частині празько-корчацької культури, і зокрема на прикарпатсько-волинських землях, першим сформувалось східне дулібське надплемінне політичне об'єднання⁷. Більшість дослідників справедливо вважають його початковим етапом державності східних слов'ян. Не досягнувши своєї державної завершеності, воно розпалося. Другим політичним центром східнослов'янських племен незабаром стали поляни Подніпров'я. В західній частині празько-корчацької культури, зокрема на моравсько-чеських землях, археологічно виділяється окремий район західних дулібів. На початку VII ст. (623-658 рр.) тут була сформована так звана "держава Само", яка, однак, не перетворилася в ранньофеодальну державу і з часом припинила існування.

В VIII-IX ст. розвивався процес внутрішнього племінного і надплемінного одержавлення, коли в межах культури Луки Райковецької сформувались окремі великі слов'янські літописні племінні і надплемінні союзи (додержавні). Зокрема, на прикарпатських землях — хорватів, на Нижньому Подністров'ї — тиверців, на Віслі-Бузі — бужан і волинян, в басейні Верхньої Вісли — віслян і лендзян, в Середньому Подунав'ю — морав'ян, словаків та чехів (богемів, хорватів, дулібів). Активізація внутрішніх державотворчих процесів в окремих молодих слов'янських суспільствах закономірно призвела до створення в IX ст. перших слов'янських держав — Болгарії та Великої Моравії. Окремі джерела говорять про можливість короткочасного входження південно-хорватських земель до складу Болгарії, а західнохорватських і західноволинських — до складу Великої Моравії епохи Ростислава і Святополка та єпископа Мефодія⁸. Остання, таким чином, вперше в IX ст. знову об'єднала майже всі центральноєвропейські слов'янські племена, що походили від колись єдиної празько-корчацької культури. Велико-моравська держава заклала основи державності в морав'ян, словаків, чехів та мала безпосередній вплив на державотворчі процеси в Малопольщі та на Прикарпатті і Волині. Велико-моравська держава стала і першою християнською державою слов'ян, вона започаткувала процеси християнізації як для західних, так і для східних слов'ян. Після падіння Великої Моравії внаслідок завоювання уграми (кінець IX — початок X ст.) її наступницею стала Давньочеська держава. В 60-70 рр. X ст. вона приєднала

Краківську і Сандомирську землі, а згодом і землі західних білохорватів (м. Перемишль) і західних волинян (Червенські гради), про що говорить в пізнішій (1086 р.) установчій грамоті Празького єпископа (973 р.)⁹. З 90 рр. Х ст. західнослов'янський політичний центр перемістився до Гнезненських князів, які за Болеслава Хороброго (992-1025 рр.) приєднали до себе Чехію і Словаччину разом з Краківською і Сандомирською землями та Червенськими градами. З 966 р., за Мешка I, почався процес християнізації. В 1000 р. тут, крім Гнезненського архієпископства, були окремі єпископства в Кракові, Вроцлаві й Колобжегу.

Таким чином, протягом IX-X ст. прикарпатсько-волинські землі, зокрема їх західні області, неодноразово входили до складу моравсько-чеських, що було продовженням традиційних зв'язків між цими землями, започаткованими ще в VII ст. в празько-корчацькій культурі. Спільність їх походження була основою існування історичної пам'яті за умов сильної слов'янської єдності. З другого боку, це стимулювало розвиток державотворчих процесів у цих регіонах, їх ранню християнізацію. На жаль, археологічно вони поки що майже невідомі. Можна говорити лише про одну князівську (рід П'ястів) двірську християнську ротонду в Перемишлі (кінець X — початок XI ст.). Поховальний обряд слов'янського населення залишався ґрунтовим тілопальним, що свідчить про продовження існування язичницьких традицій попереднього часу. Правда, в цей час у Центральній Європі широкого розповсюдження набув курганний обряд поховань. Зокрема, курганні могильники протягом VIII-IX ст. з'являються в полях і волинян, у Словаччині, Моравії, Чехії, Малопольщі та в західних і східнослов'янських землях. Причина їх виникнення до кінця ще не з'ясована¹⁰. Все ж, очевидно, їх поява пов'язана з внутрішніми державотворчими процесами і змінами в релігійній ідеології дуже невеликої групи населення. Якесь частини курганів, можливо, належала представникам родо-племенної знаті, що підтверджується їх розміщенням біля великих поселенських центрів. Інша могла належати невеликій групі населення північно-германського і західно-балтського населення (воїни, торговці, ремісники), що підтверджується їх розміщенням біля торгово-ремісничих поселень. Всі курганні поховання прибалтійських слов'ян Польщі дослідники пов'язують зі скандинавськими переселенцями, для яких основним завжди був курганний спосіб захоронення¹¹. Прикарпатські, хорватські землі як найдалі розміщені від цих північних впливів (за виключенням культури карпатських курганів II-V ст.) залишались безкурганними, як і їх південні сусіди.

В кінці IX — на початку X ст. літописні волиняни та хорвати, як і інші східнослов'янські племена, в процесі зовнішнього одержавлення, який проводився великокиївською князівською владою за Олега і Ігоря, були включені до складу Київської Русі — першої східнослов'янської держави.

З утворенням Київоруської держави, очоленої варязькою династією, і появою нової численної князівської адміністрації (багатоетнічної і різноплеменною за своїм походженням, а значить, релігійно-ідеологічно різнообрядовою), курганний обряд поховань все більше стає соціальним обрядом військово-адміністративного класу¹². Вища влада, консолідуючись, відгороджувалася від народу не лише стінами замків, але й поховальним обрядом. Державна політика в сфері ідеології вимагала нової уніфікації поховального обряду як виразника нової язичницької київоруської ідеології. Тому курганна поховальна обрядовість варязької князівської військової дружини й адміністрації ставала поступово поховальною обрядовістю племенної знаті, а згодом і відносної більшості слов'янського населення молодшої Київоруської держави кінця IX — початку X ст. Це означало, що відбулась невідома нам історично перша велика зміна в язичницькій релігії слов'ян ранньодержавного періоду. Вона, безперечно, стала й першою великою державною ідеологічною (релігійною) реформою, яка так і не була завершена. Адже в її основі лежала також до кінця не завершена політична реформа — організація Київоруської держави варяго-руськими князями, які так і не змогли остаточно об'єднати (підкорити) всі східнослов'янські племена. В кінці X ст. (980 р.) Володимир Святославович зробив спробу здійснення другої великої ідеологічної язичницької реформи — введення державного пантеону язичницьких богів усіх підкорених земель Київської Русі в широкому розумінні цього терміну. Однак вона знову була невдалою (хоч закономірно виправданою), оскільки держава вже ставала унітарною (точніше, повинна була нею стати), що вимагало й унітарної релігії — єдинобожжя. Тому-то в 988 р. Володимир Святославович проводить третю велику ідеологічну реформу — запроваджує християнську державну релігію. Правда, в Київській Русі — слов'янській державі, де правила династія Рюриковичів, християнство мало свою специ-

фіку. Першим ідеологічним християнським центром стала Десятинна церква ("Богородична"), яка займала "прозахідну" (проварязьку) позицію і стояла за зближення старої і нової релігійної ідеології, а в цілому об'єднувала прибічників самостійності Київської церкви. Тому і курганний поховальний обряд в Київоруській державі не було одразу замінено з прийняттям християнства. Його пристосували до нового християнського обряду. З'явилися підкурганні тілопокладення в ямних зрубних гробницях із західною орієнтацією. Побудова перших християнських церков на місці язичницьких капищ також відповідала характеру часткового підпорядкування (продовження) язичницьких традицій. Це був короткий час вимушеного співіснування з християнством окремих язичницьких ідей та обрядів. Нова київоруська християнська держава з'єднувалася із старою язичницькою Руссю. Пізніше це стало підґрунтям для існування в Київській Русі протягом всього домонгольського періоду своєрідного релігійного двовір'я. В середині XI ст. з перемогою в Києві другого християнського ідеологічного центру — митрополічної резиденції в св. Софії, який об'єднував навколо себе прибічників грекофільського політичного напрямку, християнська церква і обряд на Русі прийняли канонічну, ортодоксальну форму. Зокрема, було заборонено вживання курганних захоронень і з'явилися ґрунтові тілопокладення в ямах.

Треба зазначити, що язичництво в ранньо-державний період швидко і часто модернізувалося, змінювалося, підлаштовуючись до державних структур. З другого боку, ускладнення в цей період ієрархії "земного" суспільства призводило до такого ж ускладнення і "небесної" ієрархії. Тому "модернізуються" (еволюціонують) і самі язичницькі могильники, які стають матеріальним показником цих змін. Зокрема, вони відповідають строгій соціально-ієрархічній регламентації в суспільстві та є виразником різного світосприйняття: слов'янського і варяго-руського язичництва¹³. Християнська релігія, як і будь-яка світова релігія, навпаки, дуже стабільна і малозмінна, а тому християнський поховальний обряд — консервативний.

В цілому для основної території Київської Русі (у вузькому значенні цього терміну) археологічно засвідчена така еволюція поховального обряду, яка в основному співпадає з еволюцією державних ідеологічних (релігійних) реформ:

1. Підкурганні поховання з тілоспаленнями на стороні, а потім і на місці поховання (реформи до Володимира Святославовича. IX-XI ст.).
2. Підкурганні поховання з тілопокладенням на рівні денної поверхні, а пізніше в ямах (реформи Володимира Святославовича. X-XII ст.).
3. Ґрунтові (безкурганні) християнські тілопокладення в ямах (реформи після Володимира Святославовича. XI-XIII ст.).

Дослідники відзначають, що більшість курганних поховань в центральних районах Київської Русі концентруються на некрополях великих князівських міст або недалеко від них та на некрополях окремих великокиївських військових, торгово-ремісничих (укріплених і неукріплених) поселень (ВТРП). Всі вони належали, як правило, привілейованому, військово-адміністративному класу Київської Русі та членам їх сімей¹⁴. Дані могильники є довготривалими і постійними (IX-XII ст.), тому підкурганні захоронення на них різноманітні (від тілоспалення до тілопокладення), що відображає хронологічну зміну внутрішньої еволюції (релігійної реформи) поховального обряду. Основна маса населення цих центральних районів Київської Русі і далі продовжувала дотримуватися традиційного безкурганного (ґрунтового) тілопального поховального обряду. Але згодом і тут розпочався процес заміни ґрунтових поховань на курганні, що в кінцевому результаті почало невірно сприйматись окремими дослідниками як суто слов'янська поховальна обрядовість.

В периферійних районах Київської Русі (в широкому розумінні цього терміну), де основне населення користувалось традиційним ґрунтовим тілопальним поховальним обрядом, курганні захоронення засвідчені лише біля окремих військово-адміністративних і торгово-ремісничих центрів, через які здійснювалось одержавлення (а пізніше і християнізація) окремих земель-князівств. Ці курганні могильники належали представникам великокиївської влади та їх сім'ям. Картографування цих поселенських центрів з курганними могильниками дозволяє виділити окремі напрямки зовнішнього одержавлення (згодом — християнізації), яке здійснювалось в кінці IX-XI ст. у всіх регіонах Київської Русі. Зокрема, вони добре простежені дослідниками на землях сіверян, радимичів і в'ятичів¹⁵. Виявлені вони

і на галицько-волинських землях. Правда, на волинських землях цей процес простежити важче, оскільки тут відомо близько 20 курганних могильників ще часів перших передумов внутрішніх державотворчих процесів у VI-VIII ст., а також майже 100 курганних могильників IX-XII ст. У той же час на галицьких землях відомо близько 20 курганних могильників. Всього нами простежено три періоди одержавлення галицько-волинських земель. З них два зовнішніх (кінець IX — початок X ст.; кінець X — початок XI ст.) і один внутрішній (кінець XI — початок XII ст.).

1. В результаті першого зовнішнього одержавлення, яке проводилось києворуськими князями Олегом і Ігорем в кінці IX — на початку X ст., на північних, західних та південних границях земель волинян і хорватів з'явилися "круглі" городища та ВТРП з курганними могильниками (тілоспалення на стороні). Зокрема, на Волині в Майдан-Липенському, Міляновичах, Ставах, Поболовіцях і Гучові, на Прикарпатті в Чернореках, Трепчі, Чорнівці, на Закарпатті в Червенево і Зняцево та, можливо, в Апохиді, Нушфелеу і Сомешенах, а також на території літописних тиверців на Дністрі, в Алчедарі, Скімауцах і Рудь. В зв'язку з тим, що це перше одержавлення було в основному направлено не на повне підкорення всіх цих земель, а лише на їх включення в сфери політичного і торгового впливу, процеси заснування великокіївських центрів не торкнулися внутрішніх районів волинян і хорватів. Тут продовжували існувати їхні общинні (надобщинні), племенні (надплеменні) тілопальні могильники місцевого населення.

В середині — другій половині X ст. в результаті внутрішнього одержавлення, яке розпочалося на хорватських землях в зв'язку з ослабленням великокіївської влади і певними міжнародними обставинами (з одного боку, падіння Великоморавської та Чеської держав і послаблення Болгарського царства, а з другого боку — постійні загарбницькі напади угорських дружин), було створено окреме Хорватське князівство, яке більш відоме під назвою "Велика Біла нехрещена Хорватія" (за К.Багрянородним). Його можна вважати першим державним утворенням на Прикарпатті після Дулібського політичного союзу волино-прикарпатських слов'ян. На півночі з нею межувала "Велика Біла нехрещена Сербія" (за К.Багрянородним), де також проходили процеси внутрішнього одержавлення. Окремі дослідники відносять до неї і західноволинські землі. Східно-волинські землі продовжували залишатися в Києво-руській державі. Очевидно, саме в цей час остаточно завершився поділ волинян по Віслі—Західному Бугу (новий гідронім). Західний і Південний Буг стали західною і південною границею Київської Русі у вузькому значенні цього терміну.

"Велика Біла нехрещена Хорватія" і "Велика Біла нехрещена Сербія" були "білими" — західними відносно Константинополя і "нехрещеними", на відміну від балканських "хрещених" в середині IX ст. Хорватії та Сербії. Константин Багрянородний вірно вказує, що від "Білої Хорватії" до "найближчого Чорного моря було 30 днів дороги". Він детально зупиняється і на етимології назви "хорвати", говорячи, що в грецькій мові це означає "мешканці великої країни"¹⁶.

"Велика Біла нехрещена Хорватія" виникла, по-перше, як протидія активним спробам зовнішнього одержавлення, яке проводилось молодими, але агресивними сусідніми державами (Угорщина, Чехія, Польща, Болгарія), по-друге, цей процес внутрішнього одержавлення був спрямований проти общинної знаті "малих хорватій", який проводився новоутвореною великохорватською надплеменною князівською верхівкою. Він супроводжувався знищенням численних старих общинних і перших невеликих києво-руських князівських центрів, що засвідчено археологічно¹⁷. Проходила, таким чином, реформа всієї старої політико-адміністративної та господарської структури малохорватського общинного суспільства, яке співпрацювало в кінці IX — на початку X ст. з Києво-руською владою. На землях новоутвореної Великої Білої Хорватії будується цілий ряд великих і малих городищ полісного (поліобщинного) типу, які мали стати місцевими великими і малими адміністративними, військовими, господарськими і культовими великохорватськими князівськими центрами. Зокрема, вони виявлені археологічно в Крилосі, Стільську, Ганачівці, Тулигловах, Пліснеську, Теревовлі, Підгородді, Ревно тощо¹⁸. Ці перші містотворчі процеси, як в цілому і державотворчі, так і не були завершені. Використання князями "Великої Білої нехрещеної Хорватії" традиційної язичницької „національної" релігії, яка відповідала їх державній ідеології й економічному та соціальному рівню суспільства, не змінила і традиційного поховального обряду — ґрунтових (безкурганних) тілоспалень, яким користувалось все населення. Виключенням є лише поодинокі курганні поховання в Галичині Могилі на Крилоському городищі, яке, очевидно, було столичним князівським центром Великої

Хорватії. Галичина Могилі входить до невеликого кола окремих епонімних могил, пов'язаних з княжими захороненнями дохристиянської ранньодержавницької доби, як в Східній, так і в Центральній Європі. Все ж першими і найдавнішими з них є "Королівські Могили" Північної Європи (Скандинавії). Дослідження Галичини Могилі (В.Баран, Б.Томенчук)¹⁹ показало наявність в ній кенотафу, здійсненого за "варязьким" (дружинним) обрядом, а саме:

- а) використання курганного насипу, діаметр якого становив 26 м, та дерев'яного кромлеху навколо нього;
- б) наявність човна-однодеревка довжиною 3,5 м, орієнтованого по осі Пн.-Пд. (ніс) і зверху накритего тканиною (шатро);
- в) присутність специфічного набору зброї, до якого входять круглий позолочений щит, три бойові сокири, дві стріли, довгі дротики і великий бойовий варязький ніж-скрамасак.

Поховання в Галичині Могилі датуються другою половиною X ст., як і більшість "великих курганів" Давньої Русі, що відносяться до києво-руської "дружинної культури". Галичина Могилі, очевидно, була символічним похованням "першого хорватського (галицького) князя", який брав участь у військових морських походах ще перших києво-руських князів на Константинополь (за Олега в 907 р., Ігоря в 934—944 рр., Святослава в 970 р.). Все це не виключає можливості варязького походження великохорватського князя, що було характерним для багатьох тогочасних європейських країн і в тому числі києво-руської держави. Цим першим великохорватським князем міг стати один з намісників києво-руського князя на хорватських землях, який проголосив незалежність від великокіївської влади, що було підтримано місцевою боярською верхівкою.

2. В кінці X ст. — на початку XI ст. землі "Великої Білої нехрещеної Хорватії" в результаті другого зовнішнього одержавлення (русько-хорватська війна 992—993 рр.) за Володимира Святославича знову увійшли до складу Київської Русі, адміністративно приєднані до Волинської волості. Володимир-Волинський як новий князівський і єпископський центр став столицею величезної території, яка об'єднала всі західні києво-руські землі (волинян і хорватів). Правда, після смерті Володимира Святославича (1015 р.) Польща близько 12 років (1018—1031 рр.) знову володіла землями західних хорватів (м. Перемишль) і західних волинян (Червенські гради). Перший раз це сталося десь у 70-х рр. X ст., бо вже в 981 р. Володимир забрав у Польщі (Чехії) "Перемишль, Червен та інші гради". Великохорватські землі, на відміну від усіх інших літописних земель (крім центральних, доменіальних), позбавилися навіть права на волосну, князівсько-намісницьку, удільну автономію, що викликано небезпекою відродження надзвичайно сильного хорватського (галицького) сепаратизму. В цей період (кінець X — початок XI ст.) всі великохорватські центри були знищені, що засвідчено археологічно. Біля них засновуються нові великокіївські князівські центри, в яких перебувала військова дружина і князівська адміністрація, що здійснювала контроль за новоприсланими землями. Їх представникам і належали курганні могильники з тілоспаленнями в дерев'яних зрубках та перші підкурганні тілопокладення. Такі великокіївські поселенські комплекси виявлені, зокрема, в Підгірцях, Новосілках, Кам'янополі, Чернореках, Підгайцях, Семенові, Чорнівці, Горішніх Шерівцях. Їх картографування показує детальний напрямок цього нового зовнішнього одержавлення, яке йшло з Волині. Воно розпочиналось, як завжди, з Пліснеська — давніх воріт в Галичину. Тут на місці великохорватської фортеці було збудовано великий києво-руський князівський центр²⁰. Звідси одержавлення поширювалось через Гологори до Перемишля на захід і на південь, по Серету до Теревовлі, а потім до Галича на Дністрі і до Ревни на Пруті. Ці головні шляхи, якими здійснювалось одержавлення великохорватських земель з києво-руських і пізніших києво-волинських земель, проходили в системі старих торгових трансєвропейських річкових магістралей, зокрема, однією з найважливіших (тепер повністю забутою) — Буго-Серето-Дністровською. Вона була частиною другого Великого шляху з "Варяг в Греки" ("Янтарного"): Балтійське море — Вісла — Західний Буг — Серет — Дністер (Онут — Чорний потік — Кучук) — Прут (Дереглау — Сірет) — Дунай — Чорне море. Поза цим напрямком знаходиться лише один невеликий курганний могильник в Карпатах (Ворота, ур. Долина Святослава). Тут виявлено підкурганне тілопальне поховання в зрубі, яке, очевидно, належало Святославу Володимировичу, що загинув тут у 1015 р.²¹

Таким чином, в результаті другого етапу зовнішнього одержавлення великохорватських земель, яке проводилось Києво-руською державою, були зайняті не лише зовнішні пограничні райони новоприєднаних земель, але і внутрішні. Подібні процеси широкого і глибокого одержавлення засвідчені в усіх літописних землях, у тому числі на Волині, де з'являються нові великокиївські центри з підкурганними похованнями по обряду трупоспалення на місці захоронення. Зокрема, в Великій Горбаші, Гвоздові, Збужі, Майдан-Липенському, Ліще, Мокре, Головно, Грудек Гусинне, Ліпсько. Вони вперше добре фіксують основні напрямки одержавлення Волині.

Під час першого і другого етапу зовнішнього одержавлення великохорватських земель державні впливи Київської Русі ще були відносно слабкими. В основному, вони базувались на військовому забезпеченні данини, що здійснювалося досить невеликою кількістю киево-руських дружинних центрів; з іншого ж боку, ці впливи стримувала протидія місцевого населення, особливо опір сильного і численного боярства, яке з'явилося в часи "Великої Білої Нехрещеної Хорватії". Все це сприяло подальшому розвитку тут традиційної місцевої матеріальної і духовної культури, що засвідчено археологічно. Залишився основним та єдиним для всього місцевого населення й архаїчний поховальний обряд — ґрунтові (безкурганні) тілоспалення. Хорвати і далі дотримувалися старої язичницької релігії. Правда, Володимир Святославович, підкоривши хорватів у 992 р., зробив спробу їх християнізувати, як про це писав В.Татіщев: "Владимир ходил по Днестру со двумя епископы, много людей научая, крести и построил в земле Червенской град в свое имя Владимир и церковь пресвятыя Богородицы созда, оставя ту епископа Степана и возвратися с радостию"²². Археологічних слідів цієї християнізації хорватів, здійсненої Володимиром, не виявлено. Але, з іншого боку, це повідомлення підтверджує язичницький характер хорватів часів Володимира Святославича.

В кінці X — на початку XI ст. Волинь остаточно стала другим великим державним центром (доменіальним, київським), через який здійснювалося спочатку зовнішнє киево-руське одержавлення, а пізніше — внутрішнє великокиївське на початку феодальної роздробленості на всіх західноруських землях. Доменіальний статус Волині по відношенню до Києва призвів до закономірної появи тут досить значної кількості (біля 30) киеворуських князівських поселенських центрів. Найбільш ранні з них характеризуються курганними могильниками з тілопокладеннями на рівні і вище горизонту. Вони виявлені, зокрема, в Великій Горбаші, Збужі, Теклівці, Корості, Городці, Грудеку-Гусинному, Городищі, Гркій Полонці, Усичах, Вічевках, Новосілках, Торговиці, Крупі, Вишневі, Борохові, Берестяному, Грабові, Рогачеві, Городку, Пересопниці, Білові, Басовому Куті, Колодянці, Корніні, Старожукові, Кірпілівці²³. В кінці X — на початку XI ст., на Волині одночасно з Київськими (полянськими) землями, почав впроваджуватися серед населення старих великокиївських поселенських центрів (князівських, дружинних) і новий ранньохристиянський поховальний обряд — підкурганні тілопокладення в зрубних ямах (у Гркій Полонці, Усичах, Ліщах, Борохові, Рогачеві, Городку, Колодянці, Корніні, Пересопниці, Кірпілівці, Старожукові тощо)²⁴. Водночас виникають нові поселенські центри. Всього на Волині зафіксовано близько 35 поселенських центрів з підкурганними інгумаційними похованнями, які як кількісно, так і за характером поселень і поховального обряду не могли належати основній масі населення. Ці зрубні підкурганні гробниці пов'язують з початковим етапом християнізації. В інших землях Київської Русі цей поховальний обряд з'явився лише в кінці XI ст. Рання й одночасна поява підкурганних ямних поховань лише в поляні і волинян дістала пояснення в окремих дослідників як етнографічна ознака виключно полянського і волинянського населення²⁵. Київський дослідник О.Моця вбачає тут два окремі шляхи християнізації: полян з півдня (Візантії), а волинян — із заходу (Великої Моравії, Чехії)²⁶. На нашу думку, це явище пояснюється тим, що і поляни, і волиняни в X — XI ст. були найбільш тісно пов'язані політично, а значить, і ідеологічно. Згадаймо доменіальний характер Волині по відношенню до Києва та велику кількість киеворуських князівських поселенських центрів на волинських землях. Тому тут найраніше починається загальнодержавний процес християнізації, який, безперечно, йшов із Києва. Лише на західно-волинських (Червенські гради) та західнохорватських (Перемишль) землях християнізація могла бути як східна, так і західна (південна).

3. Після смерті Володимира Святославича (1015 р.), а особливо після смерті Ярослава Мудрого (1054 р.), на окраїнах Київської Русі помітні ознаки феодальної політичної роздробленості. Зміцніли

економічно, феодальні правителі прагнуть повернути традиції місцевих самостійних ранньофеодальних політичних об'єднань, князівств — незалежних від великокиївської влади. Одним із перших серед них стала Галичина. Так, у другій половині XI ст. на великохорватських землях почався процес нового внутрішнього одержавлення, який закінчується в кінці XI ст. створенням Ростиславичами (Рюриком, Володарем, Васильком) окремих удільних князівств: Перемишльського, Звенигородського, Теробовлянського, а з середини XII ст. — Галицького. Подібна, але невдала спроба була зроблена Ростиславичами (Володарем і Васильком) спочатку на волинських землях (1084 р.), де в 1057 — 1061/1064 рр. сидів їх батько — новгородський князь, а після його загибелі в Тмутаракані (1067 р.) вони знаходилися під контролем волинського князя як князі-ізгої.

Процес внутрішнього одержавлення галицьких (хорватських) земель був очолений, як, можливо, і в середині X ст. (створення "Великої Білої Нехрещеної Хорватії"), представниками киеворуської влади, щоправда, тепер князями-ізгоями, правнуками Ярослава Мудрого. За ініціативою і підтримкою місцевих бояр Ростиславичі відновили окремі старі хорватські столиці (Теробовлю, Перемишль, Галич) та побудували цілий ряд фортець (зокрема, в Звенигороді, який став новою столицею землі). Біля них з'являються могильники з підкурганними похованнями з тілопокладеннями в зрубних ямах. Вони належали, в основному, вищій військовій дружині і членам їх сімей. Як і в попередні часи, значна частина військової дружини була набрана Ростиславичами в киево-волинських землях, де ще з початку XI ст. існував відповідний підкурганний обряд в ямних зрубних гробницях.

В Теробовлянській землі князівські поселенські центри Ростиславичів відомі в Чернелові, Товстолюзі, Новосілках, Палашівцях, Жнибородах і в Зеленому Гаю, а в Звенигородській землі — в Судовій Вишні і в самому Звенигороді. Особливо виділяється район Плісненська з Бриковим і Суражем. Водночас у Галицькій землі (Галицько-Буковинське Прикарпаття) князівські замки Ростиславичів виявлено в Крилоці, Городниці, Хотимірі, Живачеві і в Горішних Шерівцях. В Перемишльській землі продовжують існувати князівські центри в Трелчі і Чернореках. Таким чином, деякі поселенські комплекси були княжими опорними територіальними центрами протягом усіх трьох (двох) періодів одержавлення (з підпорядкуванням чи з заміною їх гарнізонів). Тоді на могильниках зафіксовано різні обряди курганних захоронень в їх еволюції.

Так на галицько-волинських землях в кінці I — на початку II тис. н.е. існували дві суспільні групи: велика, з місцевого населення, і мала, з приїзлого (князівсько-дружинна). Вони користувалися двома релігійними ідеологіями, яким відповідали два різні поховальні обряди: слов'янський ґрунтовий, тілопальний і підкурганний киево-руський. Поховальний обряд другої суспільної (соціальної) групи повністю відповідав загальній схемі розвитку і зміни поховального обряду центральних районів Київської Русі, звідки і здійснювалось одержавлення.

В кінці XI — на початку XII ст. Ростиславичі будують перші християнські соборні храми (в Перемишлі у 1119 р., в Звенигороді в 20-х рр. XII ст. та в Галичі у 40-х рр. XII ст.). Одночасно вони почали широку державну політику християнізації місцевого населення. Незважаючи на ранні контакти з кирило-мефодіївською релігійною місією та впливами сусідніх християнських країн, процес християнізації було започатковано лише в процесі двох останніх періодів давньоруського (киеворуського) одержавлення. Остаточно ж він завершився в середині XII ст. з утворенням об'єданого (централізованого) Галицького князівства. Саме воно могло здійснити всенародну державну християнізацію, яка відповідала його внутрішнім інтересам і рівню розвитку самого суспільства. Князівська (Ростиславичів) адміністрація, першою прийнявши християнство, повністю перейшла на ґрунтовий християнський поховальний обряд, відмовившись від киево-волинських ранньохристиянських підкурганних тілопокладень у зрубних ямних гробницях. Цей процес широкої християнізації проходив одночасно в усіх інших князівствах Київської Русі часу феодальної роздробленості, що фіксується лише археологічними джерелами.

Таким чином, аналіз могильників галицько-волинських земель IX — XII ст. дав можливість повному простежити процеси одержавлення і ранньої християнізації хорватів і волинян, які проводилися великокиївськими князями. В XII — XIII ст. процес формування Галицького князівства і Галицько-Волинської держави був остаточно завершений. Він знаменувався інтенсивним процесом містоутворення і став результатом внутрішнього одержавлення. Міста були не тільки адміністративно-територіальними, військовими, торгово-економічними, але і церковними центрами. Тут будувалися перші хра-

ми, засновувались монастирі й парафії. Населення міст першим включилося в процеси християнізації, яка була частиною державної політики. Вивчення ранніх церковних комплексів (церква і кладовище) в структурі міських і сільських поселень галицько-волинських земель дає можливість простежити в окремих історико-географічних регіонах основні етапи поширення християнства в період Київської Русі.

(Продовження у наступному номері).

1. Блифельд Д.И. К исторической оценке дружинных погребений в срубных гробницах Среднего Поднепровья IX-X в. в. // Советская археология. — М., 1954. — Т.20. — С.148-164; Тимофеев Е.И. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X-XII в. в. // Советская археология. — М., 1961. — № 3. — С.56-75; Моця О.П. Население Среднего Поднепровья IX-XIII в. в. (по данным погребальных памятников). — К., 1987; його ж. Погребальные памятники южно-русских земель IX-XIII в. в. — К., 1990; його ж. Некоторые сведения о распространении христианства на юге Руси по данным погребального обряда // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С.114-133; Седов В.В. Погребальный обряд славян в начале Средневековья // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд. — М., 1990. — С.176-180; Томенчук Б.П. Некрополи Галича і Галицької землі (Галицько-Буковинсько-Прикарпаття) IX-XIII ст. Автореф. дис... канд. істор. наук. — К., 1998.
2. Моця О.П. Населення південно-руських земель IX-XIII ст. (за матеріалами некрополів). — К., 1993. — С.6-47.
3. Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII-X ст. — Чернівці, 1997. — С.76.
4. Моця О.П. Феодалізація Чернігівської округи в X ст. (за даними некрополів) // Археологія. — К., 1988. — Вип.61. — С.11-15.
5. Баран В.Д. Давні слов'яни // Україна крізь віки. — К., 1998. — Т.3. — С.172-182; Козак Д.Н. Дуліби (пошуки генези) // Галич і Галицька земля. — Київ — Галич, 1998. — С.69-74.
6. Симонович Е.О. Християнство і черняхівська культура // Матеріали III Подільської історичної конференції. — Львів, 1970. — С.118; його ж. Культурные представления населения юго-западных областей СССР в позднеантичный период // Советская археология. — 1978. — № 2. — С.108-109.
7. Баран В.Д. Склавіни та анти в світлі нових археологічних джерел // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. — Київ-Львів, 1997. — С.130-132.
8. Достал Е. Некоторые общие проблемы археологии Дрени Русии и Великой Моравии // Древняя Русь и славяне. — М., 1978. — С.84; Исаевич Я.Д. «Грады червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX — начало XI в. в.) // Исследования по истории славянских и балканских народов. — М., 1972. — С.115-116.
9. Там само. — С.107-128.
10. Седов В.В. Становление курганной обрядности в раннесредневековом славянском мире // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. — С.134-141.
11. Там само. — С.134.
12. Моця О.П. Населення південно-руських земель IX-XIII ст. — С.55.
13. Там само. — С.74-102.
14. Там само. — С.47-73, 103-146.
15. Моця А.П. Южнорусские земли в IX-XIII в. в. (по данным погребальных памятников). — Автореф. диссерт.... докт. истор. наук. — К., 1991. — С.18.
16. Багрянородный Константин. Об управлении империей. — М., 1989. — С.135, 141.
17. Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст. Полюддя, язичництво, початки держави. — Чернівці, 1989. — С.93-104; його ж. Східні хорвати // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 1995. — Вип.6. — С.214-215.
18. Див.: Филипчук М.А. Слов'янські поселення VIII-X ст. Українського Прикарпаття // Автореф. дис... канд. істор. наук. — К., 1996.
19. Баран В.Д., Томенчук Б.П. Літописний курган Галичина Могила у Крилосі // Галичина (Ів.-Франківськ). — 1998. — № 1 (2). — С.4-10.
20. Пастернак Я. Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині // Науковий збірник УВУ. — Мюнхен, 1948. — Вип. V. — С.138-148.
21. Ратич А.А. Раскопки кургана «Могила Святослава» // Археологические открытия 1971 года. — М., 1972. — С.382.
22. Татищев В.Н. История Российская. — М.-Л., 1962. — Т.11. — С.64.
23. Моця А.П. Погребальные памятники южно-русских земель IX-XIII в. в. — С.112-117.
24. Там само.
25. Русакова И.П. Курганы полян X-XIII в. в. // Свод археологических источников. — М., 1966 — С.48; Тимофеев Е.И. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалах могильников X-XIII в. в. // Советская археология. — 1961. — № 3. — С.56-73.
26. Моця А.П. Некоторые сведения о распространении христианства на юге Руси по данным погребального обряда // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С.121-124.

Ігор Райківський

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.*

Розвиток національного руху на західноукраїнських землях у складі Австрійської імперії після "весни народів", як і в Наддніпрянській Україні після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства, у першій половині 1850-х років призупинився. Поразка революції 1848 р. започаткувала короткочасний етап глухої реакції, коли, за влучним висловом М. Грушевського, "затихло і прикикло українське життя"¹. Своєрідна пауза в українському національному відродженні Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття тривала довше і була пов'язана з відновленням майже на десятиліття абсолютистського режиму з його централістично-бюрократичною системою. Панування так званої "бахівської реакції" (за іменем О. Баха – міністра внутрішніх справ Австрії) супроводжувалося наступом на політичні й національні здобутки "весни народів". Зокрема, в грудні 1851 р. було скасовано так і не введено в дію конституцію 1849 р., розпущено парламент, знову запроваджено цензуру, в зв'язку з чим уряд обмежив демократичні свободи та діяльність громадських організацій. Д. Дорошенко справедливо писав про "мляве та сонне життя галицьких українців у 50-х роках..."². Головна руська рада, створена на початку революції 1848 р. як представницький орган українського населення в Австрії, саморозпустилася в 1851 р., а греко-католицьке духовенство повернулося до суто церковних справ.

Наступ реакції проти національного відродження в Австрійській імперії супроводжувався посиленням у краї польських впливів. З 1849 р. провідником нової австрійської політики в Галичині був намісник краю багатий польський землевласник граф А. Голуховський, який спрямував свої зусилля на утвердження переваги польської еліти у політичному житті провінції. А. Голуховський трактував український рух як "русифікаційний", своєрідну інтригу Росії проти імперії Габсбургів і зумів-таки підірвати довіру Відня до галицьких русинів. Водночас він призначав поляків на місце австрійських урядовців у крайовому службовому апараті. Поширювалися гасла триєдиної Польщі, України і Литви, за допомогою яких польські провідники здійснювали пропаганду ідей етнічної єдності поляків та українців. Внаслідок зусиль А. Голуховського було перекреслено реалізацію вимог Головної руської ради щодо поділу Галичини на східну (українську) і західну (польську) частини, українська мова витіснялася з початкової і середньої школи (як відомо, вона стала загальнообов'язковим предметом у 1848 р.). Дійшло до того, що А. Голуховський, скориставшись підтримкою віденської влади, в 1859 р. спробував перевести українську мову на латинський алфавіт. Але ці наміри викликали рішучу протидію з боку української інтелігенції, що стало причиною так званої "азбучної війни", котра оживила задушливу атмосферу 1850-х рр.³ Післяреволюційна реакція призвела до погіршення становища селянських мас, які змушені були платити величезні викупні платежі, податки, залишалися без лісів і пасовищ. "Се були часи не тільки політичної реакції після бурливого 1848 р., – писав І. Франко, – але також часи елементарних нещастя та тяжкого переходу в суспільних відносинах по знесенні панщини"⁴.

Десятиліття задушливого неабсолютизму закінчилося, коли австрійський цісар, зазнавши поразки у війнах 1859 р. з Францією й Італією та 1866 р. з Пруссією, пішов на реформування внутрішнього устрою монархії. Передбачалося через взаємовигідні компроміси з угорською, чеською і польською елітами забезпечити стабільне майбутнє імперії, перед якою нависла загроза повторення нової "весни народів". У 1860 р. в Австрії проголошено конституцію, котра базувалася на принципі федералізму і розширювала права країв у процесі державного управління. На основі конституції в 1861 р. було скликано Галицький і Буковинський крайові сейми, які мали займатися місцевими справами та представляти Галичину й Буковину в Державній раді у Відні. Галицький сейм складався з 150 депутатів, що обиралися за чотирикуріальною (141 місце) виборчою системою, яку визначав передусім майновий (податковий) та фаховий ценз, плюс сім місць гарантувалося для вищих церковних ієрархів і два – для ректорів університетів. Остаточна компетенція Галицького сейму була визначена в 1873 р. і охоплювала питання культури (в широкому трактуванні, включаючи культуру ведення сільського господарства), освіти і суспільної опіки, водночас запроваджено прямі вибори до Державної ради – віденського парламенту. Незважаючи на наявність пережитків

* Закінчення. Початок, в якому охарактеризовані витоки, загальна періодизація і зміст українського національного відродження в першій половині XIX ст., див.: Галичина. – 1999. – № 3. – С. 4-23.

середньовічного станово-представницького права, утвердження парламентаризму привчало західноукраїнське суспільство до конституціоналістських форм співжиття і розв'язання суперечностей на сеймовій арені, мирним шляхом⁵. Еволюція державного устрою від централізму до федералізму завершилася перетворенням Австрії за конституцією 1867 р. в дуалістичну Австро-Угорську монархію. Галичина й Буковина увійшли до складу австрійської, а Закарпаття – до угорської частини імперії. Отже, конституційні реформи 1860-х рр. створили можливості для демократичного розвитку національних рухів в Австро-Угорщині, на відміну від Росії, яка залишалася «тюрмою народів».

Західноукраїнський національний рух у результаті цих реформ, з одного боку, отримав змогу вільно розвиватися, не зазнаючи урядових репресій і орієнтуючись на політично сильніші народи, тому що декларування (хоча й формальне) рівності всіх народів пробуджувало національну гідність; з іншого ж боку, нерівні умови, в яких опинилися галицькі українці порівняно з поляками, відкрили шлях до полонізації краю. Так, виборча система забезпечувала польську монополію влади у Галичині: нечисленна курія великих землевласників, польської шляхти (0,4 % від загалу населення) обирала майже третину послів, тоді як на курію сільських громад (понад 90 % населення) припадало менше половини сеймових мандатів. На перших виборах до Галицького сейму в 1861 р. українці провели лише 49 із 150 депутатів, і з кожними новими виборами число українських послів у ньому неухильно зменшувалося, сягнувши найнижчої позначки в 1883 р. (9 обраних послів)⁶. Внаслідок австро-польського компромісу політичні права поляків у краї розширювалися. Так, намісник Галичини призначався тільки з середовища польської аристократії, окремих міністрів у галицьких справах захищав польські інтереси у Відні, польська мова стала офіційною крайовою мовою в адміністрації та освіті тощо. Взамін за політичні переваги польська сеймова більшість у 1866 р. зобов'язувалася підтримувати австрійський уряд. М. Лозинський (відомий український громадський діяч, історик першої третини ХХ ст.) стверджував, що «австрійська політика в українській справі починає повертати на лінію польських інтересів»⁷.

Проблема польсько-українських відносин стала віссю, навколо якої оберталася діяльність Галицького сейму. І місцеві українці, й поляки, перебуваючи в потенційно кращих умовах, ніж інші частини своїх поділених народів, намагалися витворити в Галичині міні-модель для майбутньої національної держави. Внаслідок цього ставало неминучим зіткнення інтересів, але з іншого боку – виникала й потреба розуміння необхідності їх узгодження, тому робилися періодичні спроби зближення між обома народами, стимульовані усвідомленням доцільності взаємодії проти спільних небезпек. Та все ж період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. пройшов під знаком наростаючого міжнаціонального протистояння, зумовленого кристалізацією національно-політичних рухів⁸.

У західноукраїнському русі 50-80-х рр. ХІХ ст., що охоплюють організаційний (культурний) етап національного відродження, можна виділити три течії: старорусинську (русофільську), народовську і радикальну. Щоправда, такий поділ є досить умовним, оскільки не до кінця відображає тодішній складний конгломерат різноманітних ідейних напрямків, між якими не існувало чітких меж. Відмінність між старорусинами («твердими») і народовцями («м'якими») проявлялася лише на рівні політичної верхівки (що у стосунках з поляками все-таки традиційно дотримувалася солідарності), тоді як провінція, переконана у своїй «руськості», засуджувала конфлікти в середовищі лідерів. Крім того, серед «твердих» і «м'яких» були «більш» і «менш» «тверді» й «м'які», нерідко траплялося так, що «м'які» «тверділи», і навпаки, «тверді» «м'яшали». Національні погляди галицьких русинів, в основній масі населення, ще не сформувалися, основне було відмежуватися від поляків, а всі інші питання, у тому числі й співвідношення «Галичина – Росія – Україна», відійшли на другий план⁹.

Старорусинська, або, як традиційно називають її в історичній літературі, «москвофільська» течія почала набирати сили після культурно-національного 1848 року. Сприятливий ґрунт для старорусинства створили зростання польських впливів, деморалізація серед української інтелігенції, яка довгий час вірила в підтримку Габсбурзької династії і була вражена поступками Відня полякам. Водночас могутність і престиж Австрії похитнулися в результаті зовнішньополітичних невдач, зокрема у війні з Пруссією. Крім того, симпатії до російського царя в середовищі галицького селянства мали соціальне забарвлення. Після розправи з польським повстанням 1863 р. царизм проводив аграрну реформу на Правобережжі на користь українських селян, намагаючись покарати місцевих польських поміщиків за підтримку антиросійського виступу, тоді як віденський цісар, навпаки, після ліквідації панщини питання про сервітути (право користування лісами і пасовищами) в Галичині вирішував з максимальним урахуванням інтересів польської шляхти. Сукупність вище названих факторів спричинила оформлення в українському національ-

ному русі русофільської течії¹⁰. Галицьке русофільство було породжене не стільки зовнішніми причинами (грошова підтримка і пропаганда москвофільських ідей з боку російського уряду або його представників), скільки внутрішніми особливостями розвитку українського суспільства.

Русофільські ідеї почали поширюватись ще до революції 1848 р. завдяки активній пропагандистській діяльності в Галичині професора Московського університету М. Погодіна. Приїхавши до Львова, він залучив на свій бік відомого галицького історика Д. Зубрицького, який зініціював утворення гуртка прихильників об'єднання з «Великою Руссю» («Погодинської колонії»). Старорусинство як течія в національному русі остаточно оформилося в 1860-х роках, коли до нього приєдналася більшість старої руської інтелігенції, передусім з числа духовенства. Так, відомими москвофілами в Галичині стали Я. Головацький (колишній діяч «Руської трійці»), Б. Дідицький, І. Наумович, І. Гушалевич, на Буковині – К. Богатицький, на Закарпатті – А. Добрянський та ін. Поступово під впливом старорусинів опинилися основні руські організації у Львові: Ставропільський інститут, видавництво «Галицько-руська матиця», закладений у 1849 р. Народний дім. На москвофільські позиції перейшла перша українська політична газета «Зоря галицька» (виходила до 1857 р.)¹¹. Характеризуючи суспільне життя в Галичині у 1850-х роках, історик української літератури О. Огоновський писав, що «Дім Народний здіймався в гору й гору, а про-світне й національне життя падало все нижче й нижче»¹².

Термін «москвофільство», породжений польською публіцистикою, яка з політичних міркувань нерідко окреслювала ним усе непольське, не зовсім точно відображає суть явища. Як правило, ні старорусини, ні народовці (за нечисленими винятками) терміном «москвофіли» до середини 1890-х років не користувалися. Тому для означення розглядуваної течії в другій половині ХІХ ст. потрібно прийняти більш вдалий термін «старорусини», а для їх панрусської орієнтації – «русофіли»*. Водночас не можна заперечувати існування в старорусинському таборі невеликої, аж до кінця ХІХ ст., групи діячів з виразними промосковськими симпатіями, власне «москвофілів», які бачили різницю між Україною і Росією, але свідомо орієнтувалися на останню**. Кристалізація політично свідомого москвофільства почалася на зламі ХІХ – ХХ ст.¹³.

Старорусини не визнавали існування окремого українського народу, стверджуючи, що галицькі українці є частиною східнослов'янської спільноти, яку означували поняттям «руссій народ» («руссій» – не значить російський (великоруський, московський), бо в тій спільноті існував також «малоруський» і «білоруський» масив). Програма Головної руської ради 1848 р., на їх думку, неточно відображала кордони «руського» світу, який насправді охоплює територію «від Карпат до Уралу». Поширювалася концепція історичного розвитку єдиного «панрусського» народу, згідно з якою центр давньої Русі перемістився з Києва до Москви, а в основу могутності Російської імперії лягли надбання Київської держави. Русофіли заперечували правомірність розвитку української народної мови як літературної: вона називалася «наріччям галицької черні», неписьменного селянства, для якого, як відверто визнав активний москвофільський діяч Д. Зубрицький, цілком достатньо молитвеника, псалтиря і катехізису. Самі ж старорусини писали штучним «язичієм» (сумішшю старослов'янської, російської, української, польської мов), яке називалося «книжним язиком» або «літературно вище образованим» («язиком вищого слога») і було призна-

* Традиційна українська історіографія (Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, І. Крип'якевич та ін.) характеризує русофільство зводило до його політичного москвофільського аспекту, що пояснювалося, насамперед, необхідністю підтримати певний рівень національної свідомості в умовах бездержавного існування нації. У радянській історіографії термін «москвофільство» утвердився значною мірою завдяки тому, що його вжив В. Ленін в одній із своїх статей. Останнім часом у публікаціях істориків (І.-П. Химка, О. Аркуша, М. Мудрий і ін.) підкреслюється прямоточність концепції «москвофільства», яка не охоплює увесь спектр осіб, що підтримували ці погляди в ХІХ ст.

На думку сучасних вітчизняних дослідників О. Аркуші й М. Мудрого, можна виділити чотири етапи в організаційному розвитку русофільства у Галичині: 1) 1848-1870 рр., характеризувався гострим суперництвом між полоні- та русофільською орієнтаціями, врешті-решт остання здобула перевагу; 2) 1870-1890 рр., коли русофіли мали провід у національному русі, але в суперечці з народовцями змушені були ним поступитися; 3) 1890-1900 рр., період ідейного та організаційного занепаду русофільства, спричиненого трансформаціями у галицькій політиці, що зруйнували замкнений, ієрархізований спосіб його існування; 4) 1900-1914 рр., етап кристалізації свідомого москвофільства, коли почалася суперництво всередині створеної русофілами Русської народної партії між власне старорусинським угрупованням і відверто проросійським; конфронтація з народовцями різко посилювалася. (Детальніше див.: Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині ХІХ – на початку ХХ ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип.34. – С.231-268.

чене для освічених людей. Обов'язковим вважався кириличний алфавіт з історичним «етимологічним» правописом* як одна з формальних рис руської ідентичності. Платформа старорусинів передбачала поділ Галичини на українську і польську частини, розгляд «галицько-руського» питання на державному рівні, панрусські (у політичній площині – проросійські) симпатії мирно поєднувалися з австрійським лоялізмом. Русофільські позиції відстоювала заснована в 1870 р. громадсько-політична організація «Руська рада». Феномен русофільства не вичерпувався політичним аспектом, а мав філософське і психологічне підґрунтя: романтичний світогляд, консерватизм, прихильність до традицій та розміреного ритму життя серед тодішньої української інтелігенції¹⁴. Об'єктивно ідейна платформа русофілів виправдовувала денационалізаторську політику російського самодержавства, вони навіть підтримали Емський указ 1876 р., спрямований проти української культури. У свою чергу, фінансово-організаційна підтримка царизму активізувала русофільську діяльність у Галичині (наприклад, за Емським указом передбачалося надати московській газеті «Слово» постійну субсидію).

Русофільські орієнтована інтелігенція активно поширювала свої погляди серед західноукраїнського селянства. Так, створеному москвофілами в 1874 р. «Обществу им. Михайла Качковского» вже в 1876 р. підпорядковувалася 161 читальня в галицьких селах (для порівняння, противники русофілів народовці мали всього 6 читальень «Просвіти»)¹⁵. Старорусини видавали популярні книжки для селян, що друкувалися «язичієм» і частково українською мовою (її вживали лише у творах, призначених для простого люду). Б. Дідицький, один із теоретиків галицького москвофільства, опублікував брошуру під красномовною назвою «Въ одинъ часъ научитьсѣ малорусину по велико-руски». У ній, зокрема, стверджувалося, що Великоросія і Малоросія повинні мати спільну писану мову, яка вимовляється двома різними способами, кожен з яких – правильний. Виходили з друку періодичні видання старорусинів – газети «Слово» (з 1861 р.), «Свет» (з 1867 р.), «Наука» (з 1874 р.), «Новий пролом» (з 1883 р.) та ін. Попри негативні наслідки русофільської пропаганди, яка заперечувала національну окремішність українського народу, діяльність старорусинів у рамках другого етапу національного відродження сприяла піднесенню культурно-освітнього рівня селян (через видавництво літератури, розгортання активної боротьби з пияцтвом і створення братств тверезості і т. д.).

Отже, виникнення москвофільської течії треба розглядати в контексті національного відродження слов'янських народів у XIX столітті. Ідея панславізму, усвідомлення належності до слов'янської спільноти, на відміну від германського світу, поширювалася серед усіх слов'ян. Але в українському русі русофільство стало гіпертрофованою формою слов'янофільства, бо галицькі українці пішли шляхом національного самозречення, стверджуючи про тотожність українського і російського народів. Поширення русофільських настроїв на західноукраїнських землях було пов'язане з сильно зрусифікованим станом Наддніпрянської України. Не спромігшись власними силами протистояти зростаючим польським впливам, зупинити процес колонізації краю, західноукраїнська інтелігенція звернула погляди на схід, де існувала мовно- та історично-споріднена могутня слов'янська держава Росія. В середовищі москвофілів утвердилася думка, що «краще втопитися в російському морі, аніж у польському болоті». На перших порах русофільство, як і слов'янофільство, виконувало функцію відмежування від чужої національної спільноти (польської – в Галичині), що певною мірою сприяло становленню національної свідомості місцевого українського населення, стримало колонізаційні процеси¹⁶.

Скориставшись ширенням русофільства, польські панівні кола дискредитували русинів-українців у Відні як ворогів держави. Австрійська влада дедалі більше прислухалася до польських голосів, водночас ігнорувала демонстративну лояльність українського політичного проводу. Така ситуація практично унеможливлювала порозуміння між українським рухом, репрезентованим старорусинами, та польськими політиками і австрійським урядом. Русофіли не могли запропонувати програму для українського суспільства, яка б стимулювала активність і розвиток. У той час, коли в Наддніпрянській Україні через репресії російського уряду українство опинилося на межі свого існування, перемога російської ідеї на західноукраїнських землях могла переписати українське національне відродження.

Незважаючи на беззаперечну перевагу русофільської течії, традиції «Руської трійці», Головної руської ради 1848 р. спонукали передову галицьку інтелігенцію до боротьби за права українського

* На відміну від фонетичного, тобто власне українського правопису, етимологічний включав у собі літери «ѣ» і «ѣ», які були характерні для російського алфавіту.

народу. На початку 1860-х років на громадську арену вийшло молодше покоління української інтелігенції, яке наважилося виступити проти русофілів. Безпосередньо поштовх до зацікавлення українством дала поезія Т. Шевченка. Відомий політичний діяч, письменник і публіцист М. Павлик писав, що вона зробила «в Галичині переворот не тільки тим, що показала, до яких високих поетичних речей спосібна хлопська русько-українська мова, а ще більше тим, що в творах тих галицько-руська інтелігенція вперше побачила власний нарід, котрого природні здібності та людськість так високо підніс Шевченко»¹⁷. Шевченків «Кобзар» сприймався молодими галицькими інтелектуалами як справжнє євангеліє. Народовська течія в західноукраїнському національному русі орієнтувалася на український народ, присвятила себе служінню йому, звідки й дістала назву «народовство» або «українофільство». Діяльність народовців охопила територію Галичини, Буковини і Закарпаття, провідними діячами серед них були Д. Тянчакевич, В. Шашкевич (син Маркіяна), К. Климкович, Ф. Заревич, о. Стефан Качала, Ю. Романчук та ін. Народовці обстоювали ідеї самобутності та єдності розділеного між двома державами українського народу, виступали за народну мову в літературі, освіті, пропагували твори українських письменників Наддніпрянщини і фонетичний правопис* (кулішівку). Слідом за наддніпрянськими українофілами вони почали об'єднуватися в 1860-х роках у гуртки-громади, до яких входила переважно університетська і гімназійна молодь, перше покоління галицько-української світської інтелігенції. Перша така громада виникла у Львові в 1861 р., протягом першої половини 60-х років народовецькі громади утворилися в Самборі, Перемишлі, Тернополі, Дрогобичі, Станіславі та інших містах¹⁸.

Свою роботу з метою утвердження національної української ідеї на демократичному ґрунті народовці спрямовували в просвітницьке річище. Створене народовцями у Львові товариство «Руська бесіда» (1861) виступило з ідеєю «просвіти народу», при ньому в 1864 р. засновано перший професійний західноукраїнський театр, у репертуарі якого переважали твори української тематики наддніпрянських драматургів Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, Т. Шевченка та ін. У 1860-х роках виходили недовговічні народовецькі журнали «Вечерниці», «Мета», «Нива», «Русалка», «Русь». Найбільш відомою народовецькою організацією стало культурно-освітнє товариство «Просвіта», яке виникло в грудні 1868 р. і почало активно здійснювати видавництво та поширення книжок, україномовних підручників серед простолюдю (лише до 1874 р. вийшло друком понад 81 тис. книжкових видань). Водночас проводилися різні просвітницькі заходи в масах: музично-декламаторські вечори, театральні вистави, вшанування пам'яті Т. Шевченка, організація курсів української мови для неграмотних і т. д. «Просвіта» була материнським тілом, з якого поступово виокремився ряд українських народних організацій: «Руське педагогічне товариство» (з 1881 р. перебрало педагогічну і шкільну роботу, згодом отримало назву «Рідна школа»), товариство «Народна торгівля» (з 1883 р. зайнялося торговими справами, створило в краї мережу споживчих крамниць), «Наукове товариство ім. Т. Шевченка» (НТШ, виникло в 1893 р. на місці однойменного літературного товариства і ставило наукові завдання), товариство «Сільський господар» (засноване в 1898 р., виступило за піднесення сільського господарства й захист селянських інтересів) тощо¹⁹.

Народовці отримували не лише ідейно-організаційну, а й фінансову допомогу з боку наддніпрянських громадівців. Кошти, що надходили з-за кордону, допомагали їм протистояти москвофільській пропаганді, яка проводилася на західноукраїнських землях при підтримці царської Росії. У свою чергу, передова східноукраїнська інтелігенція через співробітництво з народовцями долала заборони щодо українського друку в Російській імперії. Відомо, що при матеріальній допомозі наддніпрянців було засновано у Львові народовецький журнал «Правда» (1867), якому судилося стати всеукраїнським літературно-науковим і політичним органом, а також «Товариство ім. Т. Шевченка» (1873). На сторінках журналу «Мета» в 1863 р. опубліковано вірш відомого українського етнографа, фольклориста і поета П. Чубинського «Ще не вмерла Україна», автором якого помилково вказаний Т. Шевченко. Західноукраїнський композитор та диригент М. Вербицький написав до нього музику, і незабаром ця пісня-вірш стала національним гімном українського народу. Вперше гімн виконано у березні 1865 р. на шевченківському вечорі в Перемишлі, зорганізованому народовцями²⁰.

Будучи лояльним до австрійського уряду, народовство вважало головним засобом у розвитку національної свідомості захист і пропаганду української мови та літератури, не проявляло інтерес до соці-

* За фонетичним правописом, мовне звучання повністю передається літерами на письмі («пиши, як чуєш, а читай, як бачиш»).

ально-політичної проблематики. Суперечки народовців із москвофілами мали характер домашнього спору за мову і правопис, тимчасом, як писав І. Франко, нехтувалася потреба дати народіві основи “економічної та соціальної науки”, щоб він боровся за свої конституційні права. Відсутність організаційно-політичної опори в масах, другорядні позиції в руському таборі спонукали народовське керівництво стати на шлях пошуку угод і компромісів. Угода акція народовців 1869-1871 рр. відбулася на ґрунті спільного зі старорусинами протистояння колонізаційним процесам. Однак спроба народовця Ю. Лаврівського від імені українських послів порозумітися з польською сеймовою більшістю завершилася провалом, після чого частина народовців перейшла на русофільські позиції. (Взамін за відмову від ідеї поділу Галичини українці в сеймі-ставили дві умови: рівноправність, припинення колонізації краю і кінець “деморалізації”, розбиття українського табору.) Як наслідок, була продемонстрована принципова неможливість рівноправного погодження інтересів двох народів у межах однієї провінції Австрії²¹.

Поворотним пунктом у боротьбі за вплив на маси між народовцями і старорусинами став 1882 р., коли відбувся судовий процес* над москвофільськими діячами (О. Грабар, І. Наумовичем, В. Площанським та ін.). Усім приписували злочин “державної зради”, що полягала в спробі відірвати Галичину, Буковину і Закарпаття від Австро-Угорщини. За браком доказів суд виніс м’яке покарання, але русофіли були скомпрометовані зв’язками з царизмом. “Це був початок кінця “святоюрців”, – стверджував І. Лисяк-Рудницький. – Багато простих патріотів староруського переконання боляче усвідомили, що русофільство ідеологічно й політично являє собою глухий кут”²². У 1885 р. народовці заснували політичне товариство “Народна рада” на чолі з Ю. Романчуком, яке з ідейного погляду було продовженням утвореної в 1848 р. Головної руської ради й домагалася рівноправності галицьких українців з іншими народами Австро-Угорщини, визнавало єдність усього українського народу. Діяльність народовців все більше активізувалася, у чому важливу роль відіграла преса, й особливо щоденна українська газета “Діло”, створена в 1880 р. на противагу русофільському “Слову”. Вже з кінця 1880-х років народовська течія зміцнилася настільки, що змогла відтіснити русофілів на другий план. ⚡

Суперечки між народовцями і старорусинами навколо мовно-культурних питань не задовольняли молоду галицьку інтелігенцію, що з’явилася в середині 1870-х років. Виступаючи проти консерватизму, провінціалізму обох руських течій, вона намагалася працювати для простого народу, здійснювати його політичне й суспільне усвідомлення в дусі модерних соціалістичних ідей, поширюваних у Європі. Провідниками нової радикальної течії в українському таборі Галичини були І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький та ін., а її ідейним натхненником – видатний наддніпрянський громадівець М. Драгоманов, який сформулював програму і підтримував зв’язки з лідерами галицьких радикалів. Як відомо, він емігрував з Росії в 1875 р., перебуваючи у Женеві, Софії (з 1889 р.), разом з товаришами закликав інтелігенцію не обмежувати українство вузьким літературно-етнографічним культурництвом, ставити політичні вимоги. М. Драгоманов першим звернув увагу на необхідність розвивати в нерозривній єдності національно-визвольну і соціально-політичну боротьбу селян і робітників, що було зумовлене “хліборобсько-робітничою” структурою української нації. Інтелігенція мала не лише словом, а й ділом служити масам, праця на користь народу названа радикальною, оскільки коренем народу були селяни і робітники (радикал – від латинського – корінь). Світогляд радикалів базувався на принципах позитивізму і немарксистського соціалізму. Радикали вважали себе спадкоємцями народовського руху 1860-х років та ідей Т. Шевченка і, водночас, соціалістами, захисниками селянських і робітничих інтересів, пропагували ідеал суспільного ладу без визиску й неволі. Загалом кажучи, поява радикалів пов’язана з тим, що народовська течія набирала дедалі більш консервативного і клерикального забарвлення²³.

Радикальні ідеї в Галичині були підтримані молоддю генерацією української інтелігенції – студентами русофільського “Академічного кружка”, народовського “Дружного лихваря”, учнями ряду повітових гімназій. Галицькі радикали видавали часописи “Громадський друг”, “Дзвін”, “Молот”, брошури соціалістичного змісту, в яких вперше говорилося про соціально-політичні проблеми українських селян і робітників. Особлива увага, з огляду на аграрний характер краю, приділялася освітній та організаційній праці серед селянства, найбільш широко охопила територію Коломиїщини і Косівщини. І. Франко, М. Павлик і їх однодумці співпрацювали з польськими та єврейськими соціалістами. Так, І. Франко був одним із редакторів робітничої газети на польській мові “Праця”, брав участь у складанні “Програми польських і

* Приводом до нього послужив перехід села Гниличок Збарзького повіту з Греко-Католицької Церкви до Православної внаслідок русофільської пропаганди.

руських соціалістів Східної Галичини” (1878). Австро-польська адміністрація, намагаючись зупинити поширення радикальних ідей, здійснювала відкриті репресії над їх активними пропагандистами. У 1877-1878 роках власті провели перший львівський судовий процес проти радикалів-соціалістів (І. Франка та його товаришів), які були звинувачені в революційній змові. Водночас проти соціально-політичної програми радикалів різко виступили москвофіли і старше покоління народовців. Незважаючи на багато труднощів і перешкод, радикальний напрям зміцнювався протягом 1880-х рр., що засвідчила організація масових народних віч, зборів по всій Галичині, видавництво соціалістичної літератури, журналів тощо. У радикальному русі брало активну участь жіноцтво, яке вперше включалося в політичну боротьбу. Радикали висунули ідею масового політичного народного руху і поступово усвідомили необхідність створення політичної організації, котра б об’єднала інтереси українських селян, ремісників, робітників, інтелігенції²⁴.

Таким чином, другий етап українського національного відродження, який хронологічно охоплює 1850-1880-ті рр., був характерний тим, що національно свідомо інтелігенція почала проводити культурно-освітню роботу серед простого народу, селянства. Скориставшись можливостями в результаті ліквідації кріпосного права у Наддніпрянській Україні (за аграрною реформою 1861 р.) та на західноукраїнських землях (під час революційних подій 1848 р.), а також внаслідок часткової лібералізації імперських режимів, передові представники вітчизняної науки і культури “пішли в народ”, щоб підняти рівень національної свідомості. Чисельно базу для національного самоусвідомлення обмежувала неграмотність народних мас, навіть у кінці XIX ст. понад 70 % населення України не вміли читати і писати. Об’єднавшись навколо гуртків-громад, українофіли почали створювати різні організації для просвіти народу, проводити і популяризувати наукові дослідження з народознавства. Національний рух на Наддніпрянщині на організаційній (культурній) стадії виступав єдиним потоком у формі громад, але поступово в них виділилися два крила: помірковане, яке обстоювало ліберально-демократичну тенденцію (“старі громади”), та крило радикально-демократичного спрямування. Натомість на західноукраїнських землях суспільне життя проходило під знаком роздвоєння на національні орієнтації – старорусинську і народовську, з часом виникла в Галичині ще одна, радикальна течія. Політичне становище Наддніпрянської України (під владою Росії) та західноукраїнських земель (у складі Австро-Угорщини) відрізнялося: якщо російський царизм, особливо після Емського указу 1876 р., почав проводити жорсткі репресії щодо українства, вбачаючи у ньому загрозу для існування імперії, австрійський цар протягом 1860-1870-х рр. здійснив перебудову держави на федеративних засадах, що створило сприятливі можливості для національного розвитку галицьких українців. Так виникли передумови для перетворення Галичини в “П’ємонт України”, центр загальноукраїнської діяльності.

На третьому, політичному етапі національного відродження з’являються національно-патріотичні угруповання, партії, які поряд із культурницькою роботою ставили політичні вимоги, поширювали модерну національну свідомість у широкі маси українців. У середовищі перших українських політичних партій була обґрунтована ідея політичної самостійності України. Даючи загальну характеристику “модерністичній” добі, сучасник подій І. Франко вжив влучний термін “українське завоювання”. “Як для лікаря нема нічого приємнішого понад слідження, як хворий звільняється до здоров’я, – писав він, – так і для історика нема нічого приємнішого, як слідити регенераційний процес нації, що з важкого духового й політичного пригноблення звільняється, але постійно двигается до нормального життя”²⁵. Перехід до “модерністичної” епохи в 1890-х рр. пов’язаний з боротьбою навколо “нової ери” у Галичині, що активізувала громадське життя і дала поштовх до перегрупування політичних сил.

“Нова ера” польсько-українських відносин була проголошена за умов, коли українське питання наприкінці 1880-х років перетворилося в чинник міжнародної політики. Вона стала результатом складного компромісу, черговою спробою народовців порозумітися з поляками. Австрійський уряд, стривожений посиленням напруженості у стосунках із Росією, зацікавився наддніпрянським українським рухом, за допомогою якого передбачалося відірвати Україну від решти частини імперії. Сподіваючись зняти міжнародне протистояння в краї перед загрозою війни, міністр закордонних справ Австрії порадив намісникові Галичини графу К. Бадені укласти польсько-українську угоду, замиритися з русинами. Ця ідея знайшла підтримку серед діячів Київської громади, так званих австрофілів на чолі з В. Антоновичем і О. Кониським, які з огляду на переслідування українського руху в Російській державі сподівалися схилити на бік українства австрійську владу та польські керівні кола в Галичині. Угода акція планувалася як акція антиросійська і мала знешкодити галицьке москвофільство. Проголошена восени 1890 р. “нова

ера" не мала документального підтвердження (хоч, правда, переговори з К. Бадені велися навколо конкретних пропозицій), що робило польсько-український компроміс дуже хитким. Голова клубу руських послів народовець Ю. Романчук заявив у сеймі про розрив з москвофілами й відмову від опозиційної тактики, взамін народовці вимагали від польської адміністрації краю покращити культурно-національне становище українського народу²⁶.

Новоерівська політика не знайшла широкої підтримки ні в українському суспільстві, ані в польському. Проти неї рішуче виступили москвофіли та радикали, група противників " нової ери" незабаром виділилася серед народовців, незадоволених дрібними поступками польської адміністрації. Незадоволення угодою активізувало політичну діяльність народовської більшості, яка на загальних зборах Народної Ради в грудні 1892 р. прийняла другу (після 1885 р.) програму народовців. У ній відзначалося, що галицькі русини є частиною "народу русько-українського", який "утративши самодільність державну борюся віками за свої права державно-політичні, а ніколи не зрікся і не зрікається прав самостійного народу..."²⁷. Формально польська і українська сторони проголосили свою відмову від угодовської політики в 1894 р. Незважаючи на провал, угода сприяла зміцненню в краї національних українських позицій, принесла значні здобутки на культурній ниві. Так, було надано офіційний статус фонетичному правопису, який запроваджувався в галицькі й буковинські школи, підтверджено державні права української мови, відкрито нову українську гімназію в Коломиї (другу в Галичині після Львівської), кафедру української історії у Львівському університеті на чолі з М. Грушевським тощо.

Боротьба навколо " нової ери" активізувала діяльність радикалів, які виступали проти угодовських проектів народовського керівництва, піддали критиці політику орієнтації Народної Ради. Видавництвом журналу "Народ" в 1890 р. радикали підготували ґрунт для створення політичної організації, що мала на меті боронити інтереси українських селян і робітників. Русько-українська радикальна партія (РУРП), заснована в жовтні 1890 р. у Львові, стала першою модерною українською політичною партією. Вона засуджувала народовство і москвофільство, що були, як говорилося в резолюції, не в змозі заспокоїти "теперішні економічні, політичні і культурні потреби нашого простого народу і інтелігенції". Ухвалена на з'їзді програма відобразила компроміс двох ідейно-політичних течій у радикальному русі: драгоманівської і марксистської. На вимогу "молодих" радикалів, прихильників марксизму, було прийнято програму-максимум, в якій містилася вимога "переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму" та "колективного устрою праці і колективної власності средств продукційних". Радикали старшого покоління, перебуваючи під впливом драгоманівського соціалізму, склали мінімальну частину програми, яка проголосила захист інтересів "всіх робітних людей і усунення всілякого визискування економічного". Передбачалося провести ряд реформ, які мали стримати пролетаризацію малоземельних селян та зміцнити їхні індивідуальні господарства. Мінімальна програма, отже, позбавляла реального значення положення максимальної програми, що базувалися на ідеях соціал-демократичних партій Європи. У політичних справах програма РУРП вперше в Галичині висунула гасло загального і рівного виборчого права, обстоювала доцільність еволюційного розвитку суспільства на основі широкої демократії, парламентаризм. Національне питання мало бути вирішене шляхом розширення автономних прав Галичини (без поділу на українську і польську частини) як окремого краю Австро-Угорської імперії²⁸.

Перехід до політичної стадії національного відродження в Галичині супроводжувався глибокими змінами в українській політичній думці, яка поступово перейшла на платформу самостійної національної держави. Передова галицька інтелігенція усвідомила ідею відособлення українських земель в окреме політичне тіло, але ця ідея не була сформульована на зламі 80-90-х рр. XIX ст. як природний, хоч і далекий постулат політичної програми. Так, національно-державницькі погляди як ідеал українського руху обстоювала політична еліта народовців (через вимоги поділу Галичини та об'єднання її української частини з Буковиною, твердження про належність галицьких "русинів" до 20-мільйонного українського народу), що було очевидним на тлі зростання державницьких прагнень сусідніх народів – поляків, чехів, угорців та ін. Однак народовці в другій половині 1880-х років публічно не піднімали проблеми державної самостійності в силу ряду причин: по-перше, через союз із старорусинами, який робив недоцільним акцент на національній програмі; по-друге, внаслідок обраного на той час курсу на тактичне порозуміння з польською стороною, звідси – небажання говорити про віддалену мету національного руху, що безумовно суперечила польським прагненням; по-третє, в зв'язку з інтересом австрійського уряду до українського питання, яке передбачалося використати в протистоянні Австрії з Росією. Це давало підставу

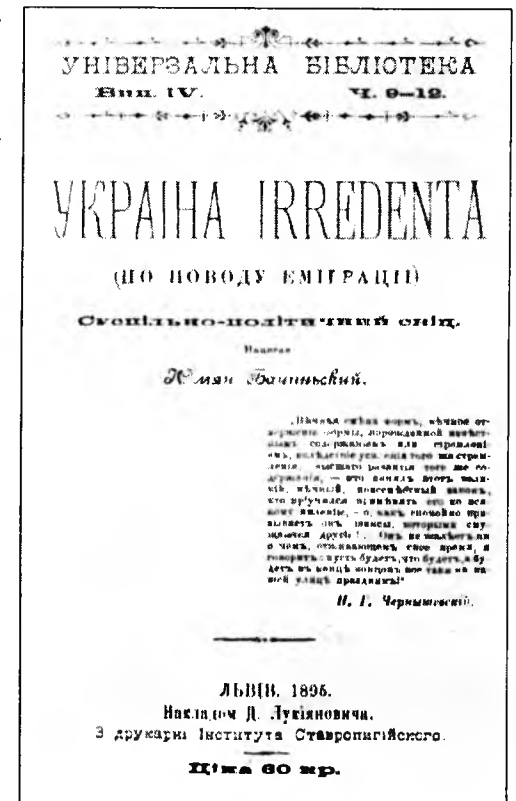

народовцям сподіватися на прихильне ставлення Відня до проблеми національного розвитку українців²⁹.

Постулат політичної самостійності України вперше в історії національного руху було висунуто й обґрунтовано в середовищі Русько-української радикальної партії. Молодше покоління українських соціалістів запропонувало ввести вимогу створення власної національної держави у максимальну частину програми вже на першому з'їзді РУРП (4-5 жовтня 1890 р.). Але "старші" радикали засудили цю пропозицію, мотивуючи тим, що поділ Галичини за національною ознакою взаємно ослабив би сили українського і польського демократичного рухів у боротьбі проти шляхти. Гостра внутрішньопартійна боротьба між "драгоманівцями" і "марксістами" впродовж першої половини 1890-х років скристалізувала думку про політичне самовизначення українського народу, яка ясно і недвозначно була сформульована в книзі представника молодшої групи радикалів Ю. Бачинського "Україна irredenta" (1895).

На підставі аналізу соціально-економічного становища Галичини і Наддніпрянщини, дослідження масової еміграції, котра охопила в 1890-х рр. сотні тисяч галицьких українських селян, Ю. Бачинський дійшов висновку, що здійснення "економічних постулатів і культурних ідеалів" українського населення "неможливе без політичної самостійності України"³⁰. Розкритикувавши книгу за доктринерство і догматизм в аналізі економічного розвитку України, І. Франко водночас підтримав самостійницькі ідеї, відмовився від драгоманівської федеративної концепції. Еволюція поглядів І. Франка від соціалізму до націонал-демократизму і смерть у 1895 р. М. Драгоманова об'єктивно посилити позиції "молодих" радикалів-державників". На IV з'їзді РУРП у грудні 1895 р. ідея політичної самостійності була включена в нову редакцію програми партії одногосло, без дискусій та обговорення. Нова редакція програми РУРП майже дослівно повторювала центральну тезу книги Ю. Бачинського і починалася словами: "Стоючи на ґрунті наукового соціалізму і годячись на всі випливаючі з сего консеквенції, так на полі політичній, економічній і культурній, заявляє Русько-українська партія радикальна, що здійснення усіх її ідеалів соціалістичних можливо є лише при повній самостійності політичній русько-українського народу і повнім неограниченим праві єго рішати самому у всіх справах, єго дотикаючих". Водночас було заманіфестовано ідею соборності всіх українських земель, а на найближчу перспективу поставлено вимогу створити окрему українську область у складі федеративної Австро-Угорщини³¹.

Під впливом повного краху політики " нової ери", що став очевидним у 1895 р., почалося нове перегрупування сил в українському політичному таборі. Першим виділилося в окрему політичну партію помірковане крило народовців, яке найдовше дотримувало відданості "новоерівській" політиці і з нагоди 300-ліття Брестської унії в 1896 р. заснувало Католицький русько-народний союз (КРНС). Його ідеологія базувалася на платформі західноєвропейського католицького клерикалізму. Внутрішньопартійний конфлікт після 1895 р. з новою силою розгорівся в самій РУРП, що поступово призвело до розколу радикальної течії, вигасання руху "молодих" радикалів. Нечисленна група марксистів, що виділилася з РУРП, заснувала у вересні 1899 р. Українську соціал-демократичну партію (УСДП) як складову частину австрійської соціал-демократії. УСДП намагалася поєднати національну ідею з марксизмом, соціалістичними гаслами, зокрема поставила у програмній заяві такі вимоги: "Повна воля політична, самодержавність люду, демократія; перехід землі і фабрик на власність загалу, спільна господарка на користь загалу; визволене люду з темноти, доступ для кожного до науки, до світла"³². У

Титульна сторінка першого видання книжки Ю. Бачинського „Україна irredenta“. Львів, 1895 р.

свою чергу, націоналістично настроєні радикали об'єдналися з народовцями, що виявляли невдоволення "новоєрівською" політикою. Внаслідок синтезу ідей народовського і радикального напрямків була створена у грудні 1899 р. Національно-демократична партія (НДП). Програма НДП ґрунтувалася на національно-демократичних, ліберально-центристських принципах. У ній, зокрема, говорилося, що "остаточною метою наших народних змагань є дійти до того, щоби цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з'єднався з часом в одноцільний національний організм..."³³. Отже, конфлікт між "молодими" і "старшими" радикалами завершився формуванням на зламі XIX – XX ст. нової структури українського політичного табору. Водночас сталися великі зміни в соціальній структурі галицько-українського руху: якщо провідником національного відродження в перші десятиліття XIX ст. було майже виключно греко-католицьке духовенство, то на зламі двох століть керівництво національним рухом перейняла світська інтелігенція, яка нерідко займала антиклерикальні позиції. Завдяки старанням галицького митрополита (з 1901 р.) А. Шептицького, церква стала виступати в новій ролі – як духовний і моральний авторитет українського суспільства.

Характерною рисою партійно-політичної системи українського суспільства в Галичині була наявність впливової центристської (НДП), двох лівих (УРП і УСДП) та однієї правої (КРНС) партії. Програми трьох головних українських партій у Галичині (крім КРНС) передбачали здійснення постулату політичної самостійності України, що уможливило їх об'єднання, консолідацію сил на ґрунті боротьби за національну державність у роки Першої світової війни та Української революції 1917-1920 рр. Але з огляду на організаційну слабкість УСДП і КРНС можна говорити фактично про існування на початку XX століття двопартійної системи, в якій провідна роль НДП стимулювалася і врівноважувалася опозицією лівої УРП³³. Слідом за радикалами і народовцями політизували свою діяльність москвофіли і зайняли окреме місце в українському політичному спектрі. Створена в січні 1900 р. Руська народна партія продовжувала заперечувати будь-які прояви українства, обстоювала русофільські настрої, ідею відмови від своєї самобутньої ідентичності та об'єднання з російським світом.

Самостійницька ідеологія серед українців Галичини, подібно до інших народів Австро-Угорської імперії (німців, хорватів, сербів та інших), була аргументована молодим поколінням діячів. Не випадково "старші" радикали усвідомлювали історичну паралель між "молодими" радикалами та молодочеською партією, яка зводилася і до подібності політичних поглядів, і до способу уконституювання останньої в процесі тривалої (1863-1874 рр.) боротьби з старочехами всередині Національної партії. Щоправда, "молоді" радикали, на відміну від молодочехів, по-перше, були організаційно слабшими і виступали в формі не окремої партії, а ідейної течії в УРП, по-друге, вони однозначно виступили як марксистські, натомість молодочехи не стояли на платформі соціал-демократизму. Але спроба аргументувати тезу про політичну самостійність як кінцевий ідеал українського руху за допомогою марксизму була непереконливою, оскільки марксистська концепція дозволяла двозначно трактувати питання про перспективи національної державності для окремих народів. Відомо, що основоположники марксизму фактично не визнавали право бути державними для більшості слов'янських націй, у тому числі й українців³⁵. Отже, зародження і розвиток ірредентизму в рамках політичної стадії українського національного відродження у Галичині мали спільні риси з політизацією слов'янських національних рухів під владою Австро-Угорщини.

Одночасно з формуванням партійно-політичної системи, кристалізацією ідеї політичної самостійності України розширювалася інфраструктура громадського життя. Протягом 1890-х років у всіх повітах краю виникла мережа культурно-освітніх, господарських і спортивних організацій, що своїми розгалуженнями охопила найдавні села. Так, активізувалася діяльність Українського педагогічного товариства, яке створювало школи для сільської молоді, видавало дитячу літературу, книжки для шкільного навчання. Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ), що виникло в 1893 р. на місці однойменного літературного товариства, перетворилося на своєрідну академію наук, яка згуртувала кращих українських науковців по обидва боки російсько-австрійського кордону. Головою НТШ з 1897 по 1913 рр. був М. Грушевський, під керівництвом якого вийшло кілька сот томів різноманітних наукових і літературних публікацій (у серіях "Записки НТШ", "Хроніка НТШ" та ін.). Особливо важливе значення мала публікація М. Грушевським восьми томів фундаментальної праці "Історія України-Руси" та популярної книжки "Ілюстрована історія України", в яких була вперше створена наукова концепція історії українського народу. Вітчизняна історіографія дала наукові аргументи для національно-визвольної боротьби. Господарська діяльність галицьких українців зосереджувалася навколо мережі економічних установ, що мали на меті

покращити становище селян, сприяти піднесенню сільського господарства і торгівлі (ощадне товариство "Дністер", спілка "Сільський господар", крайовий "Земельний банк" та ін.). Спортивні товариства "Сокол" (1894 р.) та "Січ" (1900 р.), призначені для фізичного загартування і зміцнення української молоді, стали зародком майбутнього українського війська. Активно поширювалася преса: на початку XX ст. в Галичині існувало більше двох десятків українських газет і журналів³⁶.

Глибоку еволюцію світоглядних позицій на переломі XIX – XX ст. пережив І. Франко – найвидатніша постать у західноукраїнському національному русі "українського XIX ст.", напрочуд продуктивна і багатогранна. Будучи відомим як поет, письменник, історик літератури і критик, перекладач, дослідник фольклору й політичний публіцист, він самовіддано працював на благо рідного народу. Захопившись у молодому віці соціалізмом, економічним вченням марксизму, які сприймалися ним як дороговказ для досягнення в майбутньому соціальної справедливості, І. Франко в середині 1890-х років поступово почав усвідомлювати, що реалізація марксистської доктрини призведе до "державного деспотизму" і духовного поневолення особи. На його думку, така держава "сталася би величезною народною тюрмою". Водночас І. Франко розчарувала співпраця з польськими соціалістами, які вважали, що соціалізм у Галичині повинен мати польський характер, виступали за включення українських земель до складу відновленої великої Польщі. І. Франко приходив до висновку, що вирішення економічних, соціальних, культурних та інших проблем українського народу, як і будь-якого іншого, можливе лише після того, як буде створено власну національну державу. "...Ідеал національної самостійності ... не тільки вміщує в собі оба попередні (ідеали соціальної справедливості та демократії. – І. П.), але один тільки може дати їм поле до повного розвою, – стверджував він у статті "Поза межами можливого" (1900). – Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів", – духовно відчужених "від рідної нації"³⁷. Внаслідок глибокої ідейної еволюції І. Франко в 1899 р. вступив у ряди Національно-демократичної партії. Ідеал самостійної соборної України на початку XX ст. міг здатися надто нереальним, але його проголошення стало тим світочем, який показував перспективи розвитку національного відродження³⁸.

За два передвоєнні десятиліття український рух поширив свою соціальну базу серед галицького селянства, внаслідок чого на місці пригнобленої селянської маси постала модерна політично свідомо нація. Бажаючи наголосити етнічну єдність із Наддніпрянською Україною, уникнути змішування термінів "Русь" і "Росія", галицькі русини в 1890-ті роки прийняли назви "Україна", "українець" як своє національне ім'я. Одночасно змінився загальний баланс сил галицьких русинів-українців і поляків: якщо за польською елітою й збереглася політична монополія в краї, то українське селянство своєю організованістю і національною свідомістю переважало польське (польська меншість у східній частині провінції становила лише 20 відсотків). Щоб протидіяти українському рухові, польські правлячі кола з кінця XIX ст. змінили тактику щодо галицького москвофільства, перейшли від боротьби з ним до відвертої підтримки. Було навіть укладено польсько-російський союз, за яким взамін за поступки російського царизму на етнічних польських землях (так званій Конгресовій Польщі) поляки в Галичині терпимо ставилися до діяльності російських агентів. Але незважаючи на щедрі фінансову допомогу з Росії, галицьке москвофільство занепадало, на останніх виборах до крайового сейму 1913 р. обрано лише одного русофільського депутата проти 31 місця, здобутого українськими партіями³⁹.

У зв'язку з прискореним зростанням сили українського руху в усіх сферах суспільного життя на початку XX ст. посилювався опір польської адміністрації та польських політичних чинників, що призвело до конфронтаційної суспільно-політичної обстановки в Галичині. Гостроконфліктність українсько-польських відносин виразно засвідчили парламентські так звані "криваві вибори" 1897 р., вбивство галицького намісника графа А. Потоцького студентом-українцем М. Січинським у 1908 р., сутичка між українськими і польськими студентами в 1910 р., коли загинув один із лідерів українського студентського руху А. Коцько, тощо. В центрі українсько-польського протистояння стояли дві проблеми: заснування Українського університету у Львові та проведення виборчої реформи, яка б забезпечила перевагу українського представництва над польським на парламентській арені, уможливила досягнення політичної самостійності України легальним конституційним шляхом. Незважаючи на запровадження урядом Австро-Угорської імперії загального виборчого права в 1907 р., польський політичний провід залишив за собою монополію влади, поділивши виборчі округи так, що одне місце в австрійському парламенті припадало на 102 тис.

українців і лише 52 тис. поляків. У парламентських виборах 1907 р. українці здобули 27 мандатів у Галичині (17 націонал-демократів, три радикали, два соціал-демократи і п'ять русофілів) та п'ять – у Буковині. Найпершою вимогою українських депутатів було прийняття закону про вибори до галицького сейму на основі загального виборчого права. Враховуючи небажання польської більшості в сеймі піти на поступки, українські послы змушені були застосувати тактику "музичної обструкції": озброєні свистками, трубами і барабанами, вони здійснювали такий галас, що будь-які наради ставали неможливими⁴⁰.

Нарешті, в лютому 1914 р. було укладено польсько-український компроміс, за яким галицькі українці мали одержати близько третини місць у крайовому сеймі (62 з 228 послів) та повноправне представництво в різних сеймових комітетах, два місця з восьми у Крайовому виділі. Попри досить скромні умови, виборча реформа 1914 р. стала серйозним успіхом української політики, порушила монополію влади, яка перебувала в руках поляків у другій половині XIX – на початку XX ст. Так, поляки були неспроможні обмежувати культурно-освітній розвиток, втратили контроль над українською початковою і середньою освітою, зобов'язалися не перешкоджати створенню українського університету у Львові. Здавалося, досягнуте порозуміння стане поворотним пунктом у польсько-українському протистоянні, але воно не було втілене в життя через початок світової війни влітку 1914 р. Можна припустити, що, якби австрійський режим проіснував довше, українці мали б усі підстави здобути політичну перевагу в Східній Галичині протягом десяти-двадцяти років. Питання, чи була б досягнута мета українського руху – поділ Галичини згідно з етнічним принципом – залежало від територіально-адміністративної реорганізації всієї імперії⁴¹.

Напередодні міжнародного воєнного конфлікту в умовах різкої протидії українському рухові з боку галицько-польської адміністрації, посилення в Галичині москвофільської прапаганди при підтримці царської Росії стала актуальною проблема консолідації національно-політичного табору. Провідні українські політики виробили спільну позицію, яка ґрунтувалася на ідеї використання європейської війни для боротьби за політичну самостійність України. У грудні 1912 р. на таємному засіданні представників українських політичних партій Галичини було прийнято заяву: "З огляду на добро й будуччину української нації по обох боках кордону, на випадок війни між Австрією і Росією все українське громадянство одно-згідно й рішуче стане на боці Австрії і проти Російської імперії як найбільшого ворога України"⁴². Отже, в переддень війни 1914 р. західноукраїнська політична думка пов'язувала перспективи будівництва української державності з перемогою Австро-Угорщини, що дало б змогу визволити Наддніпрянщину з російської "тюрми народів", створити з усіх українських земель національно-територіальну автономію в складі федеративної Австро-Угорської держави.

Порівняно з Галичиною національне відродження в інших частинах західноукраїнських земель – на Буковині та Закарпатті – відбувалося повільніше. Так, Буковина стала осередком українського національного руху тільки на рубежі 50-60-х років XIX ст.* Перше українське товариство краю "Руська бесіда", створене в 1869 р., мало староруський, москвофільський характер. Завдяки активному впливові з боку Галичини і Наддніпрянської України, внаслідок поширення поезії Т. Шевченка з'явилася у Буковині народовська, українофільська течія, найвідомішими представниками якої були "буковинська трійця" – Ю. Федькович та брати Воробкевичі. Відкриття Чернівецького університету в 1875 р. активізувало український рух, сприяло культурній експансії національно свідомих галичан. Особливо значний вплив на національне пробудження українців Буковини мала багаторічна діяльність у місцевому університеті професора з Галичини С. Смаль-Стоцького, пізніше обраного послом до парламенту і віце-маршалом буковинського сейму. З кінця XIX ст. українське політичне життя краю розвивалося в тісному зв'язку з галицьким: буковинці й галичани створили у віденському парламенті спільний "Український клуб", а головні галицькі політичні партії (НДП, УРП і УСДП) поширили сфери свого впливу на Буковину. Водночас завдяки зусиллям буковинської інтелігенції на початку XX ст. була створена густа мережа українських

* Сучасний вітчизняний дослідник О. Добрянський виділяє **чотири періоди** в розвитку національного руху на Буковині другої половини XIX – початку XX ст.: 1) кінець 50-х – друга половина 60-х рр. XIX ст.; 2) кінець 60-х – перша половина 80-х рр.; 3) друга половина 80-х – початок XX ст.; 4) 1905-1914 рр. Перших два періоди відповідають науковому (академічному) та культурному (просвітницькому) етапові розвитку українського національного відродження. З третього періоду починається політичний етап, а в десятиліття перед світовою війною зародилися в краї перші українські політичні партії. (Детальніше див.: Добрянський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці, 1999. – 574 с.)

культурних і господарських організацій, у тому числі народних шкіл, читалень, руханково-пожежних товариств "Січ", кооперативів тощо. Розвиток національного руху українців Буковини мав деякі характерні риси: по-перше, на відміну від Галичини, не було міцної централістської партії, буковинське народовство опинилося в стані розколу на Українську народну та Націонал-демократичну партії; по-друге, місцеві українці мали змогу вишукувати тактичних союзників серед різних етнічних угруповань (румуні, німці, євреї, поляки), натомість у Галичині намітилося гостре польсько-українське протистояння, та ін.⁴³

Серед усіх українських регіонів найбільш складним було становище Закарпаття, яке відіграло досить пасивну роль у націотворчому процесі в XIX ст. Посилення угорського тиску після перетворення Австрії на дуалістичну (Австро-Угорську) монархію, масова еміграція закарпатських русинів через важкі умови господарського життя послаблювали український національний рух на Закарпатті, який опинився під загрозою мадяризації. У другій половині XIX ст. в національному русі тут панувала москвофільська орієнтація, що виникла, як і в Галичині, на ґрунті національно невизначеного русинства. Закарпатські русини-українці шукали допомоги для протидії угорському наступові ззовні – з столиці Росії, враховуючи ще й той факт, що революцію в Угорщині у 1849 р. придушило разом з австрійською армією російське військо. Під впливом москвофілів перебували відомі діячі О. Духнович, А. Добрянський, І. Раковський та ін., перше національне товариство "Общество св. Василя Великого" (1866). Розвиток українофільської течії був пов'язаний з тижневиком "Наука", що виходив з 1897 р. під редакцією (після 1903 р.) А. Волошина. Поступово зав'язалися контакти з галицькими українцями, наприклад, вчені Ю. Жаткович, Г. Стрипський друкували свої праці у львівських виданнях НТШ, а деякі науковці з Галичини (І. Франко, В. Гнатюк, С. Томашівський) писали на закарпатські теми. Але внесок закарпатських діячів у загальноукраїнське національне відродження залишався дуже незначним. Не випадково М. Драгоманов, відвідавши свого часу Закарпаття, назвав його "пораним братом"⁴⁴. Однак поступове посилення зв'язків між українським населенням Галичини, Буковини і Закарпаття зміцнювало національну самосвідомість, прагнення до злуки західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною.

На східноукраїнських землях у складі Російської держави наприкінці XIX – на початку XX ст. умови для розвитку національного руху були набагато гіршими, ніж у Галичині. За Емським указом 1876 р., який продовжував мати чинність, заборонявся розвиток української культури. Царські власті всіляко переслідували українську мову: не дозволяли користуватися нею в школах, адміністративних установах, забороняли україномовну літературу, українські товариства та ін. Сподіваючись насадити культурно-мовну однорідність в імперії, петербурзький уряд пропагував думку, нібито українці ("малороси") не є окремою нацією, а становлять інтегральну частину всеросійської нації, їхня мова – це наріччя російської мови. Боротьба царизму проти українства проводилася з метою відірвати українську інтелігенцію від народу, заборонити їй звертатися до нього рідною мовою. Завдяки цьому передбачалося ліквідувати загрозу відокремлення, хоча б і в далекому майбутньому, України від Росії. Правлячі кола імперії в пореформений період намагалися зберегти основи монархічного ладу; набирала сили (особливо після вбивства царя-реформатора Олександра II) тенденція, що характеризувалася небажанням царської родини та її наближених обмежити абсолютизм, демократизувати суспільство⁴⁵.

В умовах жорстких урядових репресій українофіли, які гуртувалися навколо "старих громад", у 1890-х роках продовжували обмежену культурницьку діяльність. Вони були представниками ліберальної течії в українському громадівському русі, котра розірвала зв'язки з М. Драгомановим і характеризувалася аполітичністю, поміркованим характером вимог. Старше покоління інтелігенції робило спроби примирити царський уряд з українським рухом, уникало "політики", яка, на їх думку, дратує російську владу і викликає нові утиски проти української культури. Якщо й ставилося завдання боротьби за "загальні демократичні свободи", що передбачало насамперед ліквідацію Емського указу, про політичні права українців конкретно мова не йшла. П. Житецький, учений-філолог, один із лідерів київської громади, прямо закликав студентську молодь: "Якщо хочете працювати для українського народу, ставайте першорядними вченими й пишьте ваші праці по-українськи... А тепер найкорисніше для української ідеї – це український театр"⁴⁶. Громадівці гуртувалися навколо навчальних закладів і діяли в багатьох містах підросійської України, переважно на Лівобережжі, а також у Санкт-Петербурзі.

Поступово серед більшості громадівців отримала підтримку ідея створення організації з більш чіткою структурою, яка б координувала українську діяльність. У 1897 р. на нелегальному всеукраїнському з'їзді представників громад у Києві, скликаному за ініціативою В. Антоновича й О. Кониського, була створена Загальна українська організація (ЗУО, по-іншому – Всеукраїнська загальна організація, Все-

українська безпартійна організація). Вона обрала свій центральний орган – Раду, установила регулярні зносини між громадами й періодичні загальні з'їзди. Всеукраїнська організація об'єднувала людей з різними поглядами і складалася з місцевих громад, злучених у федеративну спілку. Восени 1898 р., за повідомленням поліції, налічувалося 22 українські громади, до яких входило 438 чол. (з них найбільша – київська, 108 членів). Члени організації займалися переважно культурницькою діяльністю (створили літературне видавництво "Вік", влаштовували шевченківські свята, ювілеї письменників і т. д.), політичні домагання були досить невиразними. Загалом говорилося про потребу об'єднати всі свідомі українські сили для боротьби за "національні права українського народу в Росії"⁴⁷.

Культурницька діяльність старших українофілів не задовольняла молодше покоління діячів національного руху, що вийшло на громадську арену в 1890-х рр. Воно усвідомило неспроможність поліпшити становище українського народу лише культурницькими засобами і почало висувати більш радикальні вимоги з виразною політичною спрямованістю. Протягом останнього десятиліття XIX ст. сформувався ряд національних об'єднань, котрі стали перехідним містком до утворення українських партій. Першим серед них було таємне товариство "Братство тарасівців", засноване влітку 1891 р. студентами Харківського університету М. Базькевичем, М. Байздренком, І. Липою та дрібним урядовцем В. Боровиком. Об'єднавшись, тарасівці поставили за мету боротися за утвердження суспільно-політичних ідеалів Т. Шевченка і приступили до створення розгалуженої таємної організації та розробки її програми, передусім політичної. На жаль, статут і програма братства не збереглися, проте його програмні ідеї були відображені в рефераті, прочитаному І. Липою в Харкові на шевченківські роковини 1893 р. Того ж року реферат опубліковано у львівському часописі "Правда" під назвою "Profession de foi молодих українців" ("Символ віри").

В основі документу була теза про самотність українського народу, його право на незалежне існування: "Ми повинні віддати усі свої сили на те, щоб визволити свою націю з того гнету, в якому вона зараз перебуває, і дати задля користи людскости ще одну вільну духом одиницю". Метою тарасівців було національне визволення України, але вона особливо не конкретизувалася, бо видавалася надто віддаленою. Тарасівці першими виразно заявили про необхідність відродження української державності, деякі з них відстоювали ідею самостійної України. Однак текст "Символу віри" не мав самостійницького характеру, братчики виступили "цілковитими прихильниками... федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля". Стверджуючи єдність українського народу незалежно від державних кордонів ("Україна Австрійська і Україна Російська однак нам рідні"), братство впритул підійшло до ідеї соборної Української держави. "Символ віри" не розкриває політичного та соціально-економічного устрою України в майбутньому, за винятком популярної тоді формули соціальної рівності. Водночас не були чітко визначені засоби боротьби за досягнення програмної мети. Стверджувалася необхідність "піднести й розворушити на Україні національного духа, відживити і виробити серед інтелігенції й народу національні почування українські", перш за все через безперервну роботу щодо підвищення культурного рівня мас та особистий приклад (виховання в національному дусі рідні, особливо дітей)⁴⁸.

Практична діяльність тарасівців, як вони себе називали, "свідомих українців", була спрямована на утвердження української мови в житті народу, написання рефератів, оригінальних праць з актуальних проблем, розповсюдження нелегальної літератури тощо. Гуртки товариства існували щонайменше в 10 містах, крім Харкова – у Києві, Полтаві, Лубнах, Чернігові та ін. Як відомо, в 1893 р. відбувся з'їзд братчиків у Києві, про інші з'їзди відомості не збереглися. Підраховано, що в товаристві діяло принаймні 100 чол., серед них – майбутні націоналісти (М. Міхновський), ліберали (Є. Тимченко), есери (В. Андрієвський), соціал-демократи (М. Коцюбинський). Отже, братство об'єднувало національно свідомих, готових до боротьби за визволення України людей, незалежно від їхніх позицій з інших питань. Братчики виходили за межі суто культурницької роботи, вдавалися до політичної пропаганди. Після розгрому харківського угруповання в 1893 р. провідним став гурток братства у Києві, але практично неможливо точно визначити верхню хронологічну межу діяльності тарасівської організації. З середини 90-х років товариство переживало кризу і в 1897 р. увійшло до складу ЗУО, після чого важко розрізнити гуртки, членів, діяльність цих організацій. Вірогідно, братство розчинилося всередині ЗУО в 1898 р. Загалом в історії українського відродження "Братство тарасівців" стало перехідною сходинкою від структурно малоорганізованого громадства 60-80-х рр. до заснування національних українських партій. Воно поклато організаційний початок політичного етапу українського національного руху Наддніпрянщини⁴⁹.

Заданий "Братством тарасівців" напрям був продовжений у діяльності інших молодіжних організацій. Студентський рух у другій половині XIX ст. мав самостійне значення в українському національному

відродженні. Найбільшою була харківська студентська громада, що виникла в 1897 р. і нараховувала близько 100 членів. У 1898 і 1899 роках нелегально відбулися у Києві всеукраїнські студентські з'їзди, учасники яких, члени студентських громад, закликали молодь до виховання масової національної самосвідомості, обстоювали вільний розвиток української культури та економіки. У політичних питаннях боротьби за українську справу студентська спілка, влучно названа І. Франком "Молода Україна", повторювала відповідні вимоги "Братства тарасівців", стала на шлях соціал-демократизму⁵⁰.

Перша національна політична партія у Наддніпрянській Україні була створена на початку 1900 р. у Харкові під назвою Революційна українська партія (РУП). Вона мала ідейного попередника в особі заснованої в 1896 р. І. Стешенком та Лесею Українкою "Групи українських соціал-демократів". РУП об'єднала в своїх рядах найактивніші елементи серед українського студентства і взагалі молодшої інтелігенції (дві третини членів партії були молодшими 25 років, а 90 % не досягли 30-річного віку). Показово, що серед її засновників були сини видатних громадівців В. Антоновича (Дмитро) та О. Русова (Михайло), які рішуче розірвали з "українофільством" старшого покоління, своїх батьків⁵¹. Автором програми РУП став один із колишніх "тарасівців" – відомий харківський адвокат М. Міхновський, котрий 1900 р. у Львові видав брошуру "Самостійна Україна", в основу якої покладений виступ на шевченківських роковинах.

Програма РУП, складена в гостро публіцистичному стилі, була швидше політичним трактатом, декларацією, ніж політичною програмою у власному розумінні слова. У ній автор, спираючись на Переяславський договір між Україною та Росією 1654 р., обґрунтував право українського народу на самостійне державне життя. Було сказано, що московські царі не виконали основних положень Переяславської угоди, заключеної між двома державами "як рівний з рівним" і як "вільний з вільним", наш народ опинився в становищі "зрабованої нації". "Над нами, – говорилося в "Самостійній Україні", – висить чорний стяг, а на йому написано: "Смерть політична, смерть національна, смерть культурна для української нації". Єдиний порятунок, на думку автора, полягав у створенні незалежної української держави: "Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі". Від імені передової української інтелігенції М. Міхновський заявив: "Ми не хочемо довше бути євнухами, не хочемо довше зносити панованне чужинців, не хочемо більше зневаги на своїй землі. Нас горстка, але ми сильні нашою любов'ю до України... Вперед! бо нам ні на кого надіятись і нічого озиратись назад!"⁵². Ця боротьба висувалася в програмі як найближча мета РУП, але не з'ясовано перспективи розвитку майбутньої української держави, залишалася незрозумілим, за яку Україну в соціально-економічному чи політичному аспектах виступала партія.

Створення РУП, навколо якої об'єдналися представники різних ідеологічних напрямків, що були незадоволені безпартійними формами громадської діяльності, стало початком формування партійно-політичної системи українського суспільства у Наддніпрянській Україні. Український рух остаточно перейшов зі стадії культурницького українофільства до організованої праці в масах, виступив на політичній арені Росії під прапором національно-державної незалежності⁵³. Пізніше на основі РУП сформувався спектр українських політичних партій. Найрадикальніші прихильники самостійності України на чолі з М. Міхновським у 1902 р. вийшли з РУП і заснували Українську народну партію (УНП). Своєрідним маніфестом, катехізисом самостійників став твір М. Міхновського "Десять заповідей УНП" (1903 р.), в якому проголошувалося гасло "Україна для українців": "Одна-Єдина, Неподільна, Самостійна, Вільна, Демократична Україна,

Титульна сторінка праці М. Міхновського „Самостійна Україна“. Львів, 1900 р.

Республіка робочих людей – це ідеал української людини, за здійснення якого ти повинен боротися, не шкодуючи свого життя»⁵⁴. Однак УНП, що представляла націонал-радикальну течію в українському таборі, була малочисельною партією і не мала серйозного впливу на політичне життя Наддніпрянщини початку ХХ ст.

Поступово РУП перетворилася в партію соціал-демократичного напрямку, що містила в собі два угруповання. Розходження сталося на ґрунті різних підходів до вирішення національного питання. Серед членів РУП виділилася група, очолювана М. Меленевським, Й. Скоропис-Йолтуховським та ін., яка в 1904 р. проголосила себе Українською соціал-демократичною спілкою і на початку 1905 р. увійшла до Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків) на правах регіональної організації. Керівництво «Спілки» мотивувало свій вихід з РУП необхідністю «ввести український пролетаріат в пролетарську сім'ю цілого світу», «допомогти створити централізовану пролетарську партію цілої Росії» і «перешкодити затемненню клясової свідомості українського пролетаріату»⁵⁵. Отже, «Спілка» приєдналася до російських соціал-демократів і обстоювала засади інтернаціонального марксизму, вирішення національного питання підпорядковувала здійсненню всесвітньої пролетарської революції. Члени РУП, що лишилися в партії після виходу «Спілки», на II з'їзді в кінці 1905 р. перейменували себе на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП) під проводом В. Винниченка, С. Петлюри, М. Порша, М. Шаповала та ін. УСДРП далі намагалася поєднувати національну ідею і марксизм, вона заявила про необхідність вироблення «спільної програми і тактики робітничої класи... для успішності класової боротьби всеросійського пролетаріату» проти панування буржуазії. Разом з тим партія підтримала «принцип національних організацій пролетаріату» і включила в свою програму «постулат Автономної України з правом законодавчим в тих справах, котрі торкаються лише народу, мешкаючого на території України»⁵⁶. Одночасно з РУП виникла Українська соціалістична партія на чолі з Б. Ярошевським, програма якої мало чим відрізнялася від рупівської, але це була невелика інтелігентська група під впливом Польської партії соціалістичної (ППС).

В умовах зародження партійно-політичної системи українофіли, учасники громад не могли обмежуватися лише культурництвом і змушені були переходити до політичної діяльності. На з'їзді Всеукраїнської організації в 1904 р. була створена Українська демократична партія, а незабаром частина діячів вийшла з неї і заснувала Українську радикальну партію. Обидві партії об'єдналися наприкінці 1905 р. в Українську демократично-радикальну партію (УДРП), котра обстоювала націонал-ліберальні погляди: встановлення конституційного правління, проведення земельної та робітничої реформи, здобуття національних прав для українського народу в формі національно-територіальної автономії. Крім того, в програмі центристської УДРП містилися ліві, соціалістичні гасла. Партія вважала, що «соціалістичний ідеал, до якого прямує людськість, найкраще забезпечить інтереси людей», а тому вся земля, фабрики і заводи «з часом повинні стати спільною народньою власністю»⁵⁷. Отже, на початку ХХ ст. український національний рух Наддніпрянщини політизувався і був представлений спектром політичних партій від соціалістичних (РУП, а пізніше УСДРП; УСП; «Спілка») до ліберально-демократичних (УДРП, до об'єднання – УДП і УРП) та націонал-радикальних (УНП). На відміну від Галичини, де українські партії домагалися політичної самостійності України, на східноукраїнських землях самостійницькі позиції, крім УНП, не знайшли відображення в партійних програмах. Натомість утвердилася теза про політичну автономію України в складі демократичної федеративної Росії, що була втілена в перших Універсалах Центральної Ради 1917 р. По-друге, найбільш характерною рисою партійно-політичної системи на Наддніпрянщині став переважаючий вплив лівих, соціалістичних партій, тоді як у Галичині найбільш впливовою залишалася центристська Національно-демократична партія⁵⁸.

Політизація українського руху на початку ХХ ст. сприяла піднесенню національно-визвольної боротьби. Українські політичні партії почали створювати мережу місцевих організацій, які спрямовували свою діяльність на інтенсивну пропаганду серед селян і робітників. Для прикладу, РУП, що найбільш активно діяла на Лівобережжі, масово поширювала нелегальні видання на селі: від 1900 до 1904 рр. вона опублікувала близько 40 брошур загальним тиражем понад 190 тис. примірників («Дядько Дмитро» (10 тис.), «Чи є тепер панщина» (5 тис.) та ін.). Відгуком пропагандистської роботи РУП стали селянські повстання 1902 р. на Полтавщині, що свідчило про поступове включення селянства в український національний рух⁵⁹. «Головне досягнення тієї доби, – стверджував І. Лисяк-Рудницький, – проламання штучної стіни, що нею царизм довго тримав національний рух інтелігенції відсепарованим від його ширшого соціального доквілля». Українська національна свідомість, промінуючи з вузького прошарку інтеліген-

ції, учасників громад другої половини ХІХ ст., з утворенням і діяльністю українських політичних партій «розливалася щораз ширше й ширше в народі»⁶⁰.

Поступ національної свідомості віддзеркалювався в літературі та історичній науці, що відіграли особливо важливе значення в українському національному відродженні. Творчість таких видатних наддніпрянських письменників, як Панас Мирний, М. Коцюбинський, Леся Українка, В. Винниченко та ін., змінила характер української літератури, яка збагатилася новими жанрами і почала виконувати соціологічну функцію літератури «національної». Якщо раніше українська література обмежувалася, в основному, поезією і белетристикою з селянського побуту, то з кінця ХІХ ст. вона могла задовольнити духовні потреби здиференційованого модерного суспільства. Одночасно з формуванням української літературної мови зроблено значні кроки в розвитку мовознавства: з'явилися у світ чотири томний «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка (1907-1909), тритомна «Коротка граматика української мови» П. Залозного (1906) та ін. Переломне значення в еволюції української історичної науки мала діяльність М. Грушевського та його школи. У своїх книжках, які користувалися популярністю серед громадськості («Нарис історії українського народу» російською мовою вийшов у Петербурзі чотирима виданнями (1904, 1906, 1911, 1913), а україномовний варіант під назвою «Ілюстрована історія України» – двома (1911, 1917), вчений створив нову схему вітчизняної історії, показав тяглість українського історичного процесу від Київської Русі аж до сучасності. Вийшли друком узагальнюючі праці з історії України О. Єфименко, М. Аркаса, Д. Багалія, що підносили національне самопочуття. Видатний історик В. Липинський став, поряд з М. Грушевським, автором другого великого перевороту в українській історичній свідомості, стверджуючи, що Україна як модерна нація повинна об'єднати всі класи і соціальні групи на базі «територіального патріотизму». Ця теза завдала удару по народницькому світогляду, який ототожнював українство тільки з селянством. Історичні праці В. Липинського охоплювали, головним чином, проблематику козацької революції середини ХVІІ ст. і розпочали в українській історіографії «державницьку школу». На думку вченого, необхідна передумова державного відродження України полягала в реасиміляції денационалізованих вищих соціальних прошарків, зокрема на Правобережжі – сполученої шляхти (або зрусифікованої на Лівобережжі)⁶¹.

Російський абсолютизм не спромігся відвернути інтенсивне зростання політичного визвольного руху і під тиском громадської думки та внаслідок глибокої внутрішньої кризи змушений був послабити переслідування українства. Свідченням цього стали прилюдні українські культурні маніфестації з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві у 1903 р., святкування ювілеїв І. Нечуя-Левицького та М. Лисенка в Києві. Як відомо, в урочистостях взяли участь тисячі представників української інтелігенції не лише з Наддніпрянської України, а й делегати з Галичини та Буковини, що свідчило про всеукраїнський характер масових культурно-просвітницьких заходів. Поступово активізувалася опозиційна до царизму діяльність земств, міських дум, які в багатьох випадках приймали постанови про необхідність запровадження у школах навчання українською мовою. Передова українська громадськість розпочала кампанію за скасування цензурних заборон 1863 і 1876 рр. щодо української мови. Українські вимоги були настільки масовими, що царський уряд не міг ними знехтувати і наприкінці 1904 р. спеціально доручив зайнятися українським питанням керівництву Академії наук, Київського і Харківського університетів, а також київському генерал-губернатору. Водночас Синод російської православної Церкви дав згоду на публікацію українського перекладу Біблії⁶².

Україномовний повний переклад Біблії вперше здійснили письменник, народознавець П. Куліш та вчений-богослов, фізик-електротехнік І. Пулюй (видано в 1903-1906 рр. заходами лондонського Всесвітнього Біблійного товариства). Спільна перекладацька праця продовжувалася протягом трьох десятиріч, незважаючи на різну конфесійну приналежність і проживання на території різних держав: перший був православним з Лівобережної України, а другий – греко-католиком з Галичини. Історичне значення цієї події можна порівняти з переворотом у релігійному житті німецького народу, який відбувся внаслідок зробленого М. Лютером німецького перекладу Святого Письма. Слово Боже, надруковане рідною, українською мовою, стало вагомим внеском у морально-духовний та загальнокультурний розвиток української нації і, особливо, в її консолідацію⁶³.

Гострі суспільні суперечності в Російській імперії на початку ХХ ст. вилилися в демократичну революцію 1905-1907 рр., яка захитала основи царського режиму. Масові страйки, мітинги, демонстрації, починаючи з січня 1905 р., охопили широкі верстви трудящих – робітників і селян. Так, тільки з січня по березень 1905 р. в Україні відбулося не менше 177 страйків, у яких узяли участь близько 170 тис. чол.,

що становило понад 1/5 частину робітників-страйкарів по всій Росії. Особливої гостроти в українських губерніях набрав селянський рух, який мав, в основному, антипоміщицьке спрямування (погром поміщицьких маєтків і заможних селян, захоплення земель і т. п.) та охопив у 1905 р. близько 7 тис. сіл з населенням понад 5 млн. чол. Водночас відбулися революційні виступи в армії і на флоті, початок яким поклало повстання в Одесі на броненосці "Потьомкін" у червні 1905 р. Під тиском революційних подій, зокрема Всеросійського жовтневого політичного страйку, до якого приєдналися й робітники України, Микола II змушений був видати царський маніфест 17 жовтня 1905 р. У ньому містилися обіцянки надати широкі політичні права громадянам, провести вибори до Державної думи, що свідчило про перехід Росії на конституційний шлях розвитку. Однак проголошення Жовтневого маніфесту не зупинило революційної боротьби, яка в грудні 1905 р. досягла найвищого піднесення і вилилася у збройне повстання проти самодержавства у Москві та в багатьох містах України⁶⁴. Після його поразки революційна боротьба пішла на спад.

Перша російська революція відкрила штучні перешкоди для розвитку українського національного руху. Будучи нечисленими та організаційно розділеними, українські політики не мали помітного впливу на революційні події 1905 р. Справжній вибух українського національного життя відбувся у 1906 р., що пов'язано з ліквідацією чинності Емського указу на основі маніфесту 17 жовтня 1905 р., за яким проголошувалася свобода друку. Скориставшись легальними можливостями, передова українська інтелігенція почала активно поширювати українське слово в маси. Вже в листопаді 1905 р. вийшла друком у Лубнах на Полтавщині перша українська газета "Хлібороб". Пізніше виникли українські часописи в Києві, Полтаві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Петербурзі, Москві та в інших містах. Всього в кінці 1905-1907 рр. виходило українською мовою більше 20 газет і журналів різного характеру: від наукових та політичних до гумористичних і дитячих. Одночасно з цим почалося масове видавництво українських книжок, особливо підручників і популярних творів для народу. У 1907 р. в Петербурзі з'явилося перше повне видання "Кобзаря" Т. Шевченка, зі Львова до Києва переніс центр своєї діяльності М. Грушевський, який редагував журнал "Літературно-науковий вісник". За галицьким прикладом, у багатьох містах, містечках і селах Наддніпрянщини з жовтня 1905 р. почали засновуватися українські клуби, товариства "Просвіта" (перша – в Одесі), які займалися культурно-освітньою діяльністю: організували бібліотеки й читальні, проводили музично-драматичні вечори, лекції для населення тощо. Поряд з "Просвітами" масово виникали господарські організації, кооперативи. Українська мова впроваджувалася в початкову і середню освіту, вперше були створені україномовні відділення в університетах. Отже, у роки революції українство під владою Російської імперії нарешті отримало змогу розвиватися легально, без тотальних урядових переслідувань. Показово, що "Киевская старина", єдиний українознавчий журнал протягом чвертьстоліття до 1905 р., перейшов на рідну мову і був названий "Україна" (проіснував до кінця 1907 р.)⁶⁵.

Найбільш активну пропаганду національної ідеї здійснював прошарок сільської інтелігенції – кооператори, народні вчителі, фельдшери, агрономи, які були здебільшого селянськими синами і користувалися авторитетом серед селян. Інтенсивно зростало національне самоусвідомлення селянства, яке почало пробуджуватися до модерної політичної свідомості й віднаходити себе в українській національній ідеї. Так, у резолюціях багатьох селянських зборів ставилися вимоги загального обов'язкового навчання українською мовою за рахунок держави, вживання рідної мови в різних установах – школі, церкві, суді та ін. Посилювався інтерес до національного питання серед сильно зрусифікованого робітничого класу України, про що свідчать, зокрема, непоодинокі робітничі виступи в 1905-1907 рр. із закликом ліквідувати "крім політичного й економічного гніту ще й національний...". Національна ідея (спочатку переважно в формі регіональної свідомості) знаходила щораз більше прихильників серед буржуазії України, що хоч і була зрусифікована мовою і культурою, проявляла незадоволення колоніальною економічною політикою імперії щодо українських земель. Український рух охоплював все ширші кола громадянства і перетворювався в грізний політичний чинник⁶⁶.

В період революції 1905-1907 рр. українські партії виступали за автономію України в складі федеративної Російської держави (крім УНП, що залишилась на самостійницьких позиціях), обстоювали розширення політичних прав українців, вільний розвиток української мови і культури. Вплив українських опозиційних рухів, розглядали можливість входження в більш сильні та масові російські партії. Серед українського громадянства Наддніпрянщини безперечно переважали ліві, соціалістичні гасла, тон вис-

тупів був гострий. Російський уряд вважав українство небезпечною частиною загального революційного руху і чинив йому всілякі перешкоди (арешти українських діячів, заборона українських видань і т. п.). Історик А. Каппелер висловив думку, що національний рух підросійських українців навіть у 1905-1907 рр. не досягнув стадії масового руху з політичними вимогами (В), як у Галичині, залишаючись у фазі Б* ("доба розгортання національної агітації групами патріотів, які переслідували також певні політичні інтереси і ставили собі за мету поширення національної свідомості на різні верстви населення")⁶⁷. Але це твердження є досить дискусійним.

Українські діячі здобули політичний досвід легальної парламентської діяльності в I-й і II-й Думах. Більшість українських партій бойкотували вибори весною 1906 р. (за винятком УРДП), але, коли Дума зійшлася, група діячів заснувала Українську парламентську громаду в складі близько 40 послів, обраних на Україні (голова – І. Шраг). До її складу записалися майже всі посли-селяни, що було справжнім триумфом української ідеї. Українська парламентська громада звертала увагу на найбільш гострі для українського суспільства проблеми – земельну, освітню і питання грамотності, в основу ж своєї політичної платформи поклала боротьбу за автономію України, перетворення Російської імперії у федеративну державу. Вона відіграла провідну роль у створеному в травні 1906 р. "Союзі автономістів", до якого увійшли парламентські групи неросійських народів (польська, мусульманська, литовська та ін.), що підтримували принцип автономізму, широкої децентралізації державного управління. Незабаром у Петербурзі сформувався український центр: громада почала видавати російською мовою журнал "Украинский вестник", для допомоги їй переїхав із Західної України М. Грушевський, що брав участь у підготовці декларації в справі української автономії. Але напередодні запланованого виступу українських депутатів I-а Дума була розпущена, проіснувавши всього 72 дні. У II-й Думі склалася Українська громада з 47 членів й оголосила про перетворення на окрему думську фракцію. Українські посли розгорнули активну діяльність, що за своєю програмою і тактикою нагадувала вимоги попередньої Української думської громади. Передбачалося, зокрема, проголошення автономії України, місцевого самоврядування, запровадження української мови у школі, адміністративних установах, суді й т. д. Громада видавала свій часопис "Рідна справа", який намагалася зробити доступним для широких мас. II-гу Думу, що засідала 103 дні, цар розпустив 3 червня 1907 р., після чого в Російській імперії знову запанувала реакція⁶⁸. Отже, в період революції 1905-1907 рр. в Росії український національно-визвольний рух розгортався одночасно з загальнореволюційною боротьбою проти самодержавства, за демократизацію всієї країни і здобув політичний досвід легальної парламентської діяльності, що передбачала боротьбу за вільний, рівноправний розвиток українського народу серед інших народів. Українські діячі в умовах відносної свободи переконалися, що ідея політичної автономії України швидко знаходила підтримку в селянському середовищі, яке пов'язувало з нею свої сподівання на національне і соціальне визволення.

Після третьочервневого державного перевороту 1907 р. уряд поступово почав ліквідувати здобутки російської демократичної революції. Внаслідок різкого обмеження прав робітників, селян і національних меншин за новим виборчим законом у III-й (1907-1912) та IV-й (1912-1917) Думах українські парламентські групи не створювалися, участь у виборах брало всього 15 % населення Росії (дві третини з них – поміщики й найбільші капіталісти). Реакційний політичний режим, головним провідником якого був міністр внутрішніх справ (з 1906 р.) П. Столипін, розпочав масові репресії проти учасників революційних подій. Одночасно наростала хвиля великоросійського шовінізму: було відновлено політику переслідування української мови і культури, активізувалися російські націоналісти, які оголосили справжній похід проти українства. Царизм не дозволив користуватися українською мовою у школах, закрити "Просвіти" та інші українські організації, припинив видання українських газет і журналів, художньої літератури тощо. Циркуляр П. Столипіна у 1910 р. взагалі оголосив українців "іноземцями" разом з іншими пригнобленими народами, які не мали права створювати будь-які товариства, клуби, видавати газети рідною мовою. Отже, російський уряд змушений був визнати той факт, що українці чужорідні росіянам і становлять два різні народи. Тому й переслідувався український національно-культурний рух як перехідний щабель до державного сепаратизму України. Офіційний Санкт-Петербург виразно взяв курс на перетворення Росії в централізовану російську національну державу⁶⁹.

* Фаза А, за А. Каппелером, – це період наукового зацікавлення мовою, літературою, фольклором та історією рідного краю. Загалом він погоджується з структурним поділом національного руху на три основних фази, який запропонував чеський історик М. Грох.

Незважаючи на репресії самодержавства, які знову загнали українських діячів у підпілля, національний рух продовжував розвиватися. Головним здобутком революції 1905-1907 рр. стало розширення контингенту свідомої української інтелігенції, до якої пристало багато відомих громадських діячів, особливо на місцях, до того часу байдужих до української справи. Урядові переслідування торкнулися видимої частини національного руху українців – політичного керівництва і культурно-освітніх організацій, але він пустив коріння в народі, зберігся і розвивався через діяльність тисяч простих сільських інтелігентів, земства та кооперативи. Свідченням потенційної сили українства стали масові демонстрації, мітинги, збори, які відбулися в багатьох містах України на знак протесту проти заборони царським урядом вшанування в 1914 р. 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. Єдиною легальною українською організацією за столипінського режиму було Товариство українських поступовців (ТУП), створене в 1908 р. За формою діяльності ТУП нагадувало стару Загальну українську організацію, яка виконувала роль координатора української ідеї. Однак, на відміну від ЗУО, ТУП об'єднувало різноманітні українські партійні елементи (близько 2 тис. чоловік): від українських соціал-демократів (С. Петлюра, М. Шаповал, В. Винниченко та ін.) до ультра націоналістів на зразок М. Міхновського, причому його основу складали колишні радикал-демократи. Товариство обстоювало конституційно-парламентський шлях боротьби за "українську справу", встановлення національно-територіальної автономії України в складі Російської федерації. Поступовці шукали політичних союзників у російському опозиційно-демократичному таборі, порозумілися з думськими фракціями "трудовиків" і конституційних демократів (кадетів). Як бачимо, обрuch політичної реакції стиснув в одну організаційну масу український національно-політичний рух, який розгалужувався⁷⁰.

Одночасно з українським національним рухом поширювався в Україні загальноросійський визвольний рух, спрямований проти царського самодержавства, який, однак, ігнорував українське питання. Відомо, що початок антиімперській визвольній боротьбі в Росії поклада діяльність декабристів у першій чверті XIX ст., естафету від них перейняли в 1870-х рр. революційні народники. Криза російського народництва, розвиток капіталізму, формування промислового пролетаріату та активізація робітничого руху в Російській імперії, у тому числі й на українських землях, започаткували соціал-демократичний робітничий етап загальноросійського визвольного руху, який базувався на ідеях марксизму. Наприкінці 80-х – на початку 90-х років виникли нелегальні марксистські гуртки і групи в Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі та інших містах України. Внаслідок об'єднання розрізнених марксистських гуртків за прикладом петербурзького "Союзу боротьби за визволення робітничого класу" в 1897 р. з'явилися "Союзи боротьби" в Києві та Катеринославі, що підготували ґрунт для створення Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) в 1898 р. у Мінську. РСДРП стала першою в Україні політичною партією загальноросійського спрямування, на початку XX ст. вона поділилася на дві фракції: більшовиків і меншовиків⁷¹.

Російська соціал-демократія сподівалася прибрати до своїх рук керівництво робітничим рухом у Російській імперії. Більшовики під проводом В. Ульянова (Леніна) домагалися здійснення пролетарської, соціалістичної революції, обстоювали насилля як метод політичної боротьби і соціальних перетворень, так звану "диктатуру пролетаріату". Обидві частини РСДРП ігнорували українське питання, яке було нібито вигадкою української буржуазії. РСДРП не мала значного впливу в Україні через малочисельність, внутріпартійні чвари, вела пропаганду серед переважно російськомовних робітників⁷². Однак, скориставшись глибокою внутрішньою кризою в Росії після повалення царизму в результаті Лютневої 1917 р. демократичної революції, більшовицька партія збройним шляхом прийшла до влади, придушила державне відродження України 1917-1920 рр. і протягом майже 70 років утверджувала свою політичну доктрину. Крім РСДРП, що перебувала на крайньому лівому фланзі, на початку XX ст. утворився цілий ряд інших загальноросійських політичних партій, що мали свої осередки на Україні: від лівої Російської партії соціалістів-революціонерів (есерів) через ліберально-опозиційні партії кадетів та октябристів ("Союз 17 октября") до правих і консервативних поміщицько-монархічних партій та організацій, найвідомішою серед яких став "Союз руського народу". На відміну від українських, російські партії представляли більш широкий політичний спектр – від ультралівих, що обстоювали збройне повалення царизму, до крайньо правих, які виступали захисниками самодержавства на позиціях відвертого великодержавного шовінізму. Загальноросійські партії були прихильниками єдиної неподільної Російської держави і негативно ставилися до українського національного відродження⁷³.

Перша світова війна 1914-1918 рр. означала початок XX століття в історичному сенсі, загалом кажучи, вона завершила хронологічні рамки "українського XIX століття". В історичній літературі є різні

думки, що вважати верхньою межею українського відродження: 1914 р., коли почалася війна (І. Лисяк-Рудницький), 1917 р., що пов'язано з початком Української національно-демократичної революції (В. Сербей), 1921 р., тобто кінець визвольних змагань (О. Реєнт). Останній (відомий вітчизняний історик) нещодавно висловив думку про необхідність подовження хронологічних меж третього (заключного) етапу формування української національної свідомості, мотивуючи тим, що не можна розривати "цілісний процес нагромадження потенціалу української революції та, власне, його реалізацію у ході визвольних змагань 1917-1921 рр."⁷⁴. Як бачимо, точно визначити завершальну хронологічну межу національного відродження непросто, бо не існує чіткого вододілу між світовою війною і революцією в Україні: початок революційних подій у Російській імперії, створення Центральної Ради в 1917 р. не означало кінець війни, з іншого ж боку, воєнні дії на території України продовжувалися навіть після підписання мирного договору восени 1918 р. (наступного, 1919 р. вони набрали найбільшого розмаху). Крім того, для українців, як і для багатьох інших народів Східної Європи, що перебували під чужоземним поневоленням (чехів, словаків, литовців, поляків, фіннів та ін.), боротьба за національну державність почалася, по суті, не в 1917, а у 1914 р. Вже на початку війни виникли національні організації (Головна українська рада, Союз визволення України) та військові формування (легіон "Українських січових стрільців"), які намагалися використати міжнародний воєнний конфлікт з метою здобуття політичної незалежності для української нації. 1914 рік став початковою точкою нової доби у світовій історії, коли на уламках імперій, що базувалися на монархічному принципі правління, виникають національні держави, республіки, в яких етнічні кордони, в основному, збігаються з політичними⁷⁵. Після розвалу Радянського Союзу на початку 1990-х років цей принцип, урешті-решт, запанував по всій Європі. Тому логічно, на наш погляд, визначити як верхню межу українського відродження в європейському контексті, за словами І. Лисяка-Рудницького, "українського XIX ст.", 1914 р. Але в силу несприятливих історичних обставин відродження української державності (в особі Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки, 22 січня 1919 р. вони проголосили злуку в єдину УНР) після розпаду імперій Романових і Габсбургів, до якого призвела війна, почалося в той момент, коли українство не встигло перетворитися з етнічної спільноти в модерну політичну націю.

Таким чином, 1890-ті роки стали переломними в розвитку українського національного руху, що вступив у свою третю, політичну стадію, характерною рисою якої було органічне і нерозривне поєднання культурно-освітнього напрямку з радикально-політичним. Якщо загальноукраїнське національно-культурне відродження почалося в кінці XVIII – перші десятиліття XIX ст. з того, що невелика група вчених-інтелектуалів зайнялася збиранням спадщини народу, проводила дослідження в галузі історії, етнографії, лінгвістики, то вже на зламі XIX – XX століть український рух вийшов за межі культурництва і національна ідея з інтелігентського середовища проникла в широкі маси населення. Водночас у національному русі вперше була ясно і недвозначно сформульована ідея політичної самостійності України. Завдяки більш сприятливим обставинам процес націотворення в півдавстрійській Україні просунувся далі, ніж у підросійській. І. Лисяк-Рудницький стверджував, що "в Галичині ми в 1918 вже були нацією, а на Наддніпрянщині в 1917 ще не вийшли зі стадії етнографічної маси". Справжній переворот у формуванні національної свідомості відбувся в період Української революції 1917-1920 рр., з якої, незважаючи на поразку, "Україна вийшла ... як політична нація" (на противагу старій царській Росії, більшовики створили формально самостійне національно-державне утворення – Українську РСР)⁷⁶.

Безперечно, наддніпрянська "гілка" українського руху аж до 1917 р. значно поступалася в силі галицькій: по-перше, вона майже цілком перебувала під впливом ідеології М. Драгоманова і стала на самостійницькі позиції лише в роки Української революції, тоді як перехід від федералізму до ідеї незалежної держави в українській політичній думці Галичини відбувся на зламі XIX – XX століть; по-друге, тактика наддніпрянських діячів була більш поміркованою, вони, як правило, намагалися знайти компроміс між національними та російськими імперськими інтересами, натомість серед галицько-українського суспільства все більше утверджувалася думка про необхідність збройної боротьби за національні ідеали; по-третє, український рух у Наддніпрянщині, на відміну від галицького, не міг похвалитися масовістю, створення національної інфраструктури тут не було завершено (Є. Чикаленко, відомий суспільно-політичний діяч Наддніпрянщини початку XX ст., писав у спогадах: коли українська інтелігенція їхала на відкриття пам'ятника І. Котляревському в 1903 р. з Києва до Полтави, жартома казали, що якби потяг випадково розбився, то українському рухові довго загрожувала б смерть, оскільки майже всі його провідні діячі вміщались у двох вагонах)⁷⁷. Однак не треба перебільшувати різницю між рівнем розвитку

національного руху в Галичині та Наддніпрянській Україні, тому що галицькі українці, як і словенці, в порівнянні з національними відродженнями інших народів Австро-Угорської імперії досить пізно висунули ідею політичної незалежності; з другого ж боку, національний рух українців під владою Росії, як засвідчили події Першої російської революції, не був у числі аутсайдерів і мав потенційно велику силу. Водночас у політичних програмах обох "гілок" українського руху аж до Першої світової війни переважали вимоги автономії, а не самостійності, що логічно вписується у схему еволюції національних рухів в Австро-Угорщині та Росії (навіть для поляків після поразки революції 1848 р. і повстання 1863-1864 рр. головною метою була політична автономія). Еволюція української політичної думки від федералізму до самостійницької платформи нагадувала розвиток ідеології чеського руху – від Ф. Палацького до Т. Масарика⁷⁸.

Не маючи власної державності, перебуваючи під тиском російського самодержавства, український народ у XIX столітті* вирішував проблему вибору між асиміляцією з всеросійською нацією та утвердженням своєї національної індивідуальності. Аналогічно русини в Австро-Угорській імперії опинилися перед загрозою колонізації, мадяризації, онімечення, а в другій половині XIX ст. – поглинення проросійською, русофільською течією. Протягом "українського XIX ст." по обидва боки російсько-австрійського кордону формувалася на спільній етнічній основі українська нація, що пояснювалося, насамперед, свідомим вибором передової наддніпрянської і галицької інтелігенції творити єдиний національний організм (в історії є чимало прикладів, коли спільна етнічна основа поклатала початок формуванню різних націй: серби і хорвати, німці й австрійці тощо). Існування потенційної небезпеки розколу "двох гілок" українського руху визнавав М. Грушевський у статті "Галичина і Україна", написаній в 1906 р. "Що Україна російська й Галичина, навіть як не старатися умисне про їх відокремлення й розлуку, а тільки залишити всякі заходи до їх зближення, практиковані дотепер, та пустити їх іти кожною своєю дорогою, – пішли б усе далі й далі від себе, се річ зовсім ясна, – писав він. – І коли б так кожда пішла..., не дбаючи про се зближення, то за яких 20-30 літ ми мали б перед собою дві національності на одній етнографічній основі..."⁷⁹.

Наприкінці XIX ст. Галичина стала центром всеукраїнського національного руху, а українська орієнтація перемогла в краї, передусім, з таких причин: Наддніпрянщина мала культурні ресурси, які підтримали боротьбу соціально дискримінованих галицьких русинів, греко-католиків за віросповіданням з поляками, римо-католиками; разом з "Великою Україною" русини-українці переважали поляків за чисельністю, що збільшувало шанси в протистоянні з пануючою в Галичині польською верхівкою; репресивна політика царизму спонукала наддніпрянських діячів перенести центр діяльності в Галичину, де український рух в умовах конституційної держави розвивався легально. Культурна експансія східних українців змінила світогляд національного руху в Галичині, позбавила його вузького провінціалізму і забезпечила всеукраїнською ідеологією⁸⁰.

Отже, національне відродження українського народу кінця XVIII – початку XX ст., розвиток української національної самосвідомості, як і свідомості інших слов'янських народів під імперською владою, можна умовно поділити на три етапи: *збирання спадщини* або *науковий* (до кінця 40-х років XIX ст.), *організаційний* або *культурний* (1850-1880-ті рр.) і *політичний* (з 1890-х років) (відповідно за соціальною базою українського руху – *дворянсько-шляхетський, різночинсько-народницький та загальнонародний, "модерністична доба"*). Зрозуміло, що цей поділ не виключає наявності в певних хронологічних рамках елементів тієї чи іншої стадії національного відродження.

1. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С.466.
2. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С.533.
3. Гнатюк В. Національне відродження австро-угорських українців (1772-1880 рр.). – Відень, 1916. – С.29.
4. Франко І. Азбучна війна в Галичині 1859 р. // Збір. творів у 50-ти т. – Т.47. – К., 1986. – С.586.
5. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 1996. – С.73, 74.
6. Аркуша О. Галицький сейм: виборчі кампанії 1889 і 1895 рр. – Львів, 1996. – С.11, 14.

* Населення України, що входила до складу Росії, зросло з понад 13 млн. чол. в кінці 1850-х рр. до 23,4 млн. чол. у 1897 р., тоді як у західноукраїнських землях під владою Австро-Угорщини – відповідно з 3,9 млн. до 5,9 млн. чол., 3/4 з них становили українці.

7. Лозинський М. Галичина в життю України. – Відень, 1916. – С.8.
8. Аркуша О. Галицький сейм. – С.4, 5.
9. Чорновол І. Польсько-українська угода 1890-1894 рр. – Львів, 2000. – С.29, 30.
10. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – С.468, 469; Грицак Я. Нарис історії України. – С.75, 76.
11. Андрусак М. Нариси з історії галицького москвофільства. – Львів, 1935. – С.8, 12.
12. Велика історія України від найдавніших часів до 1923 року. – Львів, 1935. – С.716.
13. Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип.34. – С.267.
14. Мудрий М. Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60-70-і роки XIX ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. – Львів, 1997. – Вип.3-4. – С.66; Аркуша О. Український національно-політичний рух у Галичині наприкінці 80-х рр. XIX ст. // Там само. – С.125, 126.
15. Павлик М. Про русько-українські народні читальні // Твори. – К., 1985. – С.237.
16. Макаруч С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина XIX ст. – 1914 р.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип.32. – С.97; Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст. // Там само. – Вип.34. – С.231, 236.
17. Трусович С. М. Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50-70-х роках XIX ст. – К., 1978. – С.67.
18. Мудрий М. Галицькі народовці в 60-х рр. XIX ст.: спроба модернізації української національної ідеї // Альманах "Молода нація". – К., 1996. – Вип.3. – С.215, 216.
19. Дорошенко В. "Просвіта": її заснування й праця. Короткий історичний нарис з додатком про "Просвіти" в інших країнах. – Філадельфія, 1959. – С.16; Нарис історії "Просвіти". – Львів; Краків; Париж, 1993. – С.21.
20. Середа О. Національна свідомість і політична програма рання народівців у Східній Галичині (1861-1867) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип.34. – С.209.
21. Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі. – Мюнхен, 1969. – С.66; Дорошенко Д. Назв. праця. – С.550.
22. Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням // Історичні есе: У 2-х т. – К., 1994. – Т.1. – С.431.
23. Дзерович Ю. Ціла правда про радикалів. – Львів, 1910. – С.27, 28.
24. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – С.64, 65, 74.
25. Франко І. Молода Україна: Провідні ідеї і епізоди. – Львів, 1910. – С.17.
26. Чорновол І. Назв. праця. – С.126, 127.
27. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. – Мюнхен, 1983. – Т.1. – С.17.
28. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848-1914. – Львів, 1926. – С.294.
29. Аркуша О. Український національно-політичний рух у Галичині... // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.3-4. – С.131.
30. Бачинський Ю. Україна irredenta // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Док. і мат. – Т.1. – С.33.
31. Грицак Я. "Молоді" радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – Т.ССХХІІ. – С.92, 93; його ж. До генези ідеї політичної самостійності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1992. – Вип.1. – С.132.
32. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Док. і мат. – Т.1. – С.55; Жерноклеєв О. С. Українська соціал-демократична партія (1899-1918). – Івано-Франківськ, 1997. – С.27.
33. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Док. і мат. – Т.1. – С.57; Рясевич В. Виникнення та організаційні основи Української національно-демократичної партії // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип.32. – С.119.
34. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX столітті // Історичні есе. – Т.1. – С.202.
35. Грицак Я. "Молоді" радикали... // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. – Т.ССХХІІ. – С.105.
36. Лозинський М. Українство і москвофільство серед українсько-руського народу в Галичині. – Львів, 1909. – С.23; Кугутяк М. Назв. праця. – С.85-87.
37. Франко І. Поза межами можливого // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Док. і мат. – Т.1. – С.85, 86.
38. Кондратюк К. К. Нариси історії українського національно-визвольного руху XIX століття. – Тернопіль, 1993. – С.91.
39. Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під австрійським пануванням // Історичні есе. – Т.1. – С.433, 441.
40. Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів, 1990. – С.292.
41. Лисяк-Рудницький І. Український національний рух напередодні першої світової війни // Історичні есе. – Т.1. – С.478, 479.
42. Українська Загальна Енциклопедія. Книга знання в 3-х т. / Під редакцією І. Раковського. – Львів; Станіславів; Коломия, 1933. – Т.3. – С.652.

43. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці, 1999. – С.439–442; Філіпчук В. О. Початки українського національного відродження на Буковині // Укр. іст. журн. – 1999. – № 2, 3.
44. Грицак Я. Нарис історії України. – С.83; Лисяк-Рудницький І. Карпатська Україна // Історичні есе. – Т.1. – С.460, 461, 463.
45. Реєнт О. П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки // Укр. іст. журн. – 2000. – № 2. – С.12.
46. Методичні вказівки до вивчення спецкурсу "Українські національні партії (кін. XIX ст. – 1917 р.). – Запоріжжя, 1992. – С.34; Грицак Я. Нарис історії України. – С.72, 84.
47. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть. Соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С.48, 49.
48. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Док. і мат. – Т.1. – С.20, 23-25.
49. Наумов С. О. Братство тарасівців // Укр. іст. журн. – 1999. – № 5. – С.38, 40; Там само. – № 6. – С.56-58, 62.
50. Сарбей В. Г. Національне відродження України // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т.9. – С.208, 209.
51. Грицак Я. Нарис історії України. – С.85.
52. Міхновський М. Самостійна Україна // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Док. і мат. – Т.1. – С.66, 67, 71, 72.
53. Телешун С. О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX століття. – К., 1996. – С.40.
54. Рибалка І. К. Історія України. Ч.2. Від початку XIX століття до лютого 1917 року. – Харків, 1997. – С.317.
55. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Док. і мат. – Т.1. – С.129.
56. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Док. і мат. – Т.1. – С.154, 156; Головченко В. Від "Самостійної України" до Союзу визволення України: нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. – Харків, 1996. – С.15.
57. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Док. і мат. – Т.1. – С.147.
58. Детальніше див.: Нариси з історії українського національного руху / Відп. ред. В. Сарбей. – К., 1994; Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX ст.: Дослідження. – К., 1996; "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Колективна наукова монографія в трьох частинах / За ред. В. Г. Сарбея. – К., 1999.
59. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. – Торонто, 1972. – С.76, 79.
60. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе. – Т.1. – С.185.
61. Сарбей В. Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 1993. – № 7, 8. – С.13; Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе. – Т.1. – С.186, 187.
62. Дорошенко Д. Назв. праця. – С.546, 547.
63. Сарбей В. Г. Національне відродження України. – С.182, 183.
64. Рибалка І. К. Назв. праця. – С.322, 347.
65. Грицак Я. Нарис історії України. – С.87.
66. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе. – Т.1. – С.186; Рибалка І. К. Назв. праця. – С.356, 357.
67. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.1. – С.106, 108, 109.
68. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992. – Т.2. – С.423, 424.
69. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – С.493, 494.
70. Телешун С. О. Назв. праця. – С.69.
71. Троицкий Н. А. Россия в XIX веке. Курс лекций. – М., 1997. – С.333, 334.
72. Сарбей В. Г. Національне відродження України. – С.253.
73. Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття). – К., 1998. – С.127.
74. Реєнт О. П. Назв. праця // Укр. іст. журн. – 2000. – № 2. – С.9.
75. Грицак Я. Нарис історії України. – С.102, 103.
76. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації // Історичні есе. – Т.1. – С.25.
77. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Нью-Йорк, 1955. – С.337.
78. Грицак Я. Нарис історії України. – С.96, 97; Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе. – Т.1. – С.151.
79. Грушевський М. З біжучої хвилі. Статі й замітки на теми дня 1905-6 р. – К., 1907. – С.122, 123.
80. Лисяк-Рудницький І. Український національний рух напередодні першої світової війни // Історичні есе. – Т.1. – С.476, 477.

Борис Савчук

БРАТСТВА І МІСІЇ ТВЕРЕЗОСТІ В ГАЛИЧИНІ В ОСТАНІЙ ТРЕТИНІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX ст.

Проблема антиалкогольної боротьби актуальна для сучасного розвитку України. У 1990-х роках продовжув збільшуватися рівень споживання спиртних напоїв, що негативно позначалося на різних сферах суспільного життя. У зв'язку з цим зростає інтерес і практична значущість історичного досвіду і традицій діяльності братств тверезості в Галичині, які в умовах перебування краю в складі Австрійської імперії відіграли важливу роль у зменшенні пияцтва серед українського населення.

У зарубіжних історіографіях проблемам, пов'язаним із рухом тверезості, завжди приділялася велика увага, але українські історики безпосередньо майже не займалися науковою розробкою цього величезного пласту складних процесів, що дають важливий ключ для розуміння багатьох суспільних явищ. Серед сучасних дослідників антиалкогольну діяльність греко-католицького духовенства та питання, пов'язані з виробництвом і вживанням алкоголю галицькими українцями, студіювали вчені діспори Джон Химка¹, Стелла Гринюк². Вдалу спробу узагальнити деякі аспекти цих проблем здійснив Василь Лаба³. В останні роки у вітчизняній періодичній пресі почали з'являтися окремі публікації краєзнавчого і популяризаторського характеру.

У даній статті ставимо за мету розкрити суть і динаміку розвитку братств тверезості як основної форми антиалкогольного руху в Галичині у зазначений період, а також узагальнити здобутки та наслідки їхньої діяльності. Підстави для цього дають різноманітні джерела, зокрема документи фонду "Галицьке намісництво" Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, матеріали періодичної преси, церковні шематизми та ін.

Перша хвиля виникнення та розвитку братств тверезості охопила Галичину в 1844-1845 рр. Вже тоді братства виступили реальною силою, здатною вплинути на зменшення споживання українським селянством горілки з панських гуралень. Це загрожувало матеріальним інтересам шляхти, тому даний рух був у корені придушений владою. З матеріалів москвофільського часопису "Слово" випливає, що в кінці 1860-х років на Золочівщині, Станіславщині, Львівщині та інших місцевостях парафіяльне духовенство за власною ініціативою почало відновлювати братства тверезості. Це, з одного боку, зумовлювалося загальним поживленням національного життя галицьких українців, а з другого — зростанням пияцтва серед народу. Такі братства діяли на старих засадах: складання присяг тверезості, занесення членів до "Золотих книг тверезості" і т. ін. Але тоді, за визнанням того ж журналу, громади, де існували ці інституції, залишалися "острівками тверезості" у "розбурханому морі пияцтва".

Масштабні зрушення відбулися після приєднання до цієї акції львівського митрополита Йосифа Сембратовича (1870-1882 рр.), що увійшов в українську історію не лише як церковний діяч, але й як один із найвизначніших організаторів антиалкогольного руху. Важливе значення для його розгортання мало відновлення авторитету церковної влади, який дещо похитнувся в попередні десятиліття. Третього квітня 1874 р. Й. Сембратович звернувся до священників і віруючих з посланням "О високім достоїнстві чоловіка". В ньому пияцтво засуджувалося як "найбільший гріх", що духовно і фізично знищує людину. Митрополит закликав знову взятися за "отверезіння народу"⁴.

На особисте прохання галицького митрополита папа Пій IV у посланні від 30 червня 1874 р. благословив створення братств тверезості серед греко-католицького населення Австрії, надавши їм самостійного статусу та різних "духовних пільг". Спираючись на це, Й. Сембратович 4 серпня того ж року видав статут "О братствах утриманості і об от-

Галицький митрополит
Йосиф I Сембратович

пустах для них, Єго Святостію Пієм ІХ Папою Римським наданих". Згідно з положеннями цього документу, члени братств повинні були "все життя утримуватися" від вживання "усіх палених напоїв" (горілки і под.) та "помірковано вживати" вино, пиво, мед й інші "розпалюючі напої". Вони також зобов'язувалися "усіма силами" приєднувати нових братчиків. На "головні свята" — Введення Пресвятої Богородиці в Храм, Воздвиження Чесного Хреста, Собор Пресвятої Богородиці, Світлий Понеділок, Івана Хрестителя — мали відбуватися спеціальні служби Божі, хресні ходи та інші церковно-релігійні заходи, які забезпечували поширення тверезості серед віруючих⁵.

Для членів братств тверезості вводився новий текст присяги, кожен з них отримував спеціальну "грамоту", з якою його ховали після смерті. Для братчиків встановлювалася система покарань за порушення обітничі тверезості: за перших два рази старші мали в "дусі християнської любові винуватця докорити", за третім разом, не називаючи його імені, парох доручав братам і сестрам молитися за нього, за четвертим — порушник "вилучався" з братства, втрачав право участі в його молитвах і отпустах. Така особа "заслугувала безчестя у людей" та оголошувалася "невірною супроти Бога", але у випадку "виправлення" через рік вона могла знову повернутися в члени братства. Братчики зобов'язувалися в дусі тверезості виховувати своїх дітей, при "старшому братстві" мали створюватися відповідні товариства для молоді⁶.

Про масштаби піднесення руху тверезості свідчить той факт, що впродовж 1875 р., станом на липень, "грамоти тверезості" отримали 45 тис. чоловік. Проте, як зазначала газета "Слово", це становило тільки 10 % від загальної кількості членів братств тверезості⁷. Річ у тому, що тоді почав друкуватися четвертий наклад "грамот тверезості" (по 15 тис. штук), отже, більшість членів братств ще не встигли їх отримати.

Братства тверезості 1870-х років були масовішими, ніж у середині 40-х. Нерідко вони нараховували по 500-800 і більше членів (у с. Кобиволоках Терехівлянського повіту до нього належало 1012 осіб). Хроніка у часописі "Слово" засвідчує непоодинокі факти, коли цілі села присягали не пити горілки, як, наприклад, у Карлові Снятинського повіту.

Вимоги до членів братств тверезості були суворішими, ніж раніше, але у зв'язку із зростанням фактів недотримання присяг, а також для заохочення вступу нових членів, їхні організатори вдавалися до деяких компромісів. Це проявилось у запровадженні диференційованого підходу щодо встановлення терміну утриманості від споживання алкоголю, який фіксувався у "книгах тверезості". Показовий тому приклад дають братства у Голині та Брошневі на Станіславщині, де в 1874-1876 рр. склали обітничу про відмову вживати алкоголь "цілий вік" 274 особи, три роки — 126, один рік — 157 осіб⁸. Загалом такі зміни мали позитивне значення, оскільки дозволяли позбавлятися непевних членів без зайвих моральних втрат та не компрометуючи всього руху тверезості через осіб, що зламали присягу і повернулися до пияцтва.

Потужним чинником розгортання антиалкогольного руху в другій половині 1870-х років стали місії тверезості, які були покликані поширювати його у ще "незаймані" місцевості та приєднувати нових прихильників цієї ідеї. Завдання і засади їх проведення визначала видана митрополитом Й. Сембратовичем 25 грудня 1874 р. спеціальна "куренда". Відповідно до її положень для кожного деканату призначалися місіонери, які підпорядковувалися архієпископському місіонеру "о. Василеві Залозецькому — відомому церковному і громадському діячеві. На прохання галицького митрополита римський папа Пій ІХ 13 листопада 1877 р. надав місіонерам тверезості право на Апостольське благословення і повний відпуст вірним, котрі сповідалися і причащалися під час проведення місії тверезості, а також молилися за навернення грішників.

Вивчення численних матеріалів дозволяє стверджувати, що в другій половині 1870-х років місії тверезості відбулися у більшості сіл української Галичини. Характерною рисою цих акцій стала участь у них віруючих із сусідніх сіл та парафій, які прибували на чолі зі своїми пастирями⁹. Вони переважно відбувалися під час релігійних свят, тривали по кілька днів та часто переростали у величаві церковно-релігійні маніфестації, що збирали по 10-15 тис. і більше учасників. Десятки найдостойніших священиків проводили на них Богослужіння і молебні. Під час улаштування місії масово складалися присяги тверезості, організовувалися нові братства, поширювалася антиалкогольна література тощо.

У ході місії чи після них на спеціальних постаментях встановлювалися хрести тверезості з написа-

ми: "Хрест погубив поганьство — Хрест погубить і п'янство", "Господи, оружје на діавола, Хрест Твій дав єси нам" та ін. Як правило, такі хрести споруджували в центрі села, а іноді й напроти корчми. Відомий купець і меценат Михайло Димет, з іменем якого пов'язують привезення першого Шевченкового "Кобзаря" до Львова, для таких подій налагодив ціле виробництво з відливання чавунних хрестів. Місії тверезості також часто супроводжувалися символічними актами "похорону горілки", коли в атмосфері загального піднесення відбувалося "повищення" пляшок з цією "отрутою" в публічних місцях, до річі, в землю їх ніколи не закопували, бо вважалося, що вона не буде родити.

За організацію антиалкогольних місій та братств на Покутті, Гуцульщині та інших теренах Галичини широкою слави "апостолів тверезості" здобули священики Дмитро Загайкевич, Йосиф Кобринський, Ілля Мардирович, Йосиф Могилянський, Филімон Огоновський, Володимир Паук та ін. Роль своєрідного інтелектуального центру цього руху відіграв гурток місіонерів на чолі зі священиками Рудольфом Мохом, Василем Залозецьким, Антоном Струтинським. На основі виголошених ними проповідей підготували "типові" розробки промов, якими користувалося греко-католицьке духовенство під час місії тверезості та інших подібних акцій у краї.

За свідченням одного очевидця-дослідника, ці "апостоли тверезості" "зрушили цілу Галичину сильніше, ніж будь-які політичні віча"¹⁰. Так, передаючи атмосферу, що панувала під час проведення о. Р. Мохом місії в Жаб'ї, часопис "Діло" (1885. - 19 лют.) писав: "...промовляв, дуже переконуючи..., люди кивали головами..., витирали мимоволі пливучі сльози. На присутніх приголомшуюче діяло твердження, що якби хліб, який йде на виробництво горілки, розділити між людей, то "не було б нужди на світі".

Досліджуючи ці процеси, Дж. Химка відзначав присутність явища "ефемерності" у прийнятті присяг на "утриманість", які часто складалися тільки під впливом "емоцій" від місії тверезості¹¹. Такі висновки дослідника також випливають з хроніки часопису "Батьківщина", де фіксувалися непоодинокі факти, коли "тверезі" села знову "поверталися до пияцтва". На цій основі часопис навіть стверджував: "Хто не пив раніше, той не п'є і зараз, а хто пив, той і так п'є". Проте, на нашу думку, подібні твердження є суб'єктивними та недостатньо обґрунтованими, оскільки в цілому не має підстави применшувати реальні впливи руху тверезості на формування розуміння значення і необхідності ліквідації пияцтва.

Швидко досягнувши апогею у 1875-1876 рр., братства і місії тверезості дали вражаючі наслідки. Попит і ціни на горілку різко впали, у багатьох місцевостях горілка продавалася всього по 10-14 крц. за квартиру, тоді як ще три роки назад вони були втричі вищими.

Відреагувавши на піднесення руху тверезості, євреї-шинкари та шляхта рішуче перейшли у контр-наступ. Під їхнім тиском у лютому 1875 р. намісник повідомляв митрополичий ординаріат про надходження скарг, нібито через проведення місії тверезості органи місцевого самоврядування багатьох регіонів стали недоотримувати значні суми податків від продажу алкоголю. Після цього за наказами старост жандармерія почала скрізь обмежувати проведення заходів антиалкогольного спрямування. Таке свавілля офіційно мотивувалося "порушенням громадського порядку" та "загрозою публічному (державному) спокою".

У рескрипті від 30 травня 1875 р. намісництво вже закидало, що священики вдаються до систематичного тиску на віруючих, примушуючи їх вступати до братств тверезості, а також насильно утримують (або й навіть закривають) селян у церквах, доки ті не погоджувалися підписати заяви про відмову від вживання горілки¹². Не виключено, що подібні окремі факти справді мали місце, але це явище не було поширеним.

На ліквідацію цих та інших "викривлень" в антиалкогольній діяльності духовенства спрямовувала куренда, видана митрополитом 4 червня 1875 р. У ній повідомлялося, що церковна влада звернулася до уряду з проханням ухвалити рішення про те, щоб усі борги, в які потрапляли священики через отримання "гарячих напоїв" від орендарів, були повернуті безкоштовно¹³.

Проте урядові та адміністративні чинники не обмежувалися критикою, а вдавалися до гострих заходів. На села стали направляти численні "комісії" для "розслідування" діяльності братств тверезості та наслідків місії тверезості. Формальні підстави для цього давали скарги органів місцевого самоврядування про недопущення людей до корчми та обмеження продажу горілки. Після "з'ясування справи" старости часто зверталися до священиків з листами, в яких "рекомендували" (фактично вимагали) припинити антиалкогольну діяльність, яка є "непристойною" та "непатріотичною", бо вона "носить шкоду

державному скарбові". У свою чергу, поміщики і шляхта стали відкрито переслідувати та карати всіх прихильників тверезості. Відчуваючи підтримку зі сторони владних структур, брехливу агітацію розгорнули корчмарі, які по селах і ярмарках поширювали чутки, що члени братств тверезості та всі, хто не п'є горілки, будуть обкладатися підвищеними податками. Опозиційні до руху тверезості сили також вдавалися до підпалів садиб вїтків, священиків та селян (наприклад, Попельники на Снятинщині), що виступали проповідниками та організаторами боротьби з пияцтвом. Лише в окремих випадках (Кабарівці на Тернопільщині) слідство викривало паліїв¹⁴.

Хроніка в "Слові" у 1874—1875 рр. засвідчує перебіг судових процесів між корчмарями та орендарями, з одного боку, та селянами й громадськими радами — поборниками тверезості, з другого. Боротьба за обмеження вживання алкогольних напоїв різного рівня судові інстанції часто трактували як "порушення громадських прав і свобод", тому і вироки вони здебільшого виносили на користь позивачів, а обвинувачуваних карали грошовими штрафами або й арештами. Корчмарі, траплялося, відстоювали свої права у дивний, трагікомічний спосіб. Так, у Кошелєві на Жовківщині вони подали до суду "за образу горілки" місцеву громаду, де при заснуванні братства тверезості "пляшка з отрутою" була "повішена" на вербі при головній дорозі¹⁵.

На межі 70-80-х років XIX ст. протистояння між силами, що прагнули "розп'ячення" народу та виступали за його "отверезіння", досягло найвищого загострення. Очолюваний греко-католицьким духовенством антиалкогольний рух мав невичерпний потенціал для саморозвитку, проте був нанесений разючий удар у саме його "серце і мозок". Четвертого вересня 1882 р. Йосифа Сембратовича "запрошено" до цісаря у Відень. Франц Йосиф, публічно визнавши його заслуги в служінні короні та своєму народові, поставив вимогу відставки галицького митрополита задля "особи цісаря і загального добра та австрійського патріотизму". В літературі (начебто зі слів самого Сембратовича) так подаються мотиви цього дещо суперечливого рішення цісаря: "Знаєте, за що Ви мусите відійти? За тверезість!". Проте воно було прийняте з недвозначних міркувань: рух тверезості перешкоджав матеріальним інтересам шляхти; шляхта звернулася з проханням про захист до Польського Кола (парламентської фракції. — Авт.), воно притягнуло до цієї справи міністра Андраші, який закинув галицькому митрополитові поширення "панславизму", шкідливого для Австрії та небезпечного для сусідньої з Галичиною Угорщини¹⁶. Безумовно, що для такого кроку було й чимало інших причин, які насамперед стосувалися церковних справ¹⁷, але боротьба з пияцтвом стала головним формальним мотивом для усунення митрополита.

Цей акт справив гнітюче враження на парафіяльне духовенство, яке не лише позбавилося шанованого й авторитетного провідника в особі Й. Сембратовича, але й побачило, що може також потерпіти за проведення антиалкогольної діяльності. У першій половині 1880-х років функції занепалих братств і місії тверезості намагалися перебрати церковні братства. Дещо модернізовані в той час їхні статuti спрямовували на більш активне поширення тверезості, а членам загрожувало виключення за недотримання "поміркованості" у вживанні алкоголю. Архівні матеріали засвідчили їх активну боротьбу у цьому напрямі в Станіславівщині, Золочівщині, Стрийщині, Рогатинщині, Самбірщині та інших місцевостях¹⁸.

Антиалкогольна боротьба не лише сприяла зменшенню пияцтва, але й створила передумови для зрушень в інших сферах суспільного життя галицьких українців. Дослідник історії української кооперації І. Витанович справедливо підкреслював, що рух тверезості був "першою широко закровою, свідомою спробою масової організації селянства", зокрема, він став "першим відрухом" акції "економічної самооборони" ("самодопомоги"), яку здійснило духовенство¹⁹. Усе це проявилось у створенні крамниць, громадських зерносховищ та інших форм економічної діяльності в селах.

Поштовх відновленню антиалкогольного руху дало листо-

Галицький митрополит кардинал Сильвестр Сембратович

падове 1886 р. розпорядження митрополита Сильвестра Сембратовича (1885-1898 рр.) про запровадження змін до статуту братств тверезості, які мали зміцнити їхній авторитет та висували нові більш суворі вимоги до членів. Згідно з положеннями документу, вони вперше отримували формальні атрибути — власне знамено (патерицю) та печатку, а третій пункт зобов'язував братчиків "зберігати завжди і всюди тверезість і обичайність...", не брати участі в гостинах, де частують напоями, ані гостити ними іншим". Таким чином, ліквідовувалася така свого роду "проміжна ланка" між пияцтвом і тверезістю, як "поміркованість" у вживанні алкогольних напоїв. Відповідно до вимог статуту заводилися нові книги братств тверезості, які визначалися як "документи церковно-братської шляхетності".

Нова "хвиля" антиалкогольного руху, порівняно з попередніми, розгорталася виважніше і більш поступово, тому виявилася значно тривалішою й охопила майже всю територію української Галичини. Про такі зрушення засвідчила вже перша реєстрація братств тверезості, проведена на основі виданого митрополитом обіжника від 11 листопада 1888 р. Найвагоміші зрушення відбулися у буському деканаті, де з 26 парафій цієї інституції існували у 22, калуському — відповідно з 29 у 28 парафіях, скалатському — з 29 у 23, львівському — з 31 у 21, бібрському — з 26 у 12, ходорівському — з 28 у 19, рогатинському — з 29 у 21 та ін. Загалом, за даними церковної влади, в той час три чверті греко-католицьких парафій Галичини мали братства тверезості, у кожному з них пересічно гуртувалося по 100-150 членів²⁰.

Прояви формалізму мали місце в усіх сферах громадського життя, тож не обминуло дане явище і братств тверезості. Але навіть, якщо вони й не виявляли активної праці, вже сам факт їхнього існування мав реальне значення, адже вступ до цих інституцій супроводжувався складанням "обітниць" або особистим підписом про утримання від вживання алкоголю. Глибоко віруюче греко-католицьке населення вкрай рідко зломлювало дані перед Богом присяги тверезості, бо це вважалося великим гріхом і викликало не лише докори власного сумління, але й гостро засуджувалося впливовою громадською думкою.

Зміцненню та наданню стабільності антиалкогольній боротьбі слугувала проведена на основі "Послання" митрополита Сильвестра Сембратовича від 18 квітня 1895 р. реформа братств тверезості. Перша визначена в ньому причина такого кроку полягала в тому, що не всі церкви, при яких існували такі інституції, мали окремі грамоти від митрополита, а це позбавляло їх необхідних канонічних прав на розгортання діяльності. Другою причиною стала невизначеність кардинальної проблеми: присяга, що складали братчики, зобов'язувала як "смертний" чи як "простительний" гріх. До цього часу серед греко-католиків загальноприйнятною була позиція, що порушення "обітниць тверезості" є тяжким (смертним) гріхом. Але видана собором єпископів 1871 р. ухвала для римо-католиків перемишльської єпархії трактувала порушення такої обітниць, як "простительний" гріх. Ясність у це питання внесла аудієнція 9 лютого 1893 р. С. Сембратовича у римського папи Лева XIII, який видав дозвіл засновувати братства тверезості у львівській архієпархії на тих же умовах, на яких їх проводили римо-католики у перемишльській єпархії²¹. Це рішення також поширилося на греко-католицькі братства, що діяли в інших єпархіях.

У зміненому з урахуванням цих настанов статуті братств тверезості відзначалося, що їх члени повинні утримуватися від вживання "всякого паленого напою" (горілки. — Авт.), а також бути поміркованими у вживанні пива, вина, меду. У новій редакції "обітниць" зазначалося, що особа, яка її порушує, заслуговує на осуд та зневагу людей та відразу відлучається від братства. Отже, "виховні" заходи, до яких раніше вдавалися перед здійсненням цього кроку, були зняті. Парохам дозволялося звільняти прихожан від обітниць лише на час військової служби, а в інших випадках таке право належало виключно до компетенції митрополита. Для осіб, що прийняли обітницю до 1895 р., її порушення також визнавалося тяжким гріхом²².

Духовенство виступало головною рушійною силою в розвитку руху тверезості, проте відтіснене в кінці XIX ст. від провладного суспільного життя, воно переживає важкі процеси внутрішньої модернізації та демократизації. Велику роль у зміцненні авторитету греко-католицької церкви відіграв визначний учений, меценат граф Андрей Шептицький, який, ставши 1901 р. галицьким митрополитом, упродовж 43 років залишався найвпливовішим і найбільш популярним діячем на західноукраїнських землях. Як великий гуманіст і філософ, він вагомо спричинився до розвитку ідеології та організації руху тверезості, збагативши його новими глибокими ідеями, в яких знайшли гармонійне поєднання християнська істина, загальнолюдські ідеали та національні прагнення українського народу. Щойно ставши станіславівським єпископом, у своєму першому зверненні до народу — "Пастирському листі до вірних Станіславівської

епархії, даному у дні св. Пророка Ілії (1899 р.) — Шептицький закликав “працею, ощадністю і тверезістю” усунути “вбогість” з нашого життя²³.

У написаному гуцульською говіркою пастирському листі “До моїх любих гуцулів”, що був виданий 1900 р. у день св. Архистратига Михаїла, молодий єпископ Шептицький виступив з критикою “блудодійства” як найтяжчого гріха. Кинутий клич: “Тікайте від коршми тай від горівки” підсилювався вражаючими антитезами: у селах “корчем більше, ніж хрестів”; “Спаситель умер на хресті, розпнений за грішників”, а з корчми “розходиться по селі усіяке беззаконня”. Шептицький глибше і “прагматичніше”, ніж його попередники, підійшов до з’ясування причин та наслідків пияцтва. Він один із перших серед церковних діячів відкрито підняв проблему пияцтва серед жінок, а також відзначив, що алкоголь є важливою причиною розпусти та інших аморальних явищ. Проте, як і раніше, релігійно-етичний аспект займав центральне місце у його поглядах на дане питання: горілка не лише позбавляє християнина здоров’я та маєтку, а щонайдорожче відбирає у нього — “честь, приглушує сумління, затемнює розум”, а також і ласку Божу²⁴.

Новому піднесенню братств тверезості сприяла реформа, проведена греко-католицькою церквою у 1905 році. Вона спрямовувала на чітке дотримання окреслених у статутах засад діяльності, а також забороняла діяльність братств, які не отримали благословення з боку церковної ієрархії.

Аналіз “Шематизмів” трьох греко-католицьких епархій²⁵ у загальних рисах дозволяє визначити чисельність, структуру та інші важливі характеристики розвитку братств тверезості. Так, на 1913 р. у 754 парафіях Львівської епархії діяло 175 таких інституцій (тобто, у 23 % парафіях від їх загальної кількості), Перемишльській — 105 (15 %), Станіславській — 185 (44 %). Отже, можна стверджувати, що вони існували фактично у кожній четвертій громаді краю.

Братства тверезості ґрунтувалися на єдиних організаційних засадах, але через різне ставлення єпископату та місцевого духовенства в трьох греко-католицьких епархіях вони мали як загальні, так і специфічні тенденції розвитку. Більшість із них діяли під опікою найбільш шанованих у Галичині культів святих — Пресвятої Діви Марії, св. Миколая, св. Дмитра, св. Пророка Іллі, св. Михаїла, св. Іоанна Хрестителя. Фактично кожне четверте братство мало “відділи”: чоловічий, жіночий, дівочий (“для невест”) та парубочий. Широкою варіативністю відзначалася географія розташування братств тверезості. Якщо в парафії існувало кілька церков, то при них, як правило, існувало одне братство, хоча нерідко кожна церква мала таку власну інституцію. Траплялося й так, що одне братство тверезості об’єднувало мешканців кількох сіл. Характерно, що більшість братств тверезості розвинулися в місцевостях, де активно діяли інші світські громадські та економічні інституції. Крім того, десятки з таких братств існували на статутах читалень “Просвіти” та “Общества ім. М. Качковського”.

Найбільш рівномірно братства поширювалися на території Станіславської епархії, де в Богородчанському (декан о. Кирило Пачовський), Бучацькому (о. Іван Олесницький), Городенківському (о. Стефан Макогонський), Гусятинському (о. Данила Бахталовський) та інших деканатах вони існували в більшості парафій. З них до 60 % мали по 40-55 членів, близько 20 % — до 30 членів і стільки ж — 100-150 і більше членів. Схожою була ситуація на Перемишльщині. Найчисельнішими були братства тверезості у Львівській епархії: більше третини з них мали понад 200 і майже стільки ж — понад 100 осіб. Наприклад, у Бережанському, Глинянському, Галицькому, Золочівському, Лопатинському, Микуличинському, Миколаївському, Рожнятівському деканатах вони існували у 30-60 % парафіях, об’єднуючи 8-10 % від загального числа прихожан.

Найбільші, зафіксовані нами з різних джерел, братства тверезості існували у Львівській архієпархії в парафіях Ладичин (1300 членів), Нараєві (1400), Дев’ятники (1019); Станіславській епархії — в Городниці (1112), Кашилівці (884), Кутах Старих (2000), Підпечарах (1240), Колодіївці (840); Перемишльській епархії — в Комарниках (951), Туринці (820); Тисовій (700), Верхраті (740), Мшанах (600) та ін. Тут вони охоплювали від 30 до 60 % їхніх мешканців, тобто більшість дорослого населення.

Наявні джерела (здебільшого матеріали шематизмів) дозволяють лише приблизно визначити загальний склад діючих у Галичині в 1910-1913 рр. близько 465 братств тверезості. За нашими узагальненнями, в них ґуртувалося щонайменше 33-35 тис. осіб, що становило 0,6 % від усього населення краю. Якщо ж зважити на його вікові характеристики, то для дорослого населення ця цифра зростає майже вдвічі.

Таким чином, братства і місії тверезості стали важливою невід’ємною складовою національного суспільного руху галицьких українців в останній третині XIX — на початку XX ст. Антиалкогольна бо-

ротьба у цей час розвивалася хвилеподібно. Досягнувши апогею у 1875-1876 рр., вона станом на 1883-1885 рр. майже повністю занепала, але вже наприкінці 80-х років почалося нове піднесення. Чергова криза другої половини 90-х років після реформи 1905 р. змінюється наступним розвоєм, що тривав до Першої світової війни. Кожна з цих “хвиль” приносила щораз вагоміші та тривкіші наслідки. Важливу роль у поширенні антиалкогольної боротьби в краї відіграли місії тверезості. Хоча багато осіб, що приймали обітницю про утримання від вживання алкоголю на кілька років, після закінчення терміну здебільшого не складали повторних приречень, проте загалом зростало число осіб, які присягали “на ціле життя” неухильно дотримуватися “стану тверезості”.

Антиалкогольний рух у формі братств і місії тверезості не міг змінити пануючі соціально-економічні відносини, однак представляв реальну небезпеку для могутності поміщицько-шляхетського стану. Ось чому він зіштовхнувся з потужним спротивом з боку польської шляхти, а також з наступом державно-адміністративних чинників.

Духовенству як головній рушійній силі антиалкогольного руху не завжди вистачало організаційного хисту та послідовності у керівництві братствами тверезості. Проте в цілому воно пробудило серед галицьких українців природний інстинкт самозбереження і почало формувати елементи “антиалкогольної свідомості”. Здобутком історичної ваги було те, що рух тверезості став важливою передумовою для посилення боротьби з лихварством і створення системи економічної взаємодопомоги селянства.

1. Himka J-P. Priests and Peasants: The Greek Catholic Pastor and the Ukrainian National Movement in Austria, 1867-1900 // Canadian Slavonic Papers. — 1979. — Vol. XXI. — № 1. — P.1-14.
2. Hryniuk S.M. The Peasant and Alcohol in Eastern Galicia in the Late Nineteenth Century: a Note // Jomal of Ukrainian Studies 11. — 1986. — № 1. — P.75-81.
3. Лаба В. ... Не пийте, хлопці, — Вкраїна просить... — Львів, 1996. — 47 с.
4. Раковський І. За тверезість. Короткий історичний огляд Українського протиалкогольного й протинікотинного руху. В 25-ліття Т-ва “Відродження”. — Львів: Українське протиалкогольне товариство “Відродження”, 1934. — С.8.
5. Богачевський Т. Роля гр.-кат. духовенства в боротьбі з алкоголізмом // Мета. — 1933. — 9 лип.; Лежогубський Т. Про братства тверезості // Перший Український просвітньо-економічний конгрес, уладжений Товариством “Просвіта” в сорокліте заснованя у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 року. — Львів, 1910. — С.319-323.
6. Там само.
7. Слово. — 1875. — Ч.38, 66.
8. Богачевський Т. Назв. праця.
9. Himka J-P. Op. cit. — P.6.
10. Гошовський Н. Рудольф Мох // Календарь “Общества им. М. Качковского на 1893 год. — Львовъ, 1892. — С.37-44.
11. Himka J-P. Op. cit. — P.6.
12. Богачевський Т. Назв. праця.
13. Лежогубський Т. Назв. праця. — С.327.
14. Слово. — 1874. — Ч.67.
15. Там само — Ч.138.
16. Богачевський Т. Назв. праця.
17. Детальніше див.: Назарко І. Київські і галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590-1960). — Торонто: Видавництво отців Василіян, 1962. — С.200-202.
18. Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф.146, оп.58, спр.3031, арк.58-60; спр.3062, арк.4-40.
19. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. — Нью-Йорк, 1964. — С.77.
20. Лежогубський Т. Назв. праця. — С. 327-329; Раковський І. Назв. праця. — С.10.
21. Там само.
22. Там само.
23. Пастирські листи слуги Божого Митрополита Андрея Шептицького. — Торонто, 1965. — С.10.
24. Там само — С.78-91.
25. Шематизмъ всего Клира греко-католического епархій соединеных Перемыской, Самборской и Сяноцкой на рокъ водъ родж. Хр. — Перемишль, 1913. — 542 с.; Шематизмъ всего Клира греко-католического епархій Станиславской. На рік Божий 1909. Річник XXIV. — Станислав, 1909. — 235 с.; Шематизмъ всего Клира греко-католической митрополичей архієпархії Львовской. На рік Божий 1913. — Львов, 1912. — 477 с.

Володимир Великочий

НАЦІОНАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОГО СІЧОВОГО СТРІЛЕЦТВА.

Українські Січові Стрільці (УСС) – славетна сторінка в історії нашого народу, позначена глибокою національною свідомістю, героїчним натхненням, самопожертвою в боротьбі заради свободи майбутніх поколінь. Це перша військова національна формація новітньої доби, яка виступила на захист українських соборних державних інтересів зі зброєю в руках. За словами відомого українського історика Івана Кедрина, „суттєве значення СС-ів було і навіки залишиться в тому, що вони перші в новітній історії України були дужою зорганізованою силою, яка на правду, із сентименту і глибини свідомости, була соборницькою, та свій всеукраїнський характер доказувала вогнем і мечем“¹.

Виникнення Січового Стрільцтва було закономірним результатом розвитку процесу українського національного відродження в XIX — на початку XX ст., що характеризувався зростанням національної самосвідомості і, врешті-решт, перейшов до етапу відродження державного. Ця закономірність підтверджується також загальноєвропейськими тенденціями створення військових формувань такого ж типу й у цьому ж хронологічному відтинку історії в інших слов'янських народів: поляків, чехів, словаків. Крім того, створення УСС було нагальною вимогою часу, стало свідченням політичної зрілості тогочасної української політичної еліти і логічним продовженням започаткованого на межі XIX – XX ст. процесу цілеспрямованого національно-патріотичного виховання української молоді через систему різноманітних громадських товариств. Серед них особливо помітне місце займає „Січ“, яка стала безпосередньою основою Стрільцтва.

Засновник „Січі“, один з керівників Української радикальної партії, снітинський адвокат Кирило Трильовський докладав чимало зусиль для того, щоб перетворити його з пожежно-руханкового товариства на військову формуцію. З цією метою проводилася виховна і фізична підготовка юнаків, здійснювалися наполегливі намагання законним чином видозмінити статут організації. Лише наприкінці 1913 р. К. Трильовському вдалося домогтися затвердження галицьким намісником статуту вже нового товариства — напіввійськової формуції під назвою „Січові Стрільці“.

Галицьке суспільство, як виявилось, було не лише готове сприйняти таку ідею, але й активно стало на шлях її втілення. Так, вже в березні 1914 р. відомий галицький громадсько-політичний діяч Володимир Старосольський заснував у м. Львові першу організацію цього товариства. До створення його повітових осередків активно долучалися Лев Лепкий, Роман Дашкевич, Григорій Коссака, Василь Кучабський, Дмитро Вітовський та ін. Цей рух набув масового поширення і, за повідомленням газети „Діло“ від 29 червня 1914 р., загальна чисельність „Січових Стрільців“ складала вже півсотні².

Апогеєм довоєнного розвитку Стрільцтва, своєрідною демонстрацією потужного українського визвольного руху в Галичині стало проведення за ініціативою національних політичних партій 28 червня 1914 р. у м. Львові так званого „Шевченківського здвигу“ – огляду військових та напіввійськових українських формувань, присвяченого 100-літтю Великого Кобзаря. В цьому святі взяло участь кілька тисяч юнаків, які, крім стройової виправки, демонстрували також і вміння поводитися зі зброєю, здобуті фізичні навички тощо. Огляд справив разюче враження і, як виявилось, був на часі. Адже цього ж таки дня вбивством австрійського ерцгерцога Фердинанда сербським студентом Гаврилом Принципом фактично почалася Перша світова війна. У горнилі її битв Українські Січові Стрільці з честю і гідністю довели здобуте ними право зватися захисниками інтересів свого народу.

Не ставлячи перед собою завдання фактологічного висвітлення процесу створення і діяльності Стрільцтва, оскільки це питання, вважаємо, на сьогодні достатньо глибоко і всебічно розкрито у спогадах безпосередніх учасників і свідків подій³, опублікованих збірниках документів і матеріалів⁴, наукових працях дослідників⁵, хотілося б зосередити увагу на національному феномені цього непересічного історичного явища. При цьому слід, на нашу думку, дати відповідь лише на одне, з одного боку, здавалося б риторичне, а з іншого – закономірне, запитання: чи зуміли УСС виконати покладений на них долею національний обов'язок? Пошук відповіді лежить, вважаємо, у з'ясуванні окремих її складових у таких площинах:

По-перше, чи зуміли УСС витворити та закріпити ідеологічне підґрунтя тієї національно-визвольної боротьби, яку вони очолили в період Української революції 1917-1920 рр., цим самим закріпити в свідомості народних мас необхідність її здійснення.

По-друге, наскільки доцільним, цілеспрямованим та ефективним було практичне втілення задекларованої Стрільцтвом мети.

По-третє, якими історичними наслідками позначена діяльність УСС і чи продовжило українське суспільство традицію збройного відстоювання своїх національних інтересів, відроджену цією військовою формуцією.

І, нарешті, чи зуміла українська політична еліта належним чином використати досвід та уроки Січового Стрільцтва на сучасному етапі національного державотворення.

Одразу можна сказати, що кожна з відповідей на поставлені запитання є ствердною. Не претендуючи на повноту їх висвітлення, спробуємо виокремити найважливіші й найсуттєвіші, на нашу думку, акценти.

Однією з важливих складових стрілецької ідеології стало створення наприкінці серпня – на початку вересня 1914 р. Легіону Українських Січових Стрільців – української військової формуції у складі австро-угорської армії. Сам процес її уконститування, як відомо, міг і не відбутися. Місцева польська і військова австрійська адміністрації зволікали зі створенням такого Легіону з 10 тисяч українських юнаків-патріотів, які відгукнулися на заклик Українського Січового Союзу, Української Бойової Управи, Головної Української Ради і перебували в околицях м. Стрия. Вирішити цю проблему, до певної міри, вдалося в результаті переговорів з центральними органами державної влади й управління Австро-Угорщини. Останні зобов'язалися озброїти та обмундирувати Легіон, але вимагали обмеження його особового складу до двох з половиною тисяч Стрільців.

Проти такого рішення різко виступила сотня Володимира Дідушка. Нова загроза розколу в українському політичному русі, розпуску мобілізованих українських юнаків знову ставала реальною. Лише завдяки зусиллям одного з фундаторів Легіону – сотника Д. Вітовського — конфлікт було ліквідовано. Один з учасників тих подій, Степан Ріпецький, пригадує виступ сотника, в якому промовисто віддзеркалені ідеологічні мотиви необхідності створення УСС: „Треба нам за всяку ціну вдержати для української справи наш зав'язок українського війська... Хоч би з нас мала вернутися тільки сотня додому, ми не сміємо зневірюватися, а мусимо виконати свій національний обов'язок у цій війні, який нам доручив наш народ“⁶.

Коротко і, водночас, емко основні постулати, що розкривають зміст задекларованого „національного обов'язку“, були оприлюднені Д. Вітовським та І. Балюком весною 1915 р. від імені очолюваного ними стрілецького гуртка: „Наша мета – Незалежна і Соборна Українська Держава... Щоби ту далекосяжну мету досягнути, треба гартувати нашу молодь, виховувати її у військовому дусі, в почутті обов'язку, щиро і невпинно працювати для добра України та в готовності стати у відповідну хвилину до збройної боротьби за неї“⁷. В цьому плані особливого значення набувало питання попередньої ідеологічної підготовки майбутніх УСС-ів. Щоб практично його зреалізувати, команду-

вання Легіону приступило до видавництва часопису „Шляхи“, організувало масові стрілецькі віча, поширювало та заохочувало національно-культурну роботу⁸.

Таким чином, альфою і омегою стрілецької ідеології стало прагнення зі зброєю в руках здобути незалежну і соборну Українську державу навіть шляхом усвідомленої самопожертви. Ця ідеологія „революційного романтизму“ викристалізована самими ж стрільцями: „Здобудемо Українську державу або загинемо у боротьбі за неї“.

Практична реалізація стрілецької ідеології знайшла своє втілення в ході битв Першої світової війни як на теренах краю, так і на Великій Україні. Перше бойове хрещення УСС отримали в жовтні 1914 р., відвойовуючи у російських окупаційних військ карпатські села і м. Стрий. В цих боях відзначилися сотні С.Горука, Д.Вітовського, І.Устияновича, В.Дідушка, О.Букшованого. А згодом були славетні подвиги під час зимового походу в Карпатах, на горі Маківці, в боях за міста Болехів і Галич, під Завалом і Семиківцями, над річками Стрипою і Золотою Липою, на горі Лисоні, під Конюхами.

В авангарді австро-німецьких військ УСС вступили на Наддніпрянщину в лютому-березні 1918 р., звільняючи її територію під більшовицьких окупантів. В цей час місцеве населення не лише вперше знайомиться з українськими регулярними військовими з'єднаннями, а й переймає ідею здобуття національної незалежності та утвердження власної державності, яка пропагувалася і втілювалася Січовим Стрілецтвом. Ось як про це пише одна з очевидців подій, дружина відомого драматурга Івана Карпенка-Карого, Софія Тобілевич: „...вони вчать ...вони лікують... вони посилають своїх людей на роботу в поміч удовам і недужим... Позаводили крамниці, дають селянам світло, роздають книжки... Було творене спільною працею велике діло культури, що зацікавило й привабило до них усю околицю...“. І далі, звертаючись до своїх земляків-наддніпрянців: „Чи сподівалася ти, наша нещасна Україно, небом і людьми забута, чи сподівалася ти коли-небудь у своїх селах вітати таких талановитих гостей... Учителів... Братів... Що прийшли сюди з єдиним лиш бажанням – не карати, а все, що людина має найкращого – серце, талант, знання – усе віддати на послугу тобі, рідний краю... рідний народ“⁹.

Розпочавши боротьбу за державну незалежність України, УСС очолили її під час національної революції 1917-1920 рр. Намагаючись до певної міри виправити помилки Центральної Ради в питанні забезпечення обороноздатності України, група з 22 полонених росіянами стрільців-галичан 19 листопада 1917 р. поклала початок новій національній військовій формації – Корпусу Січових Стрільців¹⁰. Це військове формування очолив Євген Коновалець. Корпус Є. Коновальця з честю і гідністю протистояв більшовикам у першій та другій російсько-українських війнах, відстоював демократизм Центральної Ради, оберігав національний дух у військах Гетьмана П. Скоропадського, пізніше очолив антигетьманське повстання в Україні з метою відновлення влади Української Народної Республіки. Таким чином, саме Корпус СС, вихований та вишколений на традиціях, ідеологічних засадах УСС, виступив чи не єдиною політичною силою на Наддніпрянщині, яка втілювала в життя ідею соборності та незалежності.

Галицьке Стрілецтво восени 1918 р., адекватно оцінюючи міжнародно-політичну ситуацію, неминучість поразки Австро-Угорщини у Першій світовій війні та її наступний розпад, докладало зусиль для створення єдиної української збройної сили, осередком якої став Легіон УСС. Після того, як в жовтні 1918 р. Українська Національна Рада (УНРада) проголосила відновлення Української Держави в Галичині, Буковині і Закарпатті, Легіон визнано за основу майбутньої Української Галицької Армії (УГА)¹¹.

Завдяки одному із засновників УСС, сотнику Дмитру Вітовському, який наприкінці жовтня 1918 р. був відряджений загальними зборами Стрільців до м.Львова, вдалося чітко організувати і здійснити „Листопадовий зрив“ – повстання українських військових формувань у Львові в ніч на 1 листопада 1918 р. з метою утвердження влади Української

Держави. Започаткована ним Листопадова революція призвела до проголошення національної за характером і демократичної за змістом Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР).

У боротьбі за її утвердження і зміцнення УСС вели нерівні бої з переважаючим ворогом у м. Львові в листопаді 1918 р. Вони стали основою однієї з найкращих у тогочасній Європі 125-тисячної Української Галицької Армії, яка впродовж листопада 1918 – липня 1919 рр. вела героїчну боротьбу з Другою Річчю Посполитою, королівською Румунією за Східну Галичину. Залишившись фактично наодинці з агресорами, опираючись лише на патріотизм і всебічну підтримку власного народу, УГА змушена була відступити за межі краю. У червні 1919 р. під м. Чортковом нею було здійснено безприкладний контрнаступ, в результаті якого майже третину території ЗУНР звільнено від польських окупантів. Але сили були надто нерівними. При підтримці країн Антанти Польща відновила широкомасштабний наступ у Галичині й остаточно окупувала її.

Позбавлена власної території, УГА не припинила боротьби за незалежну і соборну Україну. У складі об'єднаних військ Директорії Української Народної Республіки (УНР) у серпні 1919 р. вона звільнила м. Київ від більшовицьких військ, втілюючи в життя задекларований нею ж принцип: „Через Київ – на Львів“. Це була не лише данина історичній необхідності і, тим більше, не кроки відчаю, а реальне втілення вистражданого сторіччями єднання всього українського народу, проголошеного УНРадою 3 січня та Директорією УНР 22 січня 1919 р. Виплекана і витворена Січовим Стрілецтвом, УГА з честю виконала дану власному народу присягу: „Тепер або ніколи – приналежати нашим землям до Великої України, де буде усему народові робучому земля, і правда, і воля... Що буде з нами – рішиться кров'ю і залізом. Кров'ю і залізом мусите рішати ви, жовніри, без страху, без надуму і без вагання“¹².

Однак, не дивлячись на героїзм і самопожертву Січового Стрілецтва, УГА, Корпусу СС та інших національних військових формацій, утвердити українську державність під час революції 1917-1920 рр. не вдалося. Однією з основних причин цього була інтервенція переважаючих ворогів-сусідів, що призвела до громадянської війни в Україні і поразки національно-визвольних змагань. Разом з тим, саме в ході цієї боротьби питання відновлення української національної державності, соборності українського народу – ті ідеали, які утверджувало Стрілецтво, – перейшли з площини політичного теоретизування у площину реального втілення. „Українська проблема“ як така вийшла за рамки дезінтегруючого чинника імперської політики Росії та Австро-Угорщини і стала однією із стрижневих проблем європейської політики міжвоєнного періоду.

Відроджена Стрілецтвом українська традиція – зі зброєю в руках відстоювати власні національні інтереси, протиставляти військовій силі силу „духу і зброї“ – знайшла своє продовження в діяльності наступних поколінь борців за визволення. Вироблена Стрільцями ідеологія „революційного романтизму“ стала провідною в західноукраїнському суспільстві міжвоєнної доби. На її основі виникла Українська Військова Організація (УВО), а згодом – Організація Українських Націоналістів (ОУН) як її правонаступниця. Саме ОУН 30 червня 1941 р. проголосила Акт відновлення української державності, була ініціатором та організатором національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях в ході радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. Народжена нею Українська Повстанська Армія (УПА) героїчно виконала свій національний обов'язок, продовжуючи і примножуючи стрілецькі традиції збройної боротьби проти будь-якого окупанта.

Досвід і уроки діяльності Січового Стрілецтва, вважаємо, належним чином використовуються сьогодишнім поколінням українців. Розуміючи вагу і значення власної армії не тільки як атрибуту державності, а, радше, як вагомого чинника самого державотворення, керівництво України прийняло єдино правильне рішення – 6 грудня 1991 р.

вступив у дію Закон про Збройні Сили України. Їх розбудова, модернізація і зміцнення сьогодні є одним з пріоритетних напрямків розвитку держави, утвердження її міжнародного авторитету.

Отже, національний феномен Січового Стрілецтва полягає в тому, що воно відродило закладені українським козацтвом традиції збройної боротьби за національні інтереси, виробило власну ідеологію національного визволення, залучило до нього широкі верстви українського суспільства, збагатило український народ новими духовними цінностями. Серед них однією з визначальних є, за висловом С. Ріпецького, „новітня національно-визвольна традиція“¹³, яка дозволила подолати насаджуваний віками українофобами комплекс меншовартості, безпорадності, національного рабства і приниження. „Лицарі Червоної Калини“ навечно увійшли в пам'ять українського народу як приклад жертвовного служіння його інтересам, як один з найцінніших ідеалів для наслідування прийдешніми поколіннями.

1. Історія Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К.: Україна, 1992. – С.11.

2. // Діло. – 1914. – 29 черв.

3. Галушинський М. З Українськими Січовими Стрільцями. Спомини з рр. 1914-1915 // Діло. – 1934. – 16 січ.; Демчишин Т. Пам'яті четаря УСС Івана Балюка // Вісник СВУ. – Відень, 1915. – Ч.15-16; Доценко О. Невідома сторінка з легенди про Українських Січових Стрільців // Календар „Червоної Калини“ на 1934 р. — Львів, 1933. – С.44-51; Купчинський Р. За рідну землю (Зі споминів з Визвольної війни). На Львів // Календар Українського Народного Союзу на рік звичайний 1929. – Джерсі Сіті: Свобода, 1928. – С.48-55; Опока М. Рік тому (Спогади УССтрільця) // Вісник СВУ. – Відень, 1916. – С.61-62; Трильовський К. Дещо про вагу Січового руху // Календар Українського Народного Союзу на рік звичайний 1929. – Джерсі Сіті: Свобода, 1928. – С.94-97; Його ж. Про Січовий рух // Календар „Запорожець“ на 1921 р. – Відень, 1920. – С.30-37.

4. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали. – Б/м: Сучасність, 1983. – Т. 1-3; Під прапором Жовтня: Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні. 1917-1939. Документи і матеріали. – Львів, 1957. – Т.1; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х томах /Упор. В.І.Верстюк — кер., О.Д.Бойко, Ю.М.Гамрецький та ін. – К., 1996-1997. – Т. 1-2; Національні відносини в Україні в ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – К., 1994; Альбом УСС. – Львів, 1936; Hornjickiewicz T. Ereignisse in der Ukraine 1914-1922: deren Bedeutung und historische Hintergrunde: in 4 Band. – Philadelphia, 1966-1969.

5. Верига В. Українські Січові Стрільці. У 80-ту річницю перемоги на горі Маківці // Вісті комбатанта. – 1995. – Ч.2. – С.47-53; Гнатевич Б. Українські Січові Стрільці /Історія українського війська: У 2-х частинах. – Ч.2. – К.: Пам'ятки України, 1992. – С.293-356; Історія Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К.: Україна, 1992. – 346 с.; Кучабський В. Корпус Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис. Ювілейне витання. 1917-1967. – Чикаго, 1969. – 663 с.; Кравчук М.В. Правові основи будівництва Національних Збройних Сил України в 1914-1993 рр. – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – 292 с.; Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія галицького стрілецтва. Видання друге. – Львів: Каменяр, 1991. – 200 с.; Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. – Львів: НТШ, 1995. – 357 с.; Шанковський Л. Нарис історії Січових Стрільців // Український історик. – 1969. – Ч. 4. – С.102-107.

6. Ріпецький С. Українські Січові Стрільці. Визвольна ідея і збройний чин. – Львів: НТШ, 1995. – С.79.

7. Заклинський М. Дмитро Вітовський і його діяльність // Альманах Станіславської землі. – Т.ІІІ. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1965. – С.222.

8. Великочій В., Гаврилів Б. Дмитро Вітовський (1887-1919 рр.). Документальний нарис. – Коломия: Вік, 1997. – С.14-15.

9. Тобілевич С. Рідні гості. – Нью-Йорк, 1954. – С.18, 19, 21.

10. Кучабський В. Від першопричинників до Проскурівського періоду / Історія Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К.: Україна, 1992. – С.15.

11. // Діло. – 1918. – 1 листоп.

12. Універсал Державного Секретаря військових справ ЗУНР полк. Д.Вітовського від 4 січня 1919 р. до особового складу УГА // Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С.128.

13. Ріпецький С. Українські Січові Стрільці. Визвольна ідея і збройний чин. – Львів: НТШ, 1995. – С.325.

Анатолій Грицан

МІЖПАРТІЙНА БОРОТЬБА ЗА ВПЛИВ НА «ПРОСВІТУ» НА ПРИКАРПАТТІ В 1921 – 1939 РОКАХ

Незважаючи на позапартійні засади, обумовлені статутом культурно-освітнього товариства “Просвіта”, місцеві філії і читальні в краї перебували під впливом тих чи інших політичних сил. У такій ситуації, як правило, вся діяльність товариства “мимо-волі набувала політичного забарвлення, — зазначав дослідник волинської “Просвіти” Б. Савчук, — до того ж через відсутність самих критеріїв важко було визначити, де закінчується громадська праця і починається політична”¹. Безперечно, політичне підґрунтя діяльності “Просвіти” підсилювалося тим, що Галичина після падіння Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) перебувала в тяжких умовах польської окупації.

Боротьбу за вплив на осередки “Просвіти” в 1920-х роках у Галичині проводили впливові українські політичні партії, що виникли на зламі XIX-XX ст., в австрійський період: Українська народно-трудова партія (УНТП), Українська радикальна партія (з 1926 р. – Українська соціалістична радикальна партія, УСРП), Українська соціал-демократична партія (УСДП) та ін. Щоправда, ці партії на початку 20-х років були об'єднані в “Міжпартійній Раді”, яка підтримувала діяльність еміграційного уряду ЗУНР Є. Петрушевича з його орієнтацією на Антанту. Такі надії на відновлення західноукраїнської держави з огляду на невіршеність міжнародно-правового становища Східної Галичини мали певні підстави. Після того, як країни Заходу в березні 1923 р. остаточно передали Галичину Польщі (фактично вона була під польською окупацією ще з 1919 р.), виникла нова політична ситуація, пов'язана з розпуском “Міжпартійної Ради” і появою зростаючих міжпартійних розбіжностей. Кожна з названих партій пішла своїм шляхом, переживаючи внутрішні кризи та конфлікти, але усі вони протягом міжвоєнного періоду перебували в національно-державницькому таборі.

Одночасно серед української інтелігенції почав поширюватися вплив заснованої у 1919 р. Комуністичної партії Східної Галичини, яка в 1921 р. увійшла до складу Компартії Польщі на правах автономії, а пізніше змінила назву на Комуністична партія Західної України (КПЗУ). Крім того, паростки комуністичної ідеології проростали в середовищі молоді: 20 жовтня 1921 р. у Станіславові в умовах глибокої конспірації відбулась установча конференція Комуністичної Спілки Молоді Східної Галичини. Угодовські групи займали окреме місце в суспільно-політичному житті краю, але, незважаючи на підтримку польської влади, серйозного впливу серед українського населення не мали.

Така строката політична палітра в краї мала безпосередній вплив на діяльність осередків “Просвіти”, оскільки нерідко до складу виділів обиралися представники тих чи інших політичних напрямків. Партії намагалися використовувати “Просвіту” для пропаганди своїх ідей в маси.

Поступово на зміну розмежування сил в УНТП після 1923 р. прийшло усвідомлення необхідності консолідації національного табору навколо ідеї боротьби за самостійну українську державу, злиття всіх груп в одну партію. Створена “Об'єднуюча Комісія”, очолювана доктором І. Голубовичем, 11 липня 1925 р. провела у Львові з'їзд представників українських груп і партій, що виникли на основі УНТП. На з'їзді затверджено політичну платформу партії, обрано Центральний комітет на чолі з доктором Д. Левицьким. У “Зверненні до українського народу”, підготовленому президією з'їзду, між іншим, говорилося: “Перед лицем грізної небезпеки і в почутті відповідальності за долю Рідного Краю, Українська Народна Трудова Партія (зі своїми обома групами), Українська Партія Національної Роботи (“Заграви”) та суто національна група Української Парламентарної Репрезентації, зі своїми однодумцями на Волині, Поліссю, Холмщині і Підляшшю, зливаються

в одну політичну організацію під назвою Українське Національно-Демократичне Об'єднання, змагаючи до того, щоб одноцільному фронтові противника протиставити об'єднаний фронт організованого громадянства². Таким чином, було створено нове політичне об'єднання, яке впродовж багатьох років відіграло у житті галицьких українців важливу консолідуючу роль.

На заклик ЦК УНДО повітові організації Станіславівського воєводства протягом 1923-1925 рр. провели понад 40 віч, на яких висловлювалася необхідність рішучої боротьби з господарським, культурним і політичним поневоленням рідного народу. На території Прикарпаття серед керівників повітових організацій УНДО виділялися діячі, які брали активну участь у діяльності "Просвіти": доктор Т. Окуневич у Городенці, отець-шамбелян С. Городецький у Рогатині, доктор І. Сохацький у Калуші, доктор О. Когут у Богородчанах, доктор І. Ступницький у Долині та багато інших. На II з'їзді УНДО, що відбувся у Львові 19-26 листопада 1926 р., з 26 повітів Станіславівського воєводства новостворену партію представляли делегати з одинадцяти повітових осередків. Отже, УНДО стало найбільш впливовою політичною партією на Прикарпатті, яка активно співпрацювала з "Просвітою".

Потрібно, однак, відзначити, що з утворенням УНДО міжпартійні суперечки не припинилися. Ундівці й радикали продовжили боротьбу за переважаючі впливи, що негативно позначалося на культурно-просвітницькій роботі товариства "Просвіта". УСРП, як і УНДО, виступала за створення незалежної соборної Української держави, але вона була "проти співпраці з українськими буржуазними партіями", обстоювала концепцію етичного (демократичного) соціалізму. Яскравим прикладом гостроти у міжпартійній боротьбі в краї були події на всенародному вічі у Рогатині, проведеному з ініціативи повітової організації УНДО в лютому 1926 р. На ньому члени УСРП назвали ундівців "буржуазною партією", що є нібито "великою перешкодою" в боротьбі з польською владою. В епіцентрі політичної боротьби двох рогатинських партійних угруповань опинилася місцева філія "Просвіти", що 13 лютого 1927 р. перейшла під вплив радикалів³. Отже, політичне протиборство на Прикарпатті між двома найбільш впливовими українськими політичними партіями негативно відобразилося на культурно-освітній праці серед населення. В цілому УНДО мало переважаючий вплив на маси, що чітко продемонстрували вибори до польського сейму і сенату в березні 1928 р., на яких ундівці набрали 61 відсоток голосів, відданих українськими виборцями краю⁴.

У 1930-х роках у зв'язку з радикалізацією суспільно-політичних настроїв зросли впливи на місцеві філії і читальні "Просвіти" нелегальних радикально настроєних політичних формувань – створеної в 1929 р. Організації Українських Націоналістів та Комуністичної партії Західної України. Все більше зміцнювалися позиції українського націоналістичного підпілля в Галичині, особливо серед молоді. Значний вплив на українську інтелігенцію мала публіцистична діяльність Д. Донцова. "Просвіта" отримала серйозну підтримку від заснованого в 1926 р. "Союзу української націоналістичної молоді". Студентські діячі вступали в осередки „Просвіти“, регулярно надсилали до читалень доповідачів з рефератами освітньо-виховного і пізнавального змісту⁵. Лише в Станіславові та місцевому повіті члени Союзу керували роботою 47 самоосвітніх гуртків, створили чотири читальні, внаслідок чого діяльність товариства помітно активізувалася.

Типовою в цьому відношенні була культурно-освітня праця читальні товариства „Просвіта“ с. Росільна Богородчанського повіту. На зборах 31 січня 1932 р. до складу виділу було залучено націоналістичну молодь, серед якої найбільше виділявся бібліотекар Павло Гутич. Новообраний виділ спрямував свої зусилля на вихованні української молоді на кращих зразках патріотизму українського народу, зокрема на прикладі героїчного вчинку членів ОУН В. Біласа і Д. Данилишина. Відомо, що вони були повішені польською владою в 1932 р. за напад на пошту в Городку біля Львова. 23 квітня 1933 р., в річницю їхньої страти, керівник читальні Василь Жупанський вивісив на церковній

дзвіниці плакат із закликом не проводити жодних молодіжних забав⁶. У цьому ж році в приміщенні "Просвіти" в Крехівцях Станіславівського повіту поліція виявила аркуш з текстом пісні про В. Біласа і Д. Данилишина:

Прийшла Мати до синочка,
Зайшла запитати:
- Чи вернешся, мій синочку,
До рідної хати?
- Бувай, Мати, вже здорова,
Попав я сі в руки,
Бо вже йду за Україну
На тяженькі муки!
Стоїть Мати коло сина,
Ручки заломила,
Що нема вже України,
Ні рідного сина.
- Не плач, Мати, не журися,
Україна буде!
Хотя ж мені життя возьмуть,
Тяжка війна буде!
У п'ятницю дуже рано
Дзвони задзвонили,
А потім за півгодини
Від них життя взіли. (друкується із скороченням. — А. Г.)

Під час слідства з'ясувалося, що текст пісні, складений невідомим слухачем виховної бурси ім. М. Шашкевича у Станіславові, розповсюджувався серед членів місцевої "Просвіти" через Михайла Черевка⁷.

Найбільший вплив на читальні товариства "Просвіта" з боку націоналістичної молоді на початку і в середині 1930-х років спостерігався у Рогатинському, Галицькому, Калуському і, частково, Долинському повітах. Наприклад, після того, як до складу районної ексективи ОУН на зборах 23 серпня 1935 р. у Галичі увійшли молоді просвітянські й кооперативні діячі Олекса Кривий з Крилоса, Теодор Найдиш з Делієва, Володимир Сегін та Базиль Гнатів з Галича, Мирослав Курилів з Дорогова, читальні "Просвіти" в повіті активізували свою діяльність. Новообраний провід ОУН проводив роботу в читальнях 25 сіл повіту. Водночас збори прийняли рішення організувати націоналістичну пропаганду через товариства "Просвіта" на Гуцульщині й Волині, де "найгірше представлений український націоналізм"⁸. Серед форм роботи ОУН найбільш поширеними були розповсюдження націоналістичної літератури, усна лекційна пропаганда, робота з просвітнянською молоддю через самоосвітні гуртки.

Паралельно з діяльністю націоналістичного підпілля в середині 1920-х років у Галичині зросли впливи комуністів, які створили і спрямовували діяльність легальної політичної партії "Сельроб". Перший осередок "Сельробу" на Прикарпатті виник у с. Стецева Снятинського повіту в березні 1927 р., а з часом сітка сельробівських організацій охопила Станіславівське воєводство⁹. Комуністи і сельробівці почали наступ на філії та читальні "Просвіти" як організації національно-патріотичних сил краю. Діячі КПЗУ намагалися різними шляхами проникнути в осередки товариства і заповнювали бібліотеки читалень безкоштовними прокомуністичними виданнями. Так, у с. Виноградіві Коломийського повіту, де організатор "Сельробу" Микола Томчук та агітатор Прокіп Франкевич здійснювали серед населення прокомуністичну пропаганду, польська жандармерія, під час обшуку читальні "Просвіти" знайшла заборонені періодичні видання "Світло", "Наше слово", "Сельроб", "Правда". Як зазначалося в поліцейському донесенні, на стінах читальні були виявлені написи: "За робітничо-селянський рух!", "За землю без відшкодування!", "Пролетарі усіх країн, єднайтесь", "Краще вмерти, ніж носити на руках кайдани!" та ін. Цікаво, що у виділі читальні одночасно працювали члени

радикальної партії, а частина книг у бібліотеці, як сказано в протоколі обшуку, була проштампована печаткою з тризубом. Староство Коломийського повіту 24 липня 1924 р. заборонило діяльність товариства “Просвіта” у Виноградіві¹⁰.

Напередодні виборів правління Головного Виділу “Просвіти” у Львові в 1929 р. Головний секретаріат “Сельробу” випустив звернення до населення Галичини, в якому закликав не бути байдужими до того, хто стане при керівництві товариством. Передбачалося перетворити “Просвіту” в організацію боротьби за соціалістичну революцію. Так звана “робітничо-селянська” делегація взяла участь у роботі з’їзду “Просвіти” у Львові 21 березня 1929 р. Вона обстоювала ультрареволюційні гасла, стверджувала, що товариство повинно служити інтересам трудящих, поширювати соціалістичний світогляд, боротися з “буржуазно-ундовськими і попівсько-радикальними елементами”, які намагалися перетворити “Просвіту” в осередок антирадянської пропаганди¹¹.

Частина діячів “Просвіти” опинилася під впливом комуністичних агітаторів, що ставило під загрозу існування деяких читалень товариства. Для прикладу, в донесенні поліції Городенківського повіту з приводу закриття читальні у с.Рашкові 28 вересня 1928 р. повідомлялося, що виділ товариства на чолі з Дмитром Брусом співпрацював з місцевим комітетом “Сельроб-Єдність”, зокрема проводив таємні наради, на яких “обговорювалися політичні питання, відбувалися акції вербування населення до місцевого “Сельробу”. За результатами слідства керівник сельробівців Михайло Данилюк був заарештований, а читальня “Просвіти” закрита¹². За сельробівську діяльність в 1929 р. польський уряд розгромив читальні товариства “Просвіта” в багатьох селах Снятинського повіту – Ілинцях, Тростянці, Трійці, Видиниві, Карлові та ін.

З метою локалізації поширення комуністичного руху в осередках товариства Головний Виділ у Львові протягом 1928 р. призупинив діяльність 28 читалень Станіславівського воєводства, що перебували під впливом КПЗУ. Наприклад, у Заболотіві Снятинського повіту 26 січня 1930 р. за поданням керівника місцевої філії адвоката В. Муровича управа виключила з членів “Просвіти” декількох комуністів¹³. У свою чергу, комуністи вступали до “Просвіти”, щоб протистояти національно орієнтованим провідникам і легально проводити комуністичну пропаганду.

Розкол всередині КПЗУ, поширення відомостей про сталінський терор на Великій Україні наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років різко послабили вплив комуністів на маси. 26 вересня 1932 р. польські власті розпустили партію “Сельроб-Єдність” та її друкований орган “Сельроб”. У Станіславівському воєводстві було проведено понад тисячу поліцейських обшуків, заарештовано більше 200 чоловік, у тому числі членів виділів філій і читалень “Просвіти”, розгромлено 42 українські культурно-просвітницькі установи під впливом комуністів та сельробівців¹⁴.

Про негативний вплив прокомуністичних сил на просвітянський рух говорилося на святковій академії у с.Бабинцях Рогатинського повіту, де на заклик місцевого виділу читальні товариства “Просвіта” зібралися представники усіх місцевих українських установ: “Просвіти”, церковних братств, кооперативів, Союзу українок, Народного дому та церковної громади. У зверненні до Головного Виділу “Просвіти” у Львові було сказано, що “Рогатинщина зачинає отрясатися з непрошених опікунів і комунарів. За приміром села Бабинці повинні негайно й масово піти решта громадянства... Це буде єдина відповідь на киринну роботу непочитальних провідників комунарного руху, який стільки лиха накоїв вже на всіх ділянках народнього життя”¹⁵. Однак, майже до кінця 1930-х років робота деяких читалень “Просвіти” не втрачала комуністичного забарвлення, найбільше в селах Косівського, Снятинського, Коломийського та Тлумацького повітів. Симпатії до “Сельробу” і КПЗУ зникали в міру надходження із Східної України повідомлень про масові сталінські репресії та голодомор 1932-1933 рр.

У другій половині 1930-х рр. в період проведення так званої “нормалізації” у стосунках між УНДО та польським урядом активувалася діяльність нової партії – Фронт Національної Єдності (ФНЄ), що виникла в кінці 1933 р. з числа опозиціонерів з УНДО, ОУН та гетьманців. Незабаром організаційна структура ФНЄ охопила терито-

рію Прикарпаття, найбільш масовою залишалася у Станіславівському, Калуському, Галицькому, та, частково, Городенківському повітах. Одночасно з усіма українськими партіями ФНЄ розпочав боротьбу за політичний вплив на “Просвіту” та інші культурно-освітні товариства. Зокрема, активна підтримка просвітницького руху здійснювалася місцевим осередком ФНЄ на Калушині (голова – Василь Винник)¹⁶.

За політичними баталіями навколо “Просвіти” пильно стежила польська влада. Свідчення цього можна знайти в окремій справі, що міститься в Державному архіві Івано-Франківської області, яка подає відомості повітових комендатур про політичний вплив на філії і читальні “Просвіти” в усіх повітах Станіславівського воєводства (станом на 1 листопада 1936 р.). Узагальнені дані свідчать, що під впливом УНДО на Прикарпатті перебували 55,4 % філій і читалень, УСРП – 31,5 %, КПЗУ – 5,1 %, ОУН – 4,2 %. Решта осередків “Просвіти” (3,8 % від загальної кількості) залишалися поза всякими партійними впливами¹⁷. На території Станіславівського воєводства впливи УНДО переважали серед членів “Просвіти” у Станіславівському, Городенківському, Рогатинському, Долинському, Тлумацькому, Калуському та Надвірнянському повітах, УСРП – в Рогатинському, Тлумацькому, Городенківському, Косівському і Верховинському, а ФНЄ – у Станіславівському, Калуському, частково в Городенківському та Снятинському повітах. Щодо нелегальних політичних угруповань – ОУН і КПЗУ, то на кінець 1936 р. представники комуністів діяли в ряді читалень Тлумацького, Косівського та Снятинського повітів, ОУН – у читальнях Галицького, Рогатинського, Калуського та Долинського повітів¹⁸. Такий баланс політичних впливів на філії і читальні “Просвіти” на Прикарпатті зберігся, в основному, до початку Другої світової війни.

Таким чином, діяльність філій і читалень культурно-освітнього товариства “Просвіта” на Прикарпатті розгорталася в міжвоєнний період під впливом різних політичних сил. З одного боку, це активізувало національно-визвольну боротьбу українського населення краю, але з іншого – міжпартійні чвари в українському політичному середовищі перешкоджали об’єднанню зусиль галицьких українців у боротьбі проти спільних ворогів – польських окупантів і московської комуністичної ідеології. “Просвіта” увійшла в історію як ініціатор багатьох громадсько-політичних акцій, які примушували урядові кола Польщі рахуватися з вимогами західноукраїнського населення.

1. Савчук Б. Волинська “Просвіта”. - Рівне, 1996.- С.53.
2. Діло.- 1925.- 15 лип.
3. Рогатинська земля: Збірник історико-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. - Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. - Т. 1. - С.463.
4. Там само. - С.468.
5. Книш З. Становлення ОУН. - К., 1994. - С.38.
6. Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО), ф.68, оп.2, спр.208, арк.123.
7. Там само, арк.63.
8. Там само, ф.69, оп.1, спр.483, арк.44.
9. Твердохліб В. Револуційно-визвольна боротьба трудящих Прикарпаття (1921- 1939 рр.). - Львів, 1974. - С.70-78.
10. ДАІФО, ф.2, оп.3, спр.60, арк.90-98.
11. Сизоненко Г. Сельроб у боротьбі за возз’єднання. - Львів, 1971. - С.78-79.
12. ДАІФО, ф.2, оп.3, спр.45, арк.117, 137.
13. Сизоненко Г. Назв. праця. - С.80.
14. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.95, арк.21-33, 62-67, 73.
15. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.348, оп.1, спр.6797, арк.32.
16. ДАІФО, ф.68, оп.2, спр.437, арк.34-35.
17. Там само, спр.354, арк.195-271.
18. Там само.

Василь Марчук

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УМОВАХ НІМЕЦЬКОГО ТА РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМІВ (1941-1946 рр.)

Напад Німеччини на СРСР змінив релігійно-політичну ситуацію на західноукраїнських землях, які вже у перші тижні бойових дій були окуповані військами вермахту. Провід ОУН, скориставшись сприятливими обставинами, проголосив 30 червня 1941 р. у Львові відновлення Української держави. Греко-Католицька Церква відстоювала самостійницькі прагнення українського народу. Великий патріот і духовний провідник нації митрополит А.Шептицький у ті дні звернувся до вірних з пастирським листом, у якому закликав: "Український нарід мусить у цій історичній хвилині показати, що має досить почуття авторитету і життєвої сили, щоб заслужити таке положення серед народів Європи, в яким міг би розвинути усі Богодайні сили. Карністю, солідарністю, совісним сповненням обов'язків докажуть, що ви дозріли до державного життя"¹. Митрополит був обраний почесним протектором і президентом Національної ради, котру німецька окупаційна влада невдовзі розігнала, а членів уряду на чолі з Ярославом Стецьком арештувала й кинула за ключі дроти концтабору Заксенхаузен.

Всупереч твердженням радянської історіографії й офіційної пропаганди комуністичного режиму, УГКЦ ніколи не була колаборантом, тим більше союзником нацизму. Проголошені подяки німецькій армії за визволення від більшовицького режиму були зумовлені припиненням масових репресій, депортацій і кривавої масакри органів НКВС перед втечею. Мешканці краю зустріли проголошення незалежності України 30 червня з великим ентузіазмом і новими надіями. Ці почуття пронизують послання митрополита А.Шептицького до духовенства й вірних від 5 липня 1941 р., у якому він висловлював сподівання, що "на підвалинах солідарності і усильної праці всіх українців повстане соборна Україна не тільки як велике слово і ідея, а як живий, життєздатний, здоровий, могутній державний організм, побудований жертвою життя одних, а муравельною працею, залізними зусиллями і трудами других"².

Слід відзначити, що німецька влада спершу була лояльною до Церкви, зокрема Греко-Католицької: вона серйозно не перешкоджала виявленню релігійних почуттів окупованого населення, відновленню діяльності релігійних видавництв і учбових закладів. Завдяки гнучкій дипломатії і невтомній праці святоюрського престолу, УГКЦ набирала сили, вносила свої корективи у національно-культурне життя.

Лояльні стосунки між УГКЦ і окупаційною владою переросли у протистояння восени 1941 року, коли Берлін відверто виявив загарбницькі наміри щодо України і розгорнув на її землях терор проти національних сил, зокрема ОУН. У першому пастирському листі до вірних у грудні 1941 р. митрополит А.Шептицький засудив репресивні акції, свавілля гітлерівців і закликав українське населення зберігати національну гідність, стійко боронити свободу, свої родини і громади³. Пізніше, у серпні 1942 р., в листі до Папи Пія XII він відверто наголошував: "Німецька влада є злою, майже диявольською, і то в небачено більшому ступені, ніж більшовицька влада"⁴. Митрополит не тільки викрив злочинні дії окупантів, але й визначив заходи, необхідні задля фізичного збереження народу і відновлення державності.

Головними в пастирських листах, зверненнях митрополита та інших ієрархів церкви у воєнні часи були заклики до національної єдності та злагоди, які вони вважали передумовою побудови незалежної і сильної України. Цією думкою пронизане згадане послання митрополита від 5 липня 1941 р., в котрому він переконливо стверджує, що Соборна Україна постане тільки за умов солідарності й творчої невтомної праці всіх українців. УГКЦ закликала віруючих до релігійної єдності, яка мала б стати духовною основою об'єднання всіх національних сил під час війни. "Ніколи від віків справа з'єднання церков не була такою життєвою вестією і такою пекучою потребою та konieczністю нашого національного життя, як саме тепер, – писав митрополит А.Шептицький у 1942 р. – Ніколи ще від віків не були всі українці поставлені перед такою безмовною konieczністю роботи все, що тільки в силі, для осягнення національної єдності"⁵.

Священики УГКЦ робили все можливе для духовного зміцнення свого народу, його високих морально-етичних цінностей, закликали плекати родинне християнське життя. "Християнська родина – це

школа християнського життя, а також коло суспільного та народного життя", – писав митрополит у Великодньому зверненні до вірних у квітні 1943 р. Церква рішуче засуджувала терористичні методи політичної боротьби. Незвагу до терору і репресій митрополит А.Шептицький виклав, зокрема, у відомому пастирському листі "Не убий" (21 листопада 1942 р.), застерігаючи, що прокляття церкви впаде на всіх, хто проливає невинну кров.

Протистояння УГКЦ та митрополита А.Шептицького нацистському режимові все сильніше проявлялося з посиленням терору на окупованих українських землях. У листі до Папи Пія XII від 31 серпня 1942 р. він з обуренням писав про масові розстріли євреїв в Україні. З осудом геноциду єврейського народу звертався безпосередньо до А.Гітлера. Лише заступництво генерал-губернатора Г.Франка врятувало митрополита від арешту. Як свідчать очевидці, з приводу цього звернення А.Гітлер заявив, що "графу Шептицького за такі дії варто було би повісити, але митрополит Шептицький може собі таке дозволити". Варто згадати, що митрополит врятував від загибелі десятки євреїв, багатьох ксьондзів, переховуючи їх у своїх палатах. Водночас церква допомогла врятувати від голодної смерті 40 тисяч полонених червоноармійців у німецьких концтаборах на території митрополії, 25 тисяч дітей, евакуйованих з Покуття в часи страхітливої повені та ін.⁶ Отже, УГКЦ в роки нацистської окупації, коли діяльність українських політичних партій заборонялася, не тільки очолила духовне життя народу, а й всіляко сприяла його національно-культурному розвитку.

Слід зазначити, що на перших порах німці досить спокійно сприйняли відродження Української Православної Церкви в Галичині і на Наддніпрянщині. "Торкаючись церковної політики окупантів, – доповідав нарком внутрішніх справ УРСР М.Хрущову в березні 1943 р., – потрібно сказати, що на початку свого приходу німці приглядалися до обстановки, вивчали її; церковну ініціативу, з яких би кіл вона не надходила, підтримували, але обережно спрямовували її у потрібному для себе напрямку"⁷. Німецька влада повернула віруючим захоплені сталінським режимом храми, монастирі, дозволила відновити діяльність знищеної більшовиками УАПЦ на чолі з архієпископом П.Сікорським, а також розбудову церковних структур інших конфесій, навчальних закладів і видавництв, які поширювали релігійну літературу рідною мовою.

Восени 1943 р. радянське керівництво вирішило радикально змінити свою церковну політику. Вибух радянсько-німецької війни засвідчив низький морально-політичний дух Червоної армії, підірваний насильницькою колективізацією, голодомором 1932-1933 рр., масовими репресіями і терором власного народу сталінським керівництвом. Одним із наслідків цього були ті 3,5 млн. червоноармійців, які в перші ж місяці війни опинилися в полоні, важкі поразки на полях бойових дій, мільйон радянських людей у лавах вермахту і поліції. Отож, Й.Сталіну довелося взяти на озброєння давні національні традиції, згадати раніше затаврованих російських полководців, відновити у Червоній армії гвардію, колись ненависні погони. Щоб піднести морально-політичний дух армії і народу, довелося забути на якийсь час комуністичні постулати на зразок "Релігія – опіум народу", переглянути ставлення до релігії й церкви. Важливим фактором був і вплив союзників – членів антигітлерівської коаліції – США, Англії, Франції, котрі не сприймали брутального ставлення Москви до релігії, що грубо порушувало права людини, декларовані Конституцією й актами Ліги Націй.

4 вересня 1943 р., вперше за останні 20 років, відбулася зустріч глави радянської держави Й.Сталіна з ієрархами Руської Православної Церкви на чолі з митрополитом Сергієм, які вижили після жахливих сталінських репресій. Цікаво, що між ними був так званий митрополит Київський і Галицький Миколай (Ярушевич Б.Д.). Було узгоджено важливі рішення щодо підтримки Церкви державою: про скликання Собору, відкриття храмів і духовних навчальних закладів, розширення прав і свобод релігійних громад, визволення з тюрем і концтаборів репресованих церковних діячів. При Раднаркомі СРСР створено Раду в справах РПЦ, головою якої Й.Сталін особисто призначив полковника НКВС Г.Карпова. Таке ж посередництво між урядом держави і церквою незабаром виникло на радянській Україні⁸. Безперечно, головною метою "релігійного відродження" в СРСР було намагання використати авторитет церкви серед співвітчизників для здійснення прагматичних політико-ідеологічних планів комуністичного режиму. Радянська влада ніколи не допускала церкву до панування у сфері свідомості радянських людей, панів-

на Руська Православна Церква була перетворена нею в державну інституцію, зняряддя імперської політики.

У комуністичних зверхників Москви і Києва на той час сформувалося специфічне ставлення до Української Греко-Католицької Церкви. Вона асоціювалася з "українським буржуазним націоналізмом", оскільки ще з часів Унії 1596 р. була носієм української національної ідеї, дієвим чинником формування свідомості західних українців. В архівних сховищах зберігаються численні документи, зокрема доповідні записки, повідомлення, листи до Й.Сталіна з церковних проблем. Серед них – чимало про діяльність УГКЦ. Москва вважала УГКЦ колаборантом, аргументуючи тим, що всі 32 делегатури дистрикту "Галичина" очолювали уніатські священники. Церква брала участь у формуванні української дивізії "Галичина" у складі вермахту, підтримувала контакти з німецькою адміністрацією, водночас допомагала "бандерівцям".

Щодо останнього факту, дійсно, протягом усього періоду нацистської окупації греко-католицькі священники не лише активно діяли на ниві культури й освіти, піклувалися духовним станом віруючих, але й допомагали українському рухові Опору в особі ОУН-УПА. Монастирі й церкви стали духовною і матеріальною опорою повстанців-підпільників у боротьбі проти гітлерівського, а згодом і сталінського режимів, хоч, правда, засуджували факти насилля, виходячи із засад християнської моралі. Духовенство, тісно пов'язане з масами, брало активну участь у національно-визвольній боротьбі українського народу. За підтримку "буржуазного націоналізму" в 1940-1950-х роках лише з Станіславівської єпархії близько 200 священників були репресовані. "Своєю підтримкою як духовної особи та Службами Божими, – згадували селяни Сосулівки на Тернопільщині о.Миколу Когута, – він додає їм сили та впевненості в боротьбі з двома лютими ворогами – німецькими зайдами та більшовицькими окупантами"⁹.

Восени 1944 р. УГКЦ зробила спробу порозумітися з відновленою радянською владою. У жовтні 1944 р. митрополит Андрей Шептицький надіслав відповідного листа до Ради у справах релігії при уряді СРСР. Але 1 листопада 1944 р. він помер. Його величний похорон у Львові, на який, до речі, прибув М.Хрущов з вінком від Сталіна, перетворився у демонстрацію могутності Греко-Католицької Церкви в західному регіоні України. Святоюрський митрополичий престол зайняв Йосиф Сліпий, котрий у грудні 1944 р. надіслав до Москви поважну делегацію греко-католицьких ієрархів на чолі з архимандритом Климентієм Шептицьким. Делегація була прийнята Радою у справах релігійних культів при уряді СРСР. Під час переговорів глава комісії передав послання митрополита до Й.Сталіна, у якому, зокрема, зазначалося: "Західна Україна понад 300 років живе відмінним від Східної України життям і внаслідок цього у неї інші звичаї... життя, культура і релігія, а тому необхідно зміну робити обережно"¹⁰. В іншому посланні до уряду докладно обґрунтовувалося прохання не перешкоджати діяльності УГКЦ. Церковна делегація передала також 100 тис. крб. у фонд Червоного Хреста. Після консультацій з В.Молотовим і М.Хрущовим голова Ради І.Полянський (полковник держбезпеки) від імені радянського керівництва заявив, що Українська Католицька Церква має рівні права з іншими конфесіями в СРСР і може діяти в рамках існуючого законодавства. Зрозуміло, що про хід п'ятиденних переговорів (22-27 грудня) І.Полянський детально інформував Й.Сталіна. Очевидно, "вождь народів" у зв'язку з війною не хотів вступати у відкритий конфлікт з УГКЦ. Але, як слушно відзначив історик Іван Білас, "його кінцеві наміри були однозначними: знищення Греко-Католицької Церкви, яка, на протигагу РПЦ, насмілилася його застерігати, – мовляв, необхідно брати до уваги особливості Західної України і "переміни робити обережно". Крім того, "Церква ця відстоювала ідеї національної державності, сприяла створенню військових формувань на окупованій ворогом території. Такого Сталін не прощав нікому"¹¹.

Відносно толерантні стосунки між радянською владою і УГКЦ в перші повоєнні місяці тривали недовго. Вже 2 березня 1945 р. голова Ради у справах РПЦ Г.Карпов отримав завдання з Кремля підготувати для Й.Сталіна пропозиції щодо взаємовідносин між католицизмом і православ'ям, а також вирішити проблему Греко-Католицької Церкви. 15 березня він опрацював і скерував Й.Сталіну під грифом "Цілком таємно" доповідну записку "Про заходи щодо присєднання Греко-Католицьких парафій у СРСР до Руської Православної Церкви, використання старокатолицької Церкви для створення опозиції Ватикану у західних республіках СРСР, зміцнення впливу Руської Православної Церкви за кордоном та організа-

ції всесвітньої конференції християнських церков". Насамперед, у ній давалася історична довідка про відносини між Католицькою і Православними Церквами, всіляко паплюжилася роль Ватикану, Католицької, особливо Уніатської Церкви, котра розглядалася, як засіб окатоличення західних регіонів СРСР. У боротьбі з уніатством пропонувалося використати Руську Православну Церкву. Вважалося доцільним організувати у Львові православну єпархію на чолі з єпископом, котрий мав би великі права і пільги на теренах Західної України. Крім того, передбачалося розгорнути широку пропаганду серед греко-католиків для їх переходу в православ'я. Серцевиною названого плану стала пропозиція "організувати в середовищі Уніатської Церкви ініціативну групу, яка повинна була декларативно заявити про розрив з Ватиканом і закликати уніатське духовенство до переходу в православ'я"¹². Наступного дня цей документ прочитав Й.Сталін і власною рукою написав: "Товаришу Карпову. З усіма заходами згоден. 16 березня 1945."

Реалізація планів щодо ліквідації УГКЦ розпочалася тотальним пропагандистським наступом, серед якого важливе місце мала стаття Ярослава Галана "З хрестом чи ножем!", опублікована 8 квітня 1945 року усіма газетами регіону і видана окремою брошурою масовим накладом. "Вороги українського народу, вдягнені в ряси уніатських священників, – зазначалося у статті, – є організаторами банд українсько-німецьких націоналістів, агентами міжнародної реакції. Вони шкодять народу в його святій творчій роботі. Кривава діяльність цих злочинців мусить бути рішуче припинена"¹³.

Щоб позбавити УГКЦ керівної верхівки, 11 квітня 1945 р. органи НКВС здійснили безпрецедентну акцію – заарештували митрополита Й.Сліпого, єпископів М.Бутку, М.Чернецького, Г.Хомишина та його помічника І.Лятишевського, невдовзі Перемиського єпископа Й.Коциловського і його помічника Г.Лакоту та інших представників ієрархії. Ризикуючи життям, жоден з них не піддався спокусі перейти в православ'я. У березні 1946 р. ієрархи УГКЦ були засуджені військовим трибуналом на тривалі терміни ув'язнення за "зраду", "співпрацю з нацистами, буржуазним націоналізмом" та інші "злочини". Єпископ Г.Хомишин помер у київській тюрмі задовго до суду. Мученицькою смертю загинули у в'язницях і концтаборах Й.Коциловський, І.Лятишевський, Г.Лакота, М.Будка, М.Чернецький, П.Вергун, вбито енкаведистами єпископа Т.Ромжу"¹⁴.

Отже, репресивна машина радянської влади набиравла оберті. В інструкції голови Ради у справах релігійних культів І.Полянського від 8 травня 1945 р. наголошувалося: "Греко-Католицька Церква (уніатська), в особі митрополичого управління, зайняла абсолютно нетерпиму у політичному плані позицію і стала на шлях боротьби з радянською владою, активно підтримуючи антирадянський націоналістичний рух. У зв'язку з цим, зараз проводяться заходи, скеровані на ліквідацію впливу повністю окатоличеного духовенства і переходу віруючих у православ'я"¹⁵.

Згідно планів Кремля, 28 травня 1945 р. у Львові була створена так звана ініціативна група у складі керівника-настоятеля Преображенської церкви доктора філософії о. Г.Костельника, генерального вікарія Перемиської єпархії о. М.Мельника і декана із Станіславської єпархії о. А.Пельвецького, котра мала виконувати роль "Троянського коня" УГКЦ. Очевидно, ці церковні діячі були змушені піддатися примусу і шантажу влади та органів безпеки. А вже о. Г.Костельник в минулому неодноразово висловлював антирадянські заяви, критикував політику Й.Сталіна, засуджував комуністів за голодомор в Україні, енергійно відстоював інтереси і права Греко-Католицької Церкви під час переговорів у Москві в грудні 1944 р., надіслав відповідні листи в різні інстанції. Наприклад, у листі до І.Полянського він зазначив, що в Галичині близько п'яти мільйонів вірних УГКЦ, якими не можна нехтувати"¹⁶.

За слушним зауваженням відомого історика Василя Ленцика, о. Г.Котельник сформував свою позицію під тиском органів НКВС. Акція масових арештів діячів УГКЦ навесні 1945 року зачепила і його особисто. Репресивні органи радянської влади небезпідставно вважали Г.Котельника потенційним ворогом, який у роки німецької окупації відверто писав: "Жадна держава так не мучила своїх підданих, як більшовицька... Як же нам було не бажати, щоб цей чортівський млин розпався вкінці на наших очах". Отож, деякий час він провів у більшовицькій в'язниці у Львові, де й, мабуть, його духовно зламали"¹⁷. Шантаж церковного діяча органами НКВС підтверджують львівські вчені М.Кашуба та І.Мірчук. Відомо, наприклад, що енкаведисти в 1940 р. арештували і вивезли до Сибіру його 17-річного сина Богдана.

Звичайно, вони дізналися, що в 1943 р. два сини Г.Костельника добровільно вступили до дивізії «Галичина», яка згодом боролася проти Червоної армії¹⁸. Зауважимо, що Г. Костельник відстоював ідеї Унії, був відвертим противником як польського католицизму, так і московського православ'я, виступав за приєднання всіх православних церков Східного обряду на засадах УГКЦ до католицької церкви, яка «існує від апостольських часів і завжди була вселенською»¹⁹.

Створення Ініціативної групи можна вважати важливим кроком у справі ліквідації УГКЦ. Про це, зокрема, свідчить лист М.Хрущова до Й.Сталіна (грудень 1945 р.): «Будучи у Москві, я інформував Вас щодо проведеної роботи по розкладу Уніатської Церкви, – писав він. – У результаті проведеної роботи уніатського духовенства створилася «ініціативна група». Ця група надіслала на адресу Раднаркому УРСР документи... При врученні документів працівнику НКВС, який представився як референт у справах віросповідання при РНК УРСР Даниленко, вони просили ...». Далі йшлося про суть звернення групи до Раднаркому. Насамкінець М.Хрущов писав: «Якщо у Вас будуть якісь вказівки по тексту уніатських документів, ми зуміємо через нашого представника ці зауваження ввести»²⁰. У відповіді Раднаркому зазначалося: «Ініціативна група є єдиним тимчасовим церковно-адміністративним органом, якому дається право керувати у повному обсязі існуючими греко-католицькими парафіями у Західній Україні». Водночас зобов'язано всі правові питання у сфері керівництва парафіями УГКЦ і возз'єднання з Православною Церквою «узгоджувати з Уповноваженим Ради у справах РПЦ при Раднаркомі УРСР т.Ходченко П.С.» і, напевно, головне: «Надсилати Уповноваженому Ради у справах РПЦ при РНК УРСР списки усіх деканів парафій і настоятелів монастирів, які відмовляться підпорядковуватися юрисдикції Ініціативної групи Греко-Католицької Церкви по возз'єднанню з Православною Церквою»²¹.

Слід зазначити, що у зверненні до духовенства члени Ініціативної групи аргументували перехід у православ'я необхідністю вивести Греко-Католицьку Церкву зі стану «безвладдя та дезорганізації», в якому вона опинилася внаслідок арешту ієрархії. У зверненні до уряду УРСР вони попереджували: «Годі думати про моментальне перетворення нашої уніатської Церкви у православну. На це треба часу, щоб зберегти особисту честь священників, щоб священників переконати і виховати, вірних успокоїти і приготувати»²². Але до них ніхто не прислуховувався. Сталінський режим використовував цю групу для виконання певних політичних завдань, коли ж УГКЦ була офіційно ліквідована, усі троє загинули: отець Г.Костельник начебто від руки бойовика ОУН у центрі Львова, а інші – за невідомих обставин.

Незважаючи на широкі заходи, що включали й насилля, перехід греко-католицьких священників у православ'я відбувався повільно. Планам Москви опирались як духовенство, так і віруючі. Активним противником приєднання до російського православ'я був о. Климентій Шептицький. За його ініціативою, 60 львівських священників, настоятелів греко-католицьких монастирів надіслали до В.Молотова листа, в якому просили радянський уряд облишити УГКЦ, наголошуючи, що духовенство не підтримає діяльність цієї групи. У листі до М.Хрущова в липні 1945 р. секретар Львівського обкому партії І.Грушецький скаржився, що реакція суспільства на створення Ініціативної групи здебільшого негативна. Особливо небезпечною для реалізації планів ліквідації УГКЦ, на його думку, була група ієрархів на чолі з архімандритом К.Шептицьким та о. Н.Галянтом. Секретар обкому говорив про відверті виступи проти об'єднання з Православною Церквою Бродовського декана о. Н.Туркевича, професора Богословської академії К.Чеховича та о. Д.Семчишина, які були затримані органами НКВС²³. Рішуче виступили проти цих підступних намірів Москви й монахи ЧСВВ на чолі з керівником Галицької провінції о. В.Градюком, колишні члени Українського Католицького Союзу. Негативно сприйняла заходи щодо ліквідації УГКЦ більшість західноукраїнської інтелігенції, зокрема академіки В.Щурат і Ф.Колесса, історик І.Крип'якевич, географ О.Степанівна та ін. Не допомогли справі навіть арешти непокірних діячів УГКЦ, священників, перехід у православ'я затягувався. На липень 1945 р. у Станіславській області з 419 греко-католицьких священників перейшли в православ'я лише 16, а в Тернопільській із 336 – 17²⁴. Щоправда, репресивні акції з боку місцевих органів влади і органів НКВС дещо прискорили цей процес. Вже у жовтні 1945 р. визнали себе православними 810 священників з 1684-х. Але, як слушно зауважив у листі до патріарха Алексія Г.Костельник, стали православними за переконанням не більше половини з них, «інші зробили це тому, що немає іншого виходу з ситуації, що склалася»²⁵.

12-18 грудня 1945 року радянське керівництво скликало спеціальну нараду Уповноважених Рад у справах РПЦ і релігійних культів за участю членів Ініціативної групи і працівників НКДБ. На нараді було прийнято радикальне рішення – зібрати у Львові Собор греко-католицького духовенства, на якому прийняти постанову про розрив з Ватиканом і перехід у православ'я, тобто остаточно знищити Українську Католицьку Церкву. В існуванні УГКЦ комуністичний режим вбачав насамперед політичний аспект її підпорядкування Ватикану, який небезпідставно сприймався як ворог Радянського Союзу. Крім цього, Церква була своєрідним бар'єром на шляху радянізації Західної України та русифікації місцевого населення. Усе це спонукало якнайскоріше ліквідувати УГКЦ. Для введення в оману світового співтовариства обрано підступний і випробуваний шлях «добровільного» розриву з Римом, денонсації Берестейської Унії і повернення в лоно Православної Церкви.

Силкові засоби ліквідації Греко-Католицької Церкви супроводжувалися намаганням переорієнтувати масову свідомість на православ'я. Перед скликанням Львівського Собору видано книги авторитетних діячів церкви та історії: Г.Костельника «Апостол Петро і римські папи, або догматичні підстави папства», М.Грушевського «Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI-XVIII вв», В.Антоновича «Що принесла Україні Унія?», а також Я.Галана, С.Тудора та інших. У них підкреслювалася негативна роль Унії в історії українського народу, зверталась увага на співпрацю УГКЦ з «антинародними» режимами на основі тенденційно підібраних фактів.

Церковний «Собор» УГКЦ, проведений з ініціативи і під керівництвом владних структур 8-10 березня 1946 р. у Львові, супроводжувався грубими порушеннями канонів церкви, без участі греко-католицьких єпископів. Щоправда, напередодні, 22 лютого 1946 р., у Києві під час акції переходу в православ'я 13-ти греко-католицьких священників двоє з них – отці А.Пельвецький і М.Мельник – були наречені єпископами, але вже православними. За дорученням Москви керували роботою Собору працівники Рад у справах РПЦ. У телеграмі, надісланій з Москви до Львова, Г.Карпов наголошував: «Відповідальною особою є Уткін, якому слід разом з Ходченко і Вишневським провести необхідні заходи»²⁶. Опора робилася на представників духовенства РПЦ та органи державної безпеки. 225 «делегатів» розселено у кращих готелях Львова, де вони харчувалися за рахунок держави і перебували під пильною охороною органів держбезпеки. «Делегати» представляли волю 997 із 1270 священників усієї Греко-Католицької Церкви, тобто 78 % тих, котрі самостійно або під тиском радянської влади згодилися на перехід у православ'я²⁷.

Мотиви приєднання до православ'я різні доповідачі пояснювали майже однаково. Г.Костельник у «Доповіді про мотиви возз'єднання Греко-Католицької Церкви з Руською Православною Церквою» відзначав: «Ватикан використав Берестейську Унію, щоб поглинути православ'я... Прагнення українців до православ'я є закономірним, оскільки православ'я є історичною вірою для слов'ян». Аналогічні думки висловлював А.Пельвецький: «Коли національне визволення українського народу від вікового поневолення стало довершеним фактом, то воно мусило потягнути за собою і церковне возз'єднання українського народу, а саме – ліквідацію Берестейської Унії, розрив з Ватиканом і возз'єднання з Руською Православною Церквою»²⁸. Як і слід було очікувати, усі постанови — «Про анулювання Берестейської Унії 1596 р.», «Про розрив з Ватиканом», «Про повернення до православ'я і возз'єднання з Руською Православною Церквою» — були схвалені одностайно і учасники Собору стали православними. Між іншим, за успішне проведення цієї акції Г.Карпов пропонував радянському уряду нагородити орденами і медалями отців Г.Костельника, А.Пельвецького, М.Мельника та архієпископа Макарія.

«Порушення прав і свобод церкви і віруючих, пов'язані з постановою Львівського церковного Собору, – слушно зауважив дослідник О.Уткін, – свідчать про рівень базисних відносин і різних деформацій соціалізму, орієнтації масової свідомості на «знищення віри». Закони про релігію і церкву, що діяли в умовах централізованого управління, відображали рівень суспільної свідомості, ідеологічні та політичні установки того періоду»²⁹. Акт ліквідації УГКЦ викликав негативні оцінки світової громадськості, зокрема його засудив Ватикан, ряд світських міжнародних організацій, громадсько-політичні діячі різних країн, які вимагали від Кремля дотримуватися прав людини.

За підрахунками історика І.Винниченка, в жовтні 1946 р., тобто через півроку після Собору, лише на Львівщині 101 священник не перейшов у православ'я. Значна частина душпастирів чинила опір пасивно:

обмежилися заявою про перехід у православ'я, насправді залишаючись уніатами, дехто з них перейшов до світського життя. Різко зменшилася кількість діючих церков. Наприклад, у Львівській області з 533 залишилось 269, з них православними стали 231. За період ліквідації УГКЦ репресували 10 єпископів, 1400 священників і 800 монахів³⁰. З радянською адміністрацією солідаризувалися ієрархія Руської Православної Церкви. Відлуння Собору 1946 р. докотилося до прокомуністичних Румунії, Чехословаччини, Польщі, Угорщини, де також було ліквідовано Греко-Католицьку Церкву. Це погіршило відносини радянської влади з Ватиканом і штовхало католицизм до антикомуністичних акцій³¹.

Після нищівних ударів тоталітаризму Греко-Католицька Церква на прикарпатських землях не згнула. Вона реорганізувалася у катакомбах і майже півстоліття служила українству підпільно.

¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – С. 562.

² Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 358, оп. 1, спр. 11, арк. 25.

³ Шептицький А. Як будувати рідну хату? // Митрополит Андрей Шептицький. Матеріали та документи (1865-1944) / За редакцією Заборовського Я.Ю. – Львів; Івано-Франківськ, 1995. – С. 70-104.

⁴ Береславський М.З. Історія Української греко-католицької церкви. – Львів, 1992. – С. 30.

⁵ Шептицький А. Послання до духовенства і вірних Архієпархії // Львівські єпархіяльні відомості. – 1942. – Ч. 1. – С. 9.

⁶ Антонюк Н.В. Українське культурне життя в "Генеральній губернії" (1939-1941). – Львів, 1997. – С. 166.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 23, спр. 45, арк. 16.

⁸ "Русская православная церковь стала на правильный путь". Докладные записки председателя Совета по делам Русской православной церкви при СНК СССР Г.Г.Карлова И.В.Сталину. 1943-1946 гг. // Исторический Архив. – 1994. – № 3. – С. 139-148.

⁹ Погорілець Я. Отець Когут – священник наших партизанів // Тернопілля 97. – Тернопіль, 1997. – С. 125.

¹⁰ Цит. за: Одинцов М.И. Путь длиною в семь десятилетий от конфронтации к сотрудничеству: государственные-церковные отношения в истории советского общества // На пути к свободе совести. – Москва, 1991. – С. 64.

¹¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 310.

¹² Государственный архив Российской Федерации, ф. 6991, оп. 1, д. 29, лл. 101-109.

¹³ Росович В. (Галан Я.) З хрестом чи ножем? // Вільна Україна. – 1945. – 8 квітня.

¹⁴ Білас І. Назв. праця. – С. 286.

¹⁵ Там само – С. 321.

¹⁶ Там само – С. 323.

¹⁷ Ленчик В. Собор 1946 р. у Львові // Берестейська Унія (1596-1996). Статті і матеріали. – Львів, 1996. – С. 122-123.

¹⁸ Кашуба М., Мірчук І. Гаврііл Костельник // Там само. – С. 211-212.

¹⁹ Там само. – С. 213-214.

²⁰ Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории, ф. 17, оп. 125, д. 313, лл. 29-30.

²¹ Там само, л. 49.

²² Діяння Собору Греко-католицької церкви 8-10 березня 1946 р. у Львові. – Львів, 1946. – С. 18.

²³ Людина і світ. – 1995. – № 5-6. – С. 6.

²⁴ Центральний державний архів вищих органів управління України, ф. 1, оп. 4, спр. 3, арк. 19-20, 30.

²⁵ Там само, ф. 4648, оп. 4, спр. 4, арк. 40.

²⁶ Білас І. Назв. праця. – С. 331.

²⁷ Львівський церковний собор. Документи і матеріали. 1946-1981. – К., 1984. – С. 97.

²⁸ Діяння Собору Греко-Католицької церкви... – С. 60.

²⁹ Уткін О.І. Львівський церковний собор 1946 р. в контексті тогочасних політичних реалій // Укр. іст. журн. – 1998. – № 5. – С. 109.

³⁰ Винниченко І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994. – С. 62.

³¹ Літопис Голгофи України. Т. 2: Репресована Церква. – Дрогобич, 1994. – С. 130; Polska-Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa. Т. 3 – Przemysl, 1996. – S. 277-288.

Юрій Киричук

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗБРОЙНОГО ПІДПІЛЛЯ ОУН-УПА В ЗАКЕРЗОННІ (1945-1947рр.)

Українське підпілля оперувало також і на українських етнічних землях, що опинились поза державними кордонами СРСР. Проте масштаби його діяльності в окремих регіонах були різними.

У травні 1945 р. вся мережа Організації Українських Націоналістів (ОУН) у Хорватії була ліквідована режимом Й.Б.Тіто. Лідери місцевих оунівців В.Войтанівський, Й.Коропей та інші були звинувачені у співробітництві з усташами і за вироком військового трибуналу розстріляні. 1 березня 1945 р. в Пряшеві утворено Українську Народну Раду Пряшівщини (УНРП). Вона виставила умови перед словацькою владою, в яких вимагала рідної школи, пропорційного представництва в органах державної адміністрації. Оскільки в легальній УНРП був задіяний найбільш активний український елемент, то діяльність бандерівського підпілля виявилась малопомітною¹.

Головне полум'я повстанського руху буяло на українських землях Польщі — так званому Закерзонні. Оунівська „партизанка“ була тісно пов'язана із проблемою виселення українців з їхніх споконвічних територій. Завдяки опорі ОУН-УПА у квітні-травні 1945 р. переселенська акція припинилась.

По закінченні війни бандерівський рух продовжував нарощувати свої позиції на Закерзонні. Ще наприкінці березня 1945 р. Головний Провід ОУН виділив Закерзоння в окремий організаційний край. Його провідником було призначено одну із найбільш яскравих особистостей у середовищі ОУН — Я.Старуха ("Стяга")². Заступником провідника Закерзонського краю став В.Галаса ("Орлан"), шефом СБ — П.Федорів ("Дальнич"), а командиром УПА — М.Онишкевич ("Орест")³. Зростає чисельність повстанських загонів. Найбільш популярними партизанськими ватажками були Я.Коцьолка ("Криляч"), П.Миколенко ("Байда"), М.Дуда ("Троменко"), Р.Грубельський ("Бродич"), В.Шишканець ("Бір")⁴. Про В.Щигельського ("Бурлаку") стрільці його сотні захоплено співали:

«Не страшна нам атака,
Як з нами є Бурлака.
Чи на бункрі, чи на шанці
Ми у бою, як у танці,
За твоєю головою
Завжди вийдемо ціло з бою»⁵.

Проте на фоні усіх цих неординарних постатей особливо вирізнявся сотник С.Стебельський ("Хрін"). Не завжди дисциплінований, ласий до жінок (хоча мав дружину і доньку), але запеклий і відчайдушний у бою. Керівництво закривало очі на всі вади "Хріна", цінуючи його військове щастя⁶.

У багатьох селах бандерівські відділи повністю контролювали ситуацію. Місцеве населення симпатизувало повстанцям. Якщо в 1944 р. лемки говорили: "Візьміть собі ваш тризуб, а мені дайте спокій", то тепер значна їх частина була прихильниками УПА⁷. Села Юрішню і Долішню Ялину польські жовніри називали "столицею України"⁸. По селах навколо Жогатина, Явірника Руського, Волі Воложської у Надсянні виник вільний партизанський край, за що польська влада охрестила село Воля Воложська "бандерівським Берліном"⁹. Проте реальна дійсність не дозволяє погодитися з гіперболізованим твердженням історика П.Мірчука, що на Закерзонні існувала незалежна Українська Повстанська Республіка. Все ж таки загальне число українських підпільників і повстанців було незначним. У найкращі часи загони УПА нараховували до 2400 стрільців, до яких слід долучити ще приблизно 1300 членів нелегальної сітки ОУН¹⁰. На співробітництво з польською комуністичною владою пішла національно безлика частина українського населення західної Лемківщини і північної Люблінщини, для якої ідеї УПА виявилися чужими. На цій території під час війни діяло підтримуване Москвою комуністичне

підпілля¹¹. Я.Старух з гіркотою писав С.Бандері: „Ми себе налаштували на довголітню важку боротьбу, але в умовах комуністичної дійсності „розраховувати на успіх неможливо“¹². Українському підпіллю вкрай були потрібні союзники, тому погляди звертаються в бік польської антикомуністичної опозиції. Поляки теж шукають контакти з оунівцями.

У цей час польська комуністична влада веде активну ліквідацію структур своїх політичних супротивників, мотивуючи це тим, що Армія Крайова (АК) відмовилась визнати ухвали Ялтинської конференції. В'язниці були заповнені аківцями. У польському суспільстві іронічно говорилося, що у тюрмі на люблінському замку сидять ті самі, які сиділи там під час німецької окупації¹³. 18 червня 1945 р. у Москві розпочався суд над 16 високопоставленими командирами АК. Одночасно західні держави відмовились визнати польський емігрантський уряд у Лондоні¹⁴. Розпочинається формування підпільної організації АК „Вольносьць і неподлеглосьць“ (ВіН). Таким чином, жорстока логіка подій штовхала колишніх ворогів в обійми.

Перші спроби порозуміння мали місце наприкінці квітня 1945 р. З українського боку переговори вели Б.Гвоздецький („Кора“, „Емір“, „Бей“, „Топір“) і Ю.Лопатинський („Калина“, „Шейк“) ¹⁵. Більш представницька зустріч відбулася 21 травня у с.Руді Ружанецькій. Тут насамперед піднімалося питання кордону. Поки його не вирішено, представники ОУН запропонували тимчасово „існуючу лінію“, тобто „лінію Керзона“. Обидві сторони визнали необхідність співпраці польського і українського підпілля, доки ще не підписаний офіційний союз. Було вирішено припинити взаємну боротьбу і не робити реквізиції продуктів та інвентаря у населення. Відразу ж встановлювався пароль і зв'язок між відділами УПА і польським підпіллям в Любачівському, Грубешівському і Холмському повітах. По розмові Ю.Лопатинського із польським представником М.Глембовським Я.Старух видав наказ оунівським боївкам, щоб вони не нападали на відділи АК. Незабаром до безпосередніх розмов і контактів між місцевими керівниками ВіН і УПА дійшло на теренах Владовського і Білокриницького повітів. Одним із ініціаторів їх був командир відділу УПА — „Крига“. Відбувались обміни кореспонденцією між УПА і ВіН у Перемишлі, Бжозові, Ряшеві. Контакти з УПА підтримували керівник розвідки в Перемишльському повіті Ю.Шумовський, керівник розвідки Ряшівського підокругу А.Слабодаш, командир Перемишльського обводу майор Антицький ¹⁶.

У червні польське підпільне керівництво звернулось до ОУН на Закарпатті з листом: „... Ми не будемо сьогодні розбиратися в тому, хто став винуватцем того, що ми опинилися у ворожих таборах... Сьогодні про це треба забути... Ми закликаємо вас об'єднати і згуртувати ваші сили з нашими для спільної боротьби“¹⁷. На середину літа порозуміння в низових структурах польського збройного підпілля і ОУН-УПА було досягнуто на Підляшші, Ряшівщині, південно-східній Люблінщині¹⁸. Ці події знайшли відображення у народній пісні:

„Нова радість стала, як УПА повстала,
Яка підлих комуністів знищила немало.
Ака помагає, бо вже добре знає,
Як антихрист лютий Сталін народи карає!“¹⁹

Однак ідилія в польсько-українських відносинах не запанувала. Контакти і домовленості на місцях не були закріплені офіційною угодою на найвищому рівні. Тому продовжували відбуватись криваві ексцеси. 6 червня загін АК підпоручика Цибульського („Сокола“) напав на українське село Верховина неподалік від м. Холм. Бойовики вбили 202 особи (жінкам рубали голови, чоловіків катували розпеченими залізними прутами)²⁰. Традиційно продовжували тероризувати українське населення банди крайньоправої тоталітаристичної організації — Народні Збройні Сили (НСЗ)²¹.

Після завершення Другої світової війни і певної міжнародної стабілізації в Європі польський уряд вирішив розпочати рішучі дії щодо виселення українців із Польщі. Сьогодні надзвичайно важко оцінити, якою мірою українсько-польська боротьба періоду війни вплинула на зростання крайніх українофобських поглядів серед польського громадянства та полонофобських ідей серед української суспільності, послужила своєрідною моральною

індульгенцією для тих політиків, що проводили переселенську кампанію українців із Закарпатського краю. Але, мабуть, слід погодитись із тим, що Москва і Варшава могли аргументувати перед Заходом акцію депортації як прояв гуманізму, бажання припинити будь-які українсько-польські міжусобиці. Хоча, безумовно, причини переселення значно глибші. Переселення із Польщі українців ліквідувало для Москви небезпеку появи для неї за межами СРСР нового українського Р'емонту. У свою чергу, виселення українців означало для польських комуністів можливість знайти місток єднання між ними та неприхильно настроєними до них широкими колами польської громадськості. Можна навіть говорити про прийняття польською компартією ідеї будівництва мононаціональної держави.

З початку польський уряд вирішив звернутися за допомогою до українських легальних структур. На організовану 24 липня 1945 р. Президією Ради Міністрів зустріч було запрошено представників українського населення з Р'яшівського, Краківського і Люблінського воєводств. Делегати, привезені до Варшави спеціальними літаками, ізольовані один від одного до моменту початку конференції, здивували уряд, формулюючи майже ідентичні програми на користь того, щоб залишитися в Польщі. Всі вони прагнули одного — принципів добровільності переселенської акції²².

Літо 1945 р. було вирішальним для формування польської національної політики стосовно українців. Польський уряд опинився перед дилемою: визнати право українського населення проживати у Польщі або виселити його повністю із застосуванням грубої сили. Що ж спричинило до прийняття другого варіанту? Різниця між комуністичними країнами, як правило, відповідає тому, наскільки комуністи добились перемоги і прийшли до влади власними силами. Тільки в трьох країнах — в СРСР, Китаї та Югославії — вони самостійно здійснили революції і розпочали „будівництво соціалізму“. Саме ці три країни і залишились незалежними комуністичними державами²³. Оскільки комуністи в Польщі були слабкі, то в 40-х роках вони, як соняшник, що повертається до сонця, орієнтувалися на той рух, який найсильніший — на радянський комунізм: себто у конкретному випадку визнали сталінську модель національної політики і примусових переселень, застосування принципу колективної відповідальності як засобу розв'язання проблеми непокірних національних груп.

22 серпня 1945 р. відбулась нарада у міністрів громадської адміністрації Польщі за участю начальника Генштабу генерала Корчиця. Було прийнято рішення оголосити українському населенню, що воно протягом 14 днів повинно виїхати, а в іншому випадку буде виселено примусовим чином²⁴. Третього вересня уряд Польської Республіки скерував на Закарпаття три піхотні дивізії для проведення насильницької депортації. Військові частини спеціально формувалися із вихідців з Галичини, Волині та Віленщини²⁵. До їх діяльності долучились місцеві польські бандитські боївки.

Виселення українців здійснювалось стахановськими методами. Населення гнали на залізничні станції, як худобу, вантажили у товарні вагони і відправляли за межі Польщі. Виселенці не отримували ніякого харчування, їх майно (навіть та частина, що вони могли взяти з собою) у багатьох випадках розграбовувалось²⁶.

Для прискорення процесу депортації широко застосовувався терор. Показовою є доля села Завадка Морохівська Сяноцького повіту. На нього нападали чотири рази. Польська солдатня вчинила страхотливі злочини. Так, селянці А.Максим вирізали м'язи вздовж лівої ноги від стопи до коліна, зламали ліву ногу вище коліна, зламали двічі праву ногу, поламали дві руки, розпороли кишечник, розбили голову; К.Томаш вирізали груди, порізали ноги, завдали 5 ударів штиком у живіт, М.Томаш вирізали ніс, язик, викололи очі; К.Іздебській перерізали горло. Село повністю спалили²⁷. У холмських селах Люблінці Нові і Старі поляки замордували 130 українців, з них чимало повісили на плотах²⁸. За час осінньої (1945 р.) акції виселення у районі Сянока зареєстровано 105 облав на українські села польських регулярних військ. Крім того, українські селяни пережили 121 бандитський напад²⁹.

Поряд із польським терором крокувала хитра радянська пропаганда. У Сяноцькому повіті від СРСР переселенням керував М. Копцов. Після нападу поляків він приїжджав у

село і описував скривдженим мешканцям “спокійне життя” у Радянському Союзі. Мета громи на польські банди, а одного побитого селянина поцілував привселюдно³⁰.

Польські урядові чинники намагались використати авторитет церкви. Влада вважала, що всі українські священники повинні виїхати з Польщі разом з парафією. Якщо священники залишалися, то їх вважали серйозною перешкодою для добровільності переселенської акції в УРСР. 21 вересня 1945 р. польські органи державної безпеки заарештували перемишльського єпископа Й. Коциловського і передали радянським властям. Однак 24 січня 1946 р. його звільнили з-під варти і дозволили повернутись до Перемишля³¹. Офіційна Варшава сподівалась, що Й. Коциловський виїде добровільно і покаже приклад, але цього не сталося³².

На Великдень 1946 р. у Закерзонні польські священнослужителі при підтримці війська забрали з українських церков ризи, ікони, інші церковні речі, а церкви обернули в крамниці³³. 25 червня 1946 р. вдруге заарештували Й. Коциловського. Коли працівники державної безпеки прийшли за ним, то Й. Коциловський у єпископській митрі сів на престол і не рухався з місця. Його стягнули з престолу, посадили у вантажівку і повезли до в'язниці³⁴. Під час депортації в 1945-1946 рр. було вбито близько 30 греко-католицьких і православних священників. До УРСР вислано майже 300 священнослужителів. Багато хто із священників отримав від 4 до 10 років тюрми³⁵. Вже з червня 1946 р. у Польщі перестали визнавати греко-католицький обряд як офіційний та законно існуючий³⁶.

Антиукраїнській репресивній політиці Польщі сприяла сусідня Чехословаччина. Чеські власті оголосили, що українське населення може втікати на їх територію. На чехословацькій землі хлинув потік втікачів. Чехи їх затримали, а потім видали полякам³⁷.

Бандерівське підпілля чинило відчайдушний опір “деукраїнізації” Закерзоння. Значне місце відводилось агітаційно-пропагандистській роботі. У лютому 1946 р. з'явилися відозви ОУН “До українського населення за лінією Керзона” і “Брати переселенці, сини Холмщини, Грубешівщини, Засяння і Лемківщини” із закликом чинити опір депортації³⁸. Повстанці захопили в полон референта уповноваженого по переселенню Грубешівського повіту П. Кашука. Вони возили його по селах і примусили агітувати серед населення, підкреслюючи, що евакуація повинна проводитись тільки на добровільних засадах³⁹. У січні 1946 р. підпільники твердили, що СРСР буде воювати з США, дипломатичні відносини уже розірвані, тому українці повинні відмовлятися виїжджати на Україну⁴⁰. У березні повстанці ширили чутки, що Туреччина скоро оголосить війну Сталіну, а в Польщу пройде армія Андерса і розпочнеться війна проти СРСР⁴¹.

Бандерівські агітатори намагались розповсюдити свої ідеї серед офіцерів і солдатів польської армії⁴². Пропаганда велась на таких напрямках: 1. Більшовицькі імперіалісти готують польському народові таке ж саме поневолення, як і українському. 2. Щоб забезпечити успіх своєї боротьби, польський народ мусить відмовитись від штучно прищеплюваного йому імперіалізму та стати на шлях співпраці з іншими народами, зокрема з сусіднім українським народом. 3. Польський народ мусить викинути всі половинчасті парламентарні методи боротьби, які непридатні у боротьбі з більшовизмом, і обрати революційний шлях боротьби⁴³.

Українські лідери намагались повідомити світову громадськість про дійсний стан речей в Закерзонні. 10 вересня 1945 р. єпископ Й. Коциловський вислав двох емісарів до американського і англійського посольств, прохаючи про допомогу. Одним з них був М. Вахнюк, депутат польського сейму в 1920-1925 роках⁴⁴. У жовтні 1945 р. підпілля опублікувало “До цілого культурного світу. Відкритий лист українців з-поза лінії Керзона”⁴⁵. В 1946 р. провід ОУН передав до посольств кількох західних країн у Варшаві, в тому числі й до амбасад США, два документи — “Нові Лідіце” (про знищення польським військом с. Завадка Морохівська) і “Примусове виселення їх ексцеленції єпископа Йосафата Коциловського і українського католицького кліру Перемишля”⁴⁶. Реакція західних дипломатів виявилась незадовільною.

Головним аргументом у боротьбі ОУН-УПА проти переселення була зброя. Повстанці нападали на місця пересилки, залізничні станції, псували залізницю і шляхи, розганяли

переселенські комісії, вступали у бої з польськими карателями. Третього жовтня 1945 р. відділ УПА провів відплатну акцію на чотири польські села: Діяльчову, Бартківку, Лончки, Сільницю, а також Павлокому, яка після вимордування АК українців (з березня 1945 р.) заселено поляками⁴⁷. 22 жовтня українські партизани після півгодинного бою взяли м. Бірча. Вбито 150 поляків, спалено 40 будівель (у тому числі казарми). В той же день відбувся успішний напад оунівців на польський адміністративний центр у м. Кузьмині⁴⁸. 22 листопада повстанчий відділ напав на село Лохнув Любачівського повіту Ряшівського воєводства. Спалено 112 будинків, польський гарнізон розбігся⁴⁹. 30 листопада загін “Бурлаки” знову атакував м. Бірчу⁵⁰. Третій штурм цього міста відбувся 7 січня 1946 р. Під час нього загинув відомий повстанський командир М. Гальо (“Коник”)⁵¹. 9 березня, о третій годині ночі оунівський відділ здійснив напад на великий пункт пересилки — станцію Любиче-Крулівську⁵². Тоді ж, у березні, УПА провела ряд показових езекуцій. Так, було розстріляно 60 солдатів Війська Польського у відповідь на спалення поляками Завадки Морохівської⁵³. Після цього паніка часто огортала лави польських карателів. 26 березня оунівці атакували с. Луаків Сяноцького повіту. Польські жовніри втекли у Словаччину, де їх роззброїли, а потім відпустили. Поляки говорили словакам: “Ім, себто бандерівцям, ніяка сила не встоїться”⁵⁴. На Великдень сотня “Хріна” ліквідувала повністю польську міліцію і військову частину в м. Вовковія.⁵⁵ 3 травня оунівці знищили в районі Кристинополя три залізничні мости⁵⁶. 10 липня на знак помсти повстанці спалили польське село Лішава Долішня⁵⁷. Одночасно партизани спалювали українські села, мешканців яких вислано до УРСР, щоб не допустити поселення туди поляків⁵⁸.

У квітні 1946 р. кілька відділів УПА здійснили із Закерзоння пропагандистський рейд у Чехословаччину. Вони мали із собою лист В. Галаси (“Орлана”) до президента ЧСР Е. Бенеша, в якому вивислювались мета і завдання українського національно-визвольного руху. Лист було передано Е. Бенешу⁵⁹.

Необхідно відмітити, що мельниківські структури, які тоді ще діяли в Закерзонні, вели між селянами агітацію, щоб вони не слухалися бандерівців, бо за кожного вбитого поляка загине кілька десятків українців⁶⁰.

Українське підпілля координувало свої окремі дії з польськими противниками комунізму. 27 жовтня 1945 р. відбулася зустріч українців і поляків у східній частині повіту Біла Підліска в колонії Грошівка. Обговорювались питання, що торкалися конкретної співпраці, харчування, квартирування, боротьби з інформаторами і шпигунами польських органів державної безпеки, бандитизмом, обміну даними розвідки і пропагандистськими матеріалами, надання українській стороні допомоги в забезпеченні медикаментами. Відбувався обмін пресою. З українського боку в зустрічі взяли участь командири УПА “Крига” і “Тригор”; з польської сторони — майор Я. Шатинський-Шатовський (“Дзірит”) — інспектор району №3 ВіН, майор В. Вавчак (“Жук”) — керівник розвідки і контррозвідки району №3 ВіН, Вишовський (“Зенон”) — керівник обводу ВіН Біла Підліска.

В 1946 р. співпраця продовжувалась. 1 квітня мала місце зустріч в колонії Сягринь Грубешівського повіту. Українську сторону репрезентував Т. Герасим'юк (“Равич”, “Дунайський”), польську — капітан С. Ксьонжик (“Вирва”) — керівник Замойського інспекторату ВіН. Було обговорено питання спільної боротьби у Грубешівському, Томашівсько-Любельському і Замойському повітах.

Важливе місце у зміцненні стосунків між українським і польським підпіллям відіграла конференція, що відбулась 18 травня 1946 р. у фільварку Ментке Грубешівського повіту. На цій нараді вирішувались, в основному, політично-військові проблеми. Зі сторони ОУН-УПА в конференції взяли участь Т. Герасим'юк (“Равич”, “Дунайський”), Т. Тарасюк (“Явір”, “Певний”); з польського боку — капітан С. Ксьонжик (“Вирва”), капітан Я. Домбовський (“Азія”) та ще двоє осіб. Розглядались такі питання: політична ситуація у світі, ідея фронту поневолених народів і українсько-польська співпраця, військові справи, господарські проблеми. Конференція вирішила, що відділи УПА можуть воювати і квартирувати на теренах, опанованих польським підпіллям, але попередньо узгодивши це з місцевим підпіллям. Вирішено також, що на теренах, де перебу-

вають українські загоны, не повинні діяти відділи ВiН, хiба що коли б вони оперували спiльно з УПА. Прийнято було рiшення про об'єднану вiйськову акцiю в м. Грубешiв i залiзничнiй станцiї Вербковичi. ВiН зобов'язувалась забезпечувати потреби УПА всiм необхідним. Домовлено, що поранених та хворих членiв УПА можна буде переховувати на територiях, де діяло польське пiдпiлля, а також отримувати там санiтарну допомогу. Рiшення конференцiї активiзували спiльнi українсько-польськi дiї.

Вже 27 травня в Теренбiнському лiсi відбулася нарада керiвникiв вiддiлiв УПА i ВiН щодо спiльного нападу на м. Грубешiв⁶¹. Наступного дня при спiвпрацi вiддiлiв УПА i ВiН вiйськову акцiю на м. Грубешiв було здiйснено, в результатi чого розгромлено всi адмiнiстративнi установи, звiльнено полiтичних в'язнiв⁶².

Про певну нормалiзацiю польсько-українських взаємин свiдчили також iншi моменти, яких не можна було собі уявити в недалекому минулому. В Любачiвському повіті, наприклад, вiддiл УПА заклучив угоду iз загоном НСЗ⁶³.

Польськi державнi чинники прекрасно розумiли, що єдиною перепорою на шляху виселення українцiв є ОУН-УПА. Тому урядовi вiйська проводять проти повстанцiв широкомасштабнi бойовi операцiї. Використовуються лiтаки i танки⁶⁴.

Каральнi органи взяли на озброєння весь арсенал методiв i прийомiв своїх бiльш досвiдчених колег iз МВС-МДБ. Починають творитися лжебойки УПА⁶⁵. У середовище пiдпiлля проникає провокацiя. На польську держбезпеку почали працювати господарчий референт ОУН Закерзонського краю Я. Гамiвка ("Вишинський") i командир одного з вiддiлiв УПА Ю. Левочко ("Юрченко")⁶⁶. Весною i влiтку 1946 р. на Лемкiвщинi виникла епiдемія висипного тифу. Агенти держбезпеки розсипали тифознi вошi по тих селах, куди найчастiше заходили загоны УПА. Але, на вiдмiну від Радянської України, результати акцiї виявились незначними. Її довелось припинити у зв'язку з протестами польського населення, яке боялось, що пошесть пошириться на нього⁶⁷.

Середньовiчна жорстокiсть була невидiмною рисою польських вiйськ, що оперували проти УПА. За вказiвкою командування карателi повиннi були за 1-5 вбитих солдатiв розстрiляти 50-70 чоловик або повнiстю стерти з лица землi село⁶⁸. З полонених повстанцiв жовнiри iнколи живцем здирали шкiру⁶⁹. Зустрiчалися випадки, коли упiвцiв палили живцем в українських селах⁷⁰. Зафiксовано високi зразки героїзму i самопожертви закерзонських партизанiв. Очевидцi розповiдають про смерть полоненого стрiльця "Думки" (справжнє прiзвище невідоме — на К.): "Поляки його почали катувати. Він ні словом не відзивався до полякiв. Поляки думали, що він занiмiв, казали написати на карточцi своє прiзвище. Він написав: "Хай живе Україна". Його знову почали сильно катувати. Він далi нічого не говорить, а коли подали карточку i оливоць, він нарисував тризуб. Пiсля цього його замучили"⁷¹. Засуджений до смертi повстанець Щур писав матерi iз тюрми в Сяноцi: "Мамо, не журiться, що маєте сина, який не зрадив свого народу, не клонив голови о помилування. Раз родився — раз вмерти треба"⁷².

Оунiвцi платили полякам за їх жорстокiсть тiєю ж монетою. Принцип був такий: око за око, зуб за зуб. У с. Команьчi на Ряшiвщинi повстанцi лiнчували 67 полонених жовнiрiв⁷³.

Зрозумiло, що невеликi сили ОУН-УПА не могли зупинити процес депортацiї. Як це не парадоксально звучить, але збройний опiр повстанцiв був вигiдним моментом для польського уряду з точки зору його справжнiх завдань у нацiональнiй полiтицi. Адже він обгрунтовував вiдмову від полiтичних форм i методiв врегулювання проблеми i головним чином виправдовував полiцейсько-репресивнi дiї.

Вiд вересня 1945 р. до липня 1946 р., тобто до закiнчення термiну домовленостi про обмiн населення, переселено 482 661 осiб. У Польцi залишилась невелика українська меншiсть⁷⁴.

Пiсля завершення депортацiї польськi каральнi органи дещо змiнили свою тактику. Тепер вони не тероризували залишки населення, намагались агiтувати його, твердячи, що їх головна мета — це боротьба з УПА i оунiвським пiдпiллям⁷⁵. Тому всi зусилля

повстанцiв були скерованi на здобуття продовольства. Трапляються випадки знищення українських сiмей за спiвпрацю з польською держбезпекою, чого не було ранiше⁷⁶.

До нових радикальних дiй польськi комунiсти приступили на початку 1947 р. 19 сiчня відбулись вибори до сейму. Вони проходили в атмосферi небаченої фальсификацiї, завдяки якiй комунiсти перемогли. У Польцi жартували: "Що це є виборча урна? Єст то така шкатулка, же входзi Мiколайчек — виходзi Гомулка"⁷⁷. Потрiбно було примусити польське суспiльство якнайшвидше забути про вибори. Цьому прекрасно послугувала iдея про небезпеку зi сторони ОУН-УПА. Крім того, одночасно можна було остаточно розв'язати до фiнального кiнця українську проблему в Польцi.

Проте уряд СРСР вiдмовився приймати на свою територiю нових переселенцiв⁷⁸. Можливо, Сталiн як прагматичний полiтик планував у майбутньому використати українцiв у Польцi для певної мети.

Тодi Варшава вiршила невелику українську меншiсть, яка ще залишилась у Польцi, знищити в географiчно-територiальному i нацiонально-етнiчному виглядi шляхом примусового виселення у захiднi землi Польцi. Причому там заборонити українцям компактне проживання й розпорозити окремими родинами серед польського населення. Вибiр даної концепцiї не мав нічого спiльного з офiцiйною версiєю про реальну загрозу польськiй державностi зi сторони українського пiдпiлля. Навпаки, радикалiзацiя польськiй шовiнiстичної нацiональної полiтики відбувалась на загальному фонi згасання активностi українських пiдпiльникiв. Однак це найменше хвилювало комунiстичний уряд. Про його iстиннi намирi показово свiдчить амнiстiя від 22 лютого, яка поширювалась на все антикомунiстичне пiдпiлля, крiм ОУН-УПА⁷⁹.

Комунiстичному режиму вдало зiграв на руку ще один момент. Внаслiдок засiдки, влаштованої загоном "Хрiна", загинув вiце-мiнiстр оборони Польцi генерал К. Сверчевський. Його смерть виконала роль приводу, а не причини. Таке собі мiкроскопiчне "сараєвське вбивство".

Вiстка про смерть К. Сверчевського наелектризувала всю Польщу. Комунiсти завели велику жалобу, наказали вiдправляти богослужiння в церквах усiх вiровизнань, а на вулицях польських мiст відбувались протестацiйнi мiтинги з прокльонами на адресу УПА. Все Вiйсько Польцi на чолi з маршалом Роля-Жимерським заприсяглося помститися за смерть свого генерала. 1 квітня 1947 р. лiдер польських комунiстiв В. Гомулка, промовляючи на похоронi К. Сверчевського, заявив, що генерал загинув від "кулi гiтлерiвських ландскнехтiв з УПА, до яких з презирством i ненавистю ставляться як польськiй, так i українськiй народи... Вiдомстимо за твою смерть! Вигубимо за твою смерть! Вигубимо й знищимо до останнього всiх фашистських недобиткiв, де б вони не залишились"⁸⁰. Антиукраїнськiй тон польськiй преси набрав потворних розмiрiв. Типовою була стаття майора М. Завадського "Привiт воякам, якi борються з бандами УПА": "Хай знають вороги Польцi, хай знає УПА, що означає блиск багнети й град куль польського воiна, який став на захист скривдженого народу"⁸¹.

Операцiя з остаточної депортацiї українцiв дiстала умовну назву "Вiсла"⁸². До її проведення були залученi значнi вiйськовi сили — 3-я, 6-а, 7-ма, 8-ма, 9-та дивiзiї пiхоти (разом 15 полкiв), дивiзiя корпусу внутрiшньої безпеки (КВБ), полк саперiв, транспортний полк, 12-й полк пiхоти, спеціальний вiддiл мiлицiї, кiлька авiацiйних пiдроздiлiв, чотири бронепoїзди. Разом — бiльше 20 тис. воякiв, не враховуючи вiддiлiв місцевої мiлицiї, безпеки i прикордонникiв. Загальне керiвництво здiйснював генерал С. Моссор.

Акцiя "Вiсла" здiйснювалась при допомозi Чехословаччини та Радянського Союзу. Чехи виставили спеціальну оперативну групу "Теплице", в якiй числилось 13602 воякiв i 17 лiтакiв. Крім того, вони надали полякам транспорт, щоб їх частини швидко пересувалися з мiсця на мiсце⁸³. Радянське командування перекинуло з Львiвської областi одну танкову дивiзiю, спеціальнi протипартизанськi загоны i заблокувало прикордонними вiйськами українсько-польськiй кордон.

Операцiя "Вiсла" розпочалась 28 квітня 1947 р. о 4-й годинi ночi⁸⁴. Українськi землi були вiдрiзанi від польськiй територiї смугою мiлицейських кордонiв. Польськi вiйська

почали повне виселення звідси всього не лише українського, але й польського населення. Поляків виселяли тому, що інколи вони сприяли українським повстанцям. Ветеран УПА Д. Бесараб, який кілька років партизанів на Лемківщині, пригадував, як польські селяни з місцевим ксьондзом допомагали їм провіантом, ганьбили вояків Війська Польського за те, що вони мають державу, а все ж є розбійниками⁸⁵.

Через деякий час Закерзоння перетворилось у безлюдну пустелю: 160 тис. українців цього регіону були брутально депортовані на захід Польщі⁸⁶. 23 квітня політбюро ЦК ППР для остраху непокірних прийняло рішення створити концтабір у Явожно⁸⁷. У ньому було ув'язнено 3870 осіб, між ними 700 жінок, кільканадцять дітей та 27 греко-католицьких і православних священників. В'язнів піддавали витонченим знущанням, які повинні були вбити у них почуття людської гідності. Так, перед бараками наглядачі посадили тютюн, щоб мучити курців, бо всі листки були пораховані і охоронці тільки чекали, щоб хтось із курців потягнувся за тютюном⁸⁸. Одного греко-католицького священника примусили служити похорон над мертвим котом, замість хреста у руки втиснули мітлу⁸⁹. За час функціонування концтабору (травень 1947 р. — січень 1949 р.) загинуло понад 160 в'язнів⁹⁰.

Після депортації каральні війська розпочали прочісування лісів. Відділи УПА чинили мужній опір ворогу. Оперативна група "Вісла" впродовж трьох місяців (з квітня по липень) провела 357 бойових акцій. Було ліквідовано 1509 повстанців, знищено 1178 кришок і бункерів⁹¹. 12 червня загинув у бою відомий партизанський командир Я. Коцьолка ("Кричал")⁹². З боку українських патріотів мали місце випадки безприкладного героїзму. Так, польським жовнірам вдалося виявити таємний госпіталь УПА біля гори Хрещата. На пропозицію здатися чотири лікарі постріляли насамперед медичних сестер, опісля 22 поранених і врешті самі вчинили самогубство⁹³.

Каральні загони діяли надзвичайно жорстоко. Польським жовнірам платили за вбитих бандерівців 2000 злотих, за взятих живцем із зброєю — 5000 злотих⁹⁴. Озвірілі жовніри часто закопували полонених упівців живими у землю⁹⁵. Крім того, тільки на Лемківщині було знищено понад 100 українських церков⁹⁶.

Для розправи над українськими повстанцями був створений військовий суд оперативної групи "Вісла", який очолив майор М. Маліновський. Судові процеси мали показовий характер, їм надавали особливого оформлення і розголосу. На території Сянока і Ряшева вивішували оголошення з прізвищами засуджених до смертної кари і страчених членів українського підпілля. З особливою ненавистю ставились до полонених стрільців із загону "Хріна". Весь суд зводився до: "nazwisko i na sznurek"⁹⁷. Загалом до смертної кари було засуджено 372 особи. Лише один смертник — Д. Ківер — звернувся із проханням про помилування⁹⁸.

Становище УПА було надзвичайно важким, не лише з причини величезного насичення краю ворожими військами, але й з погляду на повне обезлюднення території (дичавіли навіть коти, що перетворювалися в новий вид місцевих хижаків), чим надзвичайно ускладнювалась продовольча проблема в ситуації, коли відділи УПА перебували у безупинних маршах⁹⁹.

Вивезення українського населення позбавило збройну боротьбу УПА на цих теренах основної мети, зробило її тут безперспективною¹⁰⁰. Тому Р. Шухевич вирішив припинити збройну боротьбу на Закерзонні. Окремі загони отримують завдання прорватися на Захід, решта — перейти на територію СРСР¹⁰¹.

Через радянсько-польський кордон із боєм вдалось прорватися у Дрогобицьку область загону "Хріна". Не пощастило відділам "Біра" і "Стаха". Вони були розгромлені, а з їх особового складу залишилися живими незначна кількість стрільців¹⁰².

У рейд на Захід вирушило 750 стрільців. Вони повинні були подолати величезну відстань - перейти через Чехословаччину, радянську окупаційну зону Австрії і вийти до Баварії. Під час маршу приходилось вступати у бої з чеськими військами. 61 вояк УПА загинув, 289 потрапили у полон, у тому числі В. Щигельський ("Бурлака") і Р. Грубельський ("Бродич"), дехто зник безвісти. Першим до Баварії прийшов відділ під командуван-

ням М. Дуди ("Троменка"). Останні учасники рейду з'явилися в американській зоні аж у травні 1948 р. Всього на Захід дістались 360 повстанців¹⁰³.

Восени 1947 р. польські органи державної безпеки завдали потужного удару по керівних структурах українського підпілля в Польщі. 16 вересня внаслідок газової атаки непритомними були схоплені у своєму бункері керівник СБ Закерзонського краю П. Федорів ("Дальнич") і його зв'язкова О. Лебедович-Кліш ("Звенислава"). П. Федорів тримали під вартою у Мокотівській в'язниці у Варшаві і розстріляли 11 квітня 1950 р.¹⁰⁴ 17 вересня карателі виявили бункер провідника ОУН Закерзоння Я. Старуха ("Стяга"). Переговори з повстанцями вів сам міністр внутрішніх справ Польщі Рачкевич. Бандерівці відмовились здатися. Я. Старух випив отруту, покінчили життя самогубством його секретар Ігор, охоронці "Чорноморець", "Яремко", "Донський". Декого, завдяки застосуванню газових гранат, захопили живими¹⁰⁵. Після загибелі Я. Старуха провід над оунівським підпіллям у Польщі перебрав М.Онишкевич ("Орест").

Трагічно склалась доля тих повстанців, які під час прориву на Захід, потрапили у чеський полон. Вони перебували у в'язниці м. Кошіце. Спочатку умови ув'язнення були м'якими. До них приходив генерал Л. Свобода, разом з ними пив пиво і співав пісні. Генерал запевняв В. Щигельського ("Бурлаку"), що не видасть повстанців ні полякам, ні більшовикам. Потім ситуація докорінно змінилась. У лютому 1948 р. владу в країні взяли комуністи. Розуміючи, чим це загрожує, В. Щигельський і кілька арештантів утекли з тюрми. Але їх швидко спіймали. У травні 1948 р. вояків УПА чехи видали Польщі¹⁰⁶. Майже усі вони були засуджені до смертної кари. Українські патріоти вмирили мужньо, всіляко демонструючи презирство до смерті. У Грубешові влада вирішила кількох повстанців розстріляти публічно. Їх вели на страту, а вони співали: "Хлопці ідемо, вмирати будемо за Україну, за її права"¹⁰⁷. Стрільць УПА Л. Оліяр ("Дідо") був засуджений до тюремного ув'язнення, а його син Франко — до смертної кари. "Дідо" зголосився піти на смерть замість сина, але суд його прохання відкинув¹⁰⁸.

Поруч із рядовими пішли з життя провідники. 13 вересня 1948 р. у Ряшеві було розстріляно знаменитого повстанського капелана В. Шевчука ("Кадила")¹⁰⁹. 14 січня 1949 р. там же страчено Р. Грубельського ("Бродича")¹¹⁰. Зламався лише один В. Щигельський ("Бурлака"). Засуджений до смертної кари, він написав прохання про помилування на ім'я президента Польщі Б. Берута. Це не допомогло. 7 квітня 1949 р. В. Щигельського розстріляли у ряшівській в'язниці¹¹¹.

Очевидно, що збройна боротьба УПА в Закерзонському краї в 1945-1947 рр., в конкретних умовах перемоги Радянського Союзу і зміцнення його міжнародних позицій, не мала шансів на успіх, на те, щоб відстояти національні права українців. Надія на нову війну західних держав проти комунізму звичайно ж була нічим іншим, як мрією-ілюзією.

1. Історія української еміграції. - К., 1997. - С.341.

2. Архів Управління Служби Безпеки України у Львівській області, крим. справа П-29767, с.211.

3. Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943-49. Довідник. - Нью-Йорк, 1994. - С.72, С.107; Повстанські могили. Пропамятна книга впадших на полі слави вояків Української Повстанської Армії Захід-Сян. - Т. І. - Варшава; Торонто, 1995. - С.311.

4. Літопис УПА. - Т.14. - Торонто, 1987. - С.27, 39; Содоль П. Українська Повстанська Армія. 1943-49. Довідник. - С.80; Повстанські могили. - Т.І. - С.89, 301.

5. Цитую за: Грицько-Цяпка. Прить ліс. - Лондон, 1975. - С.227.

6. Літопис УПА. - Т.28. - Торонто, 1995. - С.107, 167.

7. Дяків-Гурновий О. Ідея і чин. - Нью-Йорк; Торонто, 1968. - С.70.

8. Плечень О. Дев'ять років у бункері. - Без місця видання, 1987. - С.51.

9. Борець Ю. Шляхами лицарів ідеї і чину. - Львів, 1996. - С.113; Закерзоння. Спомини вояків УПА. - Т.П. - Варшава, 1996. - С.153.

10. Киричук Ю. Ставлення ОУН-УПА до депортації українського і польського населення в 1944-1947 рр. // Республіканець. - 1993. - № 4. - С.25.

11. Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. - Львів, 1992. - С.192.

12. Державний архів Львівської області (далі - ДАЛО), ф.3, оп.2, спр.446, арк.110.

13. Цитую за: Літопис УПА. - Т.16. - Торонто, 1987. - С.86.

14. Носкова А.Ф. Введение // НКВД и польское подполье. 1944-1945. - Москва, 1994. - С.22-23.
15. Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. - С.227; Сокольський О. Дивізія "Галичина" та Українська Повстанська Армія // Сурмач. - 1995. - № 1-4. - С.13; Вісті комбатанта. - 1983. - № 1. - С.67-68.
16. Киричук Ю., Зінкевич Р. Взаємовідносини між ОУН-УПА і Армією Крайовою на Закарпатті у 1945-1947 рр. // Республіканець. - 1995. - № 1-2. - С.60.
17. Цитую за: Андрусак М. Драма переселення і її висліди // Ярославщина і Засяння. 1031-1947. Исторично-популярний збірник. - Нью-Йорк; Торонто, 1986. - С.662.
18. Пограничные войска СССР. Май 1945-1950. - Москва, 1975. - С.260; Motyka G., Wpuk R. Pany i rezulty. - Warszawa, 1997. - S.102-103, 121, 132-133.
19. Цитую за: Дем'ян Г. Двадцять п'ять повстанських пісень // Україна в минулому. - Випуск III. - Київ; Львів, 1993. - С.12.
20. НКВД и польское подполье. 1944-1945. (По "Особым папкам" И.В.Сталина). - Москва, 1994. - С.197.
21. Літопис УПА. - Т. 14. - С.69.
22. Киричук Ю. Ставлення ОУН-УПА до депортації українського і польського населення в 1944-1947 рр. // Республіканець. - 1993. - № 4. - С.25.
23. Джилас М. Новый класс. Анализ коммунистической системы. - Нью-Йорк, 1958. - С.205.
24. Буцко О.В. К истории украинско-польского переселения. 1944-1946 гг. // Україна у другій світовій війні. - К., 1995. - С.244.
25. Грицак П. Вежі і кулемети. - Мюнхен, 1964. - С.148; Киричук Ю. Ставлення ОУН-УПА до депортації українського і польського населення в 1944-1947 рр. // Республіканець. - 1993. - № 4. - С.25.
26. ДАЛО, ф.3, оп.8, спр.42, арк.1.
27. У боротьбі за волю - під бойовими прапорами УПА. - Авсбург, 1949. - С.139-143.
28. Макар В. Бойові друзі. Спомини. - Т.1. - Торонто, 1980. - С.299.
29. Бескид Ю. На згарищах Закарпаття. - Торонто, без року видання. - С.126.
30. Там само. - С.115.
31. Місило С. Греко-католицька церква у Польщі (1944-1947) // Варшавські українознавчі записки. Зошит 1. - Варшава, 1989. - С.210.
32. Андрусак М. Драма переселення і її висліди // Ярославщина і Засяння. - С.664.
33. В рядах УПА. - Нью-Йорк, 1957. - С.95.
34. Літопис УПА. - Т.28. - С.114.
35. Дрозд Р. Акція "Вісла" - метод вирішення української проблеми у Польщі // Депортації українців та поляків: кінець 1939 - початок 50-х років. - Львів, 1998. - С.20.
36. Омельчук М. Ліквідація греко-католицької церкви у Польщі // Берестейська унія (1596-1996). - Львів, 1996. - С.127.
37. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф.3838, оп.1, спр.95-а, арк.36.
38. Депортації. Західні землі України кінця 30-х - початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. - Т.2. - Львів, 1998. - С.54-58.
39. Там само. - С.86.
40. Там само. - С.9.
41. Там само. - С.74.
42. Визвольна політика. - 1949. - Ч.20. - С.37.
43. Materiały i dokumenty Wojskowego instytutu Historycznego (M i D WIH), sygn. III /122/1, k. 51.
44. Потічний П. Акція "Вісла". Переселення українців в Польщі у 1947 році // Вісті комбатанта. - 1988. - №1. - С.30.
45. Літопис УПА. - Т.9. - Торонто, 1983. - С.132.
46. Там само. - Т.17. - Торонто, 1988. - С.7.
47. Повстанські могили. - Т.І. - С.54.
48. Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943-49. Довідник другий. - Нью-Йорк, 1995. - С.169.
49. НКВД и польское подполье. 1944-1945. (По "Особым папкам" И.В.Сталина). - С.244.
50. У боротьбі за волю - під бойовими прапорами УПА. - С.120.
51. Повстанські могили. - Т.І. - С.68.
52. Державний архів Тернопільської області (далі - ДАТО), ф.1833, оп.5, спр.48, арк.2.
53. Motyka G., Wpuk R. Pany i rezulty. - Warszawa, 1997. - S.102-103, 121, 132-133.
54. Депортації. Західні землі України кінця 30-х - початку 50-х рр. - Т.2. - С.80.
55. Грицько-Цяпка. Гривить ліс. - С.176.
56. Centralne Archiwum Wojskowe (далі - САВ), IV. 501. 1/A, sygn.662, k.289-290.
57. У боротьбі за волю - під бойовими прапорами УПА. - С.153.
58. Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. - С.73.
59. Літопис УПА. - Т.28. - С.106.
60. Грицько-Цяпка. Гривить ліс. - С.64.
61. Киричук Ю., Зінкевич Р. Взаємовідносини між ОУН-УПА і Армією Крайовою на Закарпатті у 1945-1947 рр. // Республіканець. - 1995. - №1-2. - С.60-61.
62. Дяків-Гурновий О. Ідея і чин. - С.126.

63. Валихновский Т. У истоков борьбы с реакционным подпольем в Польше. 1944-1948. - К., 1984. - С.175.
64. Грицак П. Вежі і кулемети. - С.148
65. Визвольна політика. - 1947. - Ч.1-2. - С.35.
66. Закарпаття. Спомини вояків УПА. Т. II. - С.45; Літопис УПА. Т. 28. - С.151-152.
67. Літопис УПА. - Т.23. Торонто, 1992. - С.165.
68. Депортації. Т.2. - С.76.
69. Гвін України. - 1960. - 21 травня. - С.8.
70. Повстанські могили. - Т. I. - С.261.
71. Цитую за: Літопис УПА. - Т.18. - Торонто, 1990. - С.256.
72. Цитую за: Літопис УПА. - Т.16. - С.549.
73. Ми і світ. - 1956. - Ч.30. - С.8.
74. Киричук Ю. Ставлення ОУН-УПА до депортації українського і польського населення в 1944-1947 рр. // Республіканець. - 1993. - №4. - С.25.
75. Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji (далі - САМСВІА), zesp. UPA, XI, 17, k.39.
76. САВ, IV. 501. 1/A, sygn.616, k.887-881.
77. Цитую за: Літопис УПА. - Т.16. - С.509.
78. Депортації. - Т.2. - С.205.
79. Макарчук С.А. Згуба Лемківщини як злочин проти українського народу і польської держави // Республіканець. - 1995. - №1-2. - С.27.
80. Цитую за: Gomułka W. Z kart naszej historii. - Warszawa, 1970. - S.192-193.
81. Цитую за: Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. - С.62.
82. Krop A. Łemkowie. - Nowy Sącz, 1990. - S.20.
83. Борець Ю. Шляхами лицарів ідеї і чину. - С.120; Грицько-Цяпка. Гривить ліс. - С.319.
84. Літопис УПА. - Т.22. - Торонто, 1992. - С.22.
85. Киричук Ю. Ставлення ОУН-УПА до депортації українського і польського населення в 1944-1947 рр. // Республіканець. - 1993. - № 4. - С.25.
86. Депортації. - Т.2. - С.430.
87. Там само. - С.225.
88. За Вільну Україну. - 1992. - 26 травня. - С.2.
89. Войтович-Пецушок Б. Явочно в спогадах українців // Зустрічі. - 1991. - № 2. - С. 214.
90. Повстанські могили. - Т. I. - С.405.
91. Матла О. Историчні нотатки. - Торонто, 1985. - С.122.
92. Літопис УПА. - Т. 14. - Торонто, 1987. - С.57.
93. Шлях перемоги. - 1963. - 7 січня. - С.7.
94. Депортації. - Т.2. - С.259.
95. Повстанські могили. - Т.І. - С.350.
96. Несук М., Репринцев В., Камінський Е. Україна у зарубіжних доктринах та стратегіях ХХ століття // Політична думка. - 1995. - № 2-3. - С.60.
97. Цитую за: Закарпаття. - Т.І. - Варшава, 1994. - С.35.
98. Літопис УПА. - Т.22. - Торонто, 1992. - С.22, 26..
99. Ми і світ. - 1958. - Ч.52. - С.6.
100. САВ, IV. 501. 1/A, sygn.630, k.1090.
101. Киричук Ю. Ставлення ОУН-УПА до депортації українського і польського населення в 1944-1947 рр. // Республіканець. - 1993. - № 4. - С.26.
102. Тис-Крохмалюк Ю. Не забуваймо про наших побратимів // Вісті комбатанта. - 1975. - № 5. - С.18-19; Содоль П. Українська Повстанська Армія. 1943-49. Довідник. - С.124.
103. Літопис УПА.-Т. 13. - Торонто, 1986.- С.189; Мар. У 25-річчя великого рейду УПА до країн Західної Європи // Вісті комбатанта. - 1972. - № 5,6. - С.13; Чередниченко В. Націоналізм проти нації. - К., 1970. - С.167; Дмитрик І. У лісах Лемківщини. - Мюнхен, 1982. - С.302; Повстанські могили. - Т.І. - С.9.
104. Літопис УПА. - Т.16. - С.66; Т.23. - С.276; Борис М. Мої спомини про акції УПА на Засянні // Ярославщина і Засяння. - С.641.
105. Борець Ю. Шляхами лицарів ідеї і чину. - С.70; Борець-Чумак Ю. Рейд без зброї. УПА на Заході. - Лондон, 1982. - С.153; Валихновский Т. У истоков борьбы с реакционным подпольем в Польше. 1944-1948. - С.256; Шлях перемоги. - 1997. - 25 вересня. - С.6.
106. Войтович-Пецушок Б. Явочно в спогадах українців // Зустрічі. - 1991. - № 2. - С. 212; Літопис УПА. - Т.19. - Торонто, 1986. - С.157-159; Закарпаття. - Т.ІІІ. - Варшава, 1997. - С.281.
107. Літопис УПА. - Т.13. - С.101.
108. Там само.
109. Шлях перемоги. - 1998. - 26 серпня. - С.8.
110. Повстанські могили. - Т.І. - С.89.
111. Chłoupek V. Banderovci. - Bratislava, 1989. - S.553-555.

Ігор Жалоба

ДНІСТЕР ЯК ТРАНСПОРТНА АРТЕРІЯ У 50-х роках ХІХ ст.

Середина ХІХ ст. – час активного вдосконалення шляхів сполучення і транспортних засобів. Провідні європейські країни та Сполучені Штати Америки розбудовують залізничні колії, запроваджують морське і річкове судноплавство тощо. Набирає обертів майже шалене змагання за володіння новими транспортними засобами та шляхами сполучення на міждержавному рівні, оскільки відставання могло призвести до значного відриву від сусідів, а значить, і до відповідних втрат народногосподарських, державно-політичних, військово-стратегічних та ін. Всередині країни подібна конкуренція велася на місцевому рівні, коли центральний уряд буквально атакували різноманітними проектами, проханнями від місцевих органів влади, приватних осіб, фірм, товариств і т. д. щодо вдосконалення шляхів сполучення в першу чергу саме даного регіону як непересічного в рамках держави. Тому, як на наш погляд, доречним є розгляд ситуації, що склалася навколо Дністровського водного шляху у 50-х роках ХІХ ст. з точки зору віддзеркалення тогочасних умонастроїв, прагнень і сподівань.

Поглянувши на використання Дністра в якості транспортної артерії у першій половині ХІХ ст. як в австрійській його частині, так і у російській, бачимо поступове кількісне зростання перевезених вантажів, часткові регулювальні роботи на ньому. Все це відбувалося на фоні неспішного бюрократичного листування, розгляду різноманітних проектів і заспокійливої внутрішньополітичної ситуації. Першою прокинулася Австрія, “весна народів” якої, як весняна гірська повінь з карпатських верхів’їв Дністра, ламала скрижанілість “системи Меттерніха”. Ще не вщухли остаточно політичні перипетії, російські війська не повернулися остаточно на свої місця дислокації з угорської території, а австрійський уряд уже запланував ряд заходів, що повинні були започаткувати нову еру в господарському розвитку країни і тим самим вплинути на виправлення політичної ситуації. Рупором, який повинен був популяризувати заходи міністерства торгівлі, промисловості та громадського будівництва у цьому відношенні, стає “Austria”, щоденна газета торгівлі, промисловості та засобів комунікації*. Так, вже 21 квітня 1849 р., подаючи короткий огляд найважливіших заходів міністерства у справі поліпшення шляхів сполучення імперії, газета повідомляла: “Поряд із залізницями міністерство, якому підпорядковано громадське будівництво, має намір приділити особливу увагу водному будівництву”. При цьому на порядку денному першим стояло питання вдосконалення водного шляху Сави, уможливлення плавання великих суден на Кульпі, а також запровадження пароплавства на Дністрі¹.

В цей час Російська імперія “под сенью самодержавія”, на засадах “православия и народности” перебувала у стані глибокого самозаспокоєння та самовдоволення, стану, який тривав до Кримської війни 1853-1856 рр. Остання показала, що знаменита “русская тройка” вже не в змозі поспіти за західним “дышущим паром”, залізним конем. Було б неправильним стверджувати, що уряд Миколи I взагалі цього не усвідомлював. Підтвердженням якраз протилежного є видання указу від 5 червня 1850 р., який передбачав розширення “учреждения свободного пароходства в империи” і після публікації якого виникла основна маса акціонерних компаній, пов’язаних з технічним переобладнанням транспорту. Проте дія цього закону на фоні бюрократичних зволікань, в умовах кріпосницької системи не могла дати того результату, котрого вимагали потреби дня. Здавалося, що безкраї лісостепові простори Російської імперії заколихували державних мужів, діяли на них гіпнотично. Потрібний був вибух, який би роздмухав

* Засновником і першим відповідальним редактором цієї газети, що з 1856 р. виходила як тижневик народного господарства та статистики, був Карл фон Чьорніг (Carl von Czernig), державний діяч і статистик, який доклав багато зусиль для так званої епохи “нового оформлення” Австрії (Neugestaltung Österreichs).

примару і зняв “пелену с глаз”. Ним і стала Кримська війна. Недарма відомий російський економіст В. П. Безобразов писав: “Коренное оживление наших промышленных и коммерческих дел принадлежит к 1854-1857 гг.”².

І дійсно, новий уряд, очолюваний новим імператором Олександром II, вже вкотре розпочинає новий забіг навздогін завжди випереджаючого Заходу. Потрібних коштів у державній скарбниці було вкрай недостатньо. Тому значний акцент ставиться на поживлення приватної ініціативи, зокрема через акціонування капіталів. Одним із найбільш перспективних у цьому аспекті, безумовно, розглядався південно-західний регіон європейської частини імперії. Тому в Одесі у 1856 р. виникло, за безпрецедентного посередництва уряду, одне з найбільших пароплавних підприємств Російської імперії - “Руське товариство пароплавства і торгівлі” (далі - РТПіТ)³. Окрім морських рейсів, внутрішніх і зовнішніх, між чорноморсько-азовськими портами, товариство передбачало запровадження пароплавства Дніпром, Бугом і Доном⁴. Як бачимо, Дністер спочатку не входив у сферу впливу цього потужного об’єднання.

Що ж становив собою Дністер як водна транспортна артерія? В аналізований період це була практично не відрегульована природна артерія, втручання людини в яку мали чисто косметичний характер. З австрійського боку ще з кінця 1840-х років існували гідротехнічні споруди загальною довжиною 10 км 316 м, що впродовж 50-х років утримувалися, але не примножувалися. Їх мета полягала у зміцненні берегів і підтриманні придатності для судноплавства⁵. Заходи, які здійснювалися на річці з російського боку в 1800-1802, 1831 та 1846 роках, суттєвих наслідків для поліпшення дністровського судноплавства теж не мали і не могли мати через обмеженість цих заходів та затрачуваних коштів⁶.

Тому русло Дністра містило в цей час велику кількість мілин, підводних каменів, затонулих колод дерев, піщаних кіс і т. ін., що суттєво перешкоджало судноплавству. Найбільш серйозною небезпекою та перешкодою для останнього вважалися Ямпільські пороги. Вони становили собою гранітне пасмо широких каменів майже через усю річку. Між ними існував прохід біля 52 м ширини, який, у свою чергу, поділявся на дві частини глибиною до 4 м. Плотогони та судноплавці проходили це місце з правого, бессарабського берега, бо з подільського плоти і судна виносилися нижче порогів на мілини. Дещо вище порогів знаходився підводний камінь, який прислужував для тих, хто плив, своєрідним орієнтиром: на нього вони направляли свої плавзасоби, щоб з правого боку пройти гранітне пасмо. Звідси і його назва “Сторож” чи “Сторожовий камінь”. Однак і сам цей камінь становив небезпеку - у випадку виносу на нього плоту останній швидкістю течії практично зразу ж розривався⁷.

Відповідно й транспортні умови на Дністрі були первісними, а зрушень у кращий бік у 1850-х роках не відбувалося. Берег, зручний для вантажних робіт, за поодинокими винятками був дуже вузьким, під час повені затоплювався. Пристойні складські приміщення на березі були відсутні. Єдині кам’яні магазини, що вміщали в себе по 7,5 тис. четвертей збіжжя, розташовувалися у с. Демшин поміщиків Маковецьких та с. Серебрія Сулятицьких і вважалися рідкісним явищем на річці⁸.

Втім, не зважаючи на відсутність безпосередніх гідрорегуляційних робіт та заходів, спрямованих на поліпшення самих умов транспортування, 50-ті роки ХІХ ст. виявилися важливими в плані вивчення умов Дністра. Оскільки в цей час головні надії покладено на розвиток саме пароплавного руху, то під цим кутом зору і проводилися головні розшукові роботи на річці. З російського боку вони розпочалися у 1856 р. і на їх основі складався реєстр місць, де необхідні покращення. З метою встановлення придатності русла Дністра для плавання пароплавів влітку 1857 року російський капітан Романов здійснив подорож Дністром. Для цього він спочатку пройшов його австрійською частиною майже до витоків. Після повернення звідти у містечку Жванець він збудував судно, на якому проплив вниз до Маяків. Звіт, поданий ним до російського уряду, був сприятливий для

проектowanego підприємства. Однак перед тим, як запровадити пароплавання, Романов вважав за потрібне поглибити Дністер на його мілководних місцях і прорити судноплавні з'єднувальні канали в районах найбільш крутих зворотів¹⁰. Мабуть, із врахуванням вказаних пропозицій і на основі інших досліджень цього ж року російське управління шляхів сполучення склало пропозиції про очищення Дністра до 5-футової глибини і позначення бакенами мілин на річці й лимані¹¹. У наступному, 1858 р. товариство, створене для дністровського пароплавання, яке мало на меті очищення Дністра, розпалося. Таким чином, до очисних робіт на Дністрі, запланованих на 1858 р., не приступили. Не були вони розпочаті і навесні - початку літа 1859 р. За наполяганням уряду, їх повинна була здійснювати російська "Steam-Navigation-Company" (про неї дещо нижче). Для цієї мети компанії з боку російського уряду гарантувалася дуже значна субвенція. Передбачалося очистити річку від піщаних мілин та затонулих дерев; прорити значні звиви Дністра і цим заощадити 200 верст довжини дороги. Загальна вартість планованих робіт оцінювалася в 1 млн. - 1 млн. 200 тис. срібних руб. Керівництво ними доручалося вже згадуваному капітану Романову.

Після 1858 р., коли почалися заходи в справі створення галицького пароплавного товариства на Дністрі, на хвилі слухів про пароплавні приготування в російській частині річки і сподіваючись на очікувані прибутки від продажу галицького зерна через Одесу, поживилася організаційна підготовка очисних та регулювальних робіт і в австрійській частині Дністра. При цьому за відповідними детальними відомчими дослідженнями виявлялося, що очищення Дністра від Розвадова до російського кордону вимагає відносно незначних коштів. Тому схилились до думки, що, незалежно від стану російського пароплавання Дністром, виконання необхідних очисних робіт в австрійській частині річки є само собою невідкладною справою і відповідає потребам не тільки торгово-промислових станів, але й усього населення прилеглих наддністрянських областей¹².

Однак у 1850-х роках якихось практичних робіт у цьому напрямку ні в австрійській, ні в російських частинах Дністра так і не було проведено. Здійснена дослідницька робота, проте, не виявилася марною: на початку 60-х років, саме базуючись на дослідженнях минулого десятиліття, була розпочата регуляція Дністра на двох його відрізках. Не було в 50-х роках XIX ст. запроваджено й регулярного пароплавання Дністром. Щоправда, плани в цьому напрямку, як видно з вище наведеного матеріалу, були. Так, до початку 50-х років робилися спроби запровадження пароплавного руху на Дністрі¹³. Проте вони не мали успіху через те, що залишилися разовими заходами, без належної підготовчої роботи як з боку обох урядів, так і з боку приватних підприємців.

Однак саме в 1850-х роках до справи пароплавного освоєння Дністра поставилися більш серйозно. Конкретні заходи були вжиті наприкінці 50-х років, після завершення Кримської війни. Новим стало те, що справа пароплавання розглядалася в безпосередньому зв'язку зі справою очищення та регулювання русла Дністра. На жаль, відомості у нас про це надзвичайно неповні. Відомо наступне. Після позитивного відгуку капітана Романова про результати його розвідки Дністра у 1857 р. виникає, за сприяння російського уряду, товариство дворян та поміщиків, яке мало на меті впровадження дністровського судноплавання. Для цього воно замовляє в Англії залізного пароплава з незначною осадкою, придатного перепливати мілкі місця Дністра. На той час вже було зрозумілим, що нормальне функціонування нового товариства можливе лише за умови відповідних корегувальних робіт на Дністрі. А вони передбачалися бути тривалими і дорогими. І хоча запровадження пароплавного руху планувалося на літо 1858 р., усі розуміли, що до повної реалізації проекту повинно пройти ще багато часу¹⁴.

У 1858 р. з ідеєю впровадження дністровського пароплавання виступило ще ряд підприємств. Так, підприємницький дім R. Have (за іншим написанням - Наву) з Одеси планував надсилати буксирні пароплави від Одеси до Жванця¹⁵. Долучилося до цієї справи і РТПіТ, яке, як вже зазначалося, на початку своєї діяльності не передбачало плавання

Дністром. Вивчаючи місцеві умови, воно все-таки звернуло увагу на Дністер. Після того, як 17 червня 1858 р. Олександр II підписав дозвіл "учредить, на общем законном основании, буксирное пароходство и по р. Днестр"¹⁶, пароплави товариства розпочали транспортувати баржі з хлібом від Маяків до Одеси¹⁷, однак, з якого саме року, нам невідомо.

Пароплавна активність російської частини річки призвела до поживлення акціонерного руху на її австрійській дільниці. Тут передбачали рейси від Розвадова до Жванця. У 1858 р., завдяки зусиллям князя Льва Сапєги, особи, яка багато зробила для господарського (в тому числі й транспортного) розвитку північно-східних земель монархії, була відкрита підписка на акції (вартістю 5000-10000 фл.) майбутнього пароплавного товариства, а 10 % від необхідної суми внесено в галицьких закладних. Планувалося на 1 січня 1859 р. зібрати необхідний капітал у сумі 120000 фл., достатній для закупівлі одного пароплава та декількох буксирних барок. Були проведені також переговори про співпрацю з РТПіТ, конкретний зміст яких, на жаль, нам не відомий¹⁸.

У 1858 р. вищезазване російське товариство дворян та поміщиків, яке навіть вже отримало царську концесію, розпалося. Головні причини цього – брак грошей та сумніви у перспективності підприємства (як видалося членам товариства, очікувані результати не покриють витрат). Його зобов'язання перейняла інша російська компанія – "Steam-Navigation-Company", яка нібито займалася пароплаванням і на Волзі*¹⁹. Однак і вона не перейшла до практичної діяльності.

В 1850-х роках пароплавний рух, хоч і досить незначний, відбувався на Дністровському лимані. Так, ще з кінця 30-х - початку 40-х років між Аккерманом та Овідіополем курсував казенний пароплав, плавання якого було збитковим для російського уряду. Останній, однак, з метою заохочення притоку приватного капіталу на Дністер плавання підтримував²⁰. Періодично заходили в річку і комерційні пароплави з Чорного моря. Так, в 1850 р. їх було 8, завантажених переважно пшеницею²¹.

З 1847 р. спроби приватного пароплавання Дністром здійснював подільський поміщик, полковник Луба. Він виписав з Англії 40-сильний пароплав, який завдяки своїй особливій конструкції міг плавати не тільки Дністром і його лиманом, але й морем до самої Одеси. Вважалося, що "Луба" (так названо пароплав) буде тягнути галери вгору Дністром до Могилева-Подільського і навіть до Хотина. Насправді ж він піднімався тільки до Ямполья²². Але плавання його Дністром не було регулярним, навіть у тому ж 1847 р. цей пароплав буксировав човни і на Дніпрі, що з комерційної точки зору вважалося більш вигідним²³. У 1850 р. він, наприклад, виходив з лиману на річку всього декілька разів, а з 1858 р. полковник Луба взагалі припинив його надсилання на Дністер²⁴.

Чутки про можливість використання пароплава на Дністрі широко розповсюджувалися серед місцевого населення. Так, священник с. Старо-Вербки Ольгопільського повіту Подільської губернії, що зібрав і опублікував у "Вестнику Русского географического общества" цікаві етнографічні й статистичні свідчення про Ольгопільський повіт, розповідаючи про труднощі галерного плавання Дністром, писав: "Говорят, что для возврата галер заготовляют в Одессе три парохода. Тогда днестровские волны зашумят новым невиданным для них чудом и закипят оживленной промышленностью"²⁵. У цих дещо пишномовних словах виявилася щире сподівання на господарське піднесення свого краю через розвиток дністровського пароплавання.

Яким же був торгово-транспортний рух річкою цього часу? З початку XIX ст., особливо з 30-х років, він показував постійну тенденцію до зростання. Так, наприклад, у 1825 р. Дністром пройшло всього 9 суден і 65 барок, а вже у 1849 р. – 449 суден і 246

* Дані у нас про цю компанію практично відсутні. Єдина інформація міститься тільки у джерелі австрійського походження. Немає відповіді на запитання: яким чином і чому пароплавна компанія з Волги повинна була запровадити пароплавання і на Дністрі? На нашу думку, тут наявна якась плутанина або ж помилка.

барок, на яких було перевезено товарів на суму більше, ніж 1,5 млн. руб. Зберігалася ця тенденція в цілому і у 1850-х роках. За 9 років, з 1849 р. по 1857 р., за підрахунками колективу авторів праці "История Молдавии", Дністром пройшло більше десяти тисяч суден, які перевезли товарів на суму понад 10 млн. 700 тис. руб.²⁶. Ці дані практично не відрізняються від наведених А. Защуком. За його підрахунками, на усіх пристанях Дністра з 1849 р. по 1858 р. вантажилося щорічно до 1 427 всякого роду суден і плотів, тобто 10427 за 10 років. Ними до м. Маяки перевезено товарів на суму в 9473740 руб. сріблом²⁷. Усіх робітників, зайнятих на сплавах роботах Дністром протягом 10-ти років, було:

У 1849 р.	–	3 582 чол.
1850 р.	–	5 138 чол.
1851 р.	–	4 412 чол.
1852 р.	–	9 112 чол.
1853 р.	–	7 932 чол.
1854 р.	–	1 196 чол.
1855 р.	–	2 120 чол.
1856 р.	–	3 264 чол.
1857 р.	–	3 820 чол.
1858 р.	–	6 671 чол.

Таким чином, за 10 років – 47 247 чол.²⁸

Щодо питомої ваги областей, які найбільше використовували Дністер для власних транспортних потреб, володіємо наступними цифрами щодо російського Поділля. Згідно з твердженням "Географічного словника Королівства Польського та інших слов'янських країв" на основі почерпнутих з російських урядових відомостей, на дністровських пристанях Поділля протягом 10 років з 1852 р. до 1862 р. вантажилося на судна в кількісному та вартісному обчисленні: пшениці - 1687277 четв., кукурудзи - 644478 четв., вівса - 208032 четв., іншого збіжжя - 110786 четв., спирту - 628 бочок, горілки - 10399 бочок, сливок - 1798 бочок, лісоматеріалів вартістю 855056 руб. сріблом, гіпсу - 759370 пуд. Загальна їх вартість - 6959389 руб. сріблом. Для перевезення даних вантажів використано 14131 суден. Таким чином, середня вартість товарів, вантажених в Подільській губернії протягом 10 років, становила 695939 руб. сріблом щорічно. Торгово-транспортний оборот на подільських пристанях за цей час розподілявся наступним чином: на пристань Могилева-Подільського з загальної вартості вантажу випадало 296964 руб. срібл., тобто 43 %, на Жванець відповідно 184654 руб. (27 %), Калюс 138315 (20 %), Ямпіль 16236 (2,5 %), Рашків 11479 (1,5 %), Демшин 7777 (1%), Серебря 6202 (1%); інші порти: Ушиця, Кошниця, Студениця, Уйшиця, Ярудзі та інші (2,25 %)²⁹. Таким чином, з російських областей – Бессарабії, Поділля та Новоросії – для задоволення власних транспортних потреб Дністром найбільше користувалися повіти Подільської губернії.

Загальні показники, наведені нами, як і дані стосовно Подільської губернії, не можна розглядати як цілком типові. Вони могли бути більшими, якби не війна, що призупинила кількісне зростання торгово-транспортного руху рікою через спад торгової активності в Одесі*. Це видно із зменшення кількості робітників на Дністрі у 1854 - 1857 рр., за даними, наведеними А. Защуком (див. вище). Мабуть, не можна вважати показовим і 1848 р., оскільки події 1848 - 1849 рр. в Австрії не сприяли нормальному торговому обміну між обома імперіями, а значить, і транспортному поживленню в російській частині річки. Так, у 1845 р. з Галичини Дністром було відправлено 87 сплавів вартістю 20000 фл.; у 1846 р. відповідно – 383 – 67000 фл.; в 1847 р. – 909 – 102000 фл.; в 1848 р. – 277 –

* Про ситуацію, яка склалася там, австрійський консул в Одесі 24 жовтня 1856 р. повідомляв наступне: "Окрім щотижневих курсувань до Херсону ще не запроваджено жодних регулярних пароплавних сполучень між Одесою та іншими пунктами російського узбережжя"³⁰ (хоча з часу припинення військових дій минуло більше року, а з часу підписання миру – більше півроку).

70000 фл.; в 1849 р. – 543 – 105000 фл.; в 1852 р. – 1065 – 64000 фл.³¹. Отже, видно різке скорочення сплавів та їх вартості в 1848 та почасті 1849 рр., хоча до цього відбувався значний підйом. Навіть з урахуванням можливої дії об'єктивних факторів – (сухе літо, зменшення водного рівня у річці тощо) скорочення надто різке. Втім, конкретний вияв політичних подій 1848-1849 рр. у торгово-транспортній сфері на північно-східній частині Австрійської імперії ще вимагає дослідження.

Таким чином, судячи з наведених кількісних показників, торговельно-транспортний рух Дністром у 50-тих роках ХІХ ст. виглядав досить дієвим, особливо на фоні його повного занепаду протягом попередніх декількох століть. Однак незаперечним є той факт, що питома вага цього руху в рамках господарського комплексу прилеглих областей була різною, але в цілому незначною. Транспортний потенціал річки був набагато більшим, ніж реально давав на даний час Дністер. Тому й здійснювалися відповідні кроки з боку органів влади та приватних осіб для того, щоб підняти господарське значення Дністра як транспортної артерії.

1. Austria. Tagblatt für Handel und Gewerbe, öffentliche Bauten und Verkehrsmittel (з 1856 р. – Austria). Wochenschrift für Volkswirtschaft und Statistik. – 1849. – 21 квітня.
2. Шелелев Л.Е. Акционерные компании в России. – Л.: Наука, 1973. – С.67.
3. Истомина Э.Г. Водный транспорт России в дореформенный период. – М.: Наука, 1991. – С.94, 122.
4. Austria. – 1856. – Т.III. – S.619; Т.IV. – S.127, 128.
5. Verwaltungs-Bericht ueber die Ergebnisse des Strassen- und Wasserbaues in Oesterreich während der Verwaltungs-Jahre 1850-1853. – Wien, 1854. – S.53.
6. Военно-статистическое обозрение Российской империи: Подольская губерния. – Спб., 1849. – Т.X. – Ч.2. – С.33.
7. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХО – м. Кам'янець-Подільський), ф.115, оп.2, спр.1, арк. 6-6 зв.
8. Янсон Ю. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе. – Спб., 1870. – С.200; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1881. – Т.II. – S.57.
9. ДАХО (м. Кам'янець-Подільський), ф.33, оп.1, стор.539, арк.1-14; Янсон Ю. Указ. соч. – С.197.
10. Austria. – 1858. – Т.II. – S.74.
11. Янсон Ю. Указ. соч. – С.198.
12. Austria. – 1858. – Т.II. – S.451; Т.III. – S.104.
13. Детальніше див.: Жалоба І. В. Пароплави на Дністрі // Буковинський журнал. – 1994. – Ч.3-4. – С.103-107.
14. Austria. – 1858. – Т. II. – S.74.
15. Ibid. – С.450.
16. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.692, оп.31, спр.45, арк.1.
17. Гроссул-Толстой П. Судходство и торговля на Днестре // Морской сборник. – Спб., 1875. – № 2. – С. 55.
18. Austria. – 1858. – Т. III. – S. 104.
19. Ibid. – 1859. – Т. I. – S. 574.
20. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Бессарабская губерния. – Спб., 1903. – С. 77.
21. Національний архів Республіки Молдова (далі – НАРМ), ф.2, оп.1, спр.5458, арк. 8.
22. Военно-статистическое обозрение Российской империи: Бессарабская область. – Спб., 1849. – Т.II. – Ч.3. – С.41, 44.
23. Военно-статистическое обозрение Российской империи: Таврическая губерния. – Спб., 1849. – Т.XI. – Ч.2. – С. 57.
24. НАРМ, ф. 2, оп. 1, спр. 5458, арк. 8; Янсон Ю. Указ. соч. – С. 57.
25. Защук А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область. – Спб., 1862. – Ч.I. – С. 23-40.
26. История Молдавии. – Кишинев: Школа советикэ, 1951. – С. 368.
27. Защук А. Указ. соч. – С. 105.
28. Там само. – С. 101.
29. Słownik geograficzny... – S. 57.
30. Austria. – 1856. – Т. IV. – S. 317.
31. Słownik geograficzny... – S. 56.

Микола Кугутяк

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНЕ ОБ'ЄДНАННЯ: АКТИВІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ, ПОСИЛЕННЯ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ВПЛИВІВ (1928-1930 рр.)

Польський санаційний табір з тривогою констатував посилення впливів націонал-демократів у громадсько-політичному житті Західної України. У зв'язку з цим власті докладали зусиль до обмеження представницьких прав українського населення шляхом внесення відповідних змін до конституції, які були спрямовані на посилення в державно-політичному житті країни ролі президента, виконавчих структур з одночасним максимальним обмеженням повноважень парламенту. Загострення на цьому ґрунті боротьби у польському сеймі спонукало керівництво УНДО до активних дій. 5 жовтня 1929 р. на засіданні ЦК партії було детально проаналізовано політичне становище українського народу в Польщі. У прийнятій ухвалі ЦК зазначалось, що „Польща протягом трьох останніх років переживає кризу державного устрою. Зміст внутрішньої політики Польщі зводиться до впертої боротьби уряду з парламентаризмом. Всі санаційні уряди ведуть екстермінаційну політику стосовно українського населення. Польські власті посилили наступ на всі прояви українського національного життя. Українське населення позбавлене елементарних громадянських прав - свободи слова, зборів, віч...“¹. Про це свідчили також безкінечні заборони діяльності господарських і культурно-освітніх товариств, нищення православних церков на Волині, переслідування і репресії. Діяльність польської держави була спрямована не на полегшення, а на утруднення і без того важких умов життя західноукраїнського населення. Зважаючи на складні суспільні обставини, ЦК УНДО звернувся з відозвою „До українського громадянства“, в якій закликав до активізації громадської діяльності, зміцнення організації, національної єдності, припинення міжпартійних усобиць².

Становище українського населення в Польщі було предметом обговорення на засіданні Народного Комітету (НК), яке відбулось 29 листопада 1929 р. у Львові. Після Народного з'їзду це була найвища в УНДО інституція. На засідання НК прибуло 170 делегатів. З політичним рефератом про становище українського народу виступив голова УНДО Дмитро Левицький, про організаційну діяльність партії доповів Любомир Макарушка, реферат про стан громадського самоврядування виголосив Володимир Целевич. У дискусії делегати НК позитивно оцінили діяльність Українського Клубу в польському парламенті, багато уваги приділили організаційній діяльності партії, стану українського шкільництва, проблемам громадського самоврядування, господарському становищу на селі. Однак найбільша увага була приділена двом проблемам — польській політиці на західноукраїнських землях і подіям на радянській Україні. Це знайшло відображення і в резолюціях НК.

Стосовно національної політики Польщі, в резолюціях НК підтверджувалась попередня опозиційна до польських властей лінія УНДО. У другому пункті резолюцій у зв'язку з цим зазначалось, що „польський фашизм, як і московський комунізм, є однаково ворожі українському національному визвольному рухові. Стверджуючи, що теперішній режим в політичному значенні є системою політичного абсолютизму..., Народний Комітет з особливим наголосом підкреслює, що національна політика теперішнього уряду є політикою цілковитої нівелюції, яка не признає українському народові навіть самого права творити власні, окремі, чисто національні культурно-освітні, господарські, економічні, спортивні й інші організації, а існуючі намагається ліквідувати. Проти політики теперішнього режиму... Народний Комітет заявляє рішучий протест“³. Різкому осуду була піддана також політика Польщі, спрямована на знищення православної церкви на Холмщині.

Конфліктна і безкомпромісна політика Польщі стосовно західноукраїнського населення все більше обмежувала можливості легальних форм вирішення польсько-українських суперечностей, не залишала українським націонал-демократам будь-якої альтернативи, крім боротьби. Реальний зміст політики поль-

ської правлячої верхівки свідчив про поступове усвідомлення нею краху концепції державної асиміляції українців, все більший акцент робився на випробуваних формах і методах безпосередньої етнічної асиміляції місцевого населення. Це неминуче вело до ще більшого загострення польсько-українських відносин.

Новим у політиці УНДО була відкрита антирадянська позиція, яку зайняла партія на засіданні Народного Комітету в зв'язку з масовими арештами української інтелігенції і насильницькою колективізацією. 14 листопада 1929 р. Український Клуб у спеціальній заяві засудив більшовицький терор над мирним українським населенням⁴. На засіданні НК делегати висловили протест „проти червоного наступу московських комуністів на український національний рух, проти переслідувань українських учених і діячів культури, проти арештів українських селян і робітників..., а також проти грабіжницької політики і руйнівного експерименту в галузі сільського господарства...“⁵.

Народний Комітет різко засудив діяльність західноукраїнських радянських філій, які під прикриттям українського патріотизму намагаються „усправедливити московсько-більшовицькі репресії українських національних діячів на Великій Україні і беруть в оборону всю комуністичну колоніальну політику на Україні“⁶. З цього часу УНДО розгорнуло справжній похід проти радянського фільства, що в кінцевому результаті призвело до кардинальної зміни суспільних настроїв у краї. Події на радянській Україні кінця 20-х - початку 30-х рр. справили величезний вплив на політику УНДО, в значній мірі спричинились до його політичної еволюції, поступової зміни політичних орієнтацій. Відтепер проблема радянської України стала на перший план практичної політики УНДО.

Антирадянська спрямованість політичного курсу партії особливо посилювалась у 1930 р., що було безпосередньо пов'язано з судом над членами так званої Спілки Визволення України, страхіттями колективізації, ліквідацією Української автокефальної православної церкви. У резолюції ЦК УНДО від 8 березня 1930 р. стверджувалось, що „Москва здійснила нову страшну атаку на самі основи існування українського народу, на цей раз у формі колективізації“⁷. ЦК висловив протест проти нищення одвічних форм господарювання українського народу, перетворення українських сіл у казарми з метою ліквідації українського народу як історичної і політичної індивідуальності. УНДО висловило співчуття селянам Наддніпрянщини, а також віру в крах більшовицького експерименту. В окремій резолюції націонал-демократи рішуче засудили більшовицький релігійний терор в Україні, потоптання найелементарніших прав людини, зокрема „права на свободу сумління, віри, а також вільного вияву релігійних почуттів“⁸.

На ґрунті трагічних подій на радянській Україні в краї загострився антагонізм між прихильниками і противниками більшовицького режиму. З ініціативи УНДО, інших політичних партій в Галичині прокотилася хвиля антирадянських виступів. На вічі, скликаному Народною організацією українців м.Львова 30 березня 1930 р., антирадянські промови мали настільки гострий характер, що місцева влада розігнала його⁹. Невелика група радянськострої інтелігенції опинилася в стані суспільної ізоляції, громадської моральної зневаги. Радянське фільство швидко втрачало свої позиції.

Події на Наддніпрянщині вносили суттєві корективи і в польсько-українські стосунки. Поступове усвідомлення в середовищі УНДО різниці в становищі українського народу в Польщі і в СРСР не на користь радянської України не могло не вплинути на значну частину націонал-демократів. Винищення українства на Наддніпрянщині було певним контрастом до становища українців у Польщі, що не могло не позначитись на політичних орієнтаціях ундовців. В офіційній політиці УНДО це ще не виявлялось. На засіданні ЦК 8 березня 1930 р. партія рішуче засудила політику військової колонізації українських земель, висловила протест деструктивної церковної політики властей, обмеження прав повітового і гмінного самоврядування, вказала на зростання шовіністичних настроїв польського суспільства. Разом з тим з початку 1930 р. у виступах деяких чільних ундовських діячів все більше спостерігалися суперечливі акценти. З одного боку, наголошувалось на домаганні суверенних прав українського народу, орієнтації на власні сили, а з другого - на задоволенні польською державою життєвих потреб громадян українського походження, виконанні Польщею своїх зовнішньополітичних зобов'язань, які, як відомо, зводились до надання українцям національно-територіальної автономії. В класичному варіанті це виявилось під час зустрічі маршалка польського сейму Шиманського з представниками Українського Клубу 22 березня 1930 р. У ході зустрічі Дмитро Левицький заявив, що український народ змагає до своєї самостійності і що УНДО прагне цього досягти легальними засобами. Водночас делегація вимагала допомоги українському селянству, вказувала на необхідність співпраці поль-

ських властей з українськими громадськими організаціями, порушила питання невиконання Польщею міжнародних зобов'язань стосовно українців¹⁰. Характерно, що на запитання Шиманського стосовно східних кордонів Польщі делегати ухильно заявили, що „не мають в цій справі жодної легітиматії до яких-небудь заяв“¹¹. Остання обставина свідчила про певну поміркованість і лібералізацію політичного курсу УНДО, оскільки у політичній платформі 1925 р. всі західноукраїнські землі недвозначно відносились до майбутньої соборної української держави. Подібні заяви свідчили, що частина керівництва УНДО поступово еволюціонувала до зміщення політичних акцентів, зміни орієнтацій.

Нові суспільно-політичні умови існування українського народу в кінці 20-х — початку 30-х рр. актуалізували проблему консолідації західноукраїнського національно-політичного табору. УНДО приділяло їй неослабну увагу. Після виборів 1928 р. ЦК партії неодноразово звертався до УСРП з пропозиціями про згуртування національних сил. Однак такі ініціативи не знаходили підтримки з боку керівництва УСРП. Звернення III з'їзду УНДО щодо усунення внутрішніх суперечностей в національному таборі, погодженості дій у господарській і культурно-освітній сферах породили серед націонал-демократів певні сподівання. Проте створений у грудні 1928 р. спільний культурно-економічний комітет, до якого увійшли представники всіх національно-політичних груп, з вини соціалістів-радикалів так і не розпочав свою діяльність. XXXI з'їзд УСРП 2-3 лютого 1929 р. постановив не входити у будь-яку співпрацю з УНДО і вести політику самостійно¹². Це призвело до чергового загострення відносин між двома провідними західноукраїнськими партіями. Боротьба розгорілася за впливи в громадських культурно-освітніх і господарських організаціях, переможцем з якої вийшло УНДО. Соціалісти-радикали були цілковито усунуті з керівництва „Просвіти“, „Рідної Школи“, РСУК та інших організацій. Однак, ЦК УНДО ініціювало заходи, спрямовані на консолідацію національних сил, про що свідчила відозва „До українського громадянства“ від 5 жовтня 1929 р. На цей раз акція УНДО мала більший успіх.

Намагання санаційних властей змінити польську конституцію і обмежити права непольських народів спонукали українських, білоруських і литовських послів до порозуміння. У Львові і Вільно було проведено підготовчі наради, а 27 листопада 1929 р. у Варшаві відбулась спільна українсько-білорусько-литовська конференція. Від українських організацій у ній взяли участь представники УНДО, УСРП, УСДП і Селянського Союзу. Її метою було обговорення становища українського, білоруського і литовського народів у складі Польщі, а також випрацювання спільної платформи і узгодження тактики в боротьбі за права поневолених народів. Конференція постановила розпочати „тіснішу співпрацю в безупинній боротьбі за права своїх народів“, а також „покликати до життя постійний Комітет Порозуміння“¹³. Комітет на чолі з головою УНДО Дмитром Левицьким випрацював програму дій. У зв'язку з нищенням православних церков на Волині й Поліссі була створена „Комісія українських і білоруських послів у справах православної церкви“. 3 лютого 1930 р. Дмитро Левицький виступив від імені трьох парламентських клубів під час бюджетної дискусії з осудом політики Польщі стосовно непольських народів¹⁴.

Однак створення і діяльність Комітету Порозуміння не призвели до об'єднання національного табору. На заваді цьому стала непримиренна позиція УСРП. Орган УСРП газета „Громадський Голос“ за 7 грудня 1929 р. писала: „Конференція найвірогідніше не буде мати найменшого значення і то з причини нетолеранції і партійного засліплення УНДО“. У тому ж дусі була витримана резолюція Головної Управи УСРП від 21 грудня 1929 р., в якій УНДО було звинувачене у намаганні використати Комітет Порозуміння для своєї внутрішньої політики¹⁵. Відмова від співпраці з УНДО викликала новий виток напруження. З початку 1930 р. спостерігалось ослаблення політичних позицій соціалістів-радикалів на користь УНДО. У ряді повітів між представниками обох партій вдалося досягти порозуміння. Однак центральне керівництво УСРП, яке практично перебувало в руках Матвія Стахів і Остапа Коберського, відкидало будь-які пропозиції про співпрацю, що виявилось у травні 1930 р. під час додаткових парламентських виборів у одному з округів Волині. Протиборство між основними західноукраїнськими політичними партіями було серйозною перепорою до формування єдиного національного фронту.

Поляризація національних сил спостерігалась і на правому крилі українського політичного спектру. Українська християнська організація (УХО), що утворилась 4 серпня 1925 р., до виборів 1928 р. не брала безпосередньої участі в політичному житті краю, підтримувала ті кола в УНДО, які виступали за погодження польсько-українських стосунків на основі автономії українських земель у Польщі. Радикальна

позиція українських послів у польському сеймі відштовхнула помірковані клерикально-консервативні кола в УХО від націонал-демократів. Газета УХО „Нова Зоря“ (редактор Осип Назарук) виступила з різкою критикою політичного курсу УНДО. „Наше сучасне покоління, - писала вона, - не має іншої важливішої місії, як виборення політичної, культурної і господарської автономії українських земель при Польщі“¹⁶. 16 квітня 1928 р. ЦК УНДО звернувся до Головної Управи УХО з листом, в якому пропонував усунути непорозуміння, змінити політичну лінію „Нової Зорі“¹⁷. Проте Головна Управа УХО на своєму засіданні 28 травня 1928 р. відхилила вимоги УНДО і підтримала позицію „Нової Зорі“. Динаміка подальших відносин між УХО і УНДО розгорталась у напрямку зростаючого протиборства.

У керівництві УНДО було суперечливе ставлення до Української військової організації (УВО) та Організації українських націоналістів (ОУН). Офіційно своєї позиції до УВО-ОУН націонал-демократи до 1930 р. не маніфестували. Однак частина лідерів УНДО на чолі з Дмитром Паліївим, який одночасно був членом проводу УВО, підтримувала політичний курс УВО-ОУН. Інша частина керівництва УНДО на чолі з Василем Мудрим із застереженням ставилась до політичної практики ОУН. На закритих засіданнях ЦК УНДО засуджувались революційні методи діяльності УВО-ОУН. У зв'язку з нападом 6 березня 1929 р. бойовиків УВО на пошту у Львові редактор „Діла“ Василь Мудрий на засіданні ЦК запропонував публічно засудити подібні акції. Більшість присутніх підтримали В. Мудрого, однак через протидію прихильників Дмитра Паліїва було вирішено позицію УНДО не оприлюднювати¹⁸. В усіх офіційних заявах УНДО підкреслювало свою прихильність до легальних форм і методів діяльності.

Різко негативне ставлення виявляло УНДО до ліворадикальних (КПЗУ, Сельроб), радянофільських (Українська партія праці), москвофільських (Руська аграрна партія, Руська селянська організація) та угодовських організацій і груп.

Значний вплив на стосунки УНДО з іншими суб'єктами політичного процесу справили події літа-осені 1930 р., пов'язані з різким загостренням польсько-українських стосунків. До конфронтації спрочинились протестаційні виступи в Галичині, зокрема підпали маєтків польських поміщиків, колоністів-осадників, нищення телефонних і телеграфних ліній, напади на представників влади. За офіційними польськими даними, з липня по листопад 1930 р. зареєстровано 191 протестаційний виступ. Акція охопила близько 30 повітів і швидко переросла у широкий національно-визвольний і антиколонізаційний рух. Із 191 виступу 172 становили підпали приватних маєтків польських колоністів і поміщиків¹⁹. Організатором акції виступила УВО-ОУН. Вказуючи на мету акції, орган УВО „Сурма“ писала: „Виступ має на меті організованим способом ширити в краю неспокій, паніку серед польського населення, ламати експансивний дух у польському елементі..., а також справити психологічний вплив на маси українського населення у крайньо ворожому напрямку до Польської держави і народу, нарешті, через неспокій і анархію поглибити за кордоном переконання у непевності кордонів Польської держави...“²⁰.

Виступ УВО-ОУН послужив санації приводом до розгортання широкомасштабної „пацифікації“ (умиротворення), яка мала підірвати опір окупаційному режимові і завдати удару національному рухові. Застосувавши принцип колективної відповідальності всього українського населення за протестаційні виступи, власті „пацифікували“, за офіційними даними, 450 сіл 16 повітів Галичини²¹. Поліція і військові підрозділи громили осередки українських культурно-освітніх і господарських установ, будинки і майно селян, конфісковували продукти. У ході „пацифікації“ було заарештовано близько двох тисяч українців, з них 1143 віддано до суду. Від кривавих розправ померло сім чоловік, сотні тяжко поранено²².

Соціальний склад заарештованих свідчив, що в протестаційній акції брали участь різні прошарки західноукраїнського суспільства, зокрема - 220 студентів, 360 учнів середніх шкіл, 510 селян, 120 ремісників, 45 робітників, 90 приватних урядовців, 20 вчителів²³.

Репресії спрямовувались не тільки проти членів УВО-ОУН, але й проти представників легальних національно-політичних партій, що свідчило про намір властей завдати найвідчутнішого удару по провідних організаціях національного руху. Так, безпідставно була заарештована вся Президія ЦК УНДО на чолі з Дмитром Левицьким, опечатано канцелярію ЦК, конфісковано партійні документи.

Складність ситуації спонукала основні українські політичні партії до порозуміння. Протягом 25-28 вересня 1930 р. ЦК УНДО, Головна Управа УСРП і ЦК УСДП прийняли спільну заяву, в якій відмежувались від дій УВО-ОУН і засудили їх. Водночас вони запротестували проти застосування урядом колективної

відповідальності невинного українського населення²⁴. Проте власті на це не зважали. Пастирський лист українського єпископату уряд сконфіскував. Особисте клопотання митрополита Андрея Шептицького у Варшаві не дало результатів. У зв'язку зі скаргами сімнадцяти українських послів і сенаторів на польський уряд до Ліги націй справа масового погрому українства набула міжнародного резонансу.

У умовах надзвичайного стану санаційний уряд 30 серпня 1930 р. оголосив про розпуск польського парламенту, мотивуючи цю акцію неможливістю порозуміння з сеймом стосовно зміни конституції. Одноразово було призначено нові вибори до сейму на 16-те, а до сенату - на 23 листопада 1930 р.

Призначення нових виборів в умовах „пацифікації“, етнополітичної конфронтації і масових репресій посилювало консолідаційні тенденції в українському суспільстві, активізувало ідею українського національного виборчого блоку. Ці тенденції виявили не тільки керівні партійні кола, але й місцеві організації, які на своїх зборах закликали управи УНДО і УСРП до виборчого порозуміння.

Ініціатором створення виборчого блоку виступила УНДО. На засіданні Президії ЦК партії 30 серпня 1930 р. було прийнято рішення взяти участь у виборах до польського сейму і сенату, а також з огляду на внутрішнє і міжнародне становище українського народу звернутись до УСРП і УСДП з пропозицією про утворення спільного виборчого блоку. ЦК УНДО на засіданні 5 вересня 1930 р. схвалив попереднє рішення щодо спільного виборчого фронту політичних партій, що „стоять на національній і демократичній платформі“, і надав Президії для цього відповідні повноваження²⁵.

У ході переговорів між УНДО і УСРП узгоджено політичні й організаційні аспекти виборчого блоку. 6 вересня 1930 р. Головна Управа УСРП прийняла рішення про створення з УНДО виборчого блоку. 18 вересня 1930 р. представники обох партій підписали умови створення спільного виборчого блоку, а 30 вересня 1930 р. до нього приєдналась УСДП²⁶. Досягнення виборчого порозуміння з УСРП і УСДП було безумовно важливим політичним здобутком УНДО. Вперше після 1923 р. соціалісти-радикали вдалися до співпраці з націонал-демократами, перекреслюючи тим самим свою програмову ухвалу від лютого 1925 р., яка виключала можливість будь-якої співпраці з „буржуазними“ партіями. Значення міжпартійного порозуміння виходило за межі виборчої кампанії, впливало на загальний уклад політичних відносин у західноукраїнському суспільстві.

До українського виборчого блоку виявили бажання приєднатись білоруські політичні партії, зокрема Білоруський селянський союз і Білоруська християнська демократія. У зв'язку з цим він одержав назву - „Українсько-білоруський виборчий блок“. 2 жовтня 1930 р. блок звернувся до українських селян, робітників та інтелігенції із закликом захистити свої національні й соціальні права, а також закликав протиставитись комуністам, селянським кандидатам від проурядових та угодовських партій²⁷.

Інші українські політичні угруповання, зокрема Сельроб-Єдність і відроджена на Волині перед виборами група Сельроб-Правіці на чолі з Максимом Чучмаєм, а також УПП пішли до виборів розрізнено. У зв'язку із зміною суспільних настроїв на Західній Україні, викликаних подіями на Наддніпрянщині, шанси цих партій були мізерні.

Створення українського виборчого блоку зустріло негативну реакцію з боку УХО, яка 24 вересня 1930 р. реорганізувалась в Українську католицьку народну партію (УКНП). Сама УКНП не брала участі у виборах. Проте орган УКНП „Нова Зоря“ критикувала УНДО за союз із соціалістами й атеїстами, припускала, що греко-католицький клір не підтримає такий виборчий блок. На Волині проти Українсько-білоруського виборчого блоку виступила Українська група Безпартійного блоку співпраці з урядом (ББСУ) петлюрівської орієнтації на чолі з Петром Певним. У своїх виборчих відозвах вони закликали робітників, селян та інтелігенцію порвати з українськими політичними партіями, підтримати політичний курс Ю. Пілсудського, сподіваючись тим самим вирішити господарські, релігійні і культурно-освітні проблеми українців²⁸. Виборчому блоку доводилось також вести боротьбу проти різноманітних польських політичних партій.

Як уже зазначалось, сама передвиборна акція проходила в екстремальних суспільних умовах масових арештів і переслідувань. У розпал передвиборної кампанії була заарештована вся Президія ЦК УНДО на чолі з головою партії Дмитром Левіцьким. Поліція стежила за кожним виступом у селах і містах. У зв'язку з цим замість традиційних передвиборних народних віч агітаційна праця велась переважно у формі таємних нарад і зборів.

Численні архівні матеріали засвідчують, що в Галичині, незважаючи на репресії властей, активну передвиборну агітацію на користь УНДО вело греко-католицьке духовенство. На зборах, які пройшли у вересні-жовтні 1930 р. у більшості повітів краю, греко-католицькі священники солідаризувались з УНДО, виявляли йому моральну, матеріальну й організаційну підтримку. Так, 14 вересня 1930 р., всупереч забороні станіславського єпископа Григорія Хомишина, священник Іван Пісецький в с.Корнійові Городенківського повіту створив з числа місцевих селян виборчий комітет. Він закликав селян „не вагатися присвятити своє життя для українського народу і держави“, присягнув їм — „коли будемо покликані, станемо всі“²⁹. Станіславський воєвода у звіті за жовтень і листопад 1930 р. зазначав, що „головну роль у передвиборній агітації відіграли греко-католицькі священники і вчителі, які всілякими способами спонукали українське населення до участі в голосуванні. Передвиборна агітація велась часто скритим способом на таємних зборах у „Просвіті“ й кооперативах. Українці були сильно зорганізовані так званою десятковою системою. Тим пояснюється участь 80 % українського населення у виборах“³⁰.

Надзвичайні суспільно-політичні умови, в яких проходили вибори, не могли не позначитись на їх результатах. Для Українсько-білоруського виборчого блоку вони були суперечливими. Порівняно з виборами до сейму 1928 р., українці одержали половину мандатів. У Галичині за блок (№11) проголосувало 655833 виборці, що на 87889 голосів (5,5%) менше, ніж у 1928 р. Це дало змогу здобути тут 17 мандатів замість 25. Якщо на Львівщині „11-ка“ збільшила свої впливи на 7 %, зокрема у робітничих осередках, то на Тернопільщині втрати становили 31 %. На північно-західних українських землях блок здобув тільки один мандат замість трьох у 1928 р. Всього виборчий блок у 1930 р. одержав 20 посольських мандатів з 34-х у 1928 р., з них 17 здобуло УНДО і 3 - УСРП³¹. Незважаючи на втрату частини голосів і мандатів, було б помилковим розглядати результати виборів 1930 р. для Українсько-білоруського виборчого блоку як поразку. Вибори засвідчили традиційно міцні впливи українських національно-політичних партій серед західноукраїнського населення, втрати ж були пов'язані у першу чергу з жорстокими пацифікаційними заходами властей, арештами найактивніших українських політичних діячів, зміною виборчого закону, махінаціями з підрахунками голосів, а також тим, що в ряді виборчих округів (46, 60 та інших) вибори визнано недійсними. Вказуючи на вищезазначені обставини, Президія ЦК УНДО на своєму засіданні 29 листопада 1930 р. визнала результати виборів як велику і безсумнівну перемогу українців.

Здобутки українського виборчого блоку виглядають особливо вагомими на фоні повного розгрому ліворадикальних та москвофільських угруповань. Вони не спромоглися здобути жодного мандата. Прокмуністична Сельроб-Єдність втратила в Галичині 101755 голосів, що становило порівняно з 1928 р. (122033 голоси) 83,4 %. Ще більших втрат зазнали селянські кандидати на Волині, яка до цього була їх основною соціальною базою. Якщо в 1928 р. вони здобули тут 123423 голоси, то в 1930 р. лише 8640. Втрати становили 114783 голоси, або 93 % від 1928 р.³² Такої ж нищівної поразки зазнали москвофільські та радянськфільські угруповання.

Значних успіхів на виборах здобув проурядовий Безпартійний блок співпраці з урядом (№1). З 444 сеймових мандатів він одержав 248, з них біля ста на Волині, Поліссі, Холмщині, Підляшші. На Волині Українська група Безпартійного блоку співпраці з урядом здобула 6 мандатів, що свідчило про посилення впливів угруповання петлюрівської орієнтації, яке ґрунтувало свою політику на платформі польсько-української співпраці³³.

Вибори до сенату підтвердили загальні тенденції сеймових виборів. Українсько-білоруський виборчий блок здобув до сенату 4 мандати, зокрема 3 від УНДО і один від УСРП³⁴.

Загальні підсумки засвідчили високу національну свідомість західноукраїнського населення, його політичну стійкість і витривалість під ударами масових пацифікаційних репресій. Вибори також показали суттєву зміну суспільних настроїв. У зв'язку з подіями на Наддніпрянщині радянськфільство швидко втратило свої впливи. На Волині суспільні настрої еволюціонували в напрямку ідеології польсько-української співпраці.

Підсумовуючи все вищезазначене, слід зазначити, що західноукраїнська націонал-демократія протягом 1928-1930 рр. зуміла домогтися вагомими результатів. Випрацювана УНДО тактика і стратегія політичної боротьби, наполеглива праця у різних ділянках суспільного життя спричинилися до значного посилення громадсько-політичних впливів партії. Долаючи численні труднощі, несприятливі суспільні об-

ставини, УНДО за короткий час зуміло довести на ділі, що воно є провідною політичною силою в краї у боротьбі за національні, господарські та культурно-освітні права західноукраїнського населення.

Під впливом внутрішніх і зовнішніх політичних обставин 1929-1930 рр. політична лінія УНДО еволюціонувала разом із зміною суспільних настроїв, що засвідчили вибори 1930 р. Досліджуваний період був кульмінаційною точкою піднесення західноукраїнської націонал-демократії за всі міжвоєнні роки. УНДО в 1928-1930 рр. демонструвало ідейно-політичну і організаційну єдність своїх лав, виступало ініціатором консолідації національних сил, справляло безумовний вплив не тільки на політичне, але й на українське громадське культурно-освітнє й господарське життя краю. З більшою чи меншою долею вірогідності можна зробити висновок, що з усіх українських політичних партій саме УНДО з його специфічною суспільно-політичною еластичністю найбільш адекватно відображало громадський менталітет місцевого українського населення, тенденції його суспільних настроїв.

1. Wszystkie stronnictwa. Tygodnik. Komunikat specjalny poświęcony życiu wszystkich stronnictw politycznych w Polsce. — Warszawa, 1929. — S.501.
2. ЦДІАУ у м.Львові, ф.581, оп.1, спр.117, арк.32.
3. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za październik, listopad i grudzień 1929 r. — Warszawa, 1930. — S.46-47.
4. Проти червоного терору на Радянській Україні. Протест Парламентської Репрезентації // Діло. — 1929. — 16 листопада.
5. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za październik, listopad i grudzień 1929 r. — Warszawa, 1930. — S.47.
6. Ibid.
7. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za styczen, luty i marzec 1930 r. — Warszawa, 1930. — S.41.
8. Ibid.
9. ДАЛО, ф.1, оп.1, спр.873, арк.7-8.
10. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.78, арк.4.
11. Президія Українського Клубу у маршалка Шиманського // Діло. — 1930. — 23 березня.
12. ДАЛО, ф.1, оп.1, спр.789, арк.103.
13. До співпраці. Українсько-литовсько-білоруська конференція у Варшаві // Діло. — 1929. — 30 листопада.
14. ДАЛО, ф.1, оп.1, спр.635, арк.47.
15. Wszystkie stronnictwa. Tygodnik. Komunikat specjalny poświęcony życiu wszystkich stronnictw politycznych w Polsce. — Warszawa, 1930. — S.12.
16. Найважливіша політична задача нашого сучасного покоління // Нова Зоря. — 1928. — 1 квітня.
17. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.598, арк.79,113.
18. Там само, спр.1473, арк.6-7.
19. Sabotaż ukraiński i akcja rasyfikacyjna. — Warszawa, 1931. — S.12.
20. Частинний виступ УВО // Сурма. — 1930. — № 9.
21. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za IV kwartał 1930 r. — Warszawa, 1931. — S.35.
22. ДАІФО, ф.68, оп.2, спр.155, арк.41, 45, 49, 53, 59, 76, 77.
23. Sabotaż ukraiński i akcja rasyfikacyjna. — S.15.
24. Солідарний голос політичних партій // Діло. — 1930. — 1 жовтня.
25. Mniejszości narodowe w Polsce // Sprawy narodowościowe. — Warszawa, 1930. — № 5-6. — S.593.
26. Wszystkie stronnictwa. Tygodnik. Komunikat specjalny poświęcony życiu wszystkich stronnictw politycznych w Polsce. — Warszawa, 1931. — S.352-353,399.
27. Ibid. — S.400.
28. Wszystkie stronnictwa. — Warszawa, 1931. — S.401, 483-484.
29. ДАІФО, ф.2, оп.1, спр.744, арк.20; спр.40, арк.42 зв.
30. Там само, спр.744, арк.56 зв., 132.
31. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za IV kwartał 1930 r. — Warszawa, 1931. — S.38-39.
32. Ibid.
33. Підсумки виборів 1930 р. // Культура. — 1931. — № 1. — С.6.
34. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za IV kwartał 1930 r. — Warszawa, 1931. — S.40.

Михайло Москалюк

ДЕРЖАВОТВОРЧА КОНЦЕПЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ХРИСТІЯНСЬКИХ СУСПІЛЬНИКІВ У МІЖВОЄННІЙ ГАЛИЧИНІ (1920-1939 рр.): Історико-політологічний аналіз

В українській політичній думці міжвоєнної Галичини особливе місце належить представникам християнсько-суспільного руху. Як явище суспільно-політичного життя краю цей рух виник ще наприкінці XIX ст. в контексті становлення його партійно-політичної системи. Поява християнсько-суспільного руху зумовлена виокремленням клерикально-консервативної течії українського політикуму, що знайшла своє організаційне оформлення у створеному в 1896 р. Католицькому русько-народному союзу, а в 1911 р. — Християнсько-суспільній партії (ХСП). На початковому етапі свого розвитку християнські суспільники, що об'єднували консервативно настроєну частину української громадськості та греко-католицького кліру, в руслі угодовської політики "нової ери" демонстрували лояльність до Австрії і місцевої польської адміністрації, пропагували ідею автономії Галичини, ставили за мету своєї діяльності суспільно-господарські реформи в дусі християнської етики та папських соціальних енциклік¹. На основі діяльності ХСП (1911-1924 рр.) відбулася політична еволюція галицьких клерикалів, у результаті якої вони відмовилися від угодовства, стали на державно-самостійницькі позиції. Однак організаційна слабкість християнських суспільників унеможливила створення власної ідейно-політичної платформи, поставила їх у повну залежність від політики націонал-демократів². Криза українського суспільно-політичного руху, спричинена приєднанням Галичини до Польщі (15 березня 1923 р.), прискорила розпуск ХСП, поляризувала клерикально-консервативний табір у рамках окцидентальної (латинської) та орієнтальної (візантійської) течій. Захищаючи протилежні релігійно-обрядові орієнтації, представники обох течій християнсько-суспільного руху демонстрували власне бачення перспектив політичного розвитку краю.

Високий рівень теоретичного обґрунтування був притаманний державотворчій концепції клерикалів-окциденталістів. Їх державотворчі ідеї викристалізувалися в руслі загального розвитку консервативного напрямку української політичної думки міжвоєнного періоду. Слід відмітити, що український консерватизм остаточно сформувався в умовах боротьби за незалежність 1917-1920 рр. і має головним змістом розробку шляхів і форм побудови української держави³. Найбільш відомими його представниками були В.Липинський, С.Томашівський, В.Кучабський. Свої державотворчі теорії вони обґрунтували у 20-х рр. XX ст. Незважаючи на відмінності, вчених консервативного напрямку об'єднували три спільні ідеї: "1) критичне ставлення до ліберально-демократичних засад суспільного ладу; 2) визнання домінуючої ролі держави в суспільно-економічному житті; 3) пошуки нових методів організації державного ладу та суспільних відносин, що спиралися б на представництво усіх класів"⁴.

Особливо велике значення на формування клерикалів-окциденталістів справили погляди С.Томашівського (1875-1930). Його державотворча концепція викладена у статтях, опублікованих у журналі "Хліборобська Україна" та збірнику "Під колесами історії", численних працях⁵. Помітний вплив на світогляд вченого мали погляди українських та західноєвропейських мислителів — М.Драгоманова, В.Липинського, О.Шпенглера, Г.Ферреро, Д.Мацціні. Теорія державності С.Томашівського ґрунтувалася на чотирьох основних підвалинах: 1) особливій ролі Галичини та греко-католицької церкви в майбутньому державотворенні; 2) українському консерватизмі; 3) об'єднуючій національній ідеї; 4) європеїзації українського руху з опорою на власні (особливо в Галичині) традиції⁶. Вчений був противником ідеї соборності України, вважав, що її реалізації об'єктивно перешкождали відмінності у політичному і психічному складі національного характеру галичан та східних українців, а також їх належність до різних релігійних конфесій. (Греко-католицизм, на його думку, на

відміну від зрусифікованого православ'я Наддніпрянщини, максимально зберіг “український дух” та забезпечив міцний зв'язок Галичини із західною цивілізацією). Обґрунтовуючи ідею необхідності окремого процесу державотворення для обох частин України, С.Томашівський зауважував, що саме Галичина з її стійкими національними традиціями повинна стати основою відродження української державності. Першим етапом у її відновленні є запровадження автономії Галичини, а згодом усіх західноукраїнських земель у межах Польщі. Ця автономія має опиратися на монархічні традиції Галицько-Волинської держави (саме монархія найбільше сприяє утвердженню авторитету і порядку), враховувати впливи греко-католицької церкви, а також Австро-Угорської монархії і польського республіканського правління. Зразком для організації політичного життя автономії може бути англійська парламентська монархія з широкими повноваженнями громад та округів, обмеженням центральної влади та розширенням компетенцій місцевих властей. Саме їх представники формували б парламент. Щодо виконавчої влади, то вона повинна належати державній раді, сформованій представниками греко-католицького кліру та громадськості. Монарх як символ держави міг обиратися або членами державної ради, або володіти спадковою владою⁷. Загалом державотворча концепція С.Томашівського опиралася на ідеї клерикальної монархії, оскільки майбутня українська держава виступала як своєрідний дуумвірат монархічної влади і греко-католицької церкви. Разом з тим, варто наголосити на тому, що вчений не відкидав у віддаленій перспективі встановлення в українській державі республіканської форми правління, яка, однак, повинна еволюційним шляхом “вирости” з монархії⁸.

Клерикали-окциденталісти, найбільш відомими представниками яких були станіславський єпископ Г.Хомишин, ректор львівської духовної семінарії Т.Галушинський, адвокат із Станіслава І.Волянський, громадський діяч та журналіст О.Назарук, розвинули державотворчі ідеї С.Томашівського. У середовищі прихильників цього напрямку християнсько-суспільного руху 4 серпня 1925 р. була створена Українська християнська організація (УХО). За час свого існування (1925 - серпень 1930 рр.) УХО на ґрунті так званої “реальної політики” пропагувала ідею автономії Галичини у складі Польщі. С.Томашівський, якого одногослосно було обрано членом ЦК цієї організації, виступаючи 30 вересня 1927 р. на засіданні її проводу, піддав гострій критиці гасла соборності та незалежності України. “Ключі соборності і самостійності, - підкреслював він, - є свого роду наслідком утиску Росії і Австрії, російської революції, а не наслідком дозрівання. Докази: 1) обидва ключі не оперті на історичні традиції, - ми з ними не вирости, наша історія не знає ні соборності, ні самостійності у тій формі, у якій ті ключі тепер маємо; 2) ніхто не має ілюзій, що ми власними силами спроможні зреалізувати ті ключі. Натомість є віра, що якась чужа сила в своїй інтересі зробить це для нас”⁹.

Автономізаційні плани С.Томашівського активно пропагувала газета “Нова Зоря” (орган УХО), головним редактором якої з 1928 р. був О.Назарук. На сторінках газети жваво обговорювалася “найважливіша політична задача сучасного покоління” – питання автономії українських земель у складі Польщі. Передбачалося включити до складу майбутньої автономії Станіславське, Тернопільське і Волинське, а також більшу частину Львівського (по р. Сян), Поліського та частину Люблінського воєводства. Історично, географічно і культурно територія автономії повинна була поділятися на дві частини: південну – Галичину, північну – Володимирію¹⁰. “Нова Зоря” надрукувала цілий цикл статей, присвячених захисту консервативного напрямку у світовій та українській політичній думці. В одній з них наголошувалося: “Тільки народи, які мають сильну зорганізовану консервативну верству, здатні до державотворчого життя. Тільки такі народи внутрішньо сильні, бо мають змогу протиставитися різним внутрішнім і зовнішнім хворобам”¹¹. Важливе місце у публіцистичній діяльності “Нової Зорі” належало пропаганді монархічного устрою майбутньої української держави як найбільш дієздатного та стабілізуючого чинника, що зможе об'єднати авторитетом монарха поляризоване українське суспільство¹².

Цю ідею розвинув О.Назарук. На формування його консервативного світогляду помітний вплив мали гетьмансько-монархічні ідеї В.Липинського та С.Томашівського. Захищаючи монархічну форму правління, О.Назарук у статті “Монархія і яке її значення для українців” писав: “Для українського народу більше відповідна монархія, ніж республіка, а то з тої причини, що український народ живе розкиданий по великих просторах, що це народ числом великий і не об'єднаний... Для такого народу монархія – це головна підстава, підвалина його самостійності”¹³. Наголошуючи на тому, що республіки придатні тільки для малих народів (за винятком США, де встановленню республіканського ладу передували свої особливості), О.Назарук підкреслював, що для України оптимальною формою правління має стати не виборна, а саме спадкова монархія гетьманського типу. Таким гетьманським родом на Україні, на думку О.Назарука, був рід Скоропадських¹⁴.

Після смерті С.Томашівського у 1930 р. помітно зросла роль О.Назарука та Г.Хомишина як ідеологів окцидентально-автономістичного крила християнсько-суспільного руху. Під їхнім міцним впливом перебувала Українська католицька народна партія (УКНП), що виникла 24 вересня 1930 р. У 1932 р. вона була перейменована на Українську народну об'єднану (УНО). Програмні засади УКНП (УНО) ґрунтувалися на ідеях, сформульованих О.Назаруком у праці “Ідеологічні основи Української католицької народної партії”. У ній головний редактор “Нової Зорі” аналізує роль консервативного світогляду (опертого на релігійних традиціях) у державотворенні. “При народженні кожної нації, - зазначає він, - стояв релігійний культ, стояла віра в Бога, котра підносила натовп до рівня певної моралі й тим унеможливила творення з нього державної нації”¹⁵. У цій праці О.Назарук наголошує також на необхідності створення католицьких народних партій як важливого інструменту посилення клерикалізації політичного життя, необхідного для державотворення¹⁶.

Що стосується власне програми УКНП, то у ній чітко окреслена основна мета партії – реалізація ідеї автономії українських земель у складі Польщі, їх перетворення “в окрему державно-правову одиницю, наділену широкими повноваженнями в сфері законодавчої, виконавчої, судової, освітньої, господарської та військової політики, з окремим крайовим сеймом”¹⁷.

Найвагоміший внесок у конкретизацію державотворчої концепції клерикалів-автономістів вніс Г.Хомишин. Його думки з цього приводу висвітлені у двох працях – “Пастирському листі про політичне становище українського народу в Польській державі” (1931 р.) та “Українській проблемі” (1933 р.). В останній з них станіславський єпископ, аналізуючи причини падіння української державності, звертає увагу на слабкий державотворчий потенціал українців. “Ми програли війну і не збудували своєї держави, - наголошує він, - через нашу нездарність”¹⁸. Однак, у найбільш повній мірі державотворчі ідеї Г.Хомишина знайшли своє втілення у згаданому вище пастирському листі, який є своєрідною інтерпретацією політичної платформи УКНП. Характеризуючи ситуацію, в якій опинилися галицькі українці після поразки національно-визвольних змагань та втрати власної державності, єпископ закликає галицьку суспільність зрозуміти, що, перебуваючи в іншій державі і під чужою владою, вкрай необхідно цю державу і владу визнати. Разом з тим, Г.Хомишин піддає гострій критиці деструктивні, на його погляд, дії галицьких українців щодо Польщі. “Припустим, - зазначає він, - що тими саботажами чи їм подібними вчинками ослабиться чи навіть розвалиться польська держава, то чи ними збудується українська держава?”¹⁹. Заперечуючи таку можливість, станіславський єпископ закликає до взаємовигідного польсько-українського порозуміння. Основою для такої співпраці повинно стати взаємне визнання, лояльне ставлення українців до Польщі взамін за припинення властиво жорстокої пацифікаційної політики та створення умов для розвитку національного, господарського та культурного життя західних українців. (Особливе місце у пастирському листі відводиться критиці політики офіційної Варшави щодо українців. Про це ж йдеться у програмній заяві УКНП). “Наша лояльність, - наголошує Г.Хомишин, - має до того стреміти, щоб польська держава була сильна і забезпечена,

але разом справедлива... Бо цього вимагає інтерес і добро самого українського народу. Коли держава сильна і в добробуті та притім справедлива, тоді кожний народ почувається в ній добре..."²⁰. Варто наголосити на тому, що ці погляди станіславського єпископа не суперечили ідеї самостійності України, були співзвучні поглядам С.Томашівського щодо особливої ролі Галичини (як "П'ємонту для всієї України") та греко-католицької церкви у майбутньому державотворенні. "Ми не сміємо зречися ідеї власної держави, - писав він, - але не сміємо також її будувати тільки у фантазії, без відповідного приготування і без відповідних сил... Стараймося ... сили свої сконсолідувати так, щоб ми були приготовані на ту хвилю, коли годинник історії виб'є годину народження нашої держави"²¹. Першим кроком у процесі державотворення, на думку станіславського єпископа, повинна стати автономізація українських земель у Польщі. Загалом концепція Г.Хомишина не відкидала ідею соборництва України, однак розглядала її як віддалену перспективу, як логічне завершення процесу державотворення.

У політичній діяльності клерикали-автономісти намагалися реалізувати державотворчі концепції своїх ідеологів. Саме під цим кутом зору УНО підтримала ідею скликання Всеукраїнського національного конгресу (ВНК) з представників усіх українських земель, що знаходилися під окупацією сусідніх держав, а також за участю української еміграції. Беручи активну участь у передконгресових нарадах 1934 р., представник УНО О.Назарук підкреслив важливість втілення в життя ідеї автономії західноукраїнських земель як першого етапу українського державотворення. Крім того, він піддав гострій критиці обов'язкову республіканську форму правління майбутньої соборної України, як і виключне ототожнення республіки з демократією. Як приклад, редактор "Нової Зорі" наводив Англію, де монархія "мирно" уживається з демократією²². У 1935 р. УНО в результаті виборчої співпраці з Українським національно-демократичним об'єднанням (УНДО) (на тлі "нормалізації" польсько-українських стосунків) увійшла в склад Української парламентської репрезентації (УПР). Трибуну польського парламенту вона намагалася використати для пропаганди та реалізації автономізаційних планів. Незважаючи на те, що з вини польських властей нормалізаційна політика не увінчалася успіхом, а УНО в силу внутрішніх суперечностей вийшла з УПР, клерикали-автономісти протягом всього міжвоєнного періоду залишалися єдиною політичною силою краю, яка послідовно відстоювала ідею автономії західноукраїнських земель, поклавши її в основу своєї державотворчої концепції.

Що стосується орієнтального крила християнсько-суспільного руху, то після розпаду ХСП його прихильники не заснували власної католицької структури, політичну діяльність проводили в рамках УНДО. 1 січня 1931 р. у середовищі клерикалів-орієнталістів виник Український католицький союз (УКС). Ця надпартійна організація мала своїм завданням сконсолідувати широкі верстви українського суспільства на засадах християнської ідеології²³. Навколо УКС об'єдналися відомі галицькі релігійні та громадсько-політичні діячі: митрополит А.Шептицький, М.Чубатий, В.Децикевич, В.Кузьмович, М.Каратницький та ін.

Тісно співпрацюючи з УНДО, орієнталісти підтримали державотворчу платформу націонал-демократів, тому акцентували увагу на ідеї соборності та самостійності України*. У зв'язку з цим, у ставленні до Польщі УКС відстоював політику поміркованого лоялізму, виступав за об'єднання всіх українських земель в єдину українську державу. На цьому ґрунті, як і в питанні церковного життя, зокрема потреб його латинізації, УКС розходився з УНО.

На протипагу клерикалам-окциденталістам, у орієнтальних колах християнсько-суспільного руху не обговорювалася проблема автономії українських земель у Польщі

* Суттєво розвинув державотворчу концепцію цього напрямку християнсько-суспільного руху А.Шептицький у праці "Як будувати Рідну хату" (грудень 1941 р.). В основу українського державного будівництва він поклав ідеї національної консолідації та національного примирення, захист державою родинних і суспільних цінностей, які ґрунтувалися б на загальних християнських принципах гуманізму.

(за винятком "нормалізаційних" 1935-1936 рр.²⁴). Натомість жваво дискутувалися питання теорії держави, зокрема її походження, мета, функції, шляхи побудови. Виступаючи з цього приводу на сторінках пресового органу УКС газети "Мета", доктор Л.Глінка у статті "Католицька наука про державу" (1935 р.) наголошував на обов'язковому врахуванні національного принципу в державотворчому процесі, різноманітності форм правління (за умови, що вони є легальними, справедливими та відповідають характерові і традиціям даного народу), створення державою необхідних умов для всебічного розвитку особистості²⁵.

Підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що представники християнсько-суспільного руху міжвоєнного періоду, поляризувавшись в орієнтальних та окцидентальних течіях, виступали, з одного боку, репрезентантами ідеї автономії Галичини, а з другого – національної консолідації з метою побудови соборної самостійної України. Прикметно, що їхні державотворчі погляди (в найбільш завершеному вигляді таку концепцію розробили окциденталісти) у стратегічному плані не були протилежними. Відмінності полягали у тактичних способах їх реалізації. Спільним у програмах галицьких клерикалів було збереження консервативних засад та легальних методів у процесі будівництва української держави. Державотворчі ідеї християнських суспільників вплинули на формування ідеології національно-політичного руху міжвоєнної Галичини.

1. Енциклопедія Українознавства. – Т.10. – Париж – Нью-Йорк, 1984. – С.36-37.
2. Кугутяк М. Галицькі українці в боротьбі за державну незалежність у 1920-1923 рр. // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 1997. – № 1. – С.53.
3. Сліченко Л.В. Особливості консервативного напрямку української політичної думки першої половини ХХ ст. Автореф. дисерт. на здобуття наук. канд. політ. наук. – К., 1997. – С.7.
4. Потульницький В.А. Теорія української політології. – К., 1993. – С.77.
5. Див.: Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі. – Львів, 1929; його ж. Про ідеї, героїв і політику. Відкритий лист до В.Липинського. – Львів, 1929.
6. Потульницький В.А. Історія української політології (концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці. – К., 1992. – С.152.
7. Там само. – С.159.
8. Сліченко Л.В. Особливості консервативного напрямку... – С.20.
9. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІА України у м. Львові), ф. 359, оп. 1, спр. 18, арк. 2.
10. Найважливіша політична задача нашого сучасного покоління // Нова Зоря. – 1928. – Ч.24. – 1 квітня.
11. Бабин В. Потреба організації консервативних сил // Нова Зоря. – 1927. – Ч.28. – 17 липня.
12. Бабин В. Ще в справі організації української консервативної партії // Нова Зоря. – 1927. – Ч.39. – 2 жовтня.
13. ЦДІА України у м. Львові, ф.359, оп.1, спр.109, арк.1.
14. Там само, арк.4.
15. Назарук О. Ідеологічні основи Української католицької народної партії. – Львів, 1931. – С.59.
16. Там само. – С.24.
17. Католицька народна партія. Програмова заява. – Львів, 1930. – С.1-2.
18. Хомишин Г. Українська проблема. – Станіслав, 1933. – С.156.
19. Хомишин Г. Пастирський лист про політичне становище українського народу в Польській державі. – Львів, 1931. – С.10.
20. Там само. – С.28.
21. Там само. – С.30.
22. ЦДІА України у м. Львові, ф.359, оп.1, спр.381, арк.6.
23. Поклик Головної ради Українського католицького союзу // Мета. – 1931. – Ч.1. – 15 березня.
24. ЦДІА України у м. Львові, ф. 358, оп. 1, спр. 110, арк. 59.
25. Мета. – 1935. – Ч. 10. – 15 березня.

Сергій ЛИТВИН

СИМОН ПЕТЛЮРА І ЗАХІДНА ОБЛАСТЬ УНР (Нові джерела про допомогу Директорії Українській Галицькій Армії в 1919 році)

Доба визвольних змагань українського народу 1917-1921 років та діяльність їх учасників завдяки тривалій ідеологічній радянській обробці суспільної свідомості — повна навдвовижу живучих стереотипів і явних перекручень. Величезний вплив на формування наукових оцінок тієї пори мала мемуаристика сучасників з їхньою подеколи суб'єктивістською оцінкою подій. Ці ж стереотипи в силу відсутності доступу до документальних джерел до певної міри превалювали також і в деяких науковців з української діаспори.

Особливо стійкі міфи, на наш погляд, створено навколо особистості С.Петлюри, зокрема його поглядів і дій щодо проблем Західної області Української Народної Республіки (ЗОУНР) та ставлення до Української Галицької Армії (УГА). В багатьох працях поширені твердження, що катастрофа українських сил в 1919 р., перехід Галицької Армії на бік Денікіна і поразка визвольних змагань була викликана, головним чином, через брак грошових засобів, яких начебто Уряд Української Народної Республіки (УНР) і особисто Петлюра свідомо не відпускав на потреби Галицької Армії. Деякі автори пишуть про начебто його неприязнь до галичан, нехтування їхніми інтересами і проблемами в період соборного співіснування, а найбільше — щодо Варшавської угоди, підписанням якої, мовляв, він продав Галичину полякам¹ тощо.

До подібних тез спричинились, головним чином, галицькі історики та мемуаристи Є.Бородієвич, О.Думін, В.Кучабський, О.Левіцький, О.Назарук, О.Павлюк, В.Тимошевський та інші². Так, О.Думін писав: „У Дієвій Армії залишалися ще такі запаси військового майна, що і без шкоди для себе, могла вона порятувати Галицьку Армію. Але непорозуміння між Головним Отаманом Петлюрою та Галицьким Урядом заєдно зростало, перешкоджало цьому“³. В.Тимошевський у своїй „Історії української влади“ наводить такий абсурдний аргумент, начебто для того, „щоб знеохотити Галицьку Армію до своїх проводирів, галичан кривдили амуніцією, одягом, взагалі продовольством“⁴.

На жаль, від того трагічного часу і до наших днів в історії йде перекладання відповідальності однієї сторони на іншу. У сучасних дослідженнях також відсутнє об'єктивне, критичне ставлення до оцінок подальшого стану речей. Утвердилася теза про особливу місію УГА, що „в надзвичайно несприятливих умовах, декілька разів рятуючи військо УНР... в оборонних боях вересня-жовтня 1919 року, несла головний тягар війни, прагнула захистити УНР, дати змогу її керівництву знайти шляхи порятунку Української революції“⁵. Вважаємо ці твердження безпідставними, оскільки як член Директорії УНР і Головний Отаман Республіканських військ С.Петлюра беззастережно підтримав ідею об'єднання УНР і Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) в єдину Соборну Українську Державу, всебічно сприяв справі практичного здійснення цієї ідеї. Під договором про об'єднання, підписаним 1 грудня 1918 року у Фастові від імені УНР, в числі інших стоїть підпис С. Петлюри.

Тодішня критична ситуація змусила обидві частини України йти власними, окремими шляхами: Наддніпрянській - вести важку війну з більшовицькою Москвою, а Наддністрянській - з польськими окупантами. Вже 4 лютого 1919 р. Директорія, Уряд і військо Української Народної Республіки були змушені залишити Київ. Армія, знеможена в безперервних боях з чисельно переважаючими більшовицькими військами, відступала до лінії Збруча. Реальним проявом допомоги УГА з боку Наддніпрянської України стало те, що війська Директорії тримали протипольський фронт на Волині від листопада 1918 р. до травня 1919 р. С.Петлюра розглядав обидві частини України як одне ціле, виявляв у цьому позицію справжнього соборника, керуючись загальнодержавницькими інтересами.

Нововиявлені численні архівні та інші раніше недоступні документи дозволяють тепер сказати правду про справжню всебічну допомогу, яку Директорія й Уряд УНР впродовж 1919 р. надава-

ли Галицькій Армії та різним організаціям краю. З переходом УГА на територію Наддніпрянської України, згідно постанови, ухваленої Кабінетом Народних Міністрів (Ч.366) і затвердженої Директорією 18 липня 1919 року, на військовиків „частин армії Західної області Української Народної Республіки з моменту переходу останніх на територію Наддніпрянської України поширюється чинність законів щодо грошового та іншого задоволення, які існують для армії Наддніпрянської України“⁶. Іншою постановою Ради Народних Міністрів (Ч.367), затвердженою Директорією 19 липня 1919 р., асигновано «в розпорядження Військового Міністра з коштів Державної Скарбниці 70.000.000 (сімдесят мільйонів) гривень на військові потреби Галицької армії»⁷. Директорія постановою від 5 серпня 1919 р. ухвалила: „Доручити Правительству Української Народної Республіки в порозумінню з урядом Західної області заопікуватись харчовим, грошовим і іншим заочотренням Галицько-Української Армії...“⁸.

Уряд УНР надавав також допомогу біженцям з Галичини. Так, постановою Ради Народних Міністрів (Ч.365), затвердженою Директорією 18 липня 1919 р., Кабінет Народних Міністрів ухвалив: «Асигнувати в розпорядження Міністра по справах Західної області Української Народної Республіки з коштів Державної Скарбниці 1.000.000 (один мільйон) гривень на організацію помочі біженцям з Західної області Української Народної Республіки й для видачі їм допомог. Надати Міністрові Народного Господарства право витратити необхідну суму з оперативних кредитів, що маютьсся в його розпорядженні, на організацію їдалень для біженців»⁹. А через декілька днів, 25 липня, Директорія затверджує постанову Ради Народних Міністрів (Ч.424) про ще вагомішу допомогу, в якій говориться: «асигнувати — 10.000.000 (десять мільйонів) гривень як аванс для видачі допомог біженцям з Галичини»¹⁰.

Надавалася допомога й на інші потреби. Про це, зокрема, свідчить ціла низка документів уряду УНР, ухвалених 15 березня 1919 р., а саме: «Закон про асигнування 500.000.000 гривень в розпорядження Ради Державних Секретарів Західної Української Народної Республіки на відновлення мешкань і будівель, зруйнованих попередньою війною», «Постанова про асигнування в розпорядження Ради Секретарів Західної Української Народної Республіки одноразово 120.000.000 гривень і починаючи з 1 квітня 1919 року по 30.000.000 гривень щомісяця на видачу пайка родинам мобілізованих стрільців», «Постанова про асигнування в розпорядження Міністерства Земельних Справ 2.000.000 гривень на видачу Товариству «Сільський Господар» в Галичині», «Постанова про асигнування в позику в розпорядження Ради Державних Секретарів Західної Української Народної Республіки 80.000.000 гривень на видачу всім категоріям державних службовців одноразової допомоги на дорожнечу»¹¹.

На всіх цих документах стоїть підпис Симона Петлюри.

На жаль, є тільки розпорошені свідчення та окремі документи. Повних же підрахунків розмірів цієї допомоги ще не було зроблено і, мабуть, через втрату архівних документів у час воєнного лихоліття цього ніколи вже не вдасться зробити.

Однак авторові пощастило віднайти у фонді Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ) письмову доповідь, підготовлену в грудні 1922 р. виконуючим обов'язки директора Кредитової Канцелярії Міністерства Фінансів УНР М.Барановським Міністрові Фінансів, яка містить узагальнюючі дані й цікаві висновки стосовно допомоги Галичині. Цей документ промовисто, безапеляційно і переконливо свідчить про те, що Директорія та Уряд УНР взяли на себе значну частину матеріального і фінансового забезпечення потреб Уряду Галичини, зокрема Галицької Армії, якій надали велику допомогу.

Для доповіді фахово зібрані відомості про ті суми, які були асигновані Урядом УНР Галицькому урядові на утримання УГА, посольств за кордоном, Галицького уряду та культурних і національних установ Галичини. Слід зауважити, що значна частина асигнувань зроблена без зазначення, чи вони «безповоротні», чи повинні бути повернені, тобто мали характер справжньої братерської допомоги.

Подаємо документ з незначними скороченнями, зберігаючи стилістику й орфографію.

Копія

До Пана Міністра Фінансів

Доклад

Директора Кредитової Канцелярії в справі видатків
Уряду Української Народньої Республіки на Галицькі справи.

ВСТУП

З Вашого доручення я зібрав відомості про ті суми, які були асигновані Урядом Української Народньої Республіки Галицькому Урядові (З.О.У.Н.Р.), на удержання Галицької Армії, Шляхів, Посольств за кордоном, Галицького Уряду та Культурних і Національних Установ Галичини.

Заздалегідь мушу зазначити, що ці відомості не будуть мати вичерпного значіння через те, що при переведенні цієї праці я зустрівся з великими перешкодами: нема архіву за 1919 рік Головної Державної Скарбниці, як також архіву Кредитової Канцелярії Міністерства Фінансів та Державного Банку, які загублені при евакуації в листопаді 1919 року (Проскурівська та Любарська катастрофа), а між тим асигнування на всі зазначені потреби були переведені в 1919 році. З огляду на це нема даних, наскільки фактично були використані відчинені кредити, а також в яких грошових знаках були одержані суми, що має велике значіння при вирахуванні купуючої („покупної“) вартості грошей в той час.

Не міг я цих відомостей добути також і через те, що в 1919 році, як також в 1920 році, не було складено державного бюджету не тільки передбачасмих прибутків і видатків, але й фактично переведених видатків і прибутків за 1919-1920 р.р.

Нема також звіту Державного Контролю за 1919 рік, з якого можна було б вбачати, які були відчинені кредити і на скільки вони були фактично використані.

Через те в своїй праці мені прийшлося обмежитися такими даними: постановами Ради Народніх Міністрів про відкриття кредитів, що торкаються сум в українській валюті і даними ревізійних актів по обревізуванню Закордонної Фінансової Агентури Міністерства Фінансів, що стосується сум в закордонній валюті та почасти даними Закордонної Експозітури Кредитної Комісії Міністерства Фінансів.

Така обмеженість матеріалів для проведення обрахунку витрачених коштів на Галицькі потреби не зупинила моєї праці. З огляду на те, що я виходив з таких міркувань: зараз ще не наступив час для переведення фактичного і остаточного розрахування і через те, коли підсумки мого підрахунку і не будуть зовсім точні, що може бути потім вирівняно, то за те ця праця буде служити матеріалом для проведення розрахунку, якщо він буде коли-небудь переведений в життя — це з одного боку, а з другого — поскільки буде можливим, тут будуть зібрані, систематизовані і оброблені відомості про фінансові стосунки, які були між Урядом Великої України і Урядом Галичини і в майбутньому можуть послужити матеріалом для освітлення взаємовідносин між цими Урядами в добу 1919 та початку 1920 р.р.

РОЗДІЛ 1.

ПІДРАХУНОК СУМ В УКРАЇНСЬКІЙ ВАЛЮТІ.

Роздивляючись постанови Ради Народніх Міністрів про асигнування, можна бачити, що повторюється асигнування на ті самі потреби, на які раніше були відчинені кредити, через те в своїх підрахунках я виходив з того припущення, що всі відчинені кредити фактично були використані, бо инакше не було б рації відчиняти нові кредити на ті ж самі потреби, коли ще попередніх кредитів не вичерпано, а якщо і був який кредит не цілком використаний, то це компенсується тим, що всі обрахунки роблю в припущенню (за відсутністю фактичних і точних даних), що гроші видавалися в карбованцях, тоді як в дійсності видавалися в різних грошових знаках: в карбованцях, гривнях, австрійських коронах, німецьких марках, романовських рублях і т. и., а записи велися в гривнях.

Гривні, австрійські корони, німецькі марки, романівські рублі на біржі, як також серед населення, котірувались значно вище карбованців і того офіційного курсу, що був встановлений відносно цих валют в переводі на карбованці. З огляду на це одна неточність покривається другою і, на мою думку, остаточні підсумки цього підрахунку будуть близькі до дійсного стану речей; скоріше будуть трохи зменшені, чим перебільшені.

Все вищезазначене стосується до сум, на які кредити були відчинені в українській валюті, що ж торкається сум в закордонній валюті, то ці дані бралися мною з актів Ревізійної Комісії по обревізуванню Закордонної Фінансової Агентури Міністерства Фінансів і частина даних зі справ Закордонної Експозітури Кредитної Канцелярії Міністерства Фінансів, через те тут точні дані про фактично одержані суми і про те, в якій саме валюті і коли саме видані вони.

Відносно сум в закордонній валюті я користувався тільки цими джерелами, але, безсумнівно, багато коштів було одержано представниками Галицького Уряду від наших Місій і Закордонних Представництв, але відомостей про це ні в Міністерстві Фінансів, ні в Міністерстві Закордонних Справ нема, через те прийшлося обмежитися тільки зазначеними джерелами.

Систематизуючи переведені асигнування, треба поділити їх на такі групи:

I. Суми, які були відпущені безпосередньо Галицькому Урядові, а саме:

1). Раді Державного Секретаріату Західної Облaсті У.Н.Р. на видачу пайків сім'ям стрільців - одноразово . . . . - 120.000.000 гр.

і щомісячно, починаючи з 1 квітня 1919 р. по 30.000.000 гривень (постанова від 15/III - 19 р.).

Приймаючи на увагу, що самий повний контакт між обома урядами існував аж до кінця жовтня 1919 р., треба рахувати, що ця видача проізождалася на протязі такого часу:

- а) квітень . . . . . 30.000.000 гр.
- б) травень . . . . . 30.000.000 гр.
- в) червень . . . . . 30.000.000 гр.
- г) липень . . . . . 30.000.000 гр.
- д) серпень . . . . . 30.000.000 гр.
- е) вересень . . . . . 30.000.000 гр.
- ж) жовтень . . . . . 30.000.000 гр.

Всього . . . . 210.000.000 гр.

А разом на цю потребу . 330.000.000 гр.

2). Теж Раді Державних Секретарів по постанові 15/III - 19 р.

. . . . . - 500.000.000 гр.

3). Теж (постанова 29/III - 1919 р.) . . . . . - 200.000 гр.

Всього. . . . . - 830.200.000 гр.

Всі ці асигнування були зроблені без зазначення чи вони безповоротні, чи повинні бути повернені.

4). Раді Державних Секретарів Західної Облaсті У.Н.Р. ПОЗИЧКОВО на видачу одноразової допомоги на дорожнечу всім категоріям державних службовців (постанова від 15/III -19 р.) -
- 80.000.000 гр.

А разом з попередніми . . . . . - 910.000.000 гр.

II. На потреби Галицької Армії:

1). Постанова від 19/VII - 19 р. . . . . - 70.000.000 гр.

2). Постанова від 1/IX - 19 р. . . . . - 240.000.000 гр.

Всього на Армію . . . . - 310.000.000 гр.

III. На удержання Шляхів Галичини:

1). Міністру Шляхів на перешивку вузкаторових шляхів Галичини на широкаторові (постанова від 16/I - 19 р.)
. . . . - 10.000.000 гр.

2). Постанова Ради Міністрів від 23/II - 19 р.	..... - 17.000.000 гр.
3). Міністерству Шляхів для експлуатації залізниць Галичини (Постанова Р. Н. М. 3/III - 19 р.)	..... - 10.000.000 гр.
4). Міністерству Шляхів для видачі одноразової допомоги шляховикам-галичанам (постанова Р. Н. М. від 1/IX - 19 р.)	- 2.700.000 гр.
Разом	..... - 39.700.000 гр.

IV. На видачу допомог культурним організаціям Галичини:

1). Культурним організаціям згідно постанови Р. Н. М. від 19/II - 19 р.	.. - 22.000.000 гр.
2). Міністерству Земельних Справ для допомоги Товариствам „Сільський Господар“ (постанова від 15/III-19 р.)	... - 4.000.000 гр.
3). Міністерству Народної Освіти для видачі допомоги учителям (постанова 13/IX - 19 р.)	.... - 800.000 гр.
Разом	..... - 26.800.000 гр.

V. На допомогу біженцям з Галичини:

1). Міністру по справам Західної Облaсті У.Н.Р. на організацію помочі біженцям з Галичини і видачу допомог (постанова від 18/VII - 19 р.)	... - 1.000.000 гр.
2). Йому ж для видачі допомог (постанова від 25/V - 19 р.)	... - 10.000.000 гр.
3). Йому ж для видачі допомог (постанова від 1/IX - 19 р.)	..... - 5.000.000 гр.
Разом	..... - 16.000.000 гр.

Всього було асигновано в 1919 р. на Галицькі потреби:

по I групі	..... - 910.200.000 гр.
- II -	- 310.000.000 гр.
- III -	- 39.700.000 гр.
- IV -	- 26.000.000 гр.
- V -	- 16.000.000 гр.
Разом	..... - 1.302.700.000 гр.

Коли прийняти на увагу, що всі асигнування, які були переведені постановами Ради Народніх Міністрів на протязі цілого 1919 року, вносять суму коло 8.007.000.000 гр., то кредити, які були відпущені на Галицькі справи, вносили 16,27% всіх кредитів, що були відчинені на протязі 1919 року, рахуючи в тому числі асигнування на Галицькі потреби.

Коли ж прийняти на увагу асигнування, що були переведені в 1919 р. на позики і допомоги і які не увійшли на рахунок витрат на державні потреби, або фактично не були цілковито, або в частині використані, як наприклад,

1) асигнування на позику кооперації в сумі	- 786.000.000 гр.
2) теж видавничим організаціям	- 63.200.000 гр.
3) теж фінансування цукрової промисловості, які фактично не були використані за втраченою територією, в сумі	- 600.000.000 гр.
4) на кораблебудівництво, асигнування на яке також не було використане з тих же причин	- 500.000.000 гр.
що складає разом	- 1.949.200.000 гр.

Якщо виключити цю суму із суми загальних асигнувань, то буде видно, що асигнування на Галицькі справи вносять 21,65% всіх асигнувань за 1919 рік, включаючи і асигнування на Галицькі справи. Фактично ці фінансові, як і інші стосунки, що лучили один уряд з другим, обіймали період часу не цілого 1919 року, а всього на протязі 10 місяців до кінця жовтня 1919 року, коли за переходом Галицької армії на бік Денікіна порвався контакт між Урядом Великої України і Галичиною.

Якщо це узагальнити і вирахувати % пропорційно часу, то побачимо, що % піднесеться до 26%.

Коли ж прийняти на увагу кількість населення Галичини і розмір її території і порівняти з кількістю населення і розміром території Великої України, то ще більш очевидні великі витрати на Галицькі справи, в порівнянні з витратами на справи Великої України.

Ці непропорційно великі витрати ще збільшуються, коли прийняти на увагу, що й ту обставину, що уряд Галичини мав ще й свої власні кошти, якими самостійно розпоряджався.

Якщо в 1919 р. коштів, які відпускалися, і не вистарчало для цілковитого задоволення всіх Галицьких потреб, то це ще в більш значній мірі відчувалося Армією Великої України, бо часто траплялося, що деякі частини Наддніпрянської Армії по 5-6 місяців не одержували належної платні, також це відчувалося і Державними Установами.

Але матеріальні стосунки, що були між двома Урядами, підрахуваннями грошових сум ще не зовсім освітлюються.

Для повного уявлення цих стосунків необхідно прийняти на увагу, що ще починаючи з кінця 1918 року і потім на протязі 1919 року Уряд Великої України посилав до Галичини цілі ешелони з харчовими продуктами, як наприклад, з цукром, зерном, борошном, як також військовим і залізничним майном, вартість якого тепер навіть трудно уявити.

За відсутністю даних в цій справі в своєму підрахунокві я виключно обмежуюся учотом фінансових засобів.

РОЗДІЛ II.

ПІДРАХУНОК СУМ В ЗАКОРДОННІЙ ВАЛЮТІ.

Що торкається цих сум, то потрібно зазначити, що ці всі суми фактично були одержані. Поділити їх можна на такі групи:

I. Суми, які були видані на удержання Посольства Західної Облaсті У.Н.Р.

1) 13/V - 19 р.	- 185.000 нім. марок.
2) 31/V - 19 р.	- 15.400.000. нешт.кор.австр.

Суми ці були одержані від Закордонної Фінансової Агентури Міністерства Фінансів У.Н.Р.

II. На удержання Пресових Бюро за кордоном

1) Видано п. Бриндзану на Пресове Бюро 5/X	- 1.226.000 шт.кор.австр.
2) Йому ж 30/XII - 19 р.	- 6.000 нім.марок
3) Йому ж 3/I - 20 р.	- 4.000 нім марок
4) Йому ж 3/III - 20 р.	- 234.000 нім.марок
5) Видано п. Степанківському на Пресове Бюро в Льозанні	
5/X - 19 р.	- 20.000 гульд.гол.
30/XII - 19 р.	- 20.000 нім.марок

6) На Пресове Бюро в Швейцарії 5/XI - 19 р. - 4.000 амер.дол.

III. Суми, які видано в розпорядження Національної Ради у Львові:

1) 9/X -19 р. на руки С. Федака	- 1.000.000 штем.кор.австр.
2) 14/X - 19 р. йому ж	- 1.000 амер.долар.
3) 29/XII - 19 р. йому ж	- 1.000 дан.кор.
	- 4.000 фр.фран.
	- 50.000 шта.кор.австр.

Суми ці були видані Закордонною Фінансовою Агентурою М.Ф. У.Н.Р.

4) 16/V - 20 р. на руки С. Федака	- 25.000 австр.кор.
	- 8.000 шв.франк.
	- 2.150 амер.долар.

Всього було видано в закордонній валюті:
15.425.000 нешт.кор.австр.

2.276 000 штемп.кор.австр.
649.000 нім.марок
12.150 амер.долар.
1.000 дан.кор.
4.000 фр.франк.
8000 шв.франк.
20.000 гульд.гол.

В розділах III та IV автор робить підрахунки купівельної („покупної“) вартості грошей в українській (розділ III) і закордонній (розділ IV) валюті, порівнюючи їх до сталої грошової одиниці.

При цьому він, зокрема, пише:

„Для того, аби мати дійсне уявлення вартості грошей, необхідно зробити учот їх вартості відносно певного моменту часу, а краще прирівнюючи їх до вартості сталої грошової одиниці - золотої валюти або такої валюти, якої вартість рівна вартості її золотого парітету, як наприклад, швейцарський франк, американський долар, голяндський гульден, данська корона і т. и.

Через те, щоб виявити дійсну купуючу вартість грошей в якийсь певний час, необхідно перевести на золоту валюту. Для грошей, що видавалися в українській валюті, беру золотий рубель, а для закордонних валют - американський долар як сталу грошову одиницю, вартість якої рівна своєму золотому парітету...“

Далі автор подає детальний опис процесу переведення валюти в „золотий рубель“ і американський долар. Задля меншого обсягу публікації ми цей опис опускаємо, а лише подаємо його заключну частину:

„Таким чином, загальний підрахунок купуючої вартості сум, які видано в українській і в закордонній валюті, вносить:

- 1) Суми в українській валюті: 1.302.700.000 гр., або 19.797.242 зол.руб., або 9.898.621 амер.дол.;
  - 2) Суми в закордонній валюті: 543.428 зол.руб., або 271.714 амер.дол.
- Всього - 20.340.670 зол.руб., або 10.170.335 амер.дол.

ЗАКЛЮЧЕННЯ.

Із наведеного підрахунку ясно видно:

I) що в свій час Уряд Великої України щедрою рукою фінансово допомагав Урядові Галичини, Культурним і Національним Установам її, як також і самому громадянству - організацією помічі біженцям з Галичини;

II) що ця допомога означилася, як на наш час і обставини, у величезній сумі - 10.170.335 амер.доларів;

III) що грошові витрати на Галицькі справи вносили більше ніж одна четверта (26%) всіх Державних видатків Великої України на 1919 рік;

IV) що витрати на Галицькі потреби робилися часто з порушенням інтересів населення Великої України та її Армії.

Ясно також

V) що в цей час, коли Уряд У.Н.Р., його Армія і велика кількість свідомого громадянства - політичні і громадські діячі, професура і студенти - внаслідок листопадової катастрофи 1920 року опинилися за межами своєї Батьківщини в невиразно тяжких матеріальних обставинах, то на Уряді Галичини і її громадянстві лежить великий моральний обов'язок: в свою чергу, прийти на допомогу як Урядові Великої України, так і дітям її Народу - борцям за волю - воякам в першу чергу, і в другу - не дати загинути з голоду представникам громадянства, що опинилися на еміграції.

Ця допомога в повернення свого боргу могла б вилитися в таких формах:

- 1) з боку Уряду Галичини - поверненням Урядові Великої України хоча частини коштів, які взяті ПОЗИЧКОВО (в сумі 800.000 амер.дол.);
  - 2) а з боку Галицького громадянства:
    - а) організацією серед населення Галичини збору харчових продуктів, одягу і взуття для інтернованого війська У.Н.Р.;
    - б) притягненням до праці в установах Галичини інтелігенції - збігців з Великої України.
- А щоби це перевести в життя, необхідно вступити в пертрактації як з представниками Уряду Галичини, так і з представниками її громадянства.

Виконуючий обов'язки Директора Кредитової Канцелярії
(підпис) Барановський.

18 грудня 1922 року¹¹².

Подаючи до друку протокол, автор виходить з міркувань, що він містить у собі важливі аргументи щодо братерської допомоги частині українського народу, яка її потребувала і вся правда про яку має бути загальнодоступною. Цей документ, на думку автора, являє собою цінне археографічне джерело і може бути корисний усім, хто цікавиться означеною проблемою, а також сприятиме розбудові незалежної соборної України, що залишається важливою проблемою сьогодення.

1. Шелухін С. Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою 21 квітня 1920 року. — Прага: Вид-во Нова Україна, 1926. — 40 с.; Шелухін С. Лист до Петлюри про Ризький договір. — Париж: В-во „Поступ“, 1948. — 14 с.; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — 333 с. та ін.

2. Бородієвич Є. В чотирикутнику смерті (причинки до трагедії УГА на Великій Україні). — Львів: Нове життя, 1921. — 86 с.; О.Думін (А.Крезуб) Нарис історії українсько-польської війни 1918-1919 рр. — Львів, 1933. — 166 с.; Кучабський В. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917 — 1967. — Чикаго, 1969. — 663 с.; Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (Спомини з часу від липня до грудня 1919 року). — Відень: Українські мемуари, 1921. — 194 с.; Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції. — Відень: Укр. Прапор, 1920. — 342 с.; Павлюк О. Від злуки до розриву (Взаємовідносини урядів УНР та ЗУНР у 1919 р.) // Наука і суспільство. — 1994. — № 7-8. — С.6-10.

3. Думін О. (Крезуб А.) Нарис з історії українсько-польської війни... — С.115.

4. Тимошевський В. Історія української влади. — Відень-Київ, 1920. — С.19.

5. Олійник С. Галицькі підрозділи в оборонних боях // Наукові праці Кам'янець-Подільського державно-педагогічного університету. Історичні науки. — Т.3 (5). — К., 1999. — С.309. Див. також: Войцехівський О. Симон Петлюра: міфи і реалії // Радянська Україна (Київ). — 1990. — 16 вересня; Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917 — 1920 років. — Харків, 1996. — 120 с.; Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.). — К., 1999. — 508 с.; Табачник Д. Вбивство Симона Петлюри. // Укр. іст. журн. — 1992. — № 7-8. — С.112-123; — № 9. — С.122-128; Хміль І. Петлюра і петлюрівщина // Укр. іст. журн. — 1990. — № 3. — С.107-119 та ін.

6. Вісник Державних Законів (Кам'янець-Подільський). — 27-й випуск. — 29 липня 1919 р. — С.195.

7. Там само. — С.195.

8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (даалі ЦДАВО-ВУ), ф.1429, оп.5, спр.3, арк.2-2 зв.

9. Вісник Державних Законів. — 27-й випуск. — 29 липня 1919 р. — С.194.

10. Там само. — 30-й випуск. — 15 серпня 1919 р. — С.227.

11. Там само. — 32-й випуск. — Ч.475. — 20 серпня 1919 р. — С.243.

12. ЦДАВОВУ, ф.1075, оп.2, спр.90, арк.7-15.

Володимир Кафарський

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПЕРІОДИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОГЕНЕЗУ

Поняття „методологічний аспект“ складається з двох термінів, кожний з яких має своє визначення. З огляду на це важливо дати їх смислове розуміння, щоб потім на ширшій науковій базі простудіювати філософсько-політологічні засади дослідження.

Термін „методологія“, згідно з визначенням, яке дає „Філософський енциклопедичний словник“, – це сукупність логічних прийомів та способів їх застосування для певної теми дослідження. Другий термін – „аспект“, що входить до складу категорії, яка фігурує в назві статті, можна пояснити як „точку зору, з якої розглядається або оцінюється те чи інше явище, предмет, подія“¹. Поняття періоду в сучасному розумінні – це „історичний етап у суспільному або культурному розвитку країни, народу, що характеризується визначними подіями, явищами, процесами“².

Українська націологія як наука не може існувати без класифікації, систематизації і періодизації історичних форм українського національного життя. Наприклад, періодизація української історії, що існує в сучасних науках, – це розмежування різних ер. Ера – це початок літочислення від дати народження Ісуса Христа, яку К.Ясперс визначає як „вісь світової історії“³. Сьогодні це найбільша одиниця хронологічного поділу історії людства – концептуально наша ера характеризується поширенням та утвердженням християнської віри й церкви в двох варіантах: Римо-Католицькому та Грецько-Візантійському.

Формування Київської Русі, нової національної культури й світогляду відбувалося в процесі протистояння двох начал. Спочатку християнство утверджувалося в боротьбі з язичництвом. Без урахування цього чинника важко зрозуміти сутність українського націогенезу Княжої доби. Потім розгорнулася боротьба між Римо-Католицькою церквою та Православною. Отже, головною подією нашої ери був перехід від міфологічної свідомості до релігійної, утвердження писемності, освіти, нового літочислення, християнської моралі та естетики. Християнство стало генетичним кодом українства, разом з суспільно-політичними чинниками сформувало національний дух, культуру народу.

Поняття „епоха“ означає меншу за тривалість хронологічну одиницю у порівнянні з ерою, характеризує певні її періоди, суспільно-політичні зміни, що супроводжуються визначними для цивілізації подіями, культурним піднесенням, яке, в свою чергу, виокремлює певні стадії українського націогенезу. Епоха глобалізує історичні процеси на основі якоїсь важливої події, ідеї чи сукупності ідей, які мають далекосяжний вплив на розвиток життя суспільства. Динамізм українського націогенезу знаходить свій вираз у різних хронологічних межах нашої ери, епоха ж характеризується основними тенденціями розвитку всіх сфер національного життя.

Представники української історичної школи й дослідники українського націогенезу неодноразово висували різні варіанти періодизації української політичної історії, культури й державності, робили спробу осмислити й пояснити поведінку провідних верств народу та дати оцінку діяльності окремих видатних осіб, які сприяли українському націотворенню в певні періоди історії. Хоча, як слушно зауважує К.Ясперс, „...спроба структурувати історію, ділити її на ряд періодів завжди веде до грубих спрощень, все-таки ці спрощення можуть служити стрілками, що вказують на суттєві моменти“⁴.

Це стосується і періодизації української історії. „Так, – підкреслював М.Драгоманов, – в політичній історії Південної Русі ми спостерігаємо тільки за угрупованням різних племен під владою династії, з якої походять і московські царі, і царі усієї Русі. Як тільки ця династія припиняє владарювати на південному заході Русі, ми залишаємо історію цієї землі, звертаючись до неї тільки тоді, коли вона починає втрачати зв'язки з Польщею і підпорядковуватися владі династії московських спадкоємців шапки Мономаха; саме відтоді ми вважаємо царство останніх єдиною можливим типом російської держави і суспільства. Зазначимо, що в політичному і громадському житті Русі Володимира Мономаха та Богдана Хмельницького було чимало такого, що не стало невід'ємною часткою суспільного життя Московського царства і сучасного політичного та громадського ладу, одночасно це є не що інше, як цікаві політико-соціальні спроби значної частини російського племені, як щось, що залишило глибокий слід в народному характері і побуті значної території російської держави“⁵.

Методологія періодизації українського націогенезу не зводиться до відтворення хронологічних меж подій, процесів, явищ, а передбачає концептуальний підхід, озброює дослідника розумінням сутності історичного матеріалу, вказує на стійкі, надійні „відправні пункти“, що гарантують об'єктивну основу наукового аналізу. Будь-який історичний період характеризується не тільки визначними політичними, а й геополітичними чинниками, що істотно впливають на процес становлення української нації. Відомий англійський вчений Е.Карр писав: „Історія є сталим процесом взаємодії між вченим та фактами, нескінчений діалог між сучасним і майбутнім“⁶. Тому потрібна не формальна систематизація періодів розвитку національного життя, а концептуальна класифікація тих подій, які в сукупності визначають сутність процесів та зумовлюють їх.

Основою розуміння будь-якого періоду українського націогенезу є не вивчення історичних фактів як таких, а всебічне філософсько-політологічне обґрунтування націотворчих функцій, тих чи інших історичних фактів, їх впливу на формування соціально-політичної системи. „Той факт, що наші історики займалися переважно встановленням фактів і мало звертали увагу на „висновки з них“, не міг сприяти ясному та правильному розумінню нашого історичного минулого“⁷. З цього приводу слушно вважаємо думку М.Драгоманова: „В історії досить часто спостерігаємо явища, які пов'язані між собою настільки ж, наскільки політ птахів під час зборів війська на війну... Всі нескінченні суперечки вчених про причини виникнення та зміни у відомих політичних та релігійних рухах відбуваються в основному через те, що вони (вчені), перш за все, не рахуються з класифікацією фактів і уявляють собі явища життя військового, політичного, соціального, культурного, морального, які відбуваються синхронно, такими, які значно більше переплітаються в причинному зв'язку між собою, ніж це є насправді“⁸.

Слід доповнити, що перші теоретичні дослідження українського націогенезу були тісно пов'язані з процесами „національного ренесансу“ в Європі й динамічного розвитку „національної ідеології“. Дані процеси, за висновками О.Бочковського, „... суто теоретично не можуть бути науково зовсім об'єктивними. На них все лишається певне тавро неминучого суб'єктивізму, внаслідок заінтересованості“⁹.

Цілоком зрозуміла річ, що наукова розробка методології періодизації українського націогенезу сьогодні може бути осмислена в межах спеціальних філософських досліджень на базі досягнень історичної науки.

Отже, періодизація української історії – це, насамперед, питання методології. Існуючі в сучасній науці підходи до періодизації історії не завжди повною мірою виявляють закономірності суспільного розвитку в цілому і націогенезу зокрема.

Найпоширенішим різновидом періодизації всесвітньої історії є її поділ на дві частини: 1) доісторичну; 2) історичну. „В доісторичний період людства, – пише О.Пріцак, – було чотири типи економіки: мисливство, рибальство, скотарство і землеробство“. Для історичного періоду якісною ознакою є „безперервність писемної традиції“¹⁰.

Проте для розуміння філософсько-політологічного аспекту українського націогенезу цей поділ далекий від повної довершеності, оскільки український етнос формувався в доісторичний період, що слід вважати важливою відправною точкою в розробці методології періодизації основних його стадій – зачаткування, становлення і розвитку. Історичний досвід показує, що в умовах Києворуської державності посилюється політизація усіх сфер суспільного життя, отже, діють основні об'єктивні та суб'єктивні чинники, що засвідчують формування української нації.

Не варто, мабуть, забувати, а, навпаки, всебічно розвивати тезу про вплив писемної літописної традиції Київської Русі на формування українського етносу. „Спочатку літописи мали характер коротких записів про різні події, – писав Д.Дорошенко, – при дворі князя, а потім у монастирях. Такі записи почалися в IX сторіччі. У XI сторіччі з'являються літописні зведення, автори яких ставили вже собі на меті пов'язати ці записи з політичним життям“¹¹. Названий чинник разом з іншими виявляє особливості українського націотворення. Аналіз літописів Київської Русі свідчить про патріотичну спрямованість історичного життя в цей період.

Вкрай важливим є принципове зауваження, що допомагає визначити хронологічні межі сучасної доби українського націогенезу. „Сучасні народи, – відзначав чеський вчений Ю.Данет, – об'єднані глибокою книжною культурою та політичним розвитком, це зовсім нові витвори“¹².

Для більш чіткого виокремлення етапів українського націогенезу виділяють історичні форми української державності. Я.Грицак, наприклад, визначає періодизацію української політичної історії, а отже, і українського націогенезу. „Традиційна (дорадянська й закордонна) історіографія надавала перевагу специфічно українській періодизації – поділові на „княжу добу“, „литовсько-польську добу“, „козацьку добу“ та „добу національного відродження“. При такому підході, – робить висновок Я. Грицак, – саме поняття „модерної історії“ взагалі не мало місця“¹³.

В дослідженні поступеневого розвитку українського суспільства важливо виділяти менші відрізки історичного часу, які в межах епохи визначають конкретні локальні націотворчі процеси. Таку періодизацію можна визначити терміном „доба“. Етапні відрізки хронології розвитку суспільного життя характеризуються типовими якісними змінами в окремих сферах національного життя, тих чи інших періодів його розвитку. Термін „доба“ визначає локальні в межах світової історії події, процеси і служить для періодизації внутрішньої логіки націотворчого процесу української історії.

Слід зауважити, що дослідження методологічних аспектів періодизації українського націогенезу було започатковане М.Костомаровим, В.Антоновичем, М.Грушевським в останній чверті XIX – на початку XX ст. Але у своїх працях вони лише підійшли до вирішення даної проблеми. Ще М.Драгоманов з приводу цього з докором писав, що українські вчені-історики схильються переважно до опису встановлених історичних фактів і головну увагу звертають на те, „коли якийсь князь або гетьман став правити, коли взяв місто... наче навмисно уникають говорити висновки з фактів, обходяться без усякої філософії або держать себе в якомусь провінціальному плаксивому романтизмі“¹⁴.

Характеризуючи М.Грушевського як найвизначнішого українського історика, аналізуючи його підхід до періодизації українського націогенезу, Я.Грицак пише: „Грушевський показував, що Київська держава, її права і культура були творінням одного народу – українського... Власне, завдяки Грушевському національно свідомі українці навчилися бачити в Київській Русі первісний період нашої історії“¹⁵. Зауваження, зроблене Я.Грицаком, доповнює висновки С.Томашівського про певну умовність логічної схеми періодизації українського націогенезу. Більше того, Я.Грицак уточнює тезу про те, що „українство насправді корениться в Русі“, але першою суто українською державою було Галицько-Волинське князівство¹⁶.

В філософсько-політологічному підході до періодизації українського націогенезу основна увага звертається на єдність історичного та логічного. Логічне – це загальна закономірність інволюційної трансформації киеворуської народності в „руську націю“ за часів Галицько-Волинського князівства і Литовсько-Руської держави. Історичне ж у цьому періоді виявляється у складності модифікації політичних традицій Київської Русі за нових умов, що склалися в Галицько-Волинському князівстві.

Українська історіографія в особі її найбільш сумлінних і патріотично налаштованих представників, зокрема Д.Дорошенка, Н.Полонської-Василенко, Ю.Бачинського, І.Лисяка-Рудницького, Д.Чижевського та багатьох інших, підготувала для філософів, соціологів і політологів значний історичний матеріал, окреслила контури періодизації українського націогенезу. Але в межах свого предмету дослідження історики не заглиблювалися в розробку її методології.

Розповсюджена серед науковців концепція плюралістичного бачення періодизації історії людства й національних рухів надає однакової ваги різним критеріям у визначенні нижньої і верхньої межі періодизації історичного процесу. „Новітній історії передували більш тривалі у часі періоди нової історії, який брав початок переважно від Англійської революції XVII ст., інколи – з часів географічних відкриттів та Нідерландської революції“¹⁷.

Існуючі в зарубіжній історіографії, соціології та політології підходи до періодизації світової історії та поетапного розвитку людства не відповідають тому, щоб стати теоретичним підґрунтям вивчення стадій розвитку українського націотворення. Наприклад, теорія А.Тойнбі про існування 21 цивілізації, кожна з яких пройшла шлях поступеневого розвитку або циклічного піднесення (розвитку, занепаду, руйнації), є для розуміння специфіки українського націогенезу логічно доволі слабкою і не витримує критики, а тому не може бути альтернативою марксистській концепції періодизації розвитку суспільства (первіснообщинна – рабовласницько-феодална – капіталістична – комуністична формації). Доречно зауважити, що формаційна періодизація, за висновками Я.Грицака, при її застосуванні до вивчення українського націогенезу „...ламалася: вважалося, що період феодалізму, який вживався як синонім до „середніх віків“, тривав аж до відміни кріпосного права у 1861 р.“¹⁸.

Відомий філософ К.Ясперс запропонував свій методологічний підхід до періодизації розвитку суспільства на основі ідеї єдності історичного шляху, спільного для всіх народів і націй. „Єдність стає метою людини. Вивчення минулого співвідноситься з цією метою“¹⁹. В основу періодизації розвитку суспільства він поклав культуру, зокрема й ту її частину, що пов'язана з християнством. Врахуємо і той факт, що християнізація Русі та формування церковних інститутів істотно вплинули на процес духовної інтеграції слов'янської людності Київської Русі та інволюційної трансформації її в українську націю. Зауважимо, що перебільшення впливу релігії призвело до того, що в багатьох дослідженнях на другий план відкинуті як етнографічні і політичні чинники, так і культура спільнот.

Українська історіософічна методологія періодизації українського націогенезу, з одного боку, є консервативною і свідомо відгороджує українську політичну історію від світової, патетично акцентуючи увагу на індивідуальному в українському націотворенні. З другого боку, вона применшує роль східноєвропейського політичного чинника в становленні української нації і поступово модифікує українське політичне життя лише за західноєвропейським взірцем. „Значною мірою такий різнобіч, – пише Я.Грицак, – зумовлений майже повною відсутністю дискусій навколо періодизації української історії“²⁰.

Дослідження зарубіжних і вітчизняних вчених, що займаються теорією українського націогенезу, підкреслюють надзвичайну складність розробки методології періодизації процесу становлення української нації. Ця складність виявляється в тому, що існує певна термінологічна невизначеність в арсеналі логічних засобів для означення історичного часу. Так, наприклад, М.Вебер, аналізуючи період античного рабовласницького суспільства, виділяє його два етапи: „часи пізньої республіки і ранньої імперії“²¹. Н.Полонська-Василенко та інші автори виокремлюють „переддержавну добу“ українського націогенезу та „першу добу повстання Б.Хмельницького“²² відомий російський історик С.Соловйов – „період історичних флюктуацій“ та „трансформаційний період“²³.

Можна вважати, що в сучасній націології не існує систематизованої концепції періодизації націогенезу, становлення і розвитку нації як історичної модерної української нації. Не ставлячи перед собою завдання аналізу тих чи інших підходів до певних періодів історичного розвитку суспільства, сконцентруємо увагу на дослідженні методології періодизації українського націогенезу. Українська націологія, успадковуючи історичну традицію періодизації розвитку українського суспільства, вже не сперечається з тим, що виявлення стадій українського націогенезу та чітка класифікація їх історичного часу стає необхідною передумовою розробки методологічних засад такої періодизації.

Слід вказати, передусім, на аналітичні праці І.Лисяка-Рудницького – одного з найбільших інтелектуалів зарубіжної україністики, який започатковував розробку методології періодизації українського націогенезу. На нашу думку, його важливим методологічним доробком є ґрунтовне дослідження взаємозв'язку геополітичних і внутрішніх соціально-політичних чинників українського націогенезу в контексті розвитку європейської цивілізації. І.Лисяк-Рудницький уникнув абсолютизації європейського та національно специфічного чинників і водночас не відмежував український націогенез від європейського історичного процесу. У своїх теоретичних дослідженнях він опирається на внутрішні націотворчі сили українського народу, підкреслює їх динамізм, який виявлявся в усі періоди розвитку нації від Київської Русі до початку XX ст.

„Україна, – писав І.Лисяк-Рудницький, – розташована між світом грецько-візантійської й західної культур, є законним членом їх обох – намагалася на протязі своєї історії поєднати ці дві традиції в живу синтезу... Україна наближалася до цієї синтези в великі епохи своєї історії за Київської Русі й за козацьчини XVII століття“²⁴. Таким чином, в українському націогенезі підкреслюється динамізм, породжений поєднанням двох чинників – грецько-візантійської духовної культури й західноєвропейської політичної правової культури. В структурі українського націогенезу в будь-який період історії вищезгадані чинники не слід протиставляти один одному, оскільки вони є підвалинами його історичного розвитку.

Вивчаючи розвиток української нації, І.Лисяк-Рудницький виділяє внутрішнє етногенетичне ядро, яке має первинний і, можна сказати, субстанційний характер та виявляється як історична закономірність у процесі націогенезу. „Державність Києва носила на собі виразну печать духа свободи, ...державна й церковна влади були не злиті, а розділені, причому кожна з них була автономною у своїй власній сфері... Суспільний лад, що його характеризували договірні відносини: пошанування прав і гідності індивідуума; обмеження монархічної влади князя боярською радою й народним вічем; самоуправне жит-

тя міських громад; територіальна децентралізація на квазіфедеративний кшталт забезпечили стійку традицію. І цей свободолюбний європейський по своїй суті дух притаманний і українським державним організаціям пізніших епох²⁵.

Отже, І.Лисяк-Рудницький у межах філософсько-політологічного підходу до проблеми періодизації українського націогенезу виділяв окремі явища, інституції, націосубстанційне творче значення яких полягало насамперед у їхньому традиціоналізмі. Тривала в історичному вимірі часу соціально-політична традиція Києворуської державності, звичайно, не залишилася незмінною і внаслідок політичного та державницького досвіду українського народу, оновлюючись, більш глибоко проникла в менталітет українства.

Діапазон націогенетичної творчої сили політичної традиції, сформованої і зміцненої у „княжу добу“, розкрив І.Крип'якевич, описуючи початковий етап становлення козацької нації. Постала козаччина як стихія, але „козаччина – це не тільки найблисучіша, найефективніша поява української історії, вона становить ще й добу найбільшого напруження сил українського народу і його державної суспільної та культурної творчості“²⁶. Розглядаючи козацьку добу, автор звернувся до Меморіалу козаків польській владі від 1621 р., в якому козацький народ вже усвідомлював себе нащадком „племені славного народу руського“ від часів Олега і Володимира Великого, який „віру християнську“ зберігає і бере на себе місію „боротьби за релігійні, національні й державницькі ідеали України“²⁷.

Отже, киеворуська людність як структуроване соціально-культурне й суспільно-політичне явище витворила історичну спільність – українську народність, яку в історичному вимірі можна вважати першою фазою українського націотворення і яка досягла дійсно високого рівня політичної самоорганізації в період посилення політичної й економічної експансії сусідніх держав. Чимало вчених, зокрема О.Бочковський, Ю.Бачинський, Д.Чижевський, І.Лисяк-Рудницький та ін., дотримуються думки, що початок і розвиток українського націогенезу збігається хронологічно з існуванням Київської Русі. Зазначимо, що у формуванні нації важливу роль відіграли політичні, державні, економічні чинники й духовні інституції. Запроваджені в Київській Русі християнство, писемність і освіта створили стійку культурно-освітню традицію, котра вважається показником формування нації.

„Історія – завжди для людини минуле, сфера засвоєння цього минулого, усвідомлення свого походження“²⁸. Для розуміння „історичного“ необхідно пройти через якесь певне роздвоєння. Потрібно, як писав М.Бердяєв, щоб відбулося розщеплення історичного життя і людської свідомості. Виходячи з цих позицій, він виділив три періоди щодо „історичного“. Перший період – етап безпосереднього, цілісного, органічного перебування в певному усталеному ладі, тоді як другий – період роздвоєння, розщеплення: усталені історичні підвалини розхитуються в своїй основі, розпочинається історичний рух, відбуваються історичні колізії, ритм цілісного життя зупиняється. Нарешті, третій період – це епоха повернення до „історичного“, до його внутрішнього змісту, до „внутрішньої душі історії“²⁹.

Вивчаючи проблему „історичних“ та „неісторичних“ націй, І.Лисяк-Рудницький приходив до висновку, що визначальним критерієм „історичної“ нації є збереження нею вищих соціальних верств, які виступають носіями політичної свідомості і вищої елітарної культури. „Нація, — в його розумінні, – феномен політичної сфери“³⁰. Такої ж позиції дотримується О.Шпенглер. „Кожну націю, – стверджує він, – перед лицем історії репрезентує меншість“, свого часу — це „дворянство, що зароджується як цвіт народності“³¹.

Вступаючи в полеміку з Г.Грабовичем, який, як і Д.Чижевський, заперечував правомірність поділу націй на „історичні“ та „неісторичні“, І.Лисяк-Рудницький писав: „Нація – це спільнота з виразною свідомістю і волею, а не просто сукупність індивідів, яким випало мати спільну мову й певні етнічні риси“³². Він робить висновок, що „наша нація неісторична, але (на подоби інших націй в цьому ж становищі, наприклад, чехів) вона змагає до того, щоб зреконструювати (в ретроспекції) перервану тяглість історичної традиції, вживаючи до цього почасти відламків реально зацілілих традицій, а почасти користуючись підмінами“³³. Повертаючись до питання, коли постала українська нація, І.Лисяк-Рудницький стверджував: „...В давніших віках українська (чи пак „руська“, або „козако-українська“) нація поставала вже двічі. Але новітня українська нація народилася щойно в 1917 р.“³⁴.

Поділ націй на „історичні“ та „неісторичні“, вважав І.Лисяк-Рудницький, може вживатися лише як корисне знаряддя історичного піднесення: по-перше, „неісторичність“ у даному розумінні зовсім не означає, що якась країна позбавлена історичної минувшини. Вона могла бути багатою і славною... Скорі-

ше всього, зауважував І.Лисяк-Рудницький, „неісторичність“ означає розрив в історичній тяглісті (континуїтеті) народу, спричинений втратою репрезентативної верстви. По-друге, між двома типами націй можуть бути перехідні форми.

Є безліч історичних прикладів, коли народи втрачали свої національні держави і відновлювали їх знову: така доля поляків, норвежців та ін. Проте у визначених історичних ситуаціях відновити національну державність буває неможливо. Трапляються випадки, коли настає період „старіння“ етносу, – останній ще існує у виді етнікосу, але вже втратив своє етнічне ядро. Синхронні соціально-економічні і політичні зв'язки (а іноді й територіальна єдність) відступають на другий план перед зв'язками діахронними, „етнографічними“. Не підкріплена реальною соціально-економічною і політичною єдністю, поступово розмивається й етнічна самосвідомість. Етнос підходить до грані зникнення, тобто асиміляції іншими етносами, трансформації і т.д.³⁵.

Полемізуючи з І.Лисяком-Рудницьким, Г.Грабович бачить у нації великий соціокультурний колектив, що детермінується рядом характерних рис, які відрізняють її від нижчих спільнот – племен або етнічних груп. Г.Грабович наближається до моделі визначення нації, запропонованої Ен.Смітом, який вирізняє сім характерних рис, що детермінують націю і відтворюють зв'язок між нею та нижчими автотонними спільнотами: 1) культурна і мовна диференціація; 2) територія і мобільність; 3) великі розміри; 4) зовнішні відносини; 5) групові відчуття і лояльність; 6) громадянські права, тобто ступінь політизації; 7) економічна інтеграція³⁶. Якщо перші дві ознаки визначають плем'я, п'ять – етнос, то шоста характеризує рівень політичного самовизначення нації, а всі сім – державну націю.

Нація, за Г.Грабовичем, – це абстракція, яка не може оцінюватися, про яку можна лише метафорично говорити як про предмет активності, оскільки насправді існують лише індивідууми, які діють, а не нація в цілому. „Коли певні класи або групи зникають або „втрачаються“, – підкреслював Г.Грабович, – тоді відбуваються зміни у внутрішньому складі, в інституціях, у соціальній стратифікації, але від цього нація не вмирає і не стає неповною“³⁷.

Навпаки, І.Лисяк-Рудницький робить висновок, що „вирішальним фактором в існуванні так званих історичних націй було збереження, незважаючи на втрату незалежності, репрезентативної провідної верстви як носія політичної свідомості та „високої“ культури... Натомість неісторичні нації втратили (або ніколи не мали) репрезентативний клас і були зведені до безмовної народної маси, з невисокою національною свідомістю (чи взагалі без жодної) і культурою переважно народного характеру“³⁸.

„Якщо неісторичні національності, – зауважив далі І.Лисяк-Рудницький, – прагнули до побудови модерних національних спільнот на народній основі, вживаючи соціологічних термінів „знизу догори“, – то перед історичними національностями стояла цілковито протилежна проблема: розширити національну спільноту від дотогочасної еліти до простого народу“³⁹. Саме провідні верстви творили нації Західної Європи. „Герої Гомера – це данайці. Норманські барони – це Англія. Ще старомодний герцог Сен-Сімон любив говорити: „Вся Франція зібралась в приймальній““⁴⁰.

На думку І.Лисяка-Рудницького, початок формування української нації треба шукати в Київській Русі, точніше в період розпаду Київської держави. Нація, що надалі викристалізовується в Галицько-Волинському Королівстві та Князівстві Литовському, занепадає після Люблінської унії 1569 р. Вдруге вона відроджується напередодні XVIII ст., а пізніше – на початку XIX ст. „Коли тепер знову повернемося до українського світу, відразу побачимо всю різницю: нема прямого помосту між Україною короля Данила та гетьмана Хмельницького, між Україною Мазепи та Петлюри. Здобутки та традиції перших не могли прямою лінією перейти до останніх. Доводилося починати „новово“. Ось тут лежить головна причина хронічної політичної незрілості українського суспільства, його інфантильності та примітивізму“⁴¹.

Ще один великий крок до історичної нації українці зробили під час революції 1917 р. та в 1920-ті роки, який так ніколи й не був завершений⁴². „Очевидно, – писав І.Лисяк-Рудницький, – помилкою було б думати, що між трьома фазами існування української нації взагалі не було ніякого генетичного зв'язку. Якщо б це прийняти, то, будучи послідовним, треба б прийти до висновку, що маємо справу з існуванням трьох зовсім окремих національних суб'єктів. Ми так далеко не йдемо. Навпаки, говорячи про „перерви“, про „завмирання й відродження“, ми мовчки приймаємо, що це були процеси одного суб'єкта: української нації в її ставанні. Отже, вказавши на дисконтинуїтет, що його вважаємо за

характеристичний для української історії, мусимо рівночасно вказати ще на зворотний бік: на елементи тяглості, що зв'язують до купи три фази української національної історії: княжо-феодальної, козацької та модерної⁴³.

Відсутність спадкоємності в творенні національних форм на Україні, про яку пише І.Лисяк-Рудницький, можна пояснити й глибоким соціальним розшаруванням суспільства, різноспрямованістю інтересів суб'єктів історичної дії (здаємо хоча б Галицьке князівство та революцію в Україні 1917-1920 рр.), відсутністю консолідуючих засад та ігноруванням історичних потенцій власного народу. „Хвороба недержавності, – зазначив В.Липинський, – має своє джерело не у причинах зовнішніх, вона не травматичного походження, як проблема поневоленості, а викликана причинами внутрішніми, органічними, без усунення яких ніякі найбільше сприяючі зовнішні умови, ніякі найвірніші союзники, ніякі найкращі зовнішні „орієнтації“ абсолютно нічого не допоможуть“⁴⁴.

В 90-ті роки ХХ ст. під впливом національно-визвольного руху національна свідомість сконсолідувала народ, викристалізувала і піднесла українську націю до рівня історичної. В умовах перехідного періоду провідні верстви, підтримані народом, зробили спробу зв'язати три фази української історії в єдину українську державу.

Тут варто ще раз повернутися до поняття „народ“. „Під „народом“ слід розуміти одиницю етнічну, під „нацією“ – одиницю політичну“, – стверджував І.Лисяк-Рудницький. „Народ – явище не тільки старше, а й триваліше, як нація, – писав він, – ...там, де якась етнічна група живе компактною масою, вона виявляє звичайно велику живучість. Щоб її зліквідувати, залишається тільки фізичне знищення або виселення. В протилежному випадкові можна передбачати, що навіть після століть, проведених у найгіршому рабстві й упокоренні, народ знову відродиться“⁴⁵.

„Суттю нації є „воля творити політичний колектив, етнічна гомогенність для цього сама собою – не конечна передумова, але вона дуже полегшує формування спільної політичної волі“⁴⁶. „Народ“, – читаємо далі в І.Лисяка-Рудницького, – етнічний колектив, який є „носієм нації“. „Надбудова мусить повсякчасно включати в себе багато характеристичних рис підбудови. Якщо впродовж століть на одній (і в основному незмінній) етнічній підбудові творилися й розпадалися національні витвори, то єдність підложжя заповнює структурні подібності, аналогії в черзі надбудов. Деякі константні питоменності українського народу діяли й діють у вищій, „національній“ сфері однаково за часів Хмельницького й Мазепи, як і за наших днів“⁴⁷.

Народ – це певна сукупність людей, які дивляться на себе як на народ, відносять себе до даного народу, тобто вона є „результатом“ народного духу. „Народ може втратити дуже багато, пережити всеможливі катастрофи і бути ще в змозі піднятися. Але ним все втрачено, і йому вже ніколи не піднятися, якщо він втратив свою душу“⁴⁸. „Нарід, – цитує П.Манчіні В.Левинський, – це наш принцип, на якому мусить опиратися увесь політичний будинок; нарід – це одна велика єдність, яка обіймає всі ріки, сума всіх прав, усієї влади, усієї волі; це роз'ємний, центральний пункт, живий закон світа“⁴⁹.

Поняття „народ“ є, мабуть, найменш розробленим у соціально-філософському знанні. Витоки такої гносеологічної ситуації цілком зрозумілі. Знадобилися довгі сторіччя, щоб історики, які цілком ігнорували роль народних мас в історії, визнали їх суб'єктом соціального прогресу. Цьому багато в чому сприяв досвід Великої французької революції. Проте і після неї, як справедливо зауважив М.Барг, улюбленими сюжетами дослідників довго залишалися політика, дипломатія і право. Тільки представники того напрямку історіографії, що пов'язаний з іменами Тьєррі, Гізо і Мін'є, звернули особливу увагу на роль в історії третього стану – „простолюднів“, яких вони ототожнювали з буржуа і протиставляли двом привілейованим станам – дворянству і кліру⁵⁰. Безсумнівно, це вже був крок уперед. Нове ставлення до народних мас і їхньої об'єктивної ролі поступово, завдяки працям істориків, передавалося представникам соціально-філософської і політичної думки.

Підсумовуючи такий підхід до розуміння народу, С.Крапивенський виділяє три „атрибути“ народу, що донині мають „права громадянства“, хоча й викликають сумніви. По-перше, до народу, як правило, відносять тільки прошарки, зайняті в матеріальному виробництві. При аналізі історичного минулого такий підхід може призвести до курйозних висновків, коли мова заходить про сучасні розвинуті країни, де все більша кількість громадян виключається з безпосередньої участі в матеріальному виробництві.

По-друге, приналежність до народу найчастіше жорстко пов'язують з обов'язковою прогресивною спрямованістю діяльності тієї або іншої соціальної групи. Можна говорити про дві причини, що породжують такий підхід. З одного боку, позначається та сама, відома нам, прогресистська концепція, що представляє історичний процес у вигляді суцільної висхідної лінії, а з іншого – апологетизація народних мас, яка переважала в марксистській літературі і яка виключала наявність у них яких-небудь негативних рис і їхню потенційну спроможність виступати в конкретних умовах в якості консервативної і навіть реакційної сили.

По-третє, зводиться „китайська стіна“ між народом і видатними особистостями, вони абсолютно протиставляються одне одному на тій підставі, що видатним особистостям нібито не властиві саме ті ознаки, на основі яких формується народ. При цьому проігноровано і те, що на певному етапі свого соціально-психологічного і політичного розвитку народ значною мірою складається з особистостей, і те, що взаємовідносини між народом і видатною особистістю далеко не завжди призводять до їх принципового дистанціювання одне щодо іншого⁵¹.

Іноді термін „народ“ визначають за етнічним змістом, що навряд чи доцільно, оскільки поняття „етнос“, „нація“, „народність“ не потребують дублювання. Зрозуміло, між поняттями „народ“ і „етнос“ прослідковується досить істотний взаємозв'язок, породжений тією обставиною, що індивід, який є одиницею народу, одночасно належить і до певного етносу. Маються на увазі мононаціональні (наприклад, японський) і багатонаціональні (наприклад, американський, а зовсім нещодавно і радянський, югославський) народи.

Однопорядковий зв'язок існує між поняттями „народ“ і „клас“, а раз так, то, очевидно, бувають народи в переважній своїй масі однокласові, скажімо, селянські, якщо говорити про епоху класичного феодалізму, але бувають і багатокласові. Жюль Мишле виділяє такі прошарки усередині французького народу, які діяли напередодні революції 1848 року: селяни, фабричні робітники, ремісники, фабриканти, торговці, чиновники⁵², – а це означає, що народ складається як соціально багатовекторна спільність із характерними для неї внутрішніми суперечностями.

Поняття „народ“ опирається на суб'єктивну думку членів народу про самих себе, про свою подібність і співналежність. „Те, що робить народ саме цим народом, лежить суттєво не в таких відомих об'єктивних відносинах, як походження, мова тощо, а виключно в суб'єктивному баченні членів народу“⁵³. Штучно утворити народ неможливо, але можна силою, насильством примусити людність бути подобою народу, навіть і знекровити його. Прикладом є історія українського народу, який намагалися перетворити на малоросів.

Досвід буття, загальний рівень культури, спосіб господарювання, побут, дисципліна праці, професіоналізм – результати тривалого шляху, який пройшов український народ. Вони не можуть ні зародитися на пустому місці, ні зникнути в процесі життя одного чи двох поколінь. Українська етнічна нація – це продукт історії, що увібрав у себе досвід століть; українська політична нація, яка буде формуватися на підвалинах титульного етносу – це феномен майбутнього, зміст і характер якого не в останню чергу буде визначатися ефективністю механізмів регуляції суспільних процесів.

Наукове розуміння певної історичної доби українського націогенезу включає й деякі загальноцивілізаційні тенденції, що впливають на розвиток націй. Тому, на нашу думку, для періодизації українського націогенезу принцип єдності історично і логічно потребує певного уточнення й доповнення. Найбільш доцільним в цьому випадку є використання термінів, що звужують або розширюють простір періодизації, наприклад: „історична епоха“, „доба національного відродження“ та (як протилежне) „доба національної руїни“.

Націотворча епоха на європейському просторі, що отримала назву „весна народів“, згідно з висновками О.Бочковського, почалася з 1848 року. Це свого роду Рубікон у новітній європейській історії. „Доба національного пробудження“ (1815-1848 рр.), за влучною назвою історика Г.Веля, стала визначальною і для формування модерної української нації⁵⁴.

Націотворчий динамізм кожної епохи й кожної доби знаходить свій вияв не лише у зміні базових і надбудовних елементів життя народів, які прагнуть бути націями, але й у зміні розподілу етнополітичних сил всередині держави-імперії. Всі пригноблені народи переживають різні стадії національного пробудження, розвитку й занепаду соціальної структури, тому необхідно розрізняти окремі періоди формування національно-патріотичної політично організованої провідної верстви та політичні чинники цих періодів.

Ті чи інші періоди українського націогенезу не є тотожні тим періодам, які фіксують глобальні, геополітичні зрушення та події. Націогенез не існує поза історичним часом, він залежить від еволюційних чи революційних змін у національному житті народу. Зрозуміло, що кожна стадія українського націогенезу є складовою загального розвитку людства. В розробці методологічних засад періодизації українського націогенезу необхідно визначити конкретні періоди історичного часу ступеневого, стадіально-розвитку і локальних процесів руйнації, занепаду, денационалізації, асиміляції українського народу, виходячи із внутрішньої логіки реального процесу життєдіяльності спільноти.

Згідно з концепцією про стадії поступу, розробленою Г. Спенсером, можна стверджувати, що українському націогенезу властиві переходи від простого до складного, від нестабільного і нестійкого національного життя до сталого і організованого. Подібна локальна періодизація, звичайно ж, більшою або меншою мірою може бути синхронною чи асинхронною до загальноісторичної періодизації, симетричною чи асиметричною до націогенезу інших націй і дасть змогу виділити регіональні політичні чинники, що впливають на український націогенез.

В українській націології початковою межею періодизації українського націогенезу в епоху Середньовіччя є занепад Київської Русі й зміцнення Галицько-Волинського князівства та Литовсько-Руської держави. На жаль, точна хронологія стадій розвитку в періодизації українського націогенезу практично неможлива. Проте, якщо врахувати найбільш важливі події у житті українського народу після татаро-монгольської навали, то слід визнати, що саме в період існування Галицько-Волинського князівства завершився націогенетичний цикл формування русько-української нації.

Отже, принцип періодизації українського націогенезу частково не збігається з хронологією історичних подій. Визначення І. Лисяком-Рудницьким вихідної дати початку формування руської нації від періоду розпаду Київської держави та існування Галицько-Волинського королівства і Великого Литовського князівства включає повний цикл постання першої історичної форми української нації⁵⁵.

Детальний історичний аналіз показує, що києворуський народ після занепаду держави з центром у Києві зміг мобілізуватися і відтворити національну державність з новим центром у місті Галич, утвердити її, вдосконалити політичні інституції, культуру, зміцнити міжнародно-правові стосунки. В. Старосольський писав, що «нація – природний центр інтересів. Признати сим інтересом правну охорону, признати таким чином їх носія правним суб'єктом, „особою“ міжнародного права»⁵⁶. Маючи свою державну територію і волю до самоствердження, києворуський народ у Галицько-Волинському князівстві інволюційно трансформувалася в націю і (що дуже важливо для цього періоду) традиції княжого і королівського Києва перейшли легально на Захід, а не на Схід у Москву».

Відомий український політичний діяч ХХ століття І. Мазепа доповнив розуміння періоду становлення української нації висновком про те, «що вже за київської держави на її західних землях – Галичині-Волині – утворилася була досить сильна верства земельної аристократії, також торгівля і промисловість розвивалися тут досить успішно. Після упадку Києва суспільне життя тут набуває ще жвавішого розвитку»⁵⁷.

Дослідження основних тенденцій українського націогенезу та фіксація хронології їх початку і кінця є основою єдиного методологічного підходу до періодизації української політичної історії у творенні держави. Можна виділити й перехідний період, у якому політика поневолюваної української народної держави стає причиною занепаду національного життя; водночас цей період тісно пов'язаний з відродженням українського національного феномена в образі козаччини.

В основі цього своєрідного історичного національного феномена – сама сутність українства, його історична вітальність, яка корениться в національній культурі, мові та історичній пам'яті. «Найважливішим фактором та водночас наслідком формування національної державності є єдина мова, символи, міфи, традиції, культура, дух якої, – пише К. Гаджигієв, – формуються, відтворюються і передаються від покоління до покоління»⁵⁸. Ця думка перегукується з позицією В. Левинського та інших українських вчених. «Мова і культура – це два основні елементи народності», – писав В. Левинський. Відродження, зазвичай, починається з політичного руху за визнання поневолюваного державою статусу української мови⁵⁹.

Традиційно ідеологія українського національного відродження базувалася на необхідності захисту української мови, народних звичаїв і церкви, віри та вольностей. В цьому контексті «перебудовно-розбудовний період» дещо відхиляється від основоположної політичної традиції, що йде з глибини віків, з часів Київської Русі, де федералізм політичного устрою земель був провідним.

Життєдайне націогенне начало С. Франк назвав «субстанціональним духовним» феноменом, вважаючи, що «все „субстанціонально духовне“ народжується свободою», що воно за своєю суттю є творчим началом, яке формується спонтанно, а не планомірно»⁶⁰. З часів Київської Русі вільнолюбний дух традиційно був завжди притаманний українському народу. Саме тому, виділяючи в періодах українського націогенезу фази занепаду й відродження, потрібно виокремити субстанціональний суб'єкт – вільнолюбний український дух.

І. Лисяк-Рудницький вважав, що субстанціональним началом відродження української нації в усі періоди були «українські низові, народні, соціальні з'єднання – українська родина, українська сільська громада виявляли велику тугість і відпорність»⁶¹. Враховуючи той незаперечний факт, що українська нація в різні історичні періоди зазнавала багаторазового поневолення з боку чужоземних держав (Татаро-Монгольська, Польсько-Литовська, Російська імперія і Радянська російська імперія), в періодизації українського націогенезу необхідно виділити фази асиміляції і відродження в різні історичні періоди.

Методологічні підходи пізнання цих фаз відрізняються рівнем соціально-економічного, мовно-культурного, суспільно-політичного життя народу. Водночас в усі епохи і періоди український націогенез базувалася на ідеї повернення до своїх традиційних соціокультурних та політичних національних витоків. У цьому методологічному ракурсі слід розглядати як постання УНР, так і сучасної суверенної України. Відродження культурно-духовного й демократичного спадку часів політичного фундаменталізму Київської Русі – ось той вісьовий вектор, що характеризує український націогенез.

Сьогодення характеризується централізацією влади. Нові тенденції в розбудові української державності після проголошення суверенітету посилюються як традиційними українськими духовними цінностями, так і певним запозиченням загальноєвропейських політичних демократичних ідей, що торує український шлях будівництва держави.

Нині вже зрозуміло, що ідеологічні нашарування, які раніше були створені, з одного боку, російською імперською великодержавною філософсько-політичною думкою, з іншого – західноєвропейською суспільно-політичною наукою, істотно ускладнюють наукове розуміння як початкової стадії українського націогенезу, так і наступних періодів. В часи, коли український народ був у складі інших держав, сформувалася певна усталена філософсько-політична думка, що українська нація розвивалася під благодатним впливом державницької московської ідеології й «братнього опікування» російського народу.

В західноєвропейській суспільно-політичній думці до цього часу побутує концепція, що варязький етнокультурний елемент «надав» східним слов'янам, тобто русам-українцям, три «головні речі» для започаткування націогенезу: «державність, національне ім'я й майбутню релігію»⁶². Концепція класового розуміння та зовнішнього норманського впливу для осмислення початкової стадії зародження українського національного життя й подальшого розвитку не описують живої динаміки складноорганізованого громадсько-політичного життя, що еволюціонувало до державності, в якій не було місця династичному монархізму, що опирається на озброєну силу.

Традиційні методологічні схеми розуміння українського націогенезу не можуть раптово зникнути й не впливати на світоглядні позиції сучасного українського менталітету. Очевидно, що процес формування української національної державності потребує передусім розвитку суспільно-політичної думки, яка б наближала нас до нового бачення цілісного процесу українського націогенезу між двома протилежними схемами московського й західноєвропейського варіантів. У цьому аспекті потрібна не лише нова інтерпретація історичних подій, фактів, суспільно-політичних процесів української національної історії, але й об'єктивні методологічні підходи до визначення змісту періодів українського націогенезу.

Під впливом сучасного українського національного державотворення й теоретико-пізнавальних зрушень у наукових дослідженнях філософсько-політична думка осмислює українське націотворення в синтезі тих етнографічних й політичних традицій та процесів, які йдуть з глибин історії. Як писав М. Драгоманов, «...логічно систематизуючи факти, ми досягнемо того, що топографічна і хронологічна їх сторони допоможуть нам зрозуміти, а не заплутувати наше розуміння цих фактів». «Звертаючись до тих явищ, які є частиною історії, – підкреслював він, – ми бачимо, що вони вкладаються в наступні систематичні рамки: 1) матеріал, який утворює суспільства: а) індивідууми, б) народності; 2) суспільства: а) їх форми: сім'я, клас, державна спільнота, міждержавна спільнота; 3) продукти громадської діяльності: матеріальні та духовні»⁶³.

Демократичний новаційний потенціал самоорганізації східних слов'ян в державу відігравав провідну роль у загальному процесі українського національного державотворення. Визначальною рисою розвитку українського національного державницького життя є поява громадсько-політичного ієрархізованого територіально визначеного життя зі зростаючим впливом віча як важливої форми політичної самоорганізації та розвитку соціальних структур.

Потрібно сказати, що в методології періодизації українського націогенезу слід виходити з того, що не існує єдиного ритму соціально-історичного руху націй, а тому слід вивчати не тільки історичну тяглість націотворення, але й взаємопереходи від розвитку до руйнації та подальшого відродження як культур, так і власного державотворення в єдності всіх суспільно-політичних реалій.

Українська історія базується на киеворуській державницькій традиції, в якій тісно пов'язані інтереси великих і малих громад з інтересами держави. Виділяючи епохи, періоди, етапи, окремі доби українського націогенезу, які безперечно пов'язані як з Європейською, так і з Євразійською цивілізаціями, слід мати на увазі не хронологічно визначені періоди, а сутнісне осмислення процесу виокремлення етнографічного ядра, яке в Київській Русі стало стрижнем політичної й державницької самоідентифікації українського народу. Тому збереження первісно виробленої культури громадсько-політичного устрою, що розвинувся й закріпився в Київській Русі, пізніше в Галицько-Волинському князівстві, – це той суспільно-політичний феномен націогенезу, який несе в собі смислотворючий принцип політичної і державницької самоорганізації українського народу.

Аналізуючи праці М.Грушевського, Д.Дорошенка, І.Мазепи, В.Старосольського і сучасних дослідників В.Ігнатова, В.Канака, В.Крем'я, В.Крисаченка, Б.Попова, М.Степико, В.Шевчука та багатьох інших, можна дати наступну періодизацію українського націогенезу: формування Україно-Руської нації в княжу добу від початку утворення Київської Русі до Люблінської унії; започаткування, розвиток і занепад козацької нації, скасування Гетьманщини; період занепаду українського національного життя та культурного, політичного і духовного відродження українства в ХІХ ст.; період формування й занепаду „модерної“ української нації; радянський період; період формування й розвитку незалежної української держави й становлення сучасної української нації.

Отже, український націогенез – це тривалий і складний процес змагань провідної політичної еліти за національну державу, культуру та духовність народу. „Нація без держави, – пише І.Нагаєвський, – є неповна й не замінена, хоч би була не-знати яка численна, багата і здібна, вона не буде вважатися повновартною, аж доки не стане повновартним господарем на своїй власній землі. Це є життєва аксіома, якої не можна нічим заступити. Таким чином, створення й удержання держави було й буде найвищим ідеалом нації на землі“⁶⁴.

Звідси, по суті, й розуміння методології як інтегрованої системи понять і категорій, які змістовно розкривають реальний процес українського націотворення в єдиному контексті культурної, духовної й суспільно-політичної діяльності народу та його провідної верстви.

¹ Короткий термінологічний словник української мови. – К., 1988. – С.15.

² Там само. – С.188.

³ Ясперс Карл. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С.32.

⁴ Там само. – С.52.

⁵ Драгоманов М.П. Малороссия в ее словесности // Выбранные. – К., 1991. – С.7-8.

⁶ Carr E. What is History. – London, 1962. – P.24.

⁷ Мазепа І. Підстави нашого відродження. – Мюнхен, 1946. – С.76.

⁸ Драгоманов М.П. Положение и задачи науки древней истории // Выбранные. – К., 1991. – С.79.

⁹ Бочковський О.І. Вступ до націології. – Мюнхен, 1991-1992. – С.9.

¹⁰ Див.: Прицак О. Походження Русі. – К., 1997. – С.76-77.

¹¹ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С.8-10, 24-26.

¹² Данет Ю. Походження та занепад тубільців в Австралії й Океанії. – Прага, 1924. – С.8.

¹³ Грицак Я. Що таке модерна історія України? // Україна модерна. – Львів, 1996. – С.5.

¹⁴ Драгоманов М.П. Сучасні думки про українську національну справу. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. – К., 1970. – Т.1. – С.28.

¹⁵ Грицак Я. Інавгураційна доповідь на відкритті Інституту історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка. (29 січня 1993 р.) // Україна модерна. – Львів, 1996. – С.11.

¹⁶ Там само. – С.11.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Грицак Я. Що таке модерна історія України? – С.5.

¹⁹ Ясперс К. Смысл и назначение истории. – С.269.

²⁰ Грицак Я. Що таке модерна історія України? – С.5.

²¹ Вебер М. Соціологія. Загально-історичні аналізи. Політика. – К., 1998. – С.15.

²² Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України в 2-х томах. – К., 1995. – Т.1. – С.75; Т.2. – С.13.

²³ Див.: Соловьев С.М. Исторические письма. История России с древнейших времен. В 15 кн. – М., 1954-1956. – Т.13. – С.368.

²⁴ Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом // Історичні есе в 2-х томах. – К., 1994. – Т.1. – С.9.

²⁵ Там само. – С.9.

²⁶ Крип'якевич І. Велика історія України: У 2-х томах. – К., 1993. – Т.2. – С.5.

²⁷ Там само. – С.5.

²⁸ Ясперс К. Смысл и назначение истории. – С.56.

²⁹ Бердяев Н. Смысл истории. – М., 1990. – С.5-6.

³⁰ Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу і нації // Історичні есе. – Т.1. – С.13.

³¹ Шпенглер О. Закат Европы. – Минск, 1999. – Т.2. – С.218.

³² Лисяк-Рудницький І. Зауваження до проблеми „історичних“ та „неісторичних“ націй // Історичні есе. – Т.1. – С.37.

³³ Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації // Історичні есе. – Т.1. – С.24.

³⁴ Там само.

³⁵ Перепелкин Л.С., Шкаратан О.И. Переход к демократии в полиэтничном обществе // Полис. – 1991. – № 6. – С.57.

³⁶ Потульницький В.А. Теорія української політології. – К., 1993. – С.97-98.

³⁷ Цит. за: Лисяк-Рудницький І. Зауваження до проблеми „історичних“ та „неісторичних“ націй // Історичні есе. – Т.1. – С.37.

³⁸ Там само. – С.33.

³⁹ Там само. – С.35.

⁴⁰ Шпенглер О. Закат Европы. – Т.2. – С.219.

⁴¹ Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації // Історичні есе. – Т.1. – С.20.

⁴² Там само. – С.38.

⁴³ Там само. – С.21.

⁴⁴ Липинський В. Народи поневолені і народи недержавні // Політика. – 1925. – Ч.1. – С.4.

⁴⁵ Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації // Історичні есе. – Т.1. – С.11,15.

⁴⁶ Там само. – С.14.

⁴⁷ Там само. – С.21.

⁴⁸ Лебон Г. Психология народов и масс. – Санкт-Петербург, 1995. – С.47.

⁴⁹ Левинський В. Народність і держава. – Київ-Відень, 1919. – С.90.

⁵⁰ Див.: Барг М.А. Предисловие // Рюде Дж. Народные низы в истории. 1730-1848. – М., 1984. – С.6.

⁵¹ Крапивенский С.Э. Социальная философия. – Волгоград, 1996. – С.293-294.

⁵² Див.: Мишле Ж. Народ. – М., 1965. – С.21-82.

⁵³ Шпет Г.Г. Введения в этническую психологию. – Санкт-Петербург, 1996. – С.35.

⁵⁴ Бочковський О.І. Вступ до націології. – С.6.

⁵⁵ Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації // Історичні есе. – Т.1. – С.13.

⁵⁶ Старосольський В. Теорія нації. – Нью-Йорк, 1966. – С.193.

⁵⁷ Мазепа І. Назв. праця. – С.38.

⁵⁸ Гаджиев К.С. Политическая философия. – М., 1999. – С.236.

⁵⁹ Левинський В. Народність і держава. – С.125.

⁶⁰ Див.: Франк С.Л. Духовные основы общества. Введение в социальную философию. — Париж, 1933. – С.301.

⁶¹ Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації // Історичні есе. – Т.1. – С.18.

⁶² Див.: Орлова И.Б. Евразийская цивилизация. — М., 1998. – С.72.

⁶³ Див.: Драгоманов М.П. Выбранные. – К., 1991. – С.80.

⁶⁴ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – Рим, 1998. – С.419.

Василь Дебенко

«КИЇВСЬКА СПАДЩИНА» В ІМПЕРСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ КІНЦЯ XV-XVI СТ.

Утворення Московської держави відбувалось в умовах гострої внутрішньої боротьби, міждержавних та міжнародних зіткнень. Ліквідовуючи самостійність удільних князівств, московські правителі неухильно розширювали зовнішні кордони своєї країни. Об'єктом агресії поступово ставали землі сусідніх держав. Для виправдання територіальних зазіхань правлячим колом Москви слугував комплекс ідей, переконань і міфів, покликаних обґрунтувати їх імперські амбіції. Основу зовнішньополітичної стратегії московського уряду складала концепція «божественної визначеності» російського народу. Її підґрунтям стала „міфологічно-месіянстична“ теза про виключність суспільно-історичного розвитку Московії, особливу роль цієї країни в світовій історії. Першочерговим компонентом реалізації імперської доктрини Москви була боротьба за «возз'єднання всіх православних народів», надання їй політичного статусу лідера православного світу.

Вказане питання є ключовим, як нам здається, при загальній оцінці зовнішньополітичних орієнтирів і планів правлячих кіл Московської держави. Воно знайшло своє відображення у боротьбі Москви за «київську спадщину».

Розглядаючи дану проблему, треба підкреслити, що монголо-татарська навала в середині XIII ст. призвела до занепаду соціально-економічного, політичного та культурного життя України. Певним чином це сприяло зростанню ролі на міжнародній арені Великого князівства Литовського. У першій половині XIV ст. воно поступово захоплює Київщину, Чернігівщину, Переяславщину, Поділля й значну частину Волині. Одночасно посилюється тиск на західноукраїнські землі Польщі, який в кінцевому результаті призводить до остаточної ліквідації в 1387 р. Галицько-Волинської держави.

Всебічне вивчення сукупності джерел та наукових праць дозволяє констатувати неодноразовність становища українського населення під владою Литви і Польщі. Інкорпоруєчи українські землі, литовські князі не втручалися у місцеву адміністративну систему і законодавство. Зовсім по-іншому поводити себе польський уряд. Він насаджував свої порядки, переслідував православну віру й проводив політику асиміляції панівного стану українства¹.

Колишня територія України-Руси займала помітне місце в зовнішньополітичних планах Московського князівства. Значною мірою цьому сприяло те, що православний світ східної частини Європи політично ділився Візантією на Московію, Польщу і Литву. Константинопольський патріарх, посилюючи свій контроль над релігійним життям населення цих країн, основну роль відводив митрополиту Київському. Його резиденція знаходилась у Москві, а це передбачало політичну підтримку Візантійською імперією Московської держави. Об'єднання в 1386 р. Литви і Польщі в єдину римо-католицьку монархію дало змогу московським правителям з погодженням у Константинополі мати певну монополію на православ'я².

Це суттєво вплинуло на релігійне і політичне самоутвердження Москви в ролі опікуна православного населення руських земель. Перспективу її утвердження як лідера православного світу відкрило обрання в 1448 р. митрополитом «Київським і всієї Русі» Іони. Офіційне визнання його юрисдикції над православним діоцезом у Литві і Польщі урядами цих країн створювало прецедент для висування територіальних претензій до них правлячою московською верхівкою.

Процес формування мілітарного зовнішньополітичного курсу Московської держави в XV-XVI ст. був складним і неоднозначним. В працях деяких вчених діаспори³ та новітніх публікаціях українських науковців⁴ висловлюється думка, що провідне місце у завоюванні українських земель Московією займали суто економічні мотиви, насамперед інтереси торгівлі. Приєднання до Московії Новгород та Твері частково вирішило завдання виходу до північних та західних торгових шляхів. Боротьба за українські території, зокрема за Сіверщину, розглядалась російськими урядовими колами як вихід до дніпровського торгового шляху. Він з'єднував Крим та Північне Причорномор'я з Волго-Окським басейном і вів далі у країни Сходу.

Попри історичні претензії на західноруські землі московськими урядовцями велась напружена дипломатична боротьба. Її метою були спроби домогтись на міжнародній арені офіційного визнання концепції винятковості Москви у християнському світі. Основу політичних аргументів склали версії про «богоосвяченість» влади московських правителів та «римське» походження великокнязівської династії. Уже з 1474 р. Іван III починає вживати титул государя, згодом закріплений у формулі «Іоан, божою милістю государ усієї Русі»⁵. Підкреслення його значимості яскраво виявилось у відмові великого князя прийняти королівський титул від імператора Фрідріха III. У 1486 р. послу останнього Поппелю відомий дипломат Ф.В. Куріцер від імені Івана III оголосив: «...ми божою милістю государі на своїй землі з самого початку... а постанову маємо від Бога»⁶.

Таким чином, викладу генеалогії московських правителів надавалось офіційне значення. Це засвідчила і заява, зроблена в 1489 р. послом при імператорському дворі Юрієм Траханіотом. У ній Іван III проголошувався «великим государем», предки якого були родичами римських імператорів⁷.

Проте, як слушно зауважив вчений української діаспори В. Гришко, з самого початку основну ланку в проблемі «успадкування» ролі і значення Римської імперії становила Україна-Русь. Саме вона стала «найближчим до Москви щаблем, через який Москва спадкує престиж Великого Риму». На його думку, Україна була історичним містком між Московією та Римом. Він пролягав «через Київську Русь і Візантію, через Київ і Константинополь». Іншої дороги до Риму, поза Київською Руссю, Москві в своїй історії не знайти⁸. Певним чином висновки В. Гришка доповнює сучасна українська дослідниця О. Пахмовська. Вона зазначає, що вже в перших київських літописах цілеспрямовано будувалась історична парадигма «Єрусалим-Рим-Константинополь-Київ»⁹.

З падінням у 1453 р. Константинополя великі московські князі активно створювали собі імідж єдиних оборонців православної віри та спадкоємців усіх руських земель. Тому закономірно, що вже наприкінці XV ст. вони проголосили себе нащадками «київської спадщини».

Московсько-литовська війна 1487-1494 рр. зафіксувала факт перенесення московськими правителями імперської ідеї з ідеології в практику. Ще з самого початку військових дій політична ситуація складалась для Литви загрозливо. Небезпека полягала в тому, що на бік Москви перейшли зі своїми володіннями князі Белевські, Одоєвські, Мезецькі, Воротинські, В'яземські та інші. За таких умов литовський уряд намагався врегулювати збройний конфлікт мирним шляхом. У 1490 р. в Москву було відправлено посольство Станіслава Петряшкевича. Пропозиції посла звільнити захоплені землі Іван III відхилив, висунувши територіальні претензії на руські князівства, що входили до складу Литовської держави¹⁰.

Тим часом військово-політичне становище Литви ставало критичним. Це змусило великого литовського князя Олександра розпочати переговори з Московією. Прибуле до Литви в 1493 р. московське посольство поставило вимогу визнати за Іваном III титул «государя всієї Русі». Литовські правлячі кола добре усвідомлювали, що цей титул офіційно започатковував зазіхання Московії на «київську спадщину»¹¹. Вони спробували відхилити домагання послів. Однак заява московських дипломатів про те, що великий князь «вроджений государ всієї Русі», засвідчила всю глибину конфронтації між Московією та Вільно¹².

Литовський князь Олександр змушений був зважити на політичні реалії. Використання Іваном III гасла захисника православної віри забезпечило йому підтримку з боку певної частини населення. Опанування релігійним рухом православних Великого князівства Литовського відкривало для Москви необмежені можливості ідеологічного тиску на литовський уряд. За миром 1494 р. Литва незнала за московськими правителями титул «государя всієї Русі» та перехід у їх підданство князів-перебіжчиків. Також була досягнута домовленість про шлюб Олександра з донькою Івана III Оленою¹³. Литовська сторона розраховувала таким шляхом убезпечити себе від нападів Москви. Зовсім інші плани мав Іван III, який намагався використати Олену Іванівну для підбурювання православних, втручання у внутрішні справи Литви, завоювання «київської спадщини»¹⁴.

Активна підтримка московським урядом православних магнатів Великого князівства Литовського спричинила початок війни між Вільно й Московією 1500-1503 рр. Розрив мирних відносин започаткував перехід «з релігійних міркувань» під владу Івана III князів Семена Бельського, Василя Новгород-Сіверського і Семена Стародубського. Однією з причин їх переходу на службу до великого князя було постійне зростання військово-політичного тиску

Московії на Литву¹⁵. М. Грушевський вважав, що ці події були інспіровані Москвою, яка, використовуючи релігійні мотиви, розпочала війну. Військові поразки литовської армії позначились на подальшому перебігу подій. Литва попросила великого московського князя заключити мирний договір. Іван III погоджувався на мир при умові збереження вже зайнятих територій і передання йому Смоленська, Вітебська, Києва. Характерно, що прикриттям загарбницької політики великого князя служила теза: “уся Руська земля: Київ, Смоленськ та інші міста... за божою волею наша спадщина від наших предків”¹⁶.

Внаслідок тривалих переговорів сторони підписали в 1503 р. перемир'я на шість років. Згідно нього до складу Московської держави входили Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Стародуб, Гомель, за словами М. Грушевського, „превелика територія з 319 містами і 70 волостями”¹⁷.

Зауважимо, що вироблена іосифлянським крилом офіційної церкви концепція влади московських князів над усіма руськими землями склала основу державної політики Москви в українському питанні. Вона спиралась на помилкові уявлення про месіянську роль і силу московського самодержавства. Підбурювання православного населення на промосковські виступи, втручання у внутрішні справи Литви стали пріоритетними напрямками імперської політики Москви. Вважаємо, що використання гасла захисників православної віри стало поштовхом для наступних московсько-литовських війн 1507-1508 рр. і 1512-1522 рр.

Розпочинаючи у 1507 р. військові дії проти Литви, урядові кола Московії головний акцент зробили на підтримку заколоту впливового в середовищі православних магнатів князя М. Глинського. Однак, не отримавши відгуку серед місцевого населення, повстання зазнало краху. Військові невдачі спонукали М. Глинського і його однодумців тікати до Московської держави¹⁸. У 1508 р. між Вільно і Москвою було укладено “вічний мир”.

Проте гострота протистояння не спадала. У 1512 р. воно переросло у нову, майже десятирічну, війну між Литвою і Московією. Відверто імперіалістичний компонент зовнішньополітичної доктрини простежувався у переговорах Василя III з імператором Австрії Максиміліаном у 1514 р. Внаслідок заключеного союзного договору було прийнято проект територіального поділу Польщі і Литви між імперією та Московською державою¹⁹.

Договір 1514 р. став важливим засобом для зміцнення імперських амбіцій політичної верхівки Москви. Вперше на міжнародному рівні визнавалися права Московії на “київську спадщину”. Легітимність влади Василя III над західноруськими землями мав підтвердити його повний титул – “цар і великий князь всієї Русі”²⁰. Одночасно цей акт засвідчив намагання керівництва країни піднести авторитет московської династії на міжнародній арені.

Всі ці фактори зумовили подальшу військово-політичну ескалацію між Вільно і Москвою. У 1514 р. московська армія взяла Смоленськ, але зазнала нищівної поразки під Оршею²¹. Ускладнення взаємовідносин з Казанню та Кримом змусили Василя III укласти в 1522 р. перемир'я з Литвою. Воно продовжувалось кілька разів і тривало аж до другої половини XVI ст.

Можна стверджувати, що у військових невдачах Василя III провідну роль відіграло падіння популярності “об'єднавчої” політики Москви. Відсутність масової підтримки з боку місцевого населення зводила нанівець силовий тиск московитів²². Його найбільш впливову частину (бояр-шляхту, міщан) більше влаштували литовські порядки, ніж централізаторська, деспотична влада московських правителів. Підтвердженням нашого висновку є антимосковський заколот смоленських міщан 1515 р. Зазначимо, що в ньому активну роль відіграв місцевий архієпископ Варсофоній. Однак повстання зазнало невдачі, і Варсофонія відправили на заслання²³. Частину заколотників за наказом великого князя страчено²⁴. Практично вся аристократична верхівка смоленської шляхти зазнала репресій і була депортована в Москву²⁵.

В умовах активізації загарбницької політики московського уряду провідне місце займало ідеологічне обґрунтування його територіальних зазіхань. У зносинах з Литвою та іншими державами московити широко використовували “Сказание о князях Владимирских”. Ідеї та висновки, закладені в книзі, наклали значний відбиток на формування офіційної ідеології Москви. На наш погляд, “Сказание о князях Владимирских” стало актуальним у зв'язку з висуненням “спокоївчих прав” московських князів на “київську спадщину”. Цей твір заклав ідейно-теоретичне підґрунтя для дипломатичного прикриття агресивного зовнішньополітично-

го курсу Москви у Східній Європі. Останні дослідження білоруських вчених називають “Сказание о князях Владимирских” міфічним постулатом для ідеологічного обґрунтування законності претензій Москви на спадщину княжого Києва. Його ідеї слугували справи доведення історичної виправданості існування імперії²⁶.

Сформовані іосифлянами ідеї виключності Москви, її правителів та російського православ'я виявилися привабливими для політичної еліти країни. Такі псевдотеорії були черговим доказом особливого призначення Московської держави та аргументом у справі “возз'єднання” навколо неї православних народів. До того ж вони започаткували широкий вибір методів зовнішньої експансії.

Одним з них у боротьбі за українські землі стала канонізація московською митрополією руських мучеників. Вона розглядалась вищими світськими та духовними колами влади як невід'ємна ланка цілого комплексу заходів, спрямованих на об'єднання всіх руських земель під егідою Москви. З цією метою в загальнодержавний пантеон Московського князівства, як один з базових культових центрів, був включений Київ. В політичному аспекті це додатково декларувало давність російської канонізації і спадкоємність Московською державою XV ст. Давньоруської держави X-XI ст.²⁷.

В середині XVI ст. до державного пантеону було внесено культ чернігівських святих Михайла Всеволодовича і боярина Федора. Цим актом московська митрополічна кафедра, з одного боку, недвозначно підкреслила свій протекторат над православним населенням Великого князівства Литовського, а з іншого — продемонструвала непохитність позиції, окресленої ідеєю єдиної захисниці православної віри²⁸.

Важливим етапом в утвердженні самодержавства та імперської ідеології стала суспільно-політична діяльність Івана IV. У 1547 р. він офіційно вінчався на царство²⁹. На думку організаторів цього заходу, царський титул мав юридично затвердити необмеженість верховної влади, піднести міжнародний авторитет московського правителя майже до імператорського рівня, підтвердити легітимність претензій Москви на “київську спадщину”.

Московська дипломатія доклала чимало зусиль, щоб обґрунтувати “права” Івана IV на новий титул. Головним чином вона намагалася досягти визнання нової титуляції іноземними державами і православними ієрархами. Так, у складеному митрополитом Макарієм “чині вінчання” наголошувалось на “давніх правах” Івана IV на царський вінець³⁰. Документальною основою цих тверджень були матеріали “Сказання о князях Владимирских”. У промові Макарія під час коронації Івана IV також можна простежити ідеї теорії “Москва-третій Рим”, згідно якої промосковські правителі трактуються як церковно-політичні нащадки візантійських імператорів³¹. Особливу роль їх у православному світі підкреслював акт коронації, якому надавалося значення “вселенського церковного діяння”³².

Проте ефект вінчання на царство Івана IV був мінімальним і не задовільнив керівництво країни. Лідери європейських країн і православні патріархи в перші роки ніяк не відреагували на цю подію. Причому їх реакція була викликана не тільки необхідністю з'ясувати формулу титулу “цар”, а й амбітними претензіями і завойовницькими намірами московських правителів у Східній Європі. Однак наростаюча загроза з боку Османської імперії примусила імператора і Ватикан не зважати на нову титуляцію і шукати союзу з Москвою.

Декларативні заяви правлячих кіл Московії про виключну роль московської церкви в християнському світі викликали непорозуміння з вищими ієрархами православного світу. Засоби у його врегулюванні Москва вбачала в наданні грошових субсидій монастирям константинопольської єпархії³³, моральній підтримці (більш розрахованій на психологічний ефект) православним народам, що перебували під владою Туреччини³⁴. За цих умов константинопольський патріарх Іосаф та Вселенський собор східної церкви в 1561 р. визнали царський титул Івана IV³⁵. Проте православні ієрархи ухилились від офіційного визначення своєї позиції щодо претензій московської митрополії в християнському світі. Отже, урочиста коронація Івана IV була важливою передумовою одноосібної концентрації влади і встановлення авторитарної системи управління в державі, сприяла втіленню в життя експансіоністських планів урядових кіл Москви.

Під час переговорів з Литвою у 1550 р. про продовження російсько-литовського перемир'я Москва розпочала підготовку до війни у східнобалтійському регіоні. За вказівкою уряду московський посол Астаф'єв, посилаючись на “Сказание о князях Владимирских”,

спробував нав'язати Литві визнання титулу Івана IV – “цар всієї Русі”. Також ним висувалися претензії російського монарха на “київську спадщину” і Лівонію³⁶. Зосередження військ на лівонському кордоні московською дипломатією було завуальоване пропозиціями заключення спільного договору проти Криму. Під час переговорів між Вільно і Москвою в 1558 р. литовські послы висловили сумнів щодо щирості намірів Івана IV. Вони вважали створення антикримського військового союзу черговим пропагандистським блефом Кремля³⁷. Готовність литовців мирним шляхом вирішити спірні питання перекреслювалась безпелеційною претензійністю московського уряду стосовно лівонських територій³⁸.

Російсько-литовські переговори провалилися, і в 1558 р. Москва розпочала Лівонську війну, що тривала з перервами 25 років (1558-1583 рр.). Перші успіхи російських військ викликали сподівання на легку перемогу і ріст імперських амбіцій. Пропозиції Литви про припинення війни Іваном IV були проігноровані³⁹.

Тим часом міжнародне становище Москви ускладнювалося. В 1561 р. за Віленським договором володіння Лівонського Ордену перейшли під протекторат Польщі і Литви⁴⁰. Лівонська війна переросла у боротьбу Москви за Східну Прибалтику проти Данії, Польщі, Литви і Швеції. Суттєво змінили військову ситуацію об'єднання Польщі з Литвою за Люблінською унією 1569 р. в єдину державу, вступ у війну проти Московії Швеції, обрання на польський престол у 1576 р. Стефана Баторія.

Безпосередньо під час Лівонської війни Іван IV вважав за доцільне підвести історико-правниче підґрунтя для приєднання до Москви українських та прибалтійських земель. Це виглядало як спроба виправдати свої імперіалістичні устремління в очах Європи, звузити коло прихильників Литви і Польщі. Аргументи, як вже зазначалось, московський уряд наводив із “Сказания о князьях Владимирских”. Вважаємо, що тенденційна легендарна концепція була перетворена на правничо-ідеологічний офіційний документ. Головне завдання цього твору полягало у вигородженні і виправданні імперської політики Росії. Його основні тези відображено в листах Івана IV та московських бояр до польських королів Сигизмунда II Августа, Стефана Баторія та посадових осіб Польщі і Литви. У них містилися докази легітимності претензій російського царя на роль “збирача руських земель” і “власних вотчин”.

У зв'язку з цим становлять інтерес і “послання” московських бояр до польського короля Сигизмунда II Августа і великого гетьмана литовського Г. Ходкевича. Підкреслимо, що листи були інспіровані самим царем і планувалися в якості запобіжного заходу на випадок спокусливих звернень польсько-литовського уряду до аристократичної верхівки Московії⁴¹. Водночас “послання” виконували функції своєрідного політичного зондажу з метою обґрунтування територіальних претензій царя та підтримки його правлячими колами держави.

Чи не найбільшу роль у “дипломатичній війні” Івана IV з польсько-литовським урядом відіграв Іван Дмитрович Бельський. Він був одним із лідерів Боярської думи і неодноразово проводив переговори з Литвою та Польщею від імені царя⁴². У листі від 2 липня 1567 р. до польського короля і великого князя литовського Сигизмунда II Августа І.Д. Бельський нагадав про своє походження з роду Гедеміна. Московський боярин запропонував йому “поступитись Великим князівством Литовським і руськими землями”⁴³. У політичному аспекті він обстоював визнання юрисдикції Івана IV над західноруськими землями представниками литовської діаспори, які стали московськими урядовцями.

Інший боярин — Михайло Іванович Воротинський — у листі (1567 р.) до польського короля твердив, що московські правителі — “всі самодержці, починаючи з Августа кесаря”. Тому в знак доброї волі і “братських відносин” Москві слід віддати “Новгород-Литовський, Вітебськ, Мінськ та інші міста по Дніпру і всю Волинську та Подільську землю”⁴⁴.

Докази для підтвердження божественного походження царської влади і територіальних претензій Московії складають основу послань самого царя. У листі (1577 р.) до Олександра Полубенського, старости Вольмарського і Зегевольського, Іван IV виклав цілу історію російського самодержавства. У річищі легенди “Сказания о князьях Владимирских” після біблійної частини мова йшла про Августа Кесаря, його нащадків Пруса, Рюрика, Ігоря, Володимира та інших князів, до Івана III та Василя III включно. Завершувався історичний екскурс царя тезою про спадкоємність влади московських правителів над прибалтійськими землями⁴⁵.

Проте на ділі Іван IV сам не вірив в історичну і документальну переконливість наведених ним аргументів. Практично уся пропагандистська робота царя зазнала краху. Вона не знайшла відгуку в урядових колах Польщі й Литви. В Речі Посполитій ніколи не ставилися до “царських послань” Івана IV як до державних документів, які б регулювали і нормалізували відносини між Москвою і Варшавою.

Взявши твердий курс на приєднання до Московії західноруських земель та Східної Прибалтики, московський уряд віддавав перевагу силовому тиску. У 1577 р. Іван IV, використовуючи складне внутрішнє і зовнішнє становище Речі Посполитої, порушив перемир'я і почав наступ⁴⁶. Московська армія захопила майже всю Прибалтику, крім Риги і Ревеля⁴⁷.

Зважаючи на військові успіхи росіян у 1577 р., до Москви в січні 1578 р. прибули польські послы. Проте вимоги і амбіції Івана IV виключали можливість укладення мирного договору. Крім Лівонії, Курляндії і Полоцька, цар вимагав Київ, Канів і Вітебськ. До повного переліку руських міст, що підлягали поверненню, ще в 1564 р. додавалися Львів і Галич⁴⁸. Більше того, під час переговорів російський монарх заявив, що „Корона Польська і Велике князівство Литовське – наші вотчини”⁴⁹. Така позиція підкреслила безперспективність переговорного процесу з Москвою. Водночас, на нашу думку, вона заперечує твердження російської і радянської історіографії про прогресивність зовнішньої політики Івана IV, наріжним каменем якої було вирішення проблеми здобуття виходу до Балтійського моря⁵⁰.

Успішні військові дії Речі Посполитої і Швеції у 1581 р. змінили розстановку політичних сил у Прибалтиці. Військово-політичне становище Росії ставало дедалі критичнішим. Ізоляваній і позбавленій зовнішньої допомоги Московській державі довелося принизливо просити миру⁵¹. Російсько-польські мирні переговори закінчились 2 січня 1582 р. в Запольському Ямі укладенням 10-літнього перемир'я.

Імперська політика російського царизму на українських та прибалтійських землях викликала гострий міжнародний резонанс. За підрахунками сучасних дослідниць М. В. Дмитрієвої та Н. Л. Пушкарської, тільки в Німеччині у другій половині XVI ст. було видано понад 100 книг і брошур. Ці публікації безпосередньо висвітлювали перебіг військових дій у Лівонії та різні аспекти політичної діяльності Івана IV. Вони були відверто антимосковського спрямування, а їхню тенденційність можна пояснити інформацією про загарбницькі методи ведення війни та тотальний терор у Московському князівстві. Внаслідок цього Іван IV зображувався як „ворог європейського християнства та європейської цивілізації”⁵².

З наведених фактів можна зробити висновок, що на Заході формувалася стереотип „російської загрози”. Підтвердженням цієї думки може слугувати ідеологічне підґрунтя військових походів 1579-1581 рр. Стефана Баторія. Свої дії польський король виправдовував намаганням звільнити росіян від деспотичної тиранії Івана IV та повернути втрачені ними “свободи і права”⁵³.

Таким чином, у зовнішній політиці Московської держави XV – XVI ст. одне з провідних місць займало обґрунтування історичних претензій на Київ та “київську спадщину”, яка набрала великого значення в розбудові концепції релігійного месіанства російського народу і стала основою для поширення політичної влади великих князів Московських над усіма руськими землями. Для проведення агресивного зовнішньополітичного курсу московський уряд використовував ідеї літературних творів “Сказания о князьях Владимирских” і теорії “III-го Риму”, що стали підґрунтям для вироблення імперської ідеології Росії. Виснажлива і затяжна боротьба за українські землі вимагала величезних людських та матеріальних ресурсів, недостатність яких поставила Росію на край втрати власної державної незалежності. Та не дивлячись на ці гіркі уроки історії, російські правителі неодноразово будуть експлуатувати роль „оборонців і визволителів православних” та „збирачів руських земель”, прикриваючись прапором нащадків “київської спадщини”. Але це питання є предметом іншого наукового дослідження.

1. Семчишин М. Тисяча років української культури. – К., 1993. – С.69; Субтельний О. Україна: історія — К., 1992. — С.70-74.

2. Мейендорф И.Ф. Флорентийский собор: причины исторической неудачи // Византийский временник. – Т.52. — М., 1991. — С.98.

3. М'яло Г. Московський імперіалізм та його агресивність (історичний перегляд від 1169-го до 1920-го року) // Визвольний шлях. — 1970. — Кн.11-12. — С.1230.

4. Русіна О.В. Українські землі у московській зовнішній та внутрішній політиці кінця XV — поч. XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1996. — №4. — С.68; Історія України: нове бачення: У 2 т. (О.І. Гуржій, Я.А. Ісаєвич, М.Ф. Котляр та ін.). — Т.1. — К., 1995. — С.127.
5. Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф.166 (Дела и сочинения о титулах), оп.1, спр.2, арк.2.
6. Лилиенфельд Ф. Иоанн Третьий и Федор Курицин // Культурное наследие Древней Руси. Истоки, становление, традиции. — М., 1976. — С.116; Ключевский В.О. Сочинения в восьми томах. — Т.2. — М., 1957. — С.123, 126-127.
7. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. — Т.1. — СПб., 1851. — С.17-18.
8. Гришко В. Історико-правничі підгрунтя теорії III Риму. — Мюнхен, 1953. — С.11.
9. Пахмоська О. Симбіоз культури та ідеології в Україні XVII ст. // Україна XVII ст. між Заходом і Сходом Європи. Матеріали 1-го українсько-італійського симпозиуму 13-16 вересня 1994 р. — Київ; Венеція, 1996. — С.86.
10. Сборник Русского исторического общества (РИО). — Т.35. — СПб., 1882. — С.46-51.
11. Думин С.В. Другая Русь. Великое княжество Литовское и Русское // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX — начала XX вв. — М., 1991. — С.76-126.
12. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11-ти томах, 12-ти книгах. — Т.IV. — К., 1993. — С.276-277.
13. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссией (АЗР). — Т.1. — СПб., 1846. — №114. — С.134-136.
14. АЗР. — Т.1. — №116. — С.139-141; №136. — С.161.
15. Кром М.М. Меж Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI века. — М., 1995. — С.229.
16. Сборник РИО. — Т.35. — С.398-402, 457, 460.
17. Грушевський М. Назв. праця. — С.280.
18. Зимин А.А. Россия на пороге нового времени. — М., 1972. — С.90.
19. Писаревский Е. К истории отношений России с Германией в начале XVI века. Чтения ОИДР. — СПб., 1895. — Кн.2. — С.19-21; Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). — Т.6. — СПб., 1853. — С.253; Т.8 — СПб., 1859. — С.253-254.
20. РГАДА, ф.166 (Дела и сочинения о титулах), оп.1, спр.2, арк.3.
21. ПСРЛ. — Т.6. — С.280.
22. Кром М.М. Назв. праця. — С.229.
23. Псковские летописи (ПЛ). — Вып.2. — М., 1955. — С.260.
24. Устюжанский летописный свод (Архангелогородский летописец) / подгот. К.Н. Сербина. — М; Л., 1950. — С.106.
25. Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи (ААЭ). — Т.1. — СПб., 1836. — №223. — С.213.
26. Шевченко Н.В. Білорусько-Литовська держава: нові концептуальні засади сучасної білоруської історіографії // Укр. іст. журн. — 1997. — №1. — С.56.
27. Хорошев А.С. Политическая история русской канонизации (XI-XIV вв.). — М., 1986. — С.171.
28. Там само. — С.172.
29. РГАДА, ф.199, оп.1, од. зб.127, спр.10, арк.1-3.
30. Дополнения к Актам историческим, собранные и изданные Археологическою комиссией (ДАИ). — Т.1. — СПб., 1846. — №39. — С.48.
31. Дмитриева Р.П. Сказания о князьях Владимирских. — М; Л., 1955. — С.116.
32. Ключевский В.О. Назв. праця. — С.125.
33. РГАДА, ф.52, оп.3, спр.2, арк.1; спр.3, арк.1.
34. Там само, спр.5, арк.1-2.
35. Там само, спр.4, арк.1-1 зв.
36. Лурье Я.С. Вопросы внешней и внутренней политики Ивана IV // Послания Ивана Грозного. — М; Л., 1951. — С.485.
37. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в XVII веке. — М; Л., 1948. — С.11.
38. Соловьев С.М. Сочинения: В 18-ти кн. — Кн.3. — М., 1989. — С.500-501.
39. Там само. — С.502-556.
40. РГАДА, ф.79 (Сношения России с Польшей), оп.1, спр. без № од. зб., арк.12.
41. Послания Ивана Грозного (подготовка текста Д.С. Лихачева и Я.С. Лурье). — М; Л., 1951. — С.450.
42. РГАДА, ф.389, (Литовская метрика), оп.3, спр. 608, арк. 80-94; спр.611, арк. 100-108.
43. Послания Ивана Грозного. — С.420-421.
44. Там само. — С.432.
45. Там само. — С.374-378, 379.
46. РГАДА, ф.199, оп.1, од. зб.127, спр.16, арк.1-7 зв.
47. Королюк В.Д. Ливонська війна. — К., 1957. — С.86-88, 206-207.
48. Вернадский Г.В. Россия в средние века. — Тверь; Москва, 1997. — С.252.
49. Соловьев С.М. Назв. праця. — С.626-627.
50. Семенникова Л.И. Россия в мировом сообществе цивилизаций. — Брянск, 1999. — С.115.
51. Соловьев С.М. Назв. праця. — С.638-639.
52. Дмитриева М.В., Пушкарева Н.Л. Русские и немцы: представления друг о друге // Вопросы истории. — 1991. — №6. — С.201.
53. Зимин А.А. В канун грозных потрясений. — М., 1986. — С.55, 73.

Уляна Мрозіцька

ЛАТИНСЬКА МОВА У МОВНО-КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ

Кожне суспільство певної епохи створює свою специфічну картину минулого. Структура свідомості народу передбачає поєднання історичної пам'яті як знання власної історії з певним ставленням до неї. „Кожна епоха створює своє уявлення про історичне минуле. У неї свій Рим і свої Афіни, своє Середньовіччя і свій Ренесанс“¹.

Одним із важливих чинників формування національної та культурної ідентичності, історичної пам'яті сучасних європейських народів вважається так звана Latinitas. До складу цього поняття відносять, і латинську мову, і створену за римськими зразками правно-адміністративну систему, і сукупність написаної латинською літератури². Latinitas тривалий час була засобом інтелектуальної й культурної інтеграції народів Європи, які активізували різні сторони античної спадщини залежно від ідеологічних домінант епохи, особливостей суспільної системи тієї чи іншої країни, потреб розвитку національної культури, літератури, науки, мови. Досить своєрідно усвідомлювалася і близькість із духовним минулим античності, створювався особливий тип контакту з цим надбанням.

Вплив Latinitas на формування української культури і мови в різні періоди був неоднаковим, як неоднаковою залишалася роль латинської мови, зокрема у соціомовному житті українців. Специфіка історичного шляху України завжди була зумовлена її східно-західним дуалізмом, що пронизував усі рівні історичного буття, починаючи від природно-географічного розташування і аж до структур духовності й менталітету, від давнини і до сьогодення. Як історична реальність Україна формувалася на великому, відкритому з усіх боків просторі між Заходом і Сходом, Європою та Азією – не стільки в буквальному, географічному, скільки у ширшому, цивілізаційному, соціокультурному сенсі. При цьому Україна становила органічну складову частину обох цивілізацій, була повноправним учасником обох культур і неодноразово робила спроби витворити нову, синтетичну суспільну модель.

Престиж певної мови серед іншомовних спільнот може підтримуватися багатьма чинниками. Серед найважливіших є культурний вплив нації, що дала назву мові, її чисельність, здобутки в різноманітних галузях суспільного буття, а також розвиненість функціональної системи з багатством виражальних засобів мови, які відповідають потребам спілкування в різних сферах діяльності. Звичайно, латинська мова на всіх етапах культурної історії України не відіграла такої першочергової ролі, як у її західних сусідів. Справедливо вважають, що висунення якоїсь етнокультури на передові позиції у світовій цивілізації сприяє зростанню престижу мови, яка обслуговує цю етнокультуру, а відтак поширює її вплив на інші мови та культури. Особливого значення набуває проблема встановлення факту прямих контактів давніх слов'ян із пізньоримським суспільством. На думку деяких учених, прямі контакти слов'ян з народами Римської імперії почалися вже у IV-V ст., коли частина слов'ян (антів і склавів) переселилася до Чорномор'я і Дунаю. На території Дакії, Паннонії, сучасних Югославії та Австрії слов'яни стикалися з романомовним населенням приблизно з V-VI ст. Ці контакти мали здебільшого військовий або торговельний характер³.

На основі археологічних досліджень учені роблять висновок про те, що вже у I-II ст.н.е. відбувається, можливо, перша в історії культурно-етнічна консолідація основного слов'янського масиву. Важливе значення для культурного розвитку слов'ян мало встановлення контактів з римськими провінціями, де в цей час почала зростати зацікавленість у торгівлі з варварським світом⁴. М.Семчишин також пропонує розглядати романо-слов'янські стосунки ще з I-III ст., коли кордони Римської держави наблизилися до українських територій. Услід за М.Чубатим, учений схильний вважати, що „римські легіонери ставали часами пропагаторами християнських ідей, а за римськими купцями йшли перші християнські місіонари й приносили з собою ідеї нової християнської віри. Це проникнення християнства доволі помітне під кінець античної епохи“⁵.

Користуючись термінологією українського мовознавця Ю.Жлуктенка, який пропонує розрізняти природну та штучну форму мовних контактів⁶, можемо вважати, що це був єдиний випадок природних (тобто, в умовах безпосереднього спілкування) латинсько- (прото) українських мовних контактів.

Прийнятним є і поділ мовних контактів на казуальні та перманентні. Перші відбивають тимчасові або випадкові зв'язки, для яких характерна дуже слабка інтенсивність породжуваної мовної взаємодії. Другі свідчать про тісні міжмовні зв'язки, засновані на постійному і тривалому спілкуванні носіїв різних мов. Однак уже згадані нами історичні умови перших романо-слов'янських відносин могли бути, на нашу думку, підставою лише для казуальних мовних контактів.

Перманентними можна вважати контакти латини з європейськими мовами часів Середньовіччя. Протягом багатьох століть середньовічну латинську мову вважали зіпсованою ціцеронівською латиною, яка з часом лише погіршувалася. Виникло й питання, чи треба вважати її „мертвою“, чи „живою“. Адже мова перестала існувати як мова окремого етносу. Очевидно, не варто порівнювати латину з організмом, який народжується, росте, старіє і помирає. Це засіб комунікації між людьми, який може функціонувати краще або гірше. Мова практично існує доти, доки не припиняється її сприйняття на рівні текстів, навіть вже іншими етносами, носіями різних мов і культур. Вплив цієї мови – в її класичному та трансформованому пізньому варіантах – на становлення й розвиток інших мов був відчутним.

У Середньовіччі латинська мова використовувалась у всіх західних країнах, що давало підстави для духовної єдності цивілізації. Я.Коменський називав її *gentium Mercurius*, тобто зв'язковим чи посередником народів.

За функціонуванням латини у часи Ренесансу стоять обставини загальнокультурного плану. Після Данте йшлося про відродження старої римо-італійської культурної традиції, яка заперечувалась, оскільки була язичницькою. Характерно, що звернення до цієї традиції веде до появи справжнього культу латини (офіційно відмова від викладання латиною і введення італійської мови у вищих навчальних закладах Італії датується тільки 1912 роком!)⁷. Ставлення до цієї мови продовжує бути надзвичайно шанобливим, проте це ставлення вже не до сакральної мови, а до такої ж культурної мови, як і італійська, тільки більш літературно довершеної, нормованої. Елітарний характер гуманізму, для представників якого, за визначенням Ф.Моньє, „латина була не просто мовою, а „ідейною позицією“, сприяв розповсюдженню у цій мові пуристичних тенденцій. Ідеологи нової течії в гуманістичній культурі, відомої як „звичайний гуманізм“ (*umanesimo volgare*), використовували культ форми в латинській та грецькій мовах для нормування італійської мови. „Мовна ситуація цього періоду є унікальним явищем: в один і той же час співіснують гуманістична латина, яка намагалася відповідати класичній *Latinitas*, народна латина широкого узусу як продовження середньовічної традиції і вже достатньо сформовані романські мови, в основі яких лежить все та ж латина“⁸.

Латинська мова не мала етнічних обмежень, але в окремих країнах виявляла певні відмінності. Специфіка різних національних мов та політичних і громадських інституцій зумовлювала в ній багато локальних, часових та індивідуальних особливостей. Середньовічній латині завжди властиві два обличчя: міжнародне і національне чи, точніше, регіональне. Друге, регіональне обличчя складно виявити в романських країнах, натомість у германських – легше помітити специфіку національного впливу і незалежну еволюцію латини.

Не менш значними особливостями характеризується поширення латини у тих регіонах, де вкоренилися і романські, і слов'янські традиції. „В межах слов'янського світу рецепція і асиміляція класичної спадщини є характерною, якщо не винятковою, рисою для тих територій, на яких став реальним слов'янсько-латинський симбіоз“, – вважає італійський мовознавець-славист Р.Піккіо⁹. Для дослідження природи та історико-культурної функції латинської традиції у слов'янському етнолінгвістичному ареалі запропоновано термін *Latinitas Slaviae Romanae* (тобто *Latinitas* тієї частини слов'янського світу, яка належала до західного католицького християнства). Це поняття збігається з уже наведеним визначенням *Latinitas* Є.Аксера. За такого підходу і виникає необхідність трактування *Latinitas* слов'янського світу як явища, вартото порівняння з аналогічними явищами германської і романської Європи. У межах цієї середньовічної „римськості“ латинський складник на слов'янських землях, безсумнівно важливий, не становив виняткової цінності. Він поєднувався не лише з важливими культурними елементами слов'ян, але й з іншими етнічно-лінгвістичними складниками, зокрема такими, як німецький, угорський та італійський.

Натомість для визначення тієї слов'янської частини, яка перебувала у сфері візантійського впливу, використовують термін *Slavia Orthodoxa*. У часи Речі Посполитої ці два великі культурні масиви (український та польський) історично опинилися в межах однієї держави. Виняткового значення в цій ситуації набувають межі між етнічною Польщею і „візантійським світом“, а також специфічна литовська, українська і білоруська проблематика.

Латинськомовний вплив на Польщу розпочався в часи прийняття християнства і тривав аж до половини XVIII ст. Латинська мова обслуговувала не лише релігійну сферу життя народу (нею користувалися також і супротивники католицизму з табору реформації), а стала мовою науки, освіти, літератури, юриспруденції. Часті політичні, дипломатичні і культурні контакти з державами Заходу, які розвивалися від XIV до XVI ст., вимагали використання тієї мови, яка була прийнята в західній дипломатії, тобто латинської.

Поступово знання латинської мови стає не лише життєвою нормою, а й ознакою „вищості“, представники шляхти і міщанства намагалися знати її досконало. Середньовічна двомовність вже у своїй основі була „сепаратистською“, супроводжувалась оцінним фактором і функціональною стратифікацією. „Мовою високої культури обов'язково мала бути латина, а нижчої, популярнішої – польська“¹⁰.

Не ослабли позиції латинської мови у мовно-культурному житті Польщі у XVII ст. Відомий польський дослідник Є.Аксер писав, що „...польська і латинська мови у XVI-XVII ст. функціонували паралельно, як мови розмовні: латина як розмовна мова на терені цілої держави, польська мова на частині території її поширення і в польськомовних родинах на інших теренах. Латина... мова жива, в той час як на заході Європи перестала нею бути вже на початку XVI ст. Є також мовою літератури у такому сенсі, в якому на Заході віддавна вже бути не може, мовою міжлюдського спілкування. Текст, написаний латинською, міг... бути в нас у XVII ст. призначений для широкого кола читачів“¹¹. Мовний ландшафт етнічної Польщі тієї доби мав особливу рису, якої не знала *Slavia Romana*: не національна мова витісняла латину, а, навпаки, латина почала ставати другою національною мовою¹².

Згадані вище дослідники античної традиції Р.Піккіо та Є.Аксер схильні вважати, що замість того, аби займатися уявним суперництвом між *Slavia Romana (Latina)* і *Slavia Orthodoxa*, слід включити слов'янський світ до європейської єдності західної римської традиції, розглядаючи їх взаємини як відносини між центром і периферією.

На нашу думку, включення України як складної мовної території до європейської єдності не може бути беззастережним і потребує детального дослідження з лінгвістичного погляду.

Після Люблінської унії Польщі з Литвою (1569 р.) в Україні і Білорусії виникла дуже складна й своєрідна мовна ситуація, яка не мала аналогії в жодному іншому місці тогочасної Європи. Так, мовою церкви була церковнослов'янська, а мовою ділової писемності – спільна для українців і білорусів „руська“ мова. Ця книжна українська мова використовувалася в інших найрізноманітніших галузях (літописання, полемічна, художня, наукова література, навчання в школах). У ті часи в Україні функціонували і розвивалися й багато інших мов, які належали до відмінних мовних систем, мали різну структуру, походження і використання).

Важко погодитися з думкою І.Шевченка, що „в першій половині XVII ст. вперше в історії українських еліт виникла можливість безпосереднього контакту з джерелами античної культури“¹³. Адже загальновідомо, що в пошані серед освічених людей здавна була й грецька мова, яка старанно вивчалася не лише за церковно-культурною традицією православ'я, а й через потребу користуватися церковною літературою цією мовою (Київська митрополія належала до юрисдикції константинопольських патріархів).

Безсумнівим є й те, що інтелектуальна еліта ще за часів Київської Русі та наступної епохи була обізнана з латиною. Адже давньоруські землі мали жваві зв'язки з країнами Центральної й Західної Європи. Про це свідчать і списки студентів європейських університетів, починаючи з XIV століття. Імена з характеристиками *Ruthenus*, *Roxolanus*, *Rossicus*, *Le Russia* зустрічаються у Віттенберзі, Грайфсвальді, Ростоці, Базелі, Парижі, Болоньї, Падуї і, звичайно, у Кракові¹⁴. Звичайно, що латина слугувала основною мовою викладання та виховання в цих закладах.

В Україні ніколи не було однозначного ставлення до вивчення латинської мови та її використання. Перша Річ Посполита являла собою багатонаціональну, хоч і не завжди рівноправну конфедерацію слов'янських і неслов'янських народів Польщі, Литви і Русі. Провідна шляхетська верства в Речі Посполитій відзначалася різноманітністю етнічного, а протягом тривалого часу і конфесійного складу. Вона асимілювала вищі верстви населення, яке утворювало це суспільство, і була відносно численною.

У кінці XV та в першій половині XVI ст. сформувалася культура, котру можна віднести і до польської, і до української традиції. Такі маргінальні культури властиві великим багатоетнічним державам. Чітке розмежування ускладнене тим, що перші українські літератори писали латиною, частіше були католиками і служили в польських канцеляріях. Але не тільки те, що вони переважно визнавали себе українцями („русинами“), пов'язує їх з Україною. Ця культурна верхівка, насамперед, зберігала зв'язки з національним суспільством, вносила українські теми та образи як у польську, так і в українську культуру (Станіслав Оріховський, Себастьян Кленович та ін.). Основною мовою їхньої творчості була латина. Як частина цілого комплексу *Latinitas*, вона стала одним із вагомих чинників, які інтегрували вищі верстви суспільства. Це була єдина в тій державі мова, яка перетинала етнічні кордони, не пересуваючи їх.

У XVI ст. виникла нагальна потреба реформування православної церкви і пов'язаної з нею системи культури й освіти, що спонукало до утворення та активної діяльності церковних братств. У різних регіонах України виникають навчальні заклади, названі братськими школами. Статути шкіл і реєстри учнів, що збереглися до нашого часу, показують, що братські школи були закладами, доступними для всіх станів. Першу таку школу заснувало братство у Львові в 1586 р. У школах, зокрема Львівській, навчання проводилося українською мовою (*studii Ruthenici*). Першорядного значення в них надавалося вивченню церковнослов'янської і грецької мов. Досить рано у Львівській школі вводиться вивчення латинської мови. Хоч ця мова не була тоді основною, однак вивчали її учні ґрунтовно. Промовистим є той факт, що студентів Львівської школи запрошують до Перемишля як знавців грецької, латинської і церковнослов'янської мов¹⁵. За таким самим зразком постало чимало інших братських шкіл, зокрема в Перемишлі, Рогатині, Стрятині, Городку, Стрию, Миколаєві, Вінниці, Луцькому, Крем'янці та ін. Вони створювалися за умов, коли розвивалось шкільництво різного рівня, конфесій. Здобута в цих закладах освіта повинна була відкрити певні можливості в суспільстві Речі Посполитої. Тому-то латинська мова і західна організація школи з'являються в різних українських навчальних закладах – від протестантських до православних.

Водночас частина українських діячів культури другої половини XVI-XVII ст. побачила в латинській мові знаряддя національного і релігійного ґніту. І.Вишенський, З.Копистенський, Л.Зизаній, М.Смотрицький, П.Беринда ревно виступили на захист церковнослов'янської мови, дуже негативно ставилися до латини, стверджуючи, що „латинська премудрість – пряма дорога до пекла. Риторика, діалектика й інші поганські (латинські) хитрості й руководства є витворами діавола“. Новий спосіб навчання з його мовним та риторичним демократизмом, носієм якого була латина, негативно сприймався у східнослов'янському світі як відступ від традиції і зрада православ'ю. Польськомовні вірші Л.Барановича (наведені в перекладі В.Крекотня) були шляхетним викликом Польщі та її новій освітній системі:

Звір се дикий для русина -
Що польщизна, що латина.
Звір той гострі має роги.
Тож, поляче, не будь строгий...
Я б радів лиш ляше-брате,
Коли б руську вмів ти знати.

Однак поступово в Україні почали дивитися на латину як на суспільну потребу в умовах Речі Посполитої. Київський митрополит Сильвестр Косов писав про необхідність і корисність вивчення латинської мови без шкоди для української і білоруської культури. Висловлюючи погляди нового покоління гуманістів другої чверті XVII століття, він зазначав, що поруч з латиною треба дбати і про вивчення грецької мови, розрізняючи їхнє функціональне призначення в суспільному житті : „...бог дасть грека

будет ad chorum, а латинь ad forum“ (тобто грецька мова буде для церкви, а латинська – для культури світської)¹⁶.

У Києво-братській школі, котру за вимогами часу реорганізував П.Могила, „із мов найголовнішою почиталась латинська“. Однак прогресивні українські діячі, в тому числі й П.Могила, змушені були відстоювати право на навчання в українських закладах за західноєвропейськими зразками, оскільки польський король Владислав IV в 1634 р. суворо заборонив мати в Києві й інших містах латинські школи. Універсалом від 18 березня 1635 р. він закріпив право викладати латинською мовою лише діалектику й логіку¹⁷. З цим правом Київська колегія залишалася до кінця польського панування над Києвом. П.Могила, однак, не звертав уваги на вказані заборони і продовжував розпочату шкільну програму.

Вихованців Києво-братської школи зобов'язували говорити скрізь латиною, а за помилки суворо карали. Збереглося чимало шкільних курсів теорії поетичного та ораторського мистецтва, написаних латинською мовою і прочитаних не лише у Києво-Могилянській, а й у Московській слов'яно-греко-латинській академіях та в інших навчальних закладах України і Росії. Серед найвідоміших можна назвати твори А.Старновецького і М.Котозварського „*Liber artis poeticae*“ (1637), Я.Понтана „*Commendatio brevis poeticae*“ (1646), „*Poetica practica*“ (1648), „*Subsidium Rhetoricum*“, І.Волянського „*Rhetor Roxolanus*“ (1689), „*Lina*“ (1696), „*Rosa inter spinas*“ (1696-1697), С.Яворського „*Concha*“ (1698). Викладання латинською мовою забезпечувало високий рівень тодішньої освіти, оскільки давало змогу використовувати кращі європейські зразки для розвитку слов'янської науки. Поєднуючи основні поняття культури Заходу, мовною реалізацією яких була латина, з православ'ям, Києво-Могилянська академія створювала альтернативу для повної колонізації української еліти і стримувала процес її русифікації.

Особлива роль належала латинській мові у канцелярії запорізьких гетьманів. Не лише такі відомі представники козацької еліти, як Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Павло Тетеря користувались латиною в переговорах із західними гостями без перекладачів (цим фактом були дуже незадоволені московські воєводи), а й багато гетьманських канцеляристів володіли цією мовою¹⁸. Рівень знання латини та використання її у щоденному житті поруч з іншими мовами свідчать про високий ступінь інтеграції Запорізької Січі в політичне дипломатичне життя тодішньої Європи. Крім того, це також підтверджує вірогідність безпосереднього запозичення латинських мовних зразків в українську мову. Однак згадане питання належним чином ще не висвітлене в лінгвістичній літературі.

Новий культурний ландшафт України, який створювався в період XIX і особливо XX ст. з його тоталітарними режимами, різко змінив усю структуру суспільного життя. Спосіб існування латини і репрезентованих нею цінностей став досить неоднозначним. „Лише польська історична пам'ять зберегла і потім повернула собі на користь лінію слов'янської *Latinitas* своєї культури“¹⁹. У той же час інші етнічні групи, які були співтворцями цієї культури в минулому, на різних рівнях і різними способами відмежовувалися від цих спогадів або надавали їм негативного відтінку. Однак у творчості українських письменників XIX-XX ст., зокрема І.Франка, антична культурна спадщина завжди посідала особливе місце. Вибір тієї чи іншої наукової проблеми був зумовлений його основоположною ідеєю: культурно-історичний досвід народів важливий не лише сам по собі, а вартісний і необхідний тому, що здатний сприяти вирішенню проблем, які стоять перед кожною національною культурою. Саме в цьому – запорука неминущого значення конкретного культурно-історичного досвіду для духовного розвитку всієї людської цивілізації. За переконанням І.Франка, гуманітарна наука майбутнього обов'язково повинна проектувати уроки світової історії на проблеми своєї національної культури і осмислювати стан сучасного її розвитку, керуючись досвідом віків. Повнота і завершеність античної культури, її гуманістичний характер стали тими чинниками, які притягали творчу увагу вченого упродовж його творчого життя.

Античну історію та культуру І.Франко вивчав у Дрогобицькій гімназії (1867-1875 рр.). Організована за німецьким зразком, вона давала, крім природничих і фізико-математичних наук, ґрунтовні знання старогрецької, латинської і німецької мов, а також всесвітньої історії. Вивчення класичної філології стало одним із найважливіших чинників, які сформували широкий діапазон його мистецьких, літературно-критичних і наукових інтересів. Завдяки праці І.Франка стали доступними для українського читача твори

Гесіода, Гомера, Софокла, Овідія, Вергілія, Горация. Аналіз цих перекладів свідчить про те, що він став першим, хто повністю відмовився від переспівів, започаткувавши новий етап розвитку перекладацької справи в Україні. Автор знаходив у старогрецькій і римській літературах багату емоційно-естетичну палітру ідей і образів. Чимало думок античних ораторів і мислителів увійшли в його філософську поезію і публіцистику. Отже, діяльність І.Франка – важлива сторінка в історії творчого освоєння античної спадщини українською культурою.

Проте численні зусилля провідних діячів культури ХХ ст. не змогли змінити ситуацію, за якої антична традиція виявилася для Європи перерваною у просторі, а для України – в часі. Адже в цей період свідомо був припинений такий жвавий у наших предків діалог з античністю як доказ небажаного західноєвропейського впливу.

На сучасному етапі народи Центральної і Східної Європи знову звертаються до латинської традиції у пошуках свідчень власної – і водночас європейської – ідентичності, внаслідок цього дослідження впливу античної культури стало для них особливо актуальним. На континенті, народи якого мають намір побудувати єдину політичну спільність, виникає потреба і в мовному союзі, для якого особливе значення має спільна латинська традиція. Вивчення латинської мови, тривале її функціонування та особливе місце в історії наукових досліджень можна вважати свідченням рецепції цілого комплексу *Latinitas* у соціокультурному житті українців як основи культурного взаєморозуміння європейських народів.

¹ Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру // Сучасність. – 1998. – № 5. – С.59.

² Axer J. „Latinitas“ jako składnik polskiej tożsamości kulturowej // Tradycje antyczne w kulturze europejskiej – perspektywa polska. – Warszawa, 1995. – S.71.

³ Чучка П.П. Вступ до слов'янської філології. – К., 1991. – С.60.

⁴ Див.: Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. – К., 1991.

⁵ Семчишин М. Тисяча років української культури. – К., 1993. – С.10.

⁶ Див.: Жлуктенко Ю.А. Лингвистические аспекты двуязычия. – К., 1974.

⁷ Попович М. Нарис історії культури України. – К., 1998. – С.122.

⁸ Малявина Л.А. У истоков языкознания нового времени. – М., 1985. – С.10.

⁹ Picchio R. Latinitas Slavicae Romanae // Łacina w Polsce. – Warszawa, 1995. – № 1-2. – S.12.

¹⁰ Tradycje antyczne w kulturze europejskiej – perspektywa polska. – Warszawa, 1995. – S.120.

¹¹ Polski teatr jezuicki jako teatr polityczny // Axer J. Filolog w teatrze. – Warszawa, 1991. – S.102.

¹² Kuncewicz P. Antyk zmęczonej Europy. – Warszawa, 1982. – S.329.

¹³ Sevčenko I. Ukraina między Wschodem a Zachodem. – Warszawa, 1996. – S.10.

¹⁴ Микитась В. Давноруські студенти і професори. – К., 1994. – С.36-37.

¹⁵ Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XV-XVIII ст. – К., 1966. – С.159.

¹⁶ Попович М. Назв. праця. – С.195.

¹⁷ Див.: Тітов Х. Стара вища освіта в Київській Україні к. XVI-XIX в.- К., 1924.

¹⁸ Chynczewska-Hennel T. Łacina na Zaporozżu // Łacina w Polsce. – Warszawa, 1995. – № 1-2. – S. 61-72.

¹⁹ Axer J. „Latinitas“ w historii i w pamięci historycznej Europy Środkowo-Wschodniej // Łacina w Polsce. – S.89.

До 2000-річчя Різдва Христового

Дмитро Степовик

ФОРМУВАННЯ ІКОНОГРАФІЇ ІСУСА ХРИСТА

Можна допустити декілька пояснень, чому чотири Євангелія та інші книги Нового Заповіту жодним словом не обмовилися про те, який зовнішній вигляд мав Господь Ісус Христос в роки життя на землі.

1. Цього не хотів Промисел Божий, що керував волею євангелістів, коли вони записували Добру Звістку. Хоч книги Біблії, як у Старому, так і в Новому Заповіті, містять ряд описів зовнішності персонажів, проте Господь Ісус Христос – це не рядовий персонаж, а унікальний: це Бог, що набув людське тіло і людську природу через Своє Різдво. Акцентування хоч невеликої уваги на тих рисах, які б ішли врозрід із Його основною метою на землі – визволенням і спасінням людства від першородного гріха – не було в планах Божого Промислу.

2. Господь досконало знав прикрий недолік людської вдачі: дивитися і міряти вартості людини за зовнішніми ознаками, давньослов'янською мовою це називається “лицеприятієм”. Він Сам мав проблеми з тими, що хотіли стати Його учнями не за покликанням, а заради цікавості до Нього як до Людини, заради вдоволення якихось своїх чисто тривіальних інтересів. Господь не бажав, щоб наступні покоління християн чинили так само, але трималися Його благодаті виключно як благодаті Бога-Слова, про що так виразно пише Іван Богослов на початку четвертої Євангелії.

3. Постійно ідентифікуючи Себе зі Своїм небесним Богом-Отцем (“Я і отець – одно”), Ісус Христос виконував волю Отця, щоб поклоніння Йому відбувалося в душі й істині. Перенесення зовнішніх рис із Сина на Отця було б звичайною людською справою і викликало б ще більшу лють у закостенілих у своїх догмах книжників і фарисеїв. Адже вони не могли стерпіти навіть думки про духовну спорідненість Сина з Отцем і кидали на Ісуса Христа тяжкі нарікання. То як же вони – і взагалі тодішнє іудейське суспільство – могли допустити можливість їхньої зовнішньо-фізичної спорідненості?

Є й інші пояснення і припущення щодо відсутності у Святому Письмі даних про зовнішність Спасителя. Як би там не було, але це питання завжди жваво цікавило давніх отців Церкви – від першого пильного історика Церкви Євсевія до Діонісія Арепагіта Нового, Івана Дамаскина, Теодора Студита, що безпосередньо виробляли богословський канон церковного мистецтва і взагалі християнського храмовлаштування. Дійсно, Промисел Божий залишив вирішення питання про зовнішність Спасителя на наступні століття, коли християни настільки зміцніють, що перейдуть від молочної духовної поживи до твердої (якщо користуватися образним зворотом апостола Павла), тобто стануть дорослими і змужнілими людьми віри. Тому Церква віками виробляла найбільш прийнятний варіант розв'язання цього питання, оскільки воно заторкувало корінну проблему Богослов'я – догмат про Боготілення.

Остаточне утвердження в Церкві образу Ісуса Христа припадає на другу половину дев'ятого століття. Такий пізній час позитивного розв'язання питання іконографії Спасителя зумовлений багатьма причинами. Численні ересі першого тисячоліття християнської ери так чи інакше стосувалися трактування особи Ісуса Христа. Аріяни, несторіяни, павликіяни, антиринітарії, монофізити, монофеліти, іконоборці, богомили, катари, а пізніше альбігойці в різних формах піддавали сумніву або ревізії чи то божественну, чи то людську природу Ісуса Христа. Вже на початку четвертого століття суперечки про особу Спасителя так загострилися, що Перший Вселенський собор 325 року в Нікеї поставив головним своїм завданням у Символі віри найбільше тез (сім з дванадцяти) присвятити якраз Ісусові Христові. Все ж боротьба довкола Його особи, в тому числі Його зовнішності, не припинялася аж до повної перемоги Церкви над іконоборцями, тобто до другої половини дев'ятого століття.

Ось чому майже дев'ять століть у місцях богослужіння (спочатку в катакомбах, потім у наземних храмах) був значний різнобій у зображеннях Ісуса Христа й інших головних святих християнської релігії. Відомий фахівець з іконографії Спасителя і Богородиці Нікодим Кондаков поділяв розвиток зображень Ісуса Христа на п'ять головних періодів: 1) історичний, що охоплював друге й третє століття, коли ще пам'ять про Його вигляд була живою, і художники малювали й рисували його в манері і стилі греко-римських античних портретів або єгипетських фаюмських портретів; 2) ідеальний образ Христа четвертого-сьомого століть, коли надавалася перевага алегоричному й метафоричному Його представленню у вигляді Баранця-Ягнятка, Доброго Пастиря з овечкою на плечах, Орфея, який грає на лірі для

пробудження природи тощо; 3) символічний період, який у частині Східних Церков тривав найдовше – буквально від Вознесіння Христа на небо в першій половині першого століття і аж до Сьомого Вселенського собору 787 року: іудео-християни погоджувалися тільки на символічну репрезентацію Христа і всього християнства у вигляді хреста, якоря, риби, зірки, трикутника, Ноевого ковчега і взагалі човна, пелікана, пави, фенікса, ластівки, оливкової чи пальмової гілки або слів "Іхтіс" (риба), "Ніка" (перемога), "Теу Іос Сотір" (Божий Син, Спаситель); 4) період іконоборства 726-843 років характеризується більше нищенням ікон Спасителя, ніж їх творенням, а якщо хтось і насмілювався їх малювати, то тільки у вигляді щойно названих символів або алегорій; 5) період духовного образу Ісуса Христа, що був започаткований після іконоборства і в різних модифікаціях триває до сьогодні¹.

Причини остраху ранніх християн перед історичним (тобто реальним, фігурним, у людській подобі) образом Христа цілком очевидні. Адже раннє християнство відкинуло будь-що, що нагадувало б язичницький світ, включно з сповненим гедонізму образотворчим мистецтвом, з його чуттєвістю, культом тілесного і розкішного. Християнським філософам і богословам Ранняї Церкви Тертуліяну, Татіану, Арнобію, Клименту Олександрійському, Оригену, Лактанцію, Євсевію і на гадку не приходило, що в справі християнської храмобудови можна щось брати з античного мистецтва з його ідолопоклонством, натуралістичною ілюзорністю, розважальністю. У мистецтві Церкви, в християнському житті цінними стають цілком протилежні риси. Так, Тертуліян у трактаті "Про терпіння" розвиває і підносить аскетичні тенденції. Проста їжа, пости, статева повздержливість, скромний одяг гартують тіло і є необхідною жертвою Богу. А ті, що творять "статуї, образи і всілякі зображення", вони, за Тертуліаном, залишаються прислужниками диявола, тому що "основою ідолопоклонства можна вважати будь-яке мистецтво"².

Навіть коли переслідування Церкви припинилося, а ідеї християнства прийняли, услід за Константином Великим, елітарні кола греко-римського суспільства, цей різко негативний погляд на мистецтво ранніх апологетів християнства не був радикально змінений. Вищі кола Візантійської імперії, зацікавившись християнством, захотіли побачити образ Христа і стали звертатися до фахівців за порадами. Сестра імператора Константина Великого Констанція звернулася до Євсевія, знаменитого церковного історика на рубежі III і IV століть, з проханням про ікону Господа. Євсевій у листі-відповіді всіляко відмовляв Констанцію від захоплення іконою як мистецтва непотрібного і навіть небезпечного.

Настає тривалий період в історії християнського мистецтва несприйняття античних традицій фігурного мистецтва. Навіть шедевр візантійської церковної архітектури собор святої Софії в Константинополі, споруджений за дивовижно короткий термін у п'ять років (532-537 рр.) при імператорі Юстиніані, прикрашається мозаїками символічного й алегоричного характеру. Над християнським мистецтвом все ще тяжіє заборона другої заповіді Божої з Мойсеєвого декалога: не робити собі кумира і жодного зображення з того, що на небі, на землі, у воді і під землею, не поклонятися і не служити їм. З другого боку, на християнську громадську думку впливають постулати іудаїзму з його запереченням зображень у місцях молін, а з сьомого століття – іслам, в якому також утверджується сувора заборона на зображення.

Отож, у ці століття ікона існує як небажане мистецтво, як мистецтво, яке тільки терплять, але не заохочують його розвиток, очікуючи момент, коли воно помре природною смертю. Тільки на периферії християнського світу, у віддалених монастирях, як-от: монастирі святої Катерини на Синаї, ікону плачуть і з покоління в покоління передають образ Ісуса Христа, Богородиці, Івана Хрестителя, святих мучеників, апостолів. Рішучим поштовхом до зміни негативного відношення до зображення Спасителя як Людини був осуд монофізитської і монофелитської ересей на П'ятому (553 р.) і Шостому (681 р.) Вселенських соборах. На жаль, тільки в той час, із великим запізненням, єпископи всіх помісних Церков зрозуміли, що еретики, які найактивніше заперечують людську природу і волю Господа Ісуса Христа, є категоричними противниками зображень Ісуса Христа, Богородиці і святих як людей. Церква, нарешті, розкрила той факт, що в надмірній символіці й алегоріці християнського мистецтва постійно гніздилися зародки різних ересей, спрямованих проти основоположного догмату християнства – догмату Боготілення. Там, де сіється сумнів, що Ісус Христос був одночасно Богом і Людиною, ростуть і дозрівають випадки проти історично правдивого, людського і духовного Його зображення на іконах, стінописах, мозаїках. Якщо П'ятий і Шостий Вселенські собори засудили богословські (а в своїй суті – антибогословські) підстави одної природи й одної волі Ісуса Христа, то остаточний висновок про бажаність і необхідність у церквах людського образу Спасителя зробив Трульський собор у Константинополі 692 року, названий так, бо його засідання проходили в Трулах — імператорському палаці. Це був підсумковий собор,

який виробив конкретні рекомендації на основі П'ятого й Шостого соборів. Тому Трульський собор 692 року часом називають в історично-церковній літературі П'ято-Шостим собором.

Трульський собор прийняв дуже цінний звід правил внутрішнього життя Церкви, уніфікації обрядів, стряс із Церкви лушпиння різних ересей. Три правила собору безпосередньо торкаються ікон. Так, правило 73 велить шанувати зображення хреста, "через який ми спасенні від давнього гріхопадіння", а також утримуватися від невідповідного використання хреста, наприклад, від рисування його на землі, щоб по ньому не топтали ногами. Правило 100 забороняло в храмах твори мистецтва, які б "чарували зір, розбещували розум і викликали нечисті задоволення". Але найважливішим було 82 правило, яке скасовувало символіко-алегоричне зображення Ісуса Христа й утверджувало Його зображення в людському вигляді: "Наказуємо віднині на іконах, замість давнього баранця, репрезентувати в людському вигляді Агнца, який узяв гріхи світу, Христа Бога нашого, щоб через приниження побачити високість Бога Слова і дійти до спогадів Його життя в тілі, Його страждання і рятівної смерті"³.

Це був переломний момент в іконографії Ісуса Христа за сім століть поширення християнства і християнського мистецтва. Починається бурхливий розвиток ікономалярства на Сході й Заході. Ретельно збираються давні свідчення про зовнішність Ісуса Христа, діви Марії і всіх дотеперішніх святих. Але тайні та явні вороги християнства не дримали. Не захотіли легко здавати свої позиції прихильники символів і алегорій у християнському мистецтві. Посилаючись на обряди іудеїв, магометан, ці кола спонукали світську владу й особисто візантійського імператора Лева III Ісавра викоринити ікони. На жаль, шанувальники ікон дали привід для початку іконоборства: вони грубо зловживали іконами, підсипаючи фарби з них у святе причастя, священники здійснювали богослужіння не на престолах, а на іконах, миряни при хрещенні дітей обирали за "кумів" ікони, деякі чваньковиті аристократи Олександрії, Константинополя почали розмальовувати іконами свій буденний одяг.

Ці надуживання, зловживання і надмірності у шануванні ікон кінця сьомого й початку восьмого століть дали зброю в руки новим еретикам – іконоборцям – розпочати "хрестовий похід" проти ікон. Понад століття у Візантії точилася справжня громадянська війна проти ікон – з 726 до 843 року, при одинадцяти імператорах і імператрицях. Вона завдала великого горя Церкві, зродила численні жертви мучеників, але мала, проте, один позитивний результат: Церква звільнилася від ересі іконоборства і очистила мистецтво Церкви від ідолопоклонського накипу. Після іконоборства був установлений твердий канон ікон та запроваджений іконостас з точною регламентацією ярусів у ньому і такою ж точною регламентацією канонічних ікон у кожному ярусі.

Богословською базою для встановлення канону ікон стало 82-е правило Трульського собору 692 року, рішення Сьомого Вселенського собору щодо ікон⁴, полум'яні проповіді Івана Дамаскина і Теодора Студита на захист ікон⁵, а також знаменитий "Ареопагітик" Діонісія Ареопагіта Нового (так званого Псевдо-Діонісія) про символіку кольорів у церковному мистецтві⁶. Маючи таку солідну теоретичну богословську основу, творці нової післяіконоборської ікони опрацювали нову іконографію й естетику церковного малярства, поставивши в центр образ втіленого Бога – Ісуса Христа.

З новою силою постала проблема Його зовнішності, композиційних, колористичних та інших художніх засобів трактування. Знавці біблійних текстів уважно перечитували старозаповітні книги, вишукуючи в них щонайменші описи чи й навіть натяки на зовнішність майбутнього Христа-Месії, як він бачився у видіннях біблійних пророків. Іконологи й іконографи післяіконоборської доби особливу увагу звернули на різкі суперечності у трактуванні майбутнього Месії між 44-м Псалмом синів Кореевих і 53-м розділом Книги пророка Ісаї. У Псалмі описується величний і прекрасний Син Божий і Син Людський, що випромінює красу постави, обличчя, добро серця; носій Божої благодаті, улюбленець людей: "Ти краший від людських синів, в Твоїх устах розлита краса та добро, тому благословив Бог навіки Тебе" (Книга Псалмів, 44:3).

І яким контрастом звучать слова про того ж самого Месію-Христа у видінні пророка Ісаї! Великий пророк відверто натякає на Ісуса, а не на когось іншого, порівнюючи Його з коренем із сухої землі, зневаженого всіма людьми страждальця: "Бо Він виріс перед Ним, мов галузка і мов корінь з сухої землі, – не мав Він принади й не мав пишноти; і ми Його бачили, та краси не було, щоб Його пожадати! Він погорджений був, Його люди покинули, страдник, знайомий з хворобами, і від Якого обличчя ховали, погорджений, і ми не цінували Його" (Книга пророка Ісаї, 53:2,3).

Однак богослови правильно пояснили, що обидва описи правдиві, вони – про того самого Ісуса. Але Псалом описує Його в розквіті триумфального і врочистого служіння людству, в період творення Ним чуд,

коли він справді сяяв красою, ростом, доброзичливістю, був у всьому кращим від звичайних людей. А Ісаї він явився на хресній дорозі, змучений, бичований, без зовнішньої принади й зовнішньої краси пошматованого тіла. Бо ту красу знищили кати, але тіло знову набуло величі в результаті воскресіння з мертвих.

Який же з двох варіантів вибрали собі іконографи під час великої реформи ікономалярства по закінченні боротьби проти ікон? Вони обрали обидва – і цим самим вчинили мудро, побожно, згідно із Святим Письмом. Для цього вони не вдавалися до жодних вигадок і маніпуляцій. Вони згадали, що Спаситель в останні дні Свого перебування на землі, перед розп'яттям і воскресінням залишив людству свої аутентичні зображення, які ввійшли в церковне передання (і в християнське мистецтво) як образи Нерукотворного Спаса. Одразу після входу в Єрусалим до Христа прибули посланці від правителя Еде-си Авгара, тяжко хворого на проказу. Авгар чисто по-людськи співчував Ісусові через те, що Його, могутнього й безкорисливого цілителя, цькують і переслідують іудеї, фарисеї і книжники. Авгар не вірив у Христа як Бога, але вважав Його пророком і чудотворцем. Через своїх посланців, очолюваних архіваріусом Ананією, Авгар запропонував Ісусові залишити небезпечний для нього Єрусалим і переселитися в безпечну сирійську Едесу. Зачудований недавнім воскресінням Ісусом померлого Лазаря й іншими чудами, Авгар просив Ісуса допомогти позбутися страшною прокази.

Ісус Христос не міг, не хотів йти з Єрусалима, бо мав випити приготувану Йому чашу мук до кінця. Але він приклав хустку, яку принесли послани від Авгара, і велів, щоб цю хустку Авгар приклав до враженого проказою тіла. Авгар дійсно зцілювався, увірував з усіма едесцями в Христа, а на Авгаровій хустці проступив образ Ісуса на тлі хрещатого золотистого німба з початковими літерами слів: Теу Іос Сотір – Божий син, Спаситель. Це перший нерукотворний спас за хусткою Авгара. Хустка не збереглася, але численні копії з неї дійшли до дев'ятого століття і стали іконографічною основою багатьох варіантів змалювання Спасителя на іконах, фресках, мозаїках.

Другий Спас Нерукотворний, ближчий до опису пророка Ісаї, походить з того ж часу. Ісус взятий під варту, Його допитують, б'ють і катують. Лець живого, Його ведуть з тяжким хрестом на плечах на Голгофу. На дорозі страждань – віа Долороса – до Нього підходить благочестива єрусалимська жінка Вероніка і дає Йому хустку, щоб витерти кров і піт із змученого обличчя. Опісля, як і у випадку з Авгаровою хусткою, на хустці блаженної Вероніки проступив святий лик Господа – в терновому вінку, з краплинами крові на чолі й щоках. Хустка Вероніки – другий аутентичний образ Христа, що дійшов у копіях крізь віки і ліг в основу багатьох христологічних ікон. З епохи Середньовіччя відомий, правда, переважно у церквах Заходу, третій аутентичний Спас – у момент воскресіння з мертвих: плащаниця, що дотепер зберігається у кафедральному соборі італійського міста Туріна.

Аналіз цих реліквій, як би їх не оцінювали раціоналісти-скептики, свідчить про те, що згадане зображення однієї й тієї ж Особи, хоч і в різні ситуації її незвичайного життя і воскресіння. Ці зображення дуже збігаються з історичними свідченнями про Ісуса Христа. Одні з цих свідчень відносяться до перших століть християнської ери (апостол Іван Богослов, Іриней Ліонський, Палій, Ориген), інші – до пізніших епох, це були свідчення авторитетних істориків, зустрічалися й апокрифи, поетичні імпровізації. Один з найвідоміших знавців ікон Середньовіччя, святий Іван Дамаскин, зібрав у восьмому столітті різні описи і спогади про зовнішність Ісуса Христа і Його зображення у творах ранньохристиянського мистецтва. Згідно з цими свідченнями, образ Спасителя найбільше співпадає з тим, що говорить про Нього 44-й Псалом. Ісус був схожий на Свою матір, гарний на вроду, високий на зріст, мав світле, злегка хвилясте волосся на голові, темні брови, овальне обличчя з блідим і лець смагливим відтінком шкіри, світлі очі, в яких світилися благородство, мудрість і терпіння.

У дванадцятому столітті був відкритий лист-донесення, начебто написаний єрусалимським градоначальником Лентулом до сенату в Рим із ще детальнішим описом зовнішності Христа. Щоправда, аутентичність цього листа ставиться істориками під сумнів. Але якщо цей документ справді не походить з достовірного джерела, все ж у ньому, мабуть, віддзеркалися давні усні перекази, бо все написане Лентулом також співпадає із свідченням Псалтиря.

“В наші часи, – мовиться в донесенні Лентула римському сенатові, – постала великого добродійства людина, на ймення Христос Ісус. Він високого роду, прекрасний, має благородне обличчя, так що ті, що дивляться на Нього, люблять і бояться Його. Він має хвилясте волосся, швидше навіть кучеряве, винного кольору, яке виблискує як спадає на плечі і ділиться навпіл посеред голови, за звичаєм назаревів. Чоло Його чисте й рівне, а обличчя Його без жодних плям і зморщок, але теплиться ніжним рум'ян-

ком. Його ніс і рот бездоганної краси. Він має густу бороду того самого горіхового кольору, що й волосся, не довгу, але роздвоєну. Очі в Нього голубі й дуже світлі. Він страшний, коли нарікає, і повний любові, коли наставляє; веселий, але із збереженням гідності. Його ніколи не бачили, щоб Він сміявся, але часто таким, що плаче. Постава в Нього пряма, а руки і члени Його прекрасні на вигляд. В розмові поважний, скромний і поміркований; і Він прекрасний серед синів людських”⁶.

У правдивості подібних свідчень, незалежно від достовірності джерел їхнього походження, можна переконалися хоч би на тому прикладі, що вороги Ісусові не вимовили жодного слова або натяку, які могли б відноситись до Його зовнішності, якби вона була неблагообразна. “Все Його життя переконливо промовляє про ту силу, міцність, велич і могутній вплив на людей, які не могли виявлятися без значної долі тілесних, не менших за духовні, дарування. Істинно, – каже блаженний Єроним, – полум'я вогню і зоряний полиск сяяли в Його очах, і велич Божества світилася на обличчі Його”⁷.

Таким чином, обидва варіанти Спаса Нерукотворного і свідчення писемних та усних джерел різного походження і достовірності відіграли істотну роль у формуванні образу Ісуса Христа в образотворчому церковному мистецтві, коли воно переходило етап великих змін – реформи після закінчення іконоборства. В дев'ятому столітті іконологія визначила свою позицію устами делегатів Трульського і Сьомого Вселенського соборів, мовою отців Церкви Діонісія Ареопагіта Нового, Івана Дамаскина, Теодора Студита. Тепер на основі іконології, приведеної в повну богословську відповідність із догматом Боговтілення, повинні були сказати своє слово іконографи, тобто мистці-ікономалярі. І вони справді сказали його, тим більше, що з другої половини дев'ятого століття у Візантії, особливо в столичному Константинополі, настають сприятливі умови для розвитку культури. У 867 р. до влади прийшла Македонська династія імператорів, яка правила майже два століття – до середини одинадцятого століття. Досягнувши в ці віки вершини свого розвитку, Візантія “створила щось прекрасне, а саме – витончений спосіб прикрашення храмів, що перетворив малярство у засіб виховання на службі Церкві, і нову різноманітну та багату іконографію, характерну для відродження дев'ятого століття. Дякуючи всьому цьому, візантійське мистецтво поширило свій могутній вплив по всьому світі – в Болгарії і на Русі, у Вірменії і на півдні Італії”⁸.

Краса візантійських ікон Спасителя, Богородиці і святих, архітектура храмів і їх вишукана ошатність відіграли не останню роль у тому, що чутливі до краси слов'яни Болгарії, Сербії, Русі-України при династії Македонців прийняли християнство східної, православної обрядовості від Візантії, а не від Рима. Саме в цей час у константинопольській школі церковного малярства були сформовані іконографічні зразки образу Ісуса Христа як “прекрасного серед синів людських”. Вони переносилися на терени новоохрещених країн, передусім слов'янських. Єпископат, духівництво, освічене монашество визначили число варіантів образу Господа, які повинні були прикрашати іконостаси (Спас Нерукотворний, Спас Ветхий Днями, Спас Емануїл, Спас Архиєрей, Спас Вседержитель, Спас Учитель, Спас Милостивий тощо), а мистці використали найдосконаліші мистецькі форми сучасного і давнього (включно з античним) мистецтва, щоб ці варіанти втілити в досконалі ікони. При цьому використовувалися давні досягнення в галузі пропорції, масштабності, рисунка і малюнка, ритміки, з мистецтва країн Сходу взято кращі методи витонченого декорування. Водночас при виборі кольорів провідна роль була відведена науці святого Діонісія Ареопагіта Нового про точний символічний розподіл барв, про першенство золотого кольору в іконі і про загальну ясну палітру ікон, що мали виглядати як такі, що зіткані з різноколірних променів (так звана теорія “фотодосії” – світлодавання)⁹.

Ось таку, найкращу і найдосконалішу традицію ікони одержала від Візантії Київська Русь-Україна під час Володимирового хрещення нашої Батьківщини наприкінці десятого століття. З цієї традиції постала київська (а потім й інші) школа іконного малярства, представлена в літописні часи майстрами Алімпієм, Григорієм (що згадані в “Повісті минулих літ” Нестора та в “Києво-Печерському Патерику”), а пізніше – багатьма іншими ікономайларами, більшість з яких воліла залишитися анонімними.

На жаль, у добу хрестових походів і мусульманських нападів на Візантію в цій країні і де-не-де на Балканах у церковних колах поширюються аскетичні тенденції в формах богомилства, крайнього ісихазму. Боротьба аскетів з тілесним, матеріальним не призвела, правда, до нового іконоборства, але вони стали поборювати і виживати з храмів осяйні, життєрадісні, ніби утворені потоками світла ікони. Натомість запроваджувався культ темних ікон з коричневими ликами Господа, Богородиці і святих, глухою гамою всіх барв, якими малювали одяг. Крім того, входили в моду різні деформації, умовності: знову відновився потяг до надмірної символіки, лики святих поступово втрачали зв'язки й уподібнення з

першообразами і ставали схожими на якихось пришельців із Космосу. Нібито для того, щоб віддалити церковне мистецтво від світського, ікономалярі почали намагатися малювати тільки в площинній манері, уникати зображень природи, практикувати обернену перспективу (що ближче, те мало бути малим, а що далі – великим), безповітряного простору і відсутності відчуття земного тяжіння.

Греки дуже активно насаджували названі нібито дуже “духовні” художні засоби творення ікон у країнах так званої візантійської традиції. Не оминула цього тиску й Україна – між тринадцятим і середньою п'ятнадцятою століття, тобто в період так званого другого греко-балканського впливу на Україну. Це була доба темних українських ікон, котра закінчилася після завоювання Візантії в 1453 р., коли вона перестала існувати як держава і згорнула свій вплив і тиск на сусідні народи. Українська ікона XVI, XVII і XVIII століть не тільки відновлює засадничі риси канонічності та зв'язку з традиційною богословською наукою східних отців, але й набуває нових рис оригінальності серед інших шкіл сакрального мистецтва християнського світу.

Перш за все, відновлення чистих джерел істинно богословської, канонічної ікони в гетьмансько-козацькій Україні торкнулося образу Господа Ісуса Христа. Наші христологічні ікони стали ясними, яскравими у барвах, кожний колір точно відповідав своєму значенню і місцю. Лик Спасителя втратив надмірну смаглявість Середньовіччя, але набув світлої, осяяної, божественної краси. Вершинними здобутками трактування образу Господа на засадах правдивої богословської естетики були ікони галицько-волинських майстрів Лаврентія Пухала, Федора Сеньковича, Миколи Пертахновича, Івана Рутковича, Йова Кондзелевича і киево-чернігово-полтавських майстрів (вихованців ікономалярської майстерні Києво-Печерської лаври), авторів чудових іконостасів у церквах Києва, Сорочинцев, Миргорода, Березної, Конотопа та інших міст і містечок Наддніпрянської України¹⁰.

Треба розцінювати як дуже позитивний той факт, що відродження ікони в Україні у дев'яностих роках двадцятого століття пішло в напрямі канонічності, тобто у зв'язку з першообразами Святого Письма і Святого Передання, з ученням східних отців про ікони, а також з традиціями Київської Русі-України і гетьманської України. Хоч напрям цього відродження практично не спрямовується Церквою, а традиція іконотворчості в Україні була на довгий час перервана, проте мистці розмальовують новозбудовані храми явно не за зразком розрекламованих російських ікон (як і балканських та темних візантійських середньовічних ікон). На наш погляд, цей феномен можна пояснити кількома причинами: 1) дуже міцною національною традицією ікони; 2) досягненнями ікономалярів української діаспори у США, Канаді, країнах Західної Європи в XX столітті, коли в радянській Україні ікономалярське мистецтво завмерло; 3) чистотою українського православ'я, його незмінною вірністю науці східних отців про ікони й інші догмати християнства; 4) позитивним впливом на священне мистецтво храму українського світського малярства з його вірністю правді життя, професіоналізмом і духовними засадами.

Образ втіленого Бога, другої Особи пресвятої Трійці, Бога-Сина, Господа Ісуса Христа пройшов за дві тисячі років велику і непросту еволюцію. Не тільки за Нього самого, але й за Його образ тривала напружена боротьба як поза Церквою, так і в самій Церкві. Коли зіставити численні зображення Ісуса Христа – від перших символічних або алегоричних знаків до Його фігурних іпостасей як Учителя, Великого Архієрея, Вседержителя, Розп'ятого, Судді світу, Емануїла на лоні Богородиці – важко повірити, що все це про одну й ту ж Особу. Але це так. Наше усвідомлення Бога, пізнання Його – вічне, безкінечне. І цю істину точно зафіксувало мистецтво Церкви.

1. Кондаков Н. Иконография Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа. - Санкт-Петербург, 1905; Його ж. Иконография Иисуса Христа. - Санкт-Петербург, 1911.
2. Бычков В. Эстетика поздней античности. II и III века. - Москва, 1981. - С.11.
3. Успенский Л. Богословие иконы. - К., 1996. - С.62-66.
4. Деяния Вселенских соборов. Т.7. - Казань, 1873; Карташев А. Вселенские соборы. - Москва, 1994. - С.455-537; Туркало Я. Нарис історії Вселенських соборів. - Нью-Гейвен; Брюссель, 1974. - С.241-247.
5. St. John of Damascus on the Divine Images: Three Apologies Against Those, Who Attack the Divine Images.- Crestwood (USA), 1990; Theodore the Studite on the Holy Icons.- Crestwood (USA), 1981.
6. Цит. за: Феррар Ф. Жизнь Иисуса Христа. - Санкт-Петербург, 1893. - С.88.
7. Там само. - С.84-85.
8. Диль Ш. История Византийской империи. Перевод с французского. - Москва, 1948. - С.90.
9. Византийская эстетика. Теоретические проблемы. - Москва, 1977. - С.97-100.
10. Історія українського мистецтва в шести томах. Т.3. - К., 1968. - С.193-230.

Василь Хомин

МОНУМЕНТАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО В ГАЛИЧИНІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ПРОБЛЕМИ ТРАДИЦІЇ І НОВАТОРСТВА

Особливий інтерес для науковців становить історія монументального малярства Галичини кінця ХІХ – початку ХХ ст., яке на сьогодні досліджене недостатньо.

Монументальне мистецтво України, зокрема Галичини, в контексті розвитку світового мистецтва посідає визначне місце і є досить цікавим з точки зору форми та змісту. Найбільш актуальною залишається проблема традиції і новаторства у мистецтві такого характеру.

Галичина, як і вся Україна, територіально знаходиться в центрі Європи і впродовж багатьох років зазнавала впливу візантійських, європейських, східних та інших традицій, що спричинило зародження та розвиток нових шкіл і напрямків у монументальному мистецтві, для яких відповідно характерним було нове розуміння форм та змісту. Водночас, розвиток українського малярства на ґрунті народних традицій відбувався без сліпого наслідування візантизму і мистецтва Заходу.

Такі древні види монументального малярства, як мозаїка, фреска, енкаустика, темперний розпис, вітраж, що протягом віків достойно прикрашали храми України, сьогодні зникли і асоціюються лише з тематичними аспектами монументального мистецтва застійних часів, вважаються дещо застарілими та доречними в сучасній архітектурі, навіть у культових спорудах.

У минулі віки оздоблення церков на Україні монументальним живописом вважалося справою особливою благочестя, важливою подією в духовному житті всього міста. Монументальне малярство відображало цілісно світоглядну систему, що базувалася на канонічно незмінних універсальних схемах декорування, прийнятих у християнському світі. Водночас вона припускала безліч варіацій, що все ж не суперечили традиційним елементам. Ось чому декор храму завжди віддзеркалював актуальні ідеї часу, духовну атмосферу епохи. Саме завдяки монументальному малярству збережена для нащадків пам'ять про багатьох великих людей, увічнені важливі історичні події. Адже в усі епохи світової культури монументальне малярство представляло кодекс честі людини і цілих народів.

Реалізм у Галичині культивували до 30-х років ХХ ст. такі мистці, як Антін Монастирський та Осип Курилас. У цей час засновано вперше в Галичині мистецьке „Товариство для розвою руської штуки“, що організувало три виставки в 1898; 1900 і 1901 роках. У них взяли участь Ю.Панкевич, І.Труш, А.Пелиховський, О.Скрутко, К.Устиянович, О.Новаківський, О.Курилас, Т.Копистинський. Потужний струмінь оновлення приносить у мистецтво імпресіонізм.

Українське малярство дало низку художників-мистців, які заклали основи національного мистецтва. Першими представниками такого малярства були К.Устиянович і Т.Копистинський, випускники Віденської Академії мистецтв. К.Устиянович (1839-1903) відомий своїми творами „Мойсей“ та „Христос перед Пилатом“, а також розписами Преображенської церкви у Львові, вважається фундатором національного мистецтва. Т.Копистинський (1844-1916), в основному, займався гуцульським народним мистецтвом, крім того, відомий як автор багатьох творів історичної тематики. Для стилю цих художників характерним було те, що вони у своїй творчості використовували переважно народні мотиви, тобто традиційні, поєднуючи із здобутими у Віденській Академії мистецтв знаннями. Ці навички художники активно впроваджували в українське національне мистецтво, що будувалося на позиціях неовізантизму¹.

Сучасником К.Устияновича і Т.Копистинського був Юліан Панкевич, родом з Рогатинщини. У 1888 р. Ю. Панкевич взявся за виконання оздоблення церкви в селі Яблунів, де представляв проекти різьб'яного іконостаса і двох більших вітарів (замовник – графиня Дідушицька). Він уперше реалізував свої національні новаторські концепції, поєднуючи зі старими традиціями (візантизму) нові риси неовізантизму, хоча при цьому і застосовано традиційну народну орнаментуку.

Ю. Панкевич підіймав малярство на високий художній рівень через введення народних елементів, що було характерно для Галичини кінця ХІХ – початку ХХ століття. Про згадані твори його тепло відгукувався художник К.Устиянович, зазначаючи, що вони є новаторсько оригінальні. Треба також

зауважити, що Ю. Панкевич належав до тих мистців, які намагалися піднести монументальне мистецтво Галичини другої половини XIX століття на високий професійний художній рівень, застосовуючи українські народні мотиви. Прикладом цього може слугувати ікона до іконостаса, два бічні вітвари та оздоблення стін розписами церкви в селі Сільці, іконостас церкви в Борисові на Тернопільщині, в якому обличчя апостолів – це типи з народу, портрети селян, мальовані з натури (одяг, тло, мотиви українського народного орнаменту).

Вже в 1891 р. Ю. Панкевич уперше виступив зі своїми етнографічними іконами на виставці польського „Товариства прихильників мистецтва“ у Львові. Ікони, на яких Христос і Богородиця з'явилися в гуцульському одязі, викликали невдоволення в колах консервативного духовенства.

Ю. Панкевич надихнув цілу низку малярів до нового світосприйняття в українському релігійному мистецтві. Він занурився в глибину минулого української культури й надав своїй іконі св.Миколая українсько-візантійського характеру². У 1895 р. мистець створив картину „Сільська мадонна“ з життя українського галицького села, що також є наочним доказом поєднання в його творчості традиційного і новаторського³. Крім того, Ю.Панкевич був наставником і учителем Михайла Бойчука, що в подальшому, на нашу думку, сприяло появі нової школи (школи Бойчука), представники якої плідно працювали в стилі неовізантизму.

Невідомо, як склалася б доля української культури в Галичині без активної участі митрополита Андрія Шептицького (1900-1944 рр.). Він всіляко сприяв активізації творчого життя в краї. Так, А. Шептицький вітав першу художню виставку у Львові (1905 р.), яка за його стараннями майже повністю була закуплена; підтримав ідею створення Національного музею, підкреслював необхідність заснування українського навчального закладу для розвитку духовності українського народу.

Митрополит добре знав, як нелегко українське юнацтво могло здобувати мистецьку освіту, особливо вихідці з бідних родин, яким треба було виїжджати за кордон до європейських художніх закладів. Ось чому він фінансово підтримував усіх тих, хто бажав учитися. Упродовж трьох десятиліть його стипендіатами були художники М.Бойчук, М.Сосенко, М.Федюк, І.Северин, Я.Струханчук, М.Анастасієвський, згодом М.Мороз, В.Дядинок, скульптор М.Парашук. На їхнє навчання витрачено величезні кошти. Митрополит А.Шептицький вимагав при цьому своєрідних звітів від своїх підопічних, хоча б у вигляді листів.

Ідею організації мистецького навчання підказав Михайло Бойчук, про це довідуємося з його листа до митрополита А. Шептицького в 1910 р. У листі, зокрема, він розповідав про успіх свій та двох однодумців на виставці в паризькому „Салоні Незалежних“ і висловлював потребу відродження монументального мистецтва, спираючись на давні візантійські традиції: „нашим найгорячішим бажанням було б ввести се в життя. Уявляєм собі се так, що як повернемо додому, зберемо спосібних хлопців і будем працювати разом з ними, украшуючи церкви (виконувати фрески, мозаїки і вирізувати та малювати і подувати золотом іконостаси), таким-то способом виховувати їх і заробляти на утримання цілої школи. Найбільшу надію на поміч у тій справі покладаю в Вас, Отче Архипастирю, бо знаю, що Ви оціните важливість свого діла. Гадаю, що також громадство буде нам прихильне та й буде причинятись до здійснення наших планів. О сій справі оповіть Вам докладніше мій товариш, як застане Вас у Львові і як будете ласкаві посвятити йому трохи часу“⁴. Далі сказано, що „лучаються тут на продаж прекрасні старі наші ікони... З XIII або XIV віку... представляє св. апостолів Петра і Павла, енчі три образи більші, також гарні, але вже не такі, походять з XVI ст... Було би се цінним музейним набутком, а для нашої школи досконалим зразком“⁵.

М. Бойчук не пішов за пошуками французьких модерністів. Не впевнений у художній вартості відкриття кубізму та інших напрямків, він повертався до спокійних джерел, сповнених великої простоти та людської щирості, мужньо величавих у власному виразі. У своїх пошуках монументалізму мистець спирався на творчість Чімабуе і Джотто, художників італійського Протеренесансу, повністю довіряючи їхній формальній мові, що розвинулася на візантійських зразках, які цілком слушно він вважав першоджерелом для українського мистецтва. Свої дослідження М. Бойчук практично втілював під час короткого перебування у Львові в розписах каплиці так званої „Дяківської Бурси“ (колиш вул. Петра Скарги, тепер Озаркевича) в 1910-1913 роках. Фрески не збереглися, тому що була знищена сама споруда. Однак про характер розписів дають уяву фрагмент із зображенням пророка Іллі та „Тайна вечеря“, що в даний час зберігаються в Національному музеї у Львові.

У статті, присвяченій „Дяківській бурсі“, І.Свенціцький писав: „...Бойчук взяв за основу до розписів фігурні композиції візантійсько-романського примітиву“. Таке трактування розписів не зовсім прихильно було сприйняте галицькою інтелігенцією, яка захоплювалася панівним стилем „сецесії“⁶.

Під час свого перебування у Львові М.Бойчук часто приїжджав до м.Ярослава, де йому довелося працювати у двох церквах. В.А.Вербінець згадував, що напередодні Першої світової війни він разом з М. Бойчуком розмалював („трохи атестував“) Преображенську церкву в Ярославі. У польській літературі сказано, що церква перебудована в 1910-1912 роках за проектом архітектора М.Добрянського у візантійському стилі. Тоді ж львівський художник В.Вінтеровський розмалював вітвар.

М.Бойчукові належать роботи на стелі вітварного приміщення між двома підпружними арками: ікона Пресвятої Трійці (у „парусах“ бачимо херувимів, що тримають знаряддя терпіння і страстей Христових – терновий вінець, предмети для розп'яття, хрест, рипіду), а також „Вознесіння“, „Зішестя Святого Духа“. Композиційно кожний образ замкнений у трикутник.

М.Бойчук виконав композиції у вітвари шляхом узагальнення кольорових плям, що надає образам символічного звучання. Лаконізм кольору і лінії роблять малюнок чисто декоративним. Художник опирався і на візантійське малярство, і на народне мистецтво. Ця школа є одним із найцікавіших явищ не тільки українського, але й європейського новочасного мистецтва⁷.

Монументальне мистецтво Галичини кінця XIX – початку XX століття набуло широкого розвитку завдяки впливам європейських шкіл Кракова, Варшави, Мюнхена, Праги і Парижа. При цьому виразно відчутна тенденція неовізантизму, в результаті чого почалися пошуки нового українського стилю. Проявившись у монументальній значущості, вони набувають подекуди символічного змісту в малярських творах, для яких характерними є логічна організованість форми і лаконічність ліній як рівноцінних чинників мистецького вирішення композиції.Подальший вплив на розвиток ідей неовізантизму в Галичині мали роботи відомого реставратора, знавця давніх малярських технік Володимира Пещанського у Національному музеї Львова.

Аналізуючи відгомін західноєвропейського мистецтва на території Галичини, слід відзначити, що помітну роль у професійному вишколі великої плеяди українських художників відіграла древня польська столиця Краків. Саме тут була заснована „Просвіта“ греко-католицької церкви святого Норберта, розмальована за ескізами Яна Матейки.

Принагідно зауважимо, що українські мистці на чолі з майстром Андрієм ще в XIV столітті розмалювали фресками королівську каплицю Чесного Хреста на Вавелі. Пізніше відбувся зворотній процес культурно-художнього обміну завдяки товариству „Зарево“, ініціаторами заснування якого були в 1934 р. Денис Іванцев і скульптор Нестор Кисілевський. Велику матеріальну і духовну допомогу в цих починаннях надав український меценат владика Андрей Шептицький. На його замовлення А.Наконечний виконав копії вавельських стінописів, створивши одночасно власні композиції у візантійському українському стилі іконописних традицій⁸.

Таким чином, давня ікона і неовізантизм стали цілющим джерелом для формального й духовного становлення галицького модерного мистецтва.

Одними з найкращих творів нового українського модерного стилю вважають роботи Олекси Новаківського, чи не єдиного живописця із західноукраїнських мистців, який багато часу й енергії віддавав вихованню молодих художників. Після переїзду з Кракова до Львова в 1913 р. він завоював симпатії місцевої галицької публіки. У той час, як Ю. Панкевич „замовк“, М. Сосенко нездужав, а М. Бойчук переїхав до Києва, їхнє місце зайняв О. Новаківський. Чисте малярство з утаєною символікою барвних площ і ліній вважалося тоді новизною на галицькому ґрунті.

Перша збірна виставка О. Новаківського, організована у Львові в 1921 р., стала великою перемогою мистця. Особливо сердечно „оплескувала“ його польська критика, котра знайшла в ньому українського епігона краківської школи. Цікаво, що він не закінчив жодної ширше закреної композиції, а вся його спадщина складається лише з етюдів.

Малярська школа О. Новаківського існувала з 1923 до 1935 років. Уся педагогічна система в ній була орієнтована на творче оволодіння реалістичним методом, мистецьке освоєння живої натури, гли-

Мал. 1. М. Сосенко
„Христос і Самаритянка“.
1907 р. (проект вітража).

М. Сосенко зумів створити оригінальні розписи багатьох залів. У своїх композиціях художник застосовує мотиви народних орнаментів, які дещо стилізовані. Водночас в орнаментальній композиції він уміло втілює тематичні панно з постатями козаків, бандуристів, лірників, сільських хлопчаків⁹.

На основі старих українсько-візантійських традицій мистець створив власний „сосенківський“ стиль, у якому згодом він розмальовував церкви та іконостаси в Пружниках біля Товмача, Підберізцях коло Львова, Печеніжині, Славську, Дев'ятниках та ін. Щоправда, до суворого і послідовного монументалізму, притаманного М. Бойчуківі, М. Сосенко так і не дійшов. Здебільшого він дотримувався візантійської стилізації, вкомпоновував академічну анатомію, що забезпечило йому, зрештою, визнання і популярність.

Використовуючи мотиви народного мистецтва, зразки орнаментики давніх рукописів і гаптування, М. Сосенко спромігся перетворити та об'єднати їх у композиційну і декоративну цілісність, про що свідчать, зокрема, роботи мистця – розпис у колишньому музичному інституті ім. М. Лисенка у Львові, кілька ікон для іконостаса в катедральному соборі Івано-Франківська. Крім цього, художник займався вітражем і виконав ряд проектів для церков: „Христос і Самаритянка“ та ін. (див. мал. 1)

Помітною сторінкою в історії малярства Галичини стала творчість П. Холодного, талановитого мистця і педагога, ім'я якого в радянські часи було незаслужено забутий. Найбільший монументально-живописний комплекс П. Холодний завершив у 1929 р. — стінопис та іконостас інтер'єру каплиці Святого Духа Духовної семінарії при церкві у Львові. На жаль, ця пам'ятка не збереглася. Під час бомбардування Львова 21 червня 1941 р. прямим попаданням бомби церква була знищена. Врятувати вдалося тільки рештки іконостасу, що сьогодні зберігаються в фондах Національного музею у Львові. Іконостас у Духовній семінарії є доказом того, як глибоко зумів мистець відчути красу старої вітчизняної ікони (див. мал. 2). Однак, роботи П. Холодного лише за формою візантійські, їхній зміст цілком новочасний. Під цією візантійською стилізацією скрито сучасне змагання до виразу експресіоністичних течій європейського мистецтва. Водночас П. Холодний справедливо вважав, що справжнє мистецтво має позитивну вартість лише у випадку, якщо воно виходить з глибин духа народу.¹⁰

П. Холодний працював у різних видах живопису: ікона, фрески, вітраж тощо. З величезного доробку художника на особливу увагу заслуговують вітражі. Принагідно зауважимо, що серед майстрів, які

боке розуміння класичних традицій. О. Новаківський рішуче виступав як проти пасивного натуралістичного копіювання, так і проти легковажних формалістичних новацій. Він давав своїм учням можливість глибоко і вільно виявити творчі здібності, формувати власну індивідуальність. Школа О. Новаківського дала чимало талановитих художників. Серед них були В. Дядинок і С. Гординський, автор монументальної праці поліптиху Божий Гріб, виконаної за нездійсненими картонами П. Холодного для церкви Успення, а також неовізантійських композицій зображень давньоруських князів.

Плідною в галузі монументального мистецтва, яке базувалося на ідеях неовізантизму, була творчість українських художників М. Сосенка (родом із с. Пороги Івано-Франківської області, навчався у Кракові, Мюнхені, Парижі, закінчив Краківську Академію Красних Мистецтв у 1900 р., вчителями його були Я. Мальчевський, Л. Вичулковський) і П. Холодного (родом з м. Переяслава Полтавської області, навчався у Краківському університеті, відвідував школу Миколи Мурашка, відомий своїми вітражами Волоської церкви та розписом церкви Духовної семінарії у Львові). Виконані ними розписи церков оригінальні, свіжі й цікаві за технікою.

Завдяки багатій творчій уяві, знанню українського орнаменту, тонкому відчуттю його декоративності та барвистості

виконували проекти вітражів для львівських споруд, П. Холодний був єдиним українцем. Створені ним вітражі відзначаються витонченим добром барв, вдалим композиційним вирішенням. Мистець орудував площинами кольорового скла, причому зовсім або майже не використовував фарб. Рисунок створювався свинцевою арматурою. Значений спосіб мав у собі риси новизни і за технікою виконання був досить вдалим.

Неважко помітити, що у своїх вітражах та численних стінних розписах П. Холодний іде шляхом відродження давніх візантійських традицій в українському мистецтві. Суворі декоративні композиції мистець оживляє емоційними штрихами, елементами народного мистецтва, характерні українські типи одягає у старовинний одяг, оздоблений орнаментами, вишивкою. Пояси, козацькі шаблі, килими – не випадкова атрибутика. Художник здійснює свій творчий задум: поєднати сучасне мистецтво з давньоминулим, що засвідчують, зокрема, вітражі Волоської церкви у Львові 1937 р. (див. мал. 3). Роботи П. Холодного – коштовні перлини в українському вітражному мистецтві. Своєю працею мистець заклав ґрунтовну основу для розвитку сучасного вітражу в Україні¹¹.

Наприкінці 1920-х років виникла ідея створення організації АНУМ (Асоціація незалежних українських мистців), до складу якої пізніше увійшли серед багатьох інших Ярослав Музика, Павло Ковжун,

Мал. 2. П. Холодний „Моління“ (фрагмент іконостасу Духовної семінарії у Львові).

Мал. 3. П. Холодний. Вітраж Волоської Церкви Успенія Пречистої Діви Марії, м. Львів. 1937 р.

Михайло Осінчук. Так, Я. Музика після закінчення Віденської Академії мистецтв плідно працювала у Національному музеї Львова над реставрацією ікон. У творчості Я. Музики неважко помітити наслідки засвоєння принципів експресіонізму і фовенізму візантійського, українського та давньоруського іконопису, мозаїки, фрески, народного мистецтва. Все це у творах художниці сплавлялося в єдине ціле, позбавлене будь-якого еkleктизму, мистецтво, що приваблювало оптимізмом, закоханістю в життя¹².

Інтерес до візантійського і давньоукраїнського живопису зближує Я.Музику з фанатичними неовізантиністами М.Осінчуком та П.Ковжуном, на творчість яких мав помітний вплив М.Бойчук. Вони цілком обмежилися колом релігійних тем, проблемою взаємозв'язку канонів візантійського й українського іконопису та монументального малярства. Так, М.Осінчук разом з П.Ковжуном розписали десять церков у 1920-1930-х роках. На жаль, на сьогодні з них збереглися лише дві церкви — у Калуші (розпис зроблено в 1938 р.) і в Долині (оздоблена у 1931 р.). Аналіз розписів показав, що візантійський канон більш притаманний розписам М.Осінчука, тоді як П.Ковжун працював у неовізантійському стилі, опираючись на творчі надбання Г.Нарбута, М.Жука, О.Кульчицької та інших українських модерних мистців початку ХХ століття¹³.

Отже, монументальне мистецтво другої половини ХІХ — початку ХХ століття в Галичині набуло великої суспільної та естетичної ваги, стало активним фактором духовного розвитку народу, яскравою ознакою національної самобутності. Творчі надбання українських мистців початку ХХ століття стали основою для подальшого розвитку національного монументального мистецтва в руслі ідей неовізантизму. Важливим моментом у творчості українських монументалістів було засвоєння складної техніки фрескового і темперного живопису, створення нових ритмічних просторових композицій, вписаних в архітектуру.

Пройшовши складний шлях творчих спроб, пошуку нових форм і методів вираження змісту, перевірки різних підходів та розуміння, українське монументальне мистецтво кінця ХІХ — початку ХХ століття зайняло належне місце в генезі західноєвропейського мистецького процесу і заклало надійні підвалини для подальшого поступу національного мистецтва наступних десятиліть.

¹ Каталог-Альманах ІІІ виставки Спілки праці українських образотворчих мистців. — Львів, 1943. — С.24.

² Історія української культури. — К., 1994. — С.581.

³ Нановський Я.Й. Нариси про життя і творчість. Юліан Панкевич. — К., 1986. — С.72.

⁴ Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.358, оп.2, спр.101, арк.82.

⁵ Там само, арк.89-90.

⁶ Бартіш Г. Монументальні розписи Михайла Бойчука в Галичині // Образотворче мистецтво. — 1998. — №2. — С.28.

⁷ Там само.

⁸ Мельник В. Обрії мистецтва // Тижневик Галичини. — 1997. — 18 грудня.

⁹ Історія українського малярства. — К., 1966. — Т.4. — С.240.

¹⁰ Драган М. Мистецький подвиг // Записки Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. Праці Секції мистецтвознавства. — Львів, 1994. — С.438.

¹¹ Грималюк Р. Вітражі Петра Холодного // Дзвін (Львів). — 1991. — № 2. — С.150.

¹² Ріпко О. Життя без початку і кінця // Наука і культура. — К., 1970. — Вип.21. — С.423.

¹³ Бойчук і бойчукісти, бойчукізм // Каталог виставки. — Львів, 1991. — С.57.

Ярослав Бабинський

„МАЛАНКА” НА ПОКУТТІ

В північно-східній частині Покуття можна спостерігати таке оригінальне і досі мало досліджене народне дійство, як “Маланка”.

Перший друкований опис обряду на Покутті знаходимо в книзі “Рокисіє” О.Кольберга¹. Автор подав зразки “Маланки” з різних місцевостей краю: центральної — Чортовець, Гарасимів, північно-східної — Городниця, південної — Іспас, Люча, Назірна. Подані автором зразки обрядів об’єднує одна характерна риса — всі вони мають розважальний характер. Обов’язковим персонажем є Маланка, інші ж персонажі в окремих місцевостях можуть відрізнятися. Так, в обряді з сіл Чортовець та Гарасимів, крім Маланки, є ще Василь та Дід. Василь — молодий, вродливий хлопець, наречений, а можливо, чоловік Маланки (через відсутність мовних діалогів встановити статус персонажів важко). Обряд із села Іспас, поряд з Маланкою, включає особу Діда, а також Козу. В обряді з околиць Коломиї (П’ядики, Назірна, Люча) присутні Шандар й Коменяр. Крім перелічених персонажів, у ньому беруть участь незагримовані, у звичному одязі парубки або молоді газди, що обмежуються виконанням пісень. Цікавим з огляду Новорічного дійства є персонаж Діда. За описом автора, в селах Гарасимів та Чортовець Дід проявляє активність тоді, коли господарі не достатньо шанобливо ставляться до Маланки або коли відмовляються дати винагороду за виконання пісень. У такому разі Дід вбігає в хату і робить всяку шкоду — зішкрябує глину з печі, вимазує калиною або сажею стіни кімнати, розливає воду, перекидає миски та горщики і таке інше. Подібні дії спостеріг О. Кольберг й за маланковим Дідом з с. Іспас. Тут він сідає на землю і імітує ткання полотна, а коли хто-небудь пробує йому завадити в цьому, то б’є великою палицею по ногах так, що ніхто не наслідуються до нього приступити. Подібний образ страшного і вередливого Діда спостерігав автор на межі 50-60 рр. в с. Тишківці, що межує з селом Чортовець. Тут за Діда переводягався кремезний хлопець з низьким голосом, котрий вигуками “О-го-го-го-го” наганяв страх на дітвору, що стежила за обрядом. Тамтешній Дід був одягнутий у дірваний кожух з величезним горбом на спині. На голові мав шапку з вовни, що закривала вуха (клепану), довга сива борода з клоччя сягала йому пояса. Підперезаний був солом’яним перевеслом, а при ходьбі за ним тягнувся величезний, зо три метри, батіг, перекинутий через плече.

Жоден з описаних О. Кольбергом персонажів не мав закріпленого за ним тексту, хіба що у віншуваннях після закінчення обряду. Метою дійства було виконання пісень та розігрування комічних сцен. Маланка в різних обрядах була іншою. Так, у с. Гарасимів — це молода гарна дівчина (переодягнутий хлопець), в парі з котрою виступає Василь (Василько). В обряді з с. Іспас Маланка — стара баба, партнером котрої є страшний дід. Прикладну функцію мають такі персонажі, як Шандар та Коменяр. Перший виганяє учасників обряду з хати, другий витрушує сажу з комина. Окрему сцену мають Циган з Козою.

Походженням “Маланки” та її типологією займалися Б.Яцимирський² та молдавський дослідник Г.Спатару³. Зацікавленість молдавського вченого “Маланкою” пояснюється географічним поширенням жанру. Обряд побутує в Галичині, Молдавії, Одеській, Київській, Харківській, Вінницькій та Хмельницькій областях. Однак саме в Молдавії він набрав найбільш масового, пишного, багатого на костюми та музичний супровід народного дійства. За легендою, Маланка (Меланка) — українська дівчина, дочка градоначальника Могилева-Подільського, жертвує собою задля порятунку земляків від голодної смерті під час облоги міста татарами. Завдяки географічній близькості місця подій до території етнічної Молдавії обряд, що первісно виник тут, поширився згодом і на прилеглі території. Питання про те, яким чином “Меланка” мігрувала на Київщину та Харківщину, залишається відкритим.

Б. Яцимирський вважав “Маланку” конгломератом, своєрідною сумішшю різних обрядових елементів, але з аграрною основою. Саме такий тип “Маланки” був записаний нами в Покутті, поблизу селища Отинії. Основу її складають побажання добробуту у господарюванні в Новому році, а також заміжжя дівчини (“Маланка” тут заходить у двори, де є дівчина на виданні). Зустрічається на Покутті й інший тип “Маланки”, де дійство носить розважальний характер. Такий різновид обряду побутує на Коломийщині і Городенківщині.

Ще один різновид записаний автором статті у Снятинському районі. Тут поряд з розважальними сценами є ще епізод з козацького побуту, де козаки ввіймали яничарів і вчинили їм допит, а пізніше

стратили. На нашу думку, цей різновид свідчить про походження "Маланки" з козацьких часів і про її героїко-патріотичну першооснову.

Музична сторона обряду дуже мало досліджена. Торкнувся пісень про "Маланку" К.Квітка у своїй роботі "Пісні українських зимних обрядових праздників"⁴, а також у названих працях В.Гошовський⁵ та Я.Мироненко. Останній виділив чотири типи пісень про Маланку (МА-1, МА-2, МА-3, МА-4) і зауважив, що тип МА-1 зустрічається тільки в українських селах, типи МА-2 та МА-3 – і в українських, і в молдавських, тип МА-4 – лише в молдавських селах⁶.

Першочергове питання, на яке необхідно відповісти, полягає в тому, куди слід відносити пісні про "Маланку" – до колядок чи до щедрівок. К. Квітка вважав, що їх можна вважати щедрівками, оскільки обряд відбувається в переддень Нового року і багато пісень про Маланку мають структуру вірша (4+4). В цілому до щедрівок відніс пісні про "Маланку" також В.Гошовський, але вважав їх гібридами колядок і щедрівок. Пісні цього обряду, на наш погляд, доцільно виділити в окрему групу. Незважаючи на всю різноманітність наспівів, структурних, ритмічних і ладових особливостей (відповідно до регіону їх виконання), спільним для них є образ дівчини Маланки, іноді жартівливий або ліричний, іноді гротескний, пародійний. На основі цього спостереження пропонуємо називати ці пісні маланковими, тобто такими, що виконуються на свято Маланії, приурочені до самобутнього народного обряду з однойменною назвою і в усіх них присутній персонаж дівчини Маланки. До виділення в окрему групу пісень про Маланку схиляється також Я.Мироненко.

Серед найбільш поширених на Покутті маланкових пісень виділимо одну з с. Стецева, яка, правдоподібно, може служити архетипом.

Приклад 1

Ой чинь - чи - ку Ва - силь - чи - ку по - сі - см те - бе
в го - род - чи - ку, по - сі - см те - бе в го - род - чи - ку.

У цій пісні закладено всі характерні риси мелодій пісень про Маланку, поширених на Покутті. До таких віднесемо: структура – чотиритактовий (восьмитактовий) період, іноді з динамічно повтореним другим реченням; характерний ритмічний малюнок (перший такт); початок з інтервалу квінти; поява в другому такті сьомого натурального ступеня; плагальна заключна каденція 4-1 ст.; тридольний метр.

Для порівняння, наведемо пісню з с.Корнич.

Приклад 2

Ни - ні Ма - ла - ні, завт - ра Ва - си - лі,
ой чер - чи - ку Ва - силь - чи - ку.

Бачимо, що основні з перелічених вище характерних ознак присутні в даному наспіві – мелодична лінія зберігає той же напрям руху, опорні тони на сильних долях співпадають. Завуальованим є прикметний ритмічний малюнок. Останній яскраво виражений у пісні з с.Вербівці.

Приклад 3

Ой чель - чи - ку, Ва - силь - чи - ку.
по - сі - см те - бе в го - род - чи - ку.

У цій пісні, хоч і задіяно інші ступені, зокрема початок з III ст., зберігається загальний напрям руху мелодії (підйом в другому такті, спад у третьому). Основна відмінність від вище наведених зразків полягає в ладовому контрасті. Дана пісня мажорна.

Мажорною є й інша пісня про Маланку з цього ж села.

Приклад 4

Се - год - ні Ма - ла - ні, се - год - ні Ма - ла - ні,
а зав - тра Ва - си - лі, а зав - тра Ва - си - лі.

Ця мелодія цікава тим, що початковий висхідний квінтовий хід з I на V ст. тут замінено на обернений квартовий з V на I ст., а характерний ритмічний малюнок є дещо завуальованим. Другий такт – це варіантне повторення першого, а четвертий – неточне секвентне повторення третього. Ритмічна форма пісні ab/ba.

Аналогічно завуальована характерна ритмічна формула в пісні з села Перерів.

Приклад 5

Ни - ні Ма - ла - ні зав - тра Ва - си - лі
ой чир - чи - ку Ва - силь - чи - ку.

У першій половині наспіву ця завуальованість відбулася під впливом розміру вірша. В мелодії 1 перша половина має розмір вірша 4+4, який добре лягає на ритмічну формулу.

У прикладах 2 та 5 перші половини наспівів мають розмір вірша 5+5, внаслідок чого відбулася зміна в ритмічному малюнку, тоді як у других половинах названих пісень розмір – 4+4, а ритмічна формула завуальована засобом розспіву другого складу обох чотирискладовиків.

Вказані вище прикметні ознаки покутських пісень про Маланку зустрічаємо в інших, значно віддалених від Покуття регіонах. Так, у роботі К.Квітки наведено дві маланкові пісні з Одеської області – містечка Ананів та с.Тузли поблизу Ізмаїла⁷. Ці два населені пункти, хоч і належать до однієї області, розміщені на значній віддалі один від одного: Ананів – північна Одещина, а Тузли – південна. При цьому обидва знаходяться на значній віддалі від Дністра. Подаємо тут два приклади: 6 – Ананів і пр. 7 – Тузли.

Приклад 6

Ой у - чо - ра із ве - чо - ра
пас - ла Ма - лан - ка два ка - чу - ра.

Приклад 7

Ой у - чо - ра із ве - чо - ра
пас - ла Ма - лан - ка два ка - чу - ра.

В обох піснях знаходимо спільні прикметні ознаки з покутськими маланковими піснями. Це характерна ритмічна формула, початок наспіву з висхідної квати та низхідний стрибок з 4 на 1 ступінь у прикладі 6. Нарешті, поетичний текст, який часто зустрічається в покутських піснях про "Маланку". Іноді в покутських текстах слів "два" замінено на "бай".

К. Квітка порівняв дані приклади з купальською волинською піснею, записаною від Лесі Українки, що дало змогу зробити припущення про генезу купальських і маланкових пісень. Так, у маланкових піснях не зустрічаються зимові образи. Навпаки, в багатьох текстах йдеться про те, що Маланка "на камені ноги мила, тонкий фартух замочила", тобто асоціації з теплою порою року. На спорідненість маланкових пісень з літніми вказує і той факт, що в народно-пісенній збірці з Буковини вміщено пісню про "Маланку", де фігурує слово "петрівочка"⁸. Хоч у ній не витримана характерна ритмічна формула, однак початок з інтервалу квінти, тридольний метр та напрям руху мелодії вказують на приналежність до Маланкових пісень.

Приклад 8

Ой в пет-рі - воч - ку ніч-ка ма - лень-ка, не вис-па - ла - ся на - ша Ма -
лан - ка, не вис - па - ла - ся на - ша Ма - лан - ка.

На користь гіпотези про спорідненість літніх петрівчаних та купальських пісень з маланковими піснями свідчить наведений Я.Мироненком приклад з Вінницької області, де теж згадується петрівочка:

1. Маленька нічка петрівочка
Не виспалася Маланочка.
2. До дня кужіль випрядала,
Шовком-китайков виробляла⁹.

Зважаючи на припущення К.Квітки та текст наведеної вище пісні (приклад 8), бажано провести більш детальні наукові пошуки в напрямку генези маланкових пісень з літніми купальськими або петрівчаними, які дали б, можливо, позитивні результати.

Крім наведених вище пісень з чітко вираженими характерними рисами, знаходимо на Покутті й інші маланкові пісні, не такі яскраві, але не менш цікаві з огляду будови наспіву і ритмічної основи. Так, у пісні з с.Городниця спостерігаємо розмір 5/4 та початок наспіву з тонічного септакорду:

Приклад 9

Ой чен - чи - ку Ва - сіль - чи - ку по - сі - ю тя
в го - род - чи - ку. по - сі - ю тя в го - род - чи - ку.

На перший погляд, даний наспів може видатися дещо відмінним від наведених вище типових зразків покутських маланкових пісень. Однак при детальнішому аналізі прослідковується генетична спорідненість обох наспівів. Вона виявляється в напрямку мелодичного руху, співпаданні опорних точок мелодії, появі сьомого натурального ступеня в найвищій зоні мелодичного руху. Випустивши звуки "до" та "соль" в першому такті та подовживши на один відлік другу тривалість такту, отримаємо змодельований наспів (приклад 10), близький до поданого в прикладі 1.

Приклад 10

Ой чен - чи - ку Ва - сіль - чи - ку по - сі - ю тя
в го - род - чи - ку. по - сі - ю тя в го - род - чи - ку.

Поява сьомого натурального ступеня в найвищій точці наспіву, поряд з характерною ритмічною формулою, є однією з найяскравіших прикметних ознак маланкових пісень. В пісні з с.Горішні Шерівці Кіцманського району, яке ми схильні відносити до Покуття, ця ознака виявляється двічі – в найвищій та найнижчій точках наспіву.

Ой у - чо - ра а зве - чо - ра
пас - ла Ма - лан - ка бай ка - чу - ра,
пас - ла Ма - лан - ка бай ка - чу - ра.

Приклад 11

Зустрічаємо на Покутті і такі пісні про Маланку, що не підпадають під виведений нами тип і не мають прикметних ознак, перелічених вище. Дві такі пісні були записані нами в с.Підвисоке поблизу Снятина (приклад 12,13).

На - ша Ма - лан - ка, як чо - ти - ри ду - би,
 пус - тить до ха - ти гу - ля - ти бу - де.
 На - ша Ма - лан - ка, з Дніс - тра бу - ла
 на ка - ме - ні но - ги ми - ла.

Крім маланкових пісень, в обряді зустрічаються й інші, а також інструментальна музика, яка здебільшого має прикладне значення і супроводжує танцювальні сценки.

Танцювальна музика зустрічається найчастіше в "Маланці", де основні персонажі групуються парно. Про такий спосіб об'єднання персонажів в обряді "Маланка" згадує І.Волицька, зауваживши, що "кількість дійових осіб видовища не була канонічно регламентована і багато в чому залежала від творчих спроможностей його потенційних учасників"¹⁰. В обряді з с.Перерів, крім вище наведеної маланкової пісні (приклад 5), є й інші, що розкривають національну приналежність учасників. Загалом дія такого типу обряду нагадує карнавальний похід різних персонажів, де кожна пара має сольний танцювальний виступ. У перерівській "Маланці" зустрічається ще танець-пародія – „Перерівське панство", гуцульська і циганська пісня та танець, єврейський танець.

Інший різновид "Маланки" зафіксовано нами в с.Струпків поблизу Отинії в січні 1998 р. Цікаво, що в довколишніх селах обряд не побутує і це дає підставу зробити припущення про міграцію даного типу. Мігрував він, ймовірно, з Гуцульщини, оскільки автор не зустрічав його на Покутті. На користь такого здогаду свідчить і опис обряду "Маланки" В.Шухевичем в праці "Гуцульщина"¹¹. Суть цього різновиду полягає в приуроченні обряду до свята Нового року і побажанні заміжжя дівчині в наступному році (Маланка в Струпкові заходить тільки в господи, де є дівчина на виданні) та всяких гараздів у господарюванні. Після виконання маланкової пісні під вікнами гурт заходить до господи, де "Старий рік" (персонаж, одягнений у старий кожух, з коштуром) скаржиться на свою важку долю, на старість і передає правління "Новому рокові" (молодий, акуратно одягнений хлопець з короною на голові). "Новий рік" обіцяє присутнім кращу долю та здійснення всіх їхніх бажань і сподівань. Після цього, під музику коломийки у виконанні труби та акордеона, ряджені виконують різні жартівливі дії. Маланка замітає долівку, а пізніше лавки та стіл тим же віником, циганка пропонує поворожити, циган намагається підкувати присутніх, жид пропонує обмін промислових товарів на сільськогосподарські продукти. В кульмінаційний момент дійства з'являється "шандар" і виганяє учасників словами: "Що за гранда? А ну геть з хати!", після чого дякує присутнім і теж покидає господу.

Пісня про Маланку в даному обряді є цікавою, зважаючи на поетичний текст, який не відповідає традиційній сюжетній канві маланкових пісень, в котрих згадується, що Маланка "пасла качура", або "на

камені ноги мила" чи "добра газдиня". Тут образ Маланки хоч і жартівливий, але висвітлений в романтичному аспекті закоханої дівчини.

Приклад 14

Там за го - ра - ми, там за до - ла - ми пи - ла Ма - лан - ка
 із ко - за - ка - ми, пи - ла Ма - лан - ка із ко - за - ка - ми.

2. Приходить д'неї сам батько єї
 дочко Маланко ходи до дому

Приспів:

А я не піду, бо я ся бою
 бо м така п'яна, що ледве стою.

3. Приходить д'неї матінка єї,
 дочко Маланко ходи до дому

(Приспів незмінний після кожного куплету)

Так само приходять до неї брат і сестра, з котрими Маланка не хоче повертатися додому. Аж коли за нею прийшов її милий, вона погоджується піти з ним.

З огляду будови наспіву пісня ця не вміщує характерної ритмічної формули, однак у ній присутні інші прикметні ознаки маланкових пісень. Серед них – початкова квінта з 1-го на 5-й ступінь, сьомий натуральний ступінь у другому такті, тридольний метр, напрям руху мелодичної лінії.

Друга пісня з Струпківської "Маланки" вказує на гуцульське походження обряду.

Приклад 15

Ой плі-ши, плі-ши ти ка-лі-цу-ни то-бі дів-чи-на грей-це-ра всу-ни.
 Ой да-вай, да-вай, що ма-си да-ти за го-ди-нонь-ку бу-деш сві-та-ти.

Дану пісню використав М.Скорик в музиці до фільму С.Параджанова "Тіні забутих предків". На гуцульське походження пісні вказує і дієслово "пліши", яке не є поширеним на Покутті.

В розглянутому обряді образ Маланки не несе драматургічного навантаження, а й сам обряд має вигляд розважального дійства. До головних персонажів можна віднести "Новий" та "Старий" роки і, можливо, "шандаря".

Епізодичним є показ Маланки і в обряді з містечка Снятин. Тут після виконання маланкової пісні чоловічим гуртом у супроводі скрипки та баяна (приклад 16) виходить Новий рік (маленький хлопчик з короною на голові, де вказаний рік) і віншує господарів та бажає їм всіляких благ в наступному році:

Приклад 16

Ой чин - чи - ку Ва - силь - чи - ку по - сі - см те - бе
в го - род - чи - ку. по - сі - см те - бе в го - род - чи - ку.

Обряд відбувається в уявному козацькому таборі і беруть у ньому участь тільки чоловіки. Входить Маланка – переодягнутий молодий хлопець, який вітається з присутніми і робить їм в жартівливій формі зауваження про неохайність господи (хата небілена, підлога неметена, посуд немитий). Один із козаків перебиває її і запитує, чи не бачила вона, коли вчора прала на Дністрі, татар? Маланка відповідає ствердно і додає, що татари взяли в полон Марусю. Новоприбулі козаки приводять з собою двох полонених яничарів і називають їх нехрещеними. На це бранці відповідають, що вони, можливо, хрещені, але їх ще маленькими узяти в полон татари. Розмова схиляється в напрямку полонених “християнських душ”, і козаки звинувачують присутнього жида в запродавці християн татарам, погрожуючи йому вбивством. Таким же вбивством з попередніми тяжкими муками погрожують вони і полоненим яничарам. Ті погоджуються на смерть, але просять „подарувати” муки в обмін на видачу козацьких полонених. Козаки приймають пропозицію і з бойовою козацькою танцювальною піснею, де імітується битва на шаблях (приклад 17), вирушають у похід визволяти бранців.

Приклад 17

Вда - ри - мо з га - ків - ниць, до - да - мо з гар - ма - тів, блис - не -
мо шаб - ля - ми. вда - рим на та - та - рів - тур - ків
во - ро - гів за - кля - тих, щоб не, щоб не пов - ста - ва - ли.

Обряд закінчується виконанням колядки “Нова радість стала” всіма присутніми. Автором так детально описаний даний обряд “Маланки” з метою можливого простеження міграції вказаного типу з околиць Могилева-Подільського та встановлення його героїко-патріотичної першооснови.

Як бачимо, поширені на Покутті типи обряду „Маланка” є різноманітними і, правдоподібно, мають різну генетичну основу. Не менш цікава й музика обрядів, що поєднує в собі давні маланкові пісні з сучасними піснями та танцями. Локальність даного дослідження не дає можливості простежити виникнення обряду, його генезу та поширення в інші регіони України. Водночас уже тепер можна сказати, що обряд є цікавим, самобутнім, багатим на музичний матеріал та театральні ефекти і при розширенні географії пошуків, ймовірно, призведе до цікавих, а можливо, й несподіваних відкриттів.

1. Волицька І. Театральні елементи в традиційній обрядовості українців Карпат кінця ХІХ – поч. ХХ ст. – К., 1992.
2. Див.: Яцимирский Б. “Маланка” как вид святочного обрядового ряжения // Этнографическое обозрение. – 1914. – № 1-2.
3. Див.: Спатару Г. Народна драма “Меланка”, її типи та версії // Народна творчість та етнографія. – 1982. – № 1.
4. Квитка К. Избранные труды: В 2-х томах. – Т.1. – М., 1971. – С.137-140.
5. Гошовский В. У истоков народной музыки славян. – М., 1971. – С.85, 86.
6. Мироненко Я. Молдавско-украинские связи в музыкальном фольклоре: история и современность. – Кишинев, 1988. – С.109-114.
7. Квитка К. Указ. соч. – С.139.
8. Див.: Яценко Л. Буковинські народні пісні.– К., 1963.
9. Мироненко Я. Указ соч. – С.101.
10. Волицька І. Назв. праця. – С.18.
11. Шухевич В. Гуцульщина. – Львів, 1902-1904. – С.195-200.
12. Kolberg O. Pokucie. – Т.1. – Kraków, 1882. – S.121-128.

Валентина Антонюк

ЯКІ ЧАСИ, ТАКІ Й ПІСНІ...**(концертна діяльність як історично усталена форма взаємодії творчої особистості та суспільства)**

Спадщина «епохи культурного будівництва» залишила свій слід у характері мислення і сприйняття мистецьких цінностей та явищ крізь призму системи рангів, звань, почесних нагород. У ті, ще зовсім недавні роки, коли найбільш значними подіями нашого життя були культурні новини, коли «почуття безумовної значущості того, що ти робиш, було, здається, властиве майже усім, хто займався творчістю», серед масиву бюрократичних рис суспільного мистецького життя владарювала теза про «ідейно-державну закупочну вартість» певних жанрів¹. Це спонукало до творчості композиторів, стимулювало й визначало репертуарну зорієнтованість виконавців. Таким жанром у творчості багатьох виконавців була радянська масова пісня. Жанровий масив «пісень звияги» сприяв формуванню суспільної психіки й свідомості радянських людей, створював сталий психоемоційний тонус засобами оптимістичного музичного фону й вербального навіювання спокою від усвідомлення себе представниками кращої суспільної форми². Жанр формував також суспільну думку про самого артиста, якому приписувалися риси, втілені в образному колі його творчості.

У мистецтві 1970-х років пишним цвітом бував так званий «секретарський» «академічний жанр»³. Він уособлював ідеологічно витриману за тематикою пісню, яка б відповідала соціальному замовленню, була б вирішена композиційно у традиційному поєднанні жанрів масової, фольклорної і академічної стилістики з використанням прийомів сучасної композиторської техніки. Це продовжувало традиційну для офіціозу лінію розвитку одіозних, «славильних» жанрів.

Впроваджена у 1930-ті роки практика так званих «урядових» концертів зробила їх важливою складовою державного ритуалу, що супроводив кожен значну подію в країні. Ілюструючи смаки урядовців, програми таких концертів були барометром музичної політики уряду, що відбивалося на музичній атмосфері країни. Так, за Й.Сталіним закріплено розквіт класичного мистецтва і кіно, М.Хрущов був покровителем самодіяльного, «профспілкового» мистецтва і фольклору, Л.Брежнев — авторських пісень поетів-виконавців. Побудова ж програми таких концертів залишалася незмінною й символізувала втілення сталінського принципу щодо мистецтва («національне за формою, соціалістичне за змістом»). Спочатку — славильні оди солістів, потім — класика, фольклор, «легкий» естрадний жанр і знову «славильні», тепер уже хоріві, номери. Ідеалом же радянської музики було суміщення академічного і масового мистецтва, що разом із марксистсько-ленінською філософією формувало особливий тип свідомості радянських людей, догматично-фундаменталістський за сутністю й походженням⁴. Будучи втіленням і символом ідеї єдності держави, такі концерти, як і саме офіційне мистецтво, замінювали релігію. Еклектичне ж суміщення класики й дивертисменту нагадувало середньовічні містерії з їхнім поєднанням світської та релігійної музики. Учасники ж «урядових» концертів були не просто «зірками» чи кращими — вони уособлювали свої соціальні верстви.

Не всі «зірки» утримували свій високий рейтинг: деколи спокушала можливість заробляти великі гроші, виставляючи рахунок у кілька нормованих «разових» ставок, і їх одразу ж викреслювали зі списків урядових улюбленців. Так, 1976 рік залишив пам'ять

про «сліди ще однієї атаки на гаманці артистів», чи, радше, партійно-державного рекету. Лист до ЦК КПРС, підписаний заступником голови Комітету народного контролю СРСР А. Шитовим від 26 серпня 1976 р., «Про результати вибіркової перевірки роботи концертних організацій з виконання вказівок партії й уряду про покращення обслуговування населення і наведення порядку в оплаті концертних виконавців» був спрямований проти високих заробітків артистів і відповідав загальній «зрівнялівці» суспільного життя в країні, одним із показників якого була чітко визначена середньомісячна зарплата. У листі зазначалося, що «не усунені повною мірою надмірності в оплаті праці артистів. Багато виконавців естрадних жанрів, як і раніше, мають заробітки у декілька разів вищі за встановлені для них місячні оклади»⁵.

«Вичавлюючи з артистів непомірну данину, Система, поза тим, не шкодувала грошей на створення чудового фасаду «соціалістичного способу життя», на самовозвеличчєння»⁶. Постійно корегувався репертуар артистів, особливо «виїзних», щодо його наповненості програмами, які б відображали радянську дійсність, про що свідчить, наприклад, постановка Секретаріату ЦК КПРС «Про репертуар радянських артистичних колективів, що гастролюють за кордоном» від 11 липня 1957 р.

Цікавою за змістом видається записка Відділу культури ЦК КПРС від 22 лютого 1977 р., у якій, зокрема, мовилося: «Встановлено, що найбільш обдаровані студенти за період навчання (п'ять років) можуть взяти участь, як правило, лише в одному міжнародному конкурсі. Концертна діяльність студентів і аспірантів відтепер буде спланована тільки з погодження ректорів... у межах двох місяців на рік, головним чином — у час канікул. При цьому головну увагу має бути приділено виступам у своїй країні. Ректорат... враховує поряд із професійними даними студентів їхню ідейно-політичну підготовку й громадську активність»⁷.

Віроломні втручання урядовців у життя артистів описані ще Ф. Шаляпіним, який був приголомшений цими явищами після того, як перейшов на службу до Імператорського театру з приватної опери С.Мамонтова: «...артистами продовжували розпоряджатися люди в віцмундирах, люди, які не мали ніякого відношення до питань мистецтва і явно нездатні розуміти його культурну силу, його облагороджуючий вплив. У приватній опері я звик відчувати себе вільною людиною, духовним господарем справи; мені й тут хотілося поставити певну межу між віцмундирами з контори і артистами. Тому, помітивши якимось урядовцем, який розпоряджався на сцені, покрикуючи на артистів, немов на солдатів чи на сторожу, я настійно попросив його піти зі сцени ... і не заважати артистам». Співак пояснив колегам, що на сцені місце артистам, а не урядовцям. Цитуючи слова директора Імператорських театрів В. Теляковського («не артисти для нас, а ми для артистів»), Федір Шаляпін із жалем констатує, що невдовзі усе стало так, як і було⁸. Свого ж піку система поневолення артистів сягнула у брежнєвські застійні часи.

Підсумовуючи аналіз специфічних умов концертно-виконавської діяльності, слід зауважити, що на цей історичний відрізок часу припадає «створення всесоюзного заводу з виробництва концертів» — ідея, частково втілена у новостворених структурах Союз-, Рос- та Укрконцертів, яка не полишала міністерські кабінети аж до середини 1980-х років⁹. «Враховуючи досвід реформи 1964 року, коли послаблені чи практично ліквідовані усі центральні концертні структури одразу ж викликали кризу концертного життя, враховуючи досвід останніх... років, який поклав початок стрімкого руху до катастрофи, логічно було б зберегти усю центральну структуру. Але з іншими функціями»¹⁰. Так розмірковує автор нарису про стан музично-концертного життя наприкінці ХХ ст.,

висловлюючи ностальгію за часом, коли був офіційний контроль за діяльністю місцевих філармоній, яким нав'язувались виконавці й колективи, що потрапили у всесоюзний гастрольний список, у той час як головні концертні організації могли б самі влаштувати прокат цих «своїх» гастролерів, не «спихаючи» їх на обласні філармонії. У свою чергу, з філармоній слід би зняти обов'язок такого прокату і дати можливість організації роботи власних виконавських сил на своїй території. Принциповим бачиться бажання «перевернути традиційну для нашого концертного життя піраміду стосунків між регіонами і центром», якому належить бути покровителем провінції, захисником «корпусу виконавців»¹¹.

Таким чином, розглядаючи явище концертного музикування як історично усталену форму взаємодії творчої особистості і суспільства, можна побачити природу його пізнання в «жанрово-комунікативній ситуації буття»¹². Разом із завоюванням у радянські часи вокальним мистецтвом позицій «масового» воно стало універсальним засобом «структурування» внутрішнього світу людей. Зокрема, на це було спрямовано масив «пісень звитяги», який слугував створенню іміджу співака-громадянина. Стійкість цього явища пов'язана із запрограмованою реакцією слухачів, які сприймали його і виявлялися у полоні в експериментальних смислів мистецтва, що вважалося в ті роки неодмінним фоновим елементом історичних реалій, допомагало втілювати життєствердуючі ідеали, програмувало культурний простір (аж до варіантів, схем відчуття, поведінкових реакцій).

Усе частіше звертаючись не до вічних, а до повсякденних цінностей і проблем, жанрово-тематичне коло вокального мистецтва радянських часів створювало нову міфологію, яка підмінювала його одвічні традиції типологізованим, прорахованим модусом мімікрії, власницькими інстинктами, особистісними самоствердженнями суто індивідуалізованих форм самовияву. Це призводило часом до ослаблення, деградації внутрішньої здатності виявляти особистісної творчої діяльності, коли талановита індивідуальність у взаємодії з вимогами сучасної мистецької парадигми до неї як до носія етнокультурних цінностей виявлялася у стані протиріччя. Як правило, цей стан або призводить до самоствердження особистості, або робить її носієм заданого ззовні смислу, що не є гарантією духовного оновлення і позбавляє творчу індивідуальність вільної активності й вибору способу професійної реалізації.

1. Бахши Л. Попытка прощания. Несколько тезисов о музыке тоталитарной эпохи // Советская музыка. – 1992. – №1. – С.40, 46.
2. Див.: Булат Т. П. Пісні звитяги / 3 історії революційної пісні на Україні. – К., 1968. – 48 с.
3. Бахши Л. Указ. соч. – С.45.
4. Там само. – С.42.
5. Богданова А. Музыка и власть (Постсталинский период). – М., 1995. – С.216,217.
6. Там само. – С.218.
7. Там само. – С.320.
8. Шаляпин Ф. И. Литературное наследство: Письма. – М., 1959. – Т.1. – 768 с.
9. Дуков Е. Как мы Швецию опередили, но не догнали // Музыкальная академия. – 1992. – №1. – С. 69.
10. Там само. – С.71.
11. Там само.
12. Вахранёв Ю. Исполнение музыки // Поэтика. – Харьков, 1994. – С.301; Костюк О.Г. Сприймання музики і художня культура слухача. – К., 1965. – С.91.

Зоя Попова

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР-СТУДІЯ Й.ГІРНЯКА-О.ДОБРОВОЛЬСЬКОЇ В США

Виникнення театру-студії в Нью-Йорку в “Енциклопедії Українознавства” датується 1945 р., а кінець існування – 1954 р. Валеріан Ревуцький, дослідник історії українського театру, вказує точну дату – 12 лютого 1946 р., коли поставлена перша вистава “Замотелічене теля” І.Алексевича. Перед цим була ще одна вистава “Гайдамаків” Т.Шевченка, “але її було подано в плані мистецького читання...”¹. За В.Ревуцьким, театр-студія діяв 6 років і перестав існувати 16 жовтня 1951 р.²

Цьому явищу в театральному житті українців діаспори передували ряд подій та історичні обставини. В 1942-1944 рр. Йосип Гірняк* був актором і режисером Львівського Оперного театру, де вперше на українській сцені поставлено “Гамлета” В.Шекспіра. Водночас виникла потреба у формуванні молодого акторського покоління на кращих традиціях української сцени. Перевага була надана класичним драмам, які мають найбільше можливостей для розвитку особи актора. Й.Гірняк знайомив глядача з кращими зразками драматичної літератури. Дві перші вистави в режисурі Й.Гірняка – “Мина Мазайло” М.Куліша (2.05.1942) та “Степовий гість” Б.Гренчанка (27.02.1942). Образ Мيني був найулюбленишим образом Гірняка ще з “Березолі”, а роль Муся в “Степовому гості” – першою роллю на початку сценічної діяльності. Відмінна від курбасівської стилем та іншим складом виконавців, вистава мала успіх і пройшла 36 разів.

Режисер Й.Гірняк порушив проблему розвитку мистецького смаку глядача, необхідності ознайомлення його як із світовою класикою, так і з сучасною психологічною драмою. Прикладом останньої може служити “Ріка” М.Гальбе, поставлена Іваницьким, а в класиці – вистава “Самодури” К.Гольдони (1.06.1942) в режисурі Гірняка. Мета цих вистав – освоєння на якісному професійному рівні різноманітного репертуару. В цьому напрямі професійного освоєння вершин драматургії була проведена робота над “Каміним господарем” Лесі Українки (23.12.1942). Й.Гірняк звернувся до драматургії Лесі Українки, щоб розвіяти легенду деяких театрознавців про “несценічність” її творів.

Наступною відповідальною і складною режисерською роботою Й.Гірняка був “Гамлет” Шекспіра (21.09.43) з Блавацьким у ролі Гамлета. Єдність п'єси в цілому та образу Гамлета міститься в його трактовці. Гамлет Блавацького – це Гамлет думки, а не емоцій. За системою Л.Курбаса, емоції – лише один із засобів мистецького впливу. Режисер Й.Гірняк пристосовує традиції Курбаса, головну увагу звертаючи на глибинний особистісний вияв образу: прагнення до самоаналізу, філософські роздуми над долею світу, бажання спрямувати його в кращий бік, встановити справедливість, біль за знищення гідності людини і неможливість поліпшити її природу.

Ще в часи окупації Львова Й.Гірняк разом з Блавацьким створили театральну школу при підвідділі мистецтв “Українського Центрального Комітету”. Заняття з майстерності актора проводив Й.Гірняк та його дружина О.Добровольська, що значною мірою допомагало їм набирати педагогічно-виховний досвід. Саме ця ідея – ідея виховання українського актора безпосередньо на сцені – передувала створенню театру-студії Гірняка-Добровольської в Нью-Йорку. Значення їхньої першої театральної школи було в тому, що тут почала відроджуватися система Л.Курбаса.

Гостро характеризуючи тогочасний український театр (тобто традиційний “народолюбський”) як недосконалу думку, “недотягнений жест”, “недонесений тон”, Л.Курбас торував своєю групою довгий, на роки розрахований шлях створення нового українського театру і наполегливої боротьби за набуття ним загальної й фахової культури. Хоча

* Й.Гірняк – видатний актор, режисер, педагог і мистецький керівник ряду українських театрів, родом з Галичини.

і не було цілком чіткого розуміння цього шляху, але головне — існувала виразно подана настанова на творення оригінального й високоякісного театру, на розрив з провінціальною обмеженістю. Л.Курбас поставив український театр на міцні творчі основи, для яких характерна індивідуальність режисера і його ролі в театрі, індивідуальна творчість актора (хоч це не було справді новим, бо український театр тримався якраз на особливостях індивідуальних досягнень окремих акторів), висока культура, фаховість і, що найголовніше, оригінальність, новизна, модернізм як підґрунтя всякого справжнього мистецтва. Ця школа Л.Курбаса стала для Й.Гірняка вищою школою життя, живою силою театральності, шляхом у майбутнє. Гірняк свідомо зв'язав свою долю з Л.Курбасом.

Саме в “Березолі” Курбаса Й.Гірняк намагався так декомпонувати традиційний сценічний образ, щоб перебороти в собі рештки традиційної інертності (процес декомпозиції). В розмовах він часто вживав такі вислови, як “ламання” актора, “вивертання” його, “ритмізація” та акцентування масовок, що мали б характеризувати процес становлення нового актора і нового театру в “Березолі”. Якщо попередні театри базувалися, головним чином, на звуковості (інтонація мови, пісні тощо), то курбасівський, видозмінивши цю звуковість (вводячи навіть принцип дисонансу), акцентував теж мову жестів, тіла чи навіть структуральне відношення між акторами та об'єктами на сцені. Основну комунікативну роль грав тут рух, ритміка — сцена часто функціонувала як складна машина. Для такого театру треба було “вивертати” і “ламати” актора, особливо з побутово-традиційним минулим. Акторський стиль “Березоля” полягав у тому, що актор не переживав свої пристрасті, а шукав мови виразних рухів, які не тільки мають ілюструвати слово, а й впливати на глядача поряд із словом. Таким чином, знімаючи експресивні рухи, акцентуючи мову жестів і вводячи структуральну будову сцени, масовки та посилену ритміку, Л.Курбас почав рухатися до нового театру. Йосип Гірняк і Олімпія Добровольська підтримали творчі пошуки на цьому шляху.

В 1928 р. після постановки “Народного Малахія” оцінка акторських досягнень Й.Гірняка була найвища, а його гру О.Довженко оцінив максимальним балом — “геніальна”. Очевидно, в постаті Кума чимало внутрішньо-суперечливих рис було з'єднано настільки органічно, з такою ненав'язливою майстерністю, що образ піднімався до значних узагальнень. Валеріян Ревуцький подав характеристику ролі Кума в широкій історично-творчій перспективі: “Малахій Кум у Й.Гірняка — поняття доведене до межі крайньої концентрації й синтетизму... Коли сам Й.Гірняк у “Пошились у Дурні” стверджує факт, що “актор робився центром сцени”, то у Кумі він уже виступав синтетичним поняттям, піднесеним далеко вище від натуральної колії містечкового обивателя-міщанина. Риси характеру Кума (психологія консервативного малоросіянина, крайній матеріалізм особистого забезпечення, лінощі, пасивність спостереження життя, поверхове набожництво, доведене до межі релігійного бізнесменства — торгівлі іконами) перепліталися зі злісною сатирою характерів середньовічного Гаргантюра Рабле, так талановито пристосованого до сучасності у виставі Л.Курбаса “Золоте черево”³. Особливість характеру Кума поєднувалася з досконалим опануванням акторської техніки експресивного театру.

Ось рецензія В.Ревуцького на кращу роль Й.Гірняка — Мина Мазайла. “Досконале поєднання змісту й форми образу, — писав В.Ревуцький, — досягнув Й.Гірняк в ролі Мина Мазайла... Мина ставить образ-поняття вrostання людини в російську культуру, до якої вона ніяк не доросла своїм відсталим малоросіяньством... На сценічному відтворенні Мина поєднується тут стиль комедії мольєрівського типу і експресивна метода Л.Курбаса... Злиття цих моментів витворює знамениті наслідки. Гірняк-Мина проходить від початку до кінця в постійному русі — від вбігання на сцену аж до раптового падіння від м'яча у Фіналі. Кульмінаційним пунктом ролі залишається його 15-тихвилинний монолог, де безконечна варіація фраз з прізвиськом Мазенін”⁴. Ця роль стала чи не найкращою ілюстрацією системи перетворення Л.Курбаса, де актор досягнув поєднання психологічної правдоподібності характеру з інтелектуальними творчими атракціями режисера⁵.

Кожна роль Й.Гірняка — це щоразу нова знахідка, нова риса в сценічній художності образу, щабель в акторському вдосконаленні. Ним був сформований новий тип актора, що й дало змогу створити театр-студію в Нью-Йорку, де Й.Гірняк продовжував свою режисерську та акторську роботу в нових історичних умовах, під час еміграції.

Згодом студія перетворилася в школу з поширеним планом навчання й виразними мистецькими та громадськими тенденціями. До плану теоретичного навчання входили такі спеціальні предмети, як мистецтво актора, мистецьке читання, дикція, постава голосу, а також історія театру й історія драматичної літератури, техніка драми, історія українського письменства тощо. Практична робота — це в першу чергу вправи, при яких учень використовував теоретичні відомості на зразок шкільних завдань, що сприяло розвитку природних здібностей і набутих навичок учнів. Водночас сюди належала підготовка репертуару, який показував би на сцені наслідок праці над театральними образами. Драматична школа Й.Гірняка обстоювала погляд, що театр існує не для звичайної розваги і не для заробітку його колективу, а для громади, суспільства й народу. Він мусить бути вихователем, пропагандистом певних ідей, реформатором суспільного життя, тобто чинником, який формує громадську думку. Але цю функцію театр зможе виконати тільки тоді, коли стоятиме на високому мистецькому рівні. Ось чому першою й основною вимогою, яку ставила драматична школа Й.Гірняка до майбутнього театру — це високий мистецький рівень і висока кваліфікація актора.

Відомий історик української літератури Л.Білецький згадував, що Йосип Гірняк у відповіді на привітання перед виставою так висловився про мову студії:

“1. Театр-студія має служити українському суспільству, задовольняючи, в першу чергу, його національні потреби в мистецькій проведенні, підносячи його естетичний смак та театральну культуру.

2. Широко ознайомитися з європейським репертуаром драматургів-клясиків, щоб на їх зразках вишколившись, розробляти й українське театральне мистецтво”.

На лекції перед постановкою “Зайвих людей” М.Хвильового 16 грудня 1947 р. Й.Гірняк прямо сказав: “Немає театру для мистецтва тільки, театр мусить іти в парі з духом життя”⁶. Головну функцію театру-студії Й.Гірняк вбачав у тому, щоб оздоровити театральний побут в українському театрі загалом і в еміграційному зокрема.

Театр-студія став унікальним явищем в історії українського театру. Вже навіть сама назва говорить про його подвійну структуру: він не був у повному розумінні слова театром, бо найголовнішим завданням вважалося формування актора, чисто педагогічна робота. Водночас це була не зовсім студія, актори готували постановки, їздили у турне, як у справжньому репертуарному театрі. Подвійна природа студії виявлялася і в інших аспектах, оскільки, як уже згадувалося, в “театрі двох людей” працювало подружжя Гірняків — Олімпія Добровольська і Йосип Гірняк. Вони були однакові у своїй любові і жертвності для театру, але по-різному розуміли творчу суть останнього. Названий театр виростав на ґрунті двох традицій (“Молодого Театру” і “Березоля”) і розвивався під впливом двох тенденцій (суспільно-громадської і суто театральної).

В більшості випадків такий незвичний для театру дуалізм був корисний, оскільки Й.Гірняк спонтанно знаходив розв'язки важких естетичних проблем, а О.Добровольська їх оркеструвала і гармонійно вписувала в цілісність постановки. При цьому деталі із студійцями перероблялися десятки, а то й сотні разів. Шість років театр-студія, переборюючи неймовірні труднощі, намагався закласти підвалини під майбутній український театр в еміграції. Але студія, на жаль, не зуміла підшукати переконливих аргументів для української еміграційної громади про важливе значення театру для українського культурного, духовного і політичного розвитку. 16 жовтня 1951 р. театр-студія припинив своє існування.

Внутрішня театральна сутність студії визначалася, з одного боку, динамічною ритмікою, шуканням і експериментом (що було виявом творчої персональності Йосипа Гірняка), а з другого — акцентуванням слова як основи дійства та гармонією елементів

цілої постановки (що характерно для особистості Олімпії Добровольської). Крім режисерської функції, Й.Гірняк виконував головну роль мистецького керівника театру-студії, даючи їй розмах, нові напрямки, штовхаючи на експеримент.

Твердження Й.Гірняка, що без “Березоля” не було б театру-студії, на наш погляд, цілком відповідає дійсності. Адже безпосередньо в “Березолі” керівники студії усвідомили потребу фаховості актора. Схиляємося до думки, що такі вистави, як “Замотеличене теля”, “Блакитна авантюра”, “Сон української ночі” та “Хождєніє Мамає” (з намаганням синтезувати сучасні і давні вертепні елементи) були якраз виявом акторської і режисерської індивідуальності Й.Гірняка. Гірняк-актор (і таким же чином Гірняк-режисер) підпадав під прямий органічний вплив Гірняка-людини, тобто улюблена його концепція “актор-гуми”, актора як гнучкого матеріалу, з якого можна робити все на образ і подобу режисера, не стосується самого Гірняка. Маємо справу з концепцією, що актор – це вияв творчої індивідуальності.

Період праці театру-студії характерний трьома рисами, які намагався реалізувати Й.Гірняк: звернення до синтетичних театральних вистав, що об’єднували б бароковий український театр з сучасністю; контакт із сучасним і класичним театром Заходу та вистави про комплекс роздвоєної української людини в радянській дійсності. Перше було представлено чотирма виставами І.Алексеви́ча, друге – виставами “Гайдамаки” за Т.Шевченком чи “Оргія” Лєсі Українки, а в перекладному варіанті – комедіями Гольдони, третє – інсценізаціями М.Хвильового.

Театр-студія в Америці показав дві нові вистави в режисурі Й.Гірняка (третьою, “Лісову пісню” Лєсі Українки, ставила О.Добровольська): “За двома зайцями” М.Понєділка (за М.Старицьким) та “Пошились у дурні” І. Керницького (за М.Кропивницьким). Першу виставу Й.Гірняк звів до гротеску, показуючи деструктивні наслідки радянського побуту в “поламаних” образах і ситуаціях. У другій виставі “Пошились у дурні” було прагнення поставити злободенну п’єсу на матеріалах побуту української еміграції в Америці й одночасно показати пародію на еміграційні аматорські вистави.

Отже, історико-культурна ситуація, в якій опинилося театральне мистецтво української діаспори, виявилась надто складною і суперечливою. Стабільному функціонуванню професійних та аматорських театрів заважали як зовнішні, так і внутрішні проблеми. Однією з таких проблем є бачення мистецтва театру з політичних, ідеологічних позицій, коли за ідеал творчого рівня ставиться не художня чи особистісна творчість, а далекі від театру інородні поняття, розуміння. Крім того, гостро постала проблема виховання національно свідомої української молоді в чужородному середовищі.

Започатковані акторами Л.Курбаса принципи сприйняття світу стали основою світобачення українців західної діаспори, сприяли засвоєнню культурних та націєтворчих діянь своїх предків, усвідомленню себе як народу, нації.

1. Див.: Ревуцький В. До 50-ліття Театру-Студії Гірняка-Добровольської // Сучасність.- 1997.- № 10.

2. Там само.

3. Театр-Студія Йосипа Гірняка та Олімпії Добровольської // Упор. Б.Бойчук.- Нью-Йорк, 1975. - С.187; Пилипенко Н. Життя в театрі. - Нью-Йорк, 1968. - С.77.

4. Пилипенко. Назв. праця. - С.77.

5. Ревуцький В. Смерть нескореного // Сучасність. - 1989. - №4. - С.53-60.

6. Білецький Л. Театр-Студія // Українські вісті. - 1947. - 2 листопада.

7. Заява // Свобода. - 1951. - 24 жовтня.

Ольга Васюта

УЧАСТЬ УКРАЇНИ У ДІЯЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПО ОХОРОНІ ДОВКІЛЛЯ

Гострота сучасної екологічної ситуації породжує безліч проблем, серед яких особливе місце належить збереженню чистоти довкілля, що зумовлює, особливо на даному етапі, першочерговість міжнародної співпраці у цій галузі. Україна безпосередньо співпрацює з країнами – членами ООН щодо охорони навколишнього природного середовища, є членом провідних міжурядових організацій, діяльність яких пов’язана з вирішенням питань охорони природи та ядерної безпеки. Участь у міжнародному співробітництві у справах охорони довкілля – це одна з можливостей зміцнити авторитет і престиж України на світовій арені, залучити нашу державу до міжнародної природоохоронної системи, ознайомитись із зарубіжним досвідом вирішення складних екологічних проблем.

Після проголошення державної незалежності Україна активізувала міжнародну співпрацю в справах охорони довкілля, зокрема з Агентством по охороні навколишнього середовища США. Йдеться насамперед про пріоритетні аспекти українсько-американського співробітництва, серед яких: програма планування та управління басейном ріки Дніпро, включно з організацією експертиз, заснуванням і координацією програм моніторингу та комп’ютерного моделювання; програма екологічної освіти та інформування тощо¹. У 1993 р. в Києві була започаткована робота українсько-американського Центру екологічної освіти та інформації, створеного згідно з домовленістю з Агентством охорони навколишнього середовища США, закріпленою пізніше Угодою про співробітництво в галузі охорони довкілля на міжурядовому рівні. Головна мета Центру – впровадження сучасних методів екологічної освіти, співпраця з міжнародними комп’ютерними базами даних, сприяння розповсюдженню такої інформації².

28-30 квітня 1993 р. в Люцерні (Швейцарія) відбулась друга конференція “Екологічна програма дій для Центральної і Східної Європи” міністрів охорони довкілля країн Європи, США і Канади, в якій взяли участь також міністри економіки, фінансів, представники ділових кіл міжнародних урядових та неурядових організацій. Результатом роботи конференції стало схвалення й прийняття Екологічної Програми дій для Центральної та Східної Європи, яка має служити дороговказом для національних урядів, Комісії європейських співтовариств, міжнародних організацій, фінансових кіл, приватних інвесторів тощо. Програма пропонує набір конкретних інвестиційних проектів, до яких увійшли також проекти, розроблені Мінекобезпеки України за поданням відповідних підприємств та місцевих органів влади³.

Важливу роль у розвитку міжнародного екологічного співробітництва відіграють екологічний моніторинг і контроль, заходи довіри в галузі екології. Постає питання про утворення глобальної планетарної системи екологічного моніторингу. При цьому відкритість, сумлінне партнерство при виконанні взятих зобов’язань – необхідні та універсальні передумови розвитку міжнародного співробітництва у природоохоронній сфері. Це також передбачає подолання тоталітарного “синдрому секретності”, зменшення так званих “закритих зон”. У колишньому СРСР, що займав шосту частину Земної кулі, вони складали до 10 % всієї його території. У своїй більшості, як виявляється нині, це були зони екологічного лиха⁴.

У практиці Європейської Співдружності всезростаючій ролі набирають процедури попередньої оцінки впливу господарської діяльності на навколишнє середовище при обов’язковому врахуванні думки населення, яка в громадянському суспільстві є вирішальним фактором при прийнятті кінцевого рішення. Відлагоджена у цивілізованих країнах, особливо в Європі, система місцевих референдумів прекрасно служить цим завданням. Цікаво, що згідно із законодавством Бельгії, король, підписуючи будь-який проект до здійснення, не має права вносити жодних змін у те, що вже узгоджено з населенням. Члени Європейської Співдружності нині активно співпрацюють з метою узгодження систем моніторингу, зокрема екологічного стану акваторій, стоків небезпечних відходів, показників якості води, їх відповідності до прийнятих міжнародних стандартів⁵.

Після аварії на Чорнобильській АЕС було створено єдину Європейську систему радіоекологічного моніторингу. Перебуваючи в 1993 р. з візитом у Києві, міністр охорони довкілля Німеччини підкреслив, що вся Європа зацікавлена в безаварійності роботи та виведенні з експлуатації Чорнобильської АЕС. Було висловлено також готовність сприяти приєднанню України до Європейської системи радіоекологічного моніторингу, допомогти в експертизі ряду екологічно важливих проектів, зокрема, деміне-

ралізації шахтних вод Донбасу та ін.⁶ Україна повинна скористатися “зеленим” коридором у цивілізований світ для активної технологічної модернізації свого виробництва, залучення до загальнолюдських гуманних і демократичних цінностей екологобезпечного розвитку. Програма ООН з охорони довкілля ЮНЕП надає країнам, що розвиваються, та країнам з перехідною економікою цільову фінансову та консультативну допомогу для поліпшення систем управління екологічною інформацією. Одним із наслідків цієї роботи повинна стати діюча глобальна мережа екологічної інформації ЮНЕП. Перші такі центри були створені у Найробі (Кенія) та Арендалі (Норвегія). За програмою ЮНЕП такі центри заплановано створити у всіх регіонах світу, в тому числі й у Києві⁷.

Ідея створення у країнах СНД нових регіональних екологічних центрів (НРЕЦ) знайшла підтримку на Третій Міністерській конференції “Навколишнє середовище для Європи”, яка відбулась у Софії в жовтні 1995 р. Була ухвалена Спеціальна декларація – основний програмний документ з координації спільних дій європейських країн в галузі охорони навколишнього середовища на найближчі роки⁸. Проект створення НРЕЦ передбачав відкриття національних представництв в Україні, Молдові, Росії та Грузії, а також міжнародного інформаційного центру, забезпечення доступу до інформації, надання грантів недержавним екологічним організаціям, взаємодію з органами місцевого самоврядування у сфері охорони природи та екобезпеки. Нова організація покликана стати прикладом співпраці центральних урядових структур з недержавними екологічними організаціями та місцевими органами влади. Створення НРЕЦ повинно стати одним із механізмів втілення в життя статті конституції, яка гарантує громадянам України право вільного доступу до інформації про стан природного середовища⁹.

У 1995 р. (Європейському році охорони природи) Україна стала членом Ради Європи, в діяльності якої вирішення проблем раціонального використання природних ресурсів та збереження навколишнього природного середовища посідають чільне місце¹⁰.

Важливу роль у здійсненні екологічної політики відіграє розвиток громадського екологічного руху. Весною 1995 р. у Києві відбулась зустріч екологів країн СНД і США “Екофорум-95” в інтересах розвитку міжрегіональних та міжнародних зв'язків громадських екологічних осередків¹¹. Співробітництво в межах третього сектора – неурядових, громадських неприбуткових організацій – є невід'ємною частиною розвитку суспільства. Розвиток громадської ініціативи, суспільну реалізацію почуття причетності громадянина до життя країни можна вважати одним із чільних механізмів демократизації. Це дає змогу реалізувати єдність соціально-екологічного простору, досягнути людині власну роль на своїй землі. Вищезгадана конференція “Навколишнє середовище для Європи” схвалила “Керівні принципи щодо участі громадськості в процесі прийняття рішень у галузі охорони навколишнього природного середовища”, що були розроблені Європейською Економічною Комісією ООН. “Керівні принципи” стали основою Конвенції про доступ до екологічної інформації та участь громадськості в прийнятті рішень у галузі довкілля, в розробці якої бере також участь Мінекобезпеки України. Вперше в історії міжнародного права громадськість зробила свій внесок у розробку Конвенції ООН “Про доступ до інформації, участь громадськості у прийнятті рішень і доступ до правосуддя у питаннях, які стосуються довкілля”. Цю Конвенцію підписали 35 держав, в тому числі й Україна, що сприятиме відкритості процесу прийняття рішень, які можуть вплинути на стан довкілля і демократизацію суспільства¹².

Географічне розташування України як центральноєвропейської держави зумовлює її роль та відповідальність у виконанні міжнародних договорів щодо охорони природного середовища, а також її зацікавленість у розробці ефективної регіональної стратегії. Стан середовища та промислова активність на прикордонних з Україною територіях становлять значний інтерес з точки зору забезпечення національних інтересів і безпеки. Мінекобезпеки координує нині співробітництво в рамках 44 двосторонніх міжнародних угод та договорів. Безумовно, пріоритетами в цій частині міжнародної природоохоронної діяльності є співпраця з нашими найближчими сусідами. Беручи до уваги необхідність відповідальності за транскордонні забруднення при розробці нових та виконанні існуючих європейських міжнародних угод щодо охорони природного довкілля, Україні слід активніше домагатись юридично обґрунтованого регулювання цих питань на рівні угод з даними державами¹³.

Важливим елементом прикордонного екологічного співробітництва є діяльність місцевих органів державної влади та громадських організацій. Держава має всіляко сприяти їх співробітництву, передовсім забезпечуючи доступ до різноманітної інформації про стан середовища, заохочуючи обмін досвідом та інформацією між національними та закордонними експертами. Заслугує на поширення, наприклад, ініціатива Чернівецької облдержадміністрації, яка в 1997 р. запропонувала своїм сусідам –

Румунії та Молдові – створити спільний екоєвро регіон, що сприяло б комплексному збереженню природного середовища та спільних водних ресурсів рік Прут, Дністер, Сірет і Черемош¹⁴.

Спеціальна XIX сесія Генеральної Асамблеї ООН, що відбулась у червні 1997 р., в якій взяли участь 79 країн, серед них – українська делегація на чолі з Президентом України Л. Кучмою, була присвячена аналізу виконання рішень міжнародної конференції в Ріо-де-Жанейро в 1992 р. Сесія прийняла “Політичну декларацію” та документ, що визначив порядок денний на наступні п'ять років в галузі охорони та збереження навколишнього природного середовища¹⁵. “Екологічна складова національної безпеки, – підкреслив, виступаючи на сесії, Президент України Л. Кучма, – перетворюється на один із домінуючих чинників внутрішньої та зовнішньої політики Української держави... Тому вже сьогодні слід починати розробку глобального міжнародно-правового акту, покликаного гарантувати екологічну безпеку всіх країн світу. Такого акту, який визначив би допустимі норми екологічної поведінки усіх держав в інтересах виживання й процвітання цивілізації у XXI столітті... Забруднювати довкілля та надмірно споживати природні ресурси для держави стає економічно не вигідним”¹⁷.

Україна розширює сфери міжнародного співробітництва в галузі охорони природного довкілля. Так, у квітні 1992 р. Україна, Росія, Грузія, Туреччина, Болгарія та Румунія підписали в Бухаресті Конвенцію по Чорному морю¹⁷. Вже у квітні 1993 р. в Одесі на нараді міністрів охорони навколишнього середовища причорноморських країн за участю представників Програми ООН з навколишнього середовища та розвитку /ЮНЕП/, Програми розвитку ООН /ЮНДР/, Міжнародної Морської організації /ІМО/, Всесвітнього Банку та Місії ООН в Україні була підписана Міжнародна Міністерська Декларація по захисту Чорного моря, що стало подією великого політичного значення. Україна як незалежна держава вперше виступила з широкомасштабною міжнародною ініціативою в галузі охорони навколишнього природного середовища, яка набула визнання. Поряд з “Бухарестською Конвенцією” в 1992 р. підписана багатостороння “Одеська Декларація” причорноморських країн, котра в практичній площині вимагає конкретних невідкладних дій¹⁸. Держави, що заключили угоду по захисту Чорного моря, зобов'язалися спиратись у своїй політиці на зважені підходи, вирішувати проблеми захисту морського середовища в комплексі з іншими, вдосконалювати політику в галузі захисту та збереження природного середовища Чорного моря на основі спільно вироблених принципів¹⁹.

Складність політичної ситуації в Чорноморському регіоні заважає розробці єдиної програми дій. Міждержавні програми та домовленості, в тому числі під егідою ООН, Ради Європи, Всесвітнього банку тощо, не можуть відразу змінити ситуацію в силу відсутності комплексного, системного підходу до проблем сталої рівноваги екосистеми всього регіону. До соціоекосистеми Чорного моря входить багато причорноморських і придунайських країн, кожна з яких, відстоюючи свої інтереси, впливає на характер міжнародної політики. Розв'язуючи проблеми регіону, виходячи з власного бачення тут екологічної ситуації, країни нерідко ігнорують їх пріоритетність, прагнуть отримати під них пільги, допомогу від світової спільноти. У країнах регіону процес екологізації державної політики відбувається повільно, жодна з них не зробила екологію пріоритетним напрямом дії державної влади.

Екологічні перспективи Чорного моря нині залежать від структур влади причорноморських країн, їхньої здатності розв'язувати проблеми на основі об'єднання зусиль з підтримання сталої рівноваги цілісної екосистеми. Саме об'єктивні екологічні передумови все більше стають основою об'єднання міждержавних дій. Класичний приклад цьому – очищення басейну Рейну зусиллями всіх прирейнських держав.

В інтересах збереження екологічного потенціалу Чорного моря вкрай необхідна дієвість влади щодо його охорони, заміна антропоцентризму на коеволуційний підхід, ефективна діяльність наддержавного координаційного органу по підтримці сталої рівноваги та оздоровленню екосистеми Чорного моря. З цієї метою у жовтні 1996 р. в Стамбулі пройшла конференція міністрів охорони навколишнього природного середовища країн Чорноморського басейну, які підписали “Стратегічний план дій з відновлення та захисту Чорного моря”²⁰. Лише шляхом поєднання політичної мудрості, наукових знань, правових та еколого-економічних важелів можна попередити руйнацію екосистеми Чорного моря, яке нині забруднюється 17 країнами з чисельністю населення близько 160 млн. осіб. За кілька останніх десятиліть комплекс негативних антропогенних факторів зруйнував більшу частину його відновлюваних ресурсів, забираючи у жителів узбережжя сподівання на майбутнє²¹.

Глобальні екологічні проблеми на сучасному етапі торкаються інтересів усіх держав, мають загальнолюдський характер і потребують для свого вирішення об'єднання зусиль всього світового співтовариства. Незважаючи на суперечності сучасного світу і різницю в рівнях розвитку держав світової

співдружності, проблеми виживання людства стали пріоритетними, а міжнародна екологічна політика – важливим напрямом співіснування країн, їх співробітництва та інтеграції, що забезпечує не лише безпеку й виживання цивілізації, але також її подальший прогрес розвитку як єдино можливий шлях. У цьому зв'язку мова йде про консенсус політичних цінностей і соціальних ідеалів на рівні світового співтовариства. І в цьому розумінні еколого-економічний розвиток сучасної цивілізації неодмінно піде надалі по шляху єднання національних і загальнолюдських інтересів та цінностей, піднесення рівня управління процесами впливу суспільства на природне довкілля.

Враховуючи особливе значення захисту людей і оточуючого середовища, важливість запобігання шкідливому впливу техногенних аварій та катастроф, рішенням 43-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН 1990-і роки оголошені міжнародним десятиріччям по зменшенню небезпеки екологічних катастроф. У цих умовах постало питання про приєднання України до Конвенції ООН про екологічні транскордонні наслідки промислових аварій. Таким чином, Україна, котра нині перенасичена промисловим потенціалом, окремі галузі якого надзвичайно шкідливі для природи і людей, здобувши реальну державну незалежність, по індустріальній могутності є другою серед країн СНД. Однак за подібне техногенне лідерство на основі переважно відсталих технологій Україна платила і ще довго платитиме надзвичайно високу ціну – погіршення стану практично всіх видів природних ресурсів, що все більше впливає на стан здоров'я її населення.

Національна екологічна політика повинна стати пріоритетом для держави, оптимально поєднати інтереси реформування економічного розвитку з твердими гарантіями права громадян на здорове, сприятливе для життя довкілля. Складність ситуації полягає в тому, що цивілізовані країни активно вирішують екологічні проблеми, базуючись на розвинутій економіці. Українська держава сьогодні повинна долати екологічні проблеми, виходячи з глибокої соціально-економічної, структурної та технологічної кризи. Тому в основу екологічної політики повинні бути покладені принципи комплексності та широкої державної підтримки екологічних заходів, пріоритетність яких посилюватиметься закономірно в міру стабілізації суспільного розвитку. Неодмінною умовою реалізації цих принципів є залучення різноманітних джерел фінансування та форм екологічного бізнесу, зростання впливу на них соціоекологічних знань і досвіду, врахування громадської думки щодо розміщення шкідливих виробництв, демонополізація економіки, поетапне усунення зайвих адміністративно-командних управлінських структур при умові створення водночас адекватних за функцією ринкових та забезпечення ефективного регулювання еколого-економічних стосунків з опорою на правові, економічні та фінансові важелі.

Міжнародне співробітництво України в галузі охорони довкілля з кожним роком набирає нових форм і практичного спрямування. Так, на початку 1996 р. у Нью-Йорку відбувся «круглий стіл» на тему «Охорона біорізноманіття в колишньому СРСР та шляхи її фінансування», в роботі якого взяли участь близько 30 представників американських державних природоохоронних та фінансових організацій, приватних благодійницьких фондів, тобто американські партнери пострадянських природоохоронних науково-дослідних установ²². Водночас зміцнюються контакти України з Всесвітнім фондом дикої природи – неурядовою міжнародною природоохоронною організацією, яка активно співпрацює з Україною у пріоритетних для світового співтовариства напрямках охорони життєзабезпечуючих екосистем, таких як ліси, водно-болотні угіддя, прибережні ділянки суходолу тощо, в інтересах збереження глобального біорізноманіття²³.

Помітне політичне й науково-практичне значення мала перша Національна доповідь про збереження біологічного різноманіття в Україні, підготовлена в 1997 р. на виконання рішень другої конференції Сторін Конвенції про біологічне різноманіття, котра пройшла в листопаді 1995 р. у столиці Індонезії м. Джакарті, а також положень Закону України «Про ратифікацію Конвенції про охорону біологічного різноманіття» та відповідно до нього доручення Кабінету Міністрів України²⁴. Національна доповідь була присвячена аналізу виконання Україною положень шостої статті Конвенції щодо збереження біорізноманіття та його невиснажливого використання, вдосконалення відповідного законодавства тощо. У березні 1998 р. Президент України дав розпорядження завершити розробку проекту Національної програми збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, внести її на розгляд Верховної Ради України²⁵.

Україна брала активну участь у роботі Європейської Економічної Комісії (ЄЕК), в тому числі й Комітету з екологічної політики. В рамках підготовки Конференції міністрів охорони здоров'я і довкілля, що відбулася в 1999 р. у Лондоні, було створено Європейський Комітет з питань охорони здоров'я і довкілля, до складу якого обрано і представника України. Серед ключових питань Конференції – розгляд і

ухвалення двох нових міжнародних угод, а саме: Конвенції про забезпечення доступу до екологічної інформації та про участь громадськості в прийнятті рішень (ЄЕК) і Угоди про співробітництво в галузі боротьби з хворобами, що пов'язані з водою (ВООЗ)²⁶.

Незважаючи на соціально-економічні труднощі 1990-х років, в Україні всі гілки державної влади намагалися докласти певних зусиль, щоб змінити екологічну ситуацію до кращого. Цю політичну тенденцію підтверджують прийняті протягом 1995-1999 рр. документи, виступи Президента України, міністра екобезпеки України, представників ряду міністерств і відомств на міжнародних форумах, конференціях, нарадах. Україна брала участь практично у всіх міжнародних екологічних форумах, де приймалися і розглядалися пріоритетні глобальні проблеми охорони навколишнього природного середовища. Після аварії на ЧАЕС світова співдружність, хоча й невеликими сумами, намагалася допомогти країнам з перехідною економікою, до яких належить і Україна, у вирішенні нагальних екологічних проблем. Не скористатися «зеленим коридором» у цивілізованій світі означало б завдати непоправної шкоди інтересам національної безпеки. Більше того, до прийняття окремих законів, ратифікації ряду міжнародних договорів та угод Україну в умовах системної внутрішньої кризи нерідко спонукає світове співтовариство. Водночас багато чого корисного з досвіду розвинених країн не знаходить поширення на національному ґрунті.

Українська держава намагається здійснювати комплексні рішення стосовно ряду природних ресурсів. Так, у 1995 р. в Мінекобезпеки України був підписаний Меморандум учасників Міжнародної наради з питань екологічного оздоровлення басейну Дніпра – представників державних органів управління в галузі охорони природного довкілля України, Росії та Білорусі, Центру досліджень міжнародного розвитку Канади, а також представників багатьох наукових інституцій та громадських об'єднань. Документ засвідчив, що екологічні проблеми басейну Дніпра реально не можна вирішити в межах однієї держави. Важливо домагатися здійснення міжнародної програми екологічного оздоровлення басейну Дніпра від витоків до впадання у Чорне море²⁷. У червні 1994 р. була підписана угода між Україною та Канадою щодо спільного здійснення проекту по оздоровленню Дніпра. Однак до цього проекту не були задіяні громадські екологічні організації України, за винятком організації «Комітет врятування Дніпра та малих річок України». Особлива увага приділяється правовим та інформаційним аспектам впровадження нових технологій реабілітації водного басейну Дніпра²⁸.

Нині в Україні виконуються або перебувають на стадії розробок більше 20 міжнародних довготривалих програм і проектів у галузі екобезпеки загалом на суму близько 13 млн. доларів. Більша частина проектів стосується проблем водних ресурсів України, а головними спонсорами при цьому виступають США, Канада та країни Західної Європи. У січні 1996 р. Україна підписала Угоду з Бюро зовнішніх економічних справ Уряду Швейцарії про надання допомоги в розмірі 375 тис. швейцарських франків на поставку обладнання для моніторингу стану довкілля²⁹.

Виступаючи на XIX спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН, Президент України Л. Кучма зазначив, що в Україні нині активно проводиться лінія на гармонізацію національного екологічного законодавства з міжнародним. Сьогодні Україна є стороною 17 міжнародних Конвенцій у галузі охорони довкілля та 15 Протоколів до них. Наступним кроком стане практичне здійснення Концепції сталого розвитку України, яка найближчим часом буде затверджена Урядом України³⁰. Водночас зрозуміло, що без реальної міжнародної допомоги в Україні буде неможливо досягти еколого-економічної гармонії, а часті надзвичайні техногенні ситуації не лише загрожують власній країні, але й світовій співдружності. Виступаючи на пленарному засіданні сесії Парламентської Асамблеї Ради Європи у Страсбурзі 23 квітня 1996 р., Президент України Л. Кучма справедливо підкреслив: «Підвищеної уваги потребують сьогодні, на нашу думку, економічний та екологічний виміри безпеки. Продовження економічного спаду, кризових явищ, зокрема, в державах з економікою перехідного періоду, було і залишається джерелом можливих напруженостей, нестабільності, ускладнень у міждержавних відносинах. Я вже не кажу про загрозу міжнародній безпеці, яка приховується в можливості виникнення екологічних катастроф. Досвід чорнобильської трагедії ... вчить, що подолання заподіяної нею величезної шкоди – проблема міжнародна, воно немислиме без об'єднаної підтримки та фінансової допомоги з боку всього міжнародного співтовариства»³¹.

Світове співтовариство шляхом різних міжнародних фондів та представництв з їх неоднозначними і не завжди прозорими планами в Україні намагається надати нашій державі допомогу. Що ж до цільових екологічних програм, які діють в Україні, наприклад, фонду «Відродження», то бюджет його екологічної програми в Україні у 1996 р. складав всього близько 45 тис. доларів, а в 1997 р. цю програ-

му взагалі закрили. Американський фонд Мак-Артурів, який не має представництва в Україні, фінансує наукові розробки в галузі охорони природи, зокрема програми охорони культурно-природної спадщини, індивідуальні дослідницькі гранти щодо екологічних проблем у регіоні тощо.

Гранти Євросоюзу теоретично доступні завдяки програмі TACIS, але практика їх отримання надзвичайно складна через бюрократичні процедури та необхідність оформлення документів у московському офісі. Більша частина фінансової допомоги Україні в галузі охорони довкілля йде на оплату послуг експертів з тих країн, які її надають, і закупівлю означених країною-донором обладнання й витратних матеріалів. Подібний протекціонізм іноземців до фірм і громадян з власної країни накладається на монопольну ментальність Мінекобезпеки України як головного розпорядника долі українських екологічних грантів. Цьому сприяє також ще недостатня відкритість у суспільстві інформації про екологічні конкурси, гранти, проекти³².

Ще 1988 р. Україна приєдналась до Монреальського протоколу щодо збереження озонного шару і до липня 1996 р. повинна була відмовитись від використання озоноруйнуючих речовин. У 1996 р. Глобальний Екологічний Фонд виділив Україні грант у розмірі 26,4 млн. доларів за умови, що до середини 1997 р. країна різко зменшить застосування цих речовин на виробництві. Однак, незважаючи на частковий перехід аерозольних виробництв на застосування альтернативних складників, використання озоноруйнуючих речовин залишається на рівні 2-3 тис. тонн на рік³³. З огляду на звернення української делегації, VII Конференція Сторін Монреальського протоколу по речовинах, що руйнують озонний шар, ухвалила спеціальне рішення стосовно України. Взятю до уваги, що в найближчі роки Україна не зможе виконати умови Монреальського протоколу, а тому міжнародні санкції до неї застосовуватися не будуть. Україна зобов'язалася надавати світовому співтовариству регулярну звітність стосовно використання озоноруйнуючих речовин, розробити і виконувати Національну програму припинення виробництва і споживання озоноруйнуючих речовин, ратифікувати Лондонську поправку до Монреальського протоколу³⁴. Постанова Кабінету Міністрів України у березні 1998 р. затвердила два регламентуючі переліки озоноруйнуючих речовин та продукції за їхньою участю, експортно-імпорتنі операції якими підлягають обов'язковому ліцензуванню. Такі дії Уряду були неодмінною передумовою отримання Україною гранту Глобального Екологічного Фонду в розмірі близько 24 млн. доларів для здійснення в 1998-1999 рр. переходу підприємств, які використовують озоноруйнуючі речовини, на екологічнобезпечні³⁵.

Усвідомлюючи реальну загрозу дестабілізації глобальної соціоєкосистеми, людство прагне попередити це шляхом мобілізації політичної волі, мудрості та знань на різних рівнях влади, у державних та громадських структурах, демократичному потенціалі й народовладді, наукових лабораторіях і виробничих колективах, природоохоронних урядових і неурядових організаціях тощо. Держави, незалежно від їх географічного розташування, рівня соціально-економічного розвитку, політичного устрою, прагнуть приймати радикальні закони та рішення в галузі охорони навколишнього середовища, брати участь у діяльності міжнародних, регіональних, багатосторонніх і двосторонніх організацій по охороні довкілля. Чим вище буде ступінь інтегрування загальнопланетарних зусиль у цьому напрямку, тим скоріше проведені заходи принесуть очікувані результати.

Незважаючи на суперечності сучасного світу та різницю в розвитку держав світової співдружності, нині проблеми екологічного виживання стали пріоритетними, а політика співпраці та інтеграції, що забезпечує не лише безпеку й виживання людства, але і його подальший прогрес розвитку, – комплексною і єдино можливою. Консенсус політичних цінностей і соціальних ідеалів на рівні світового співтовариства повинен бути покладений в основу приведення глобальної соціоєкосистеми у динамічну рівновагу, виживання людської цивілізації та збереження оточуючого її природного середовища на планеті.

1. Україна – США: співробітництво в екології // Рідна природа. – 1992. – № 2-3. – С.16-17.
2. Україна – США: Для екологічної освіти // Там само – С.15.
3. Прес-конференція в Мінприроди України // Там само – 1993. – № 2. – С.20-21.
4. Климков Ю. Политическая экология – новое научное направление // Общественные науки и современность. – 1992. – № 6. – С.175.
5. Візит міністра Німеччини // Рідна природа. – 1993. – № 2. – С.15.
6. Україна матиме доступ до світових комп'ютерних баз даних та сучасних технологій з екології // Зелений світ. – 1995. – № 12. – С.4; 1996. – № 3. – С.2.

7. Охорона навколишнього природного середовища в Україні. 1994-1995 рр. – К., 1997. – С.74-75.
8. Независимый международный экологический центр: тайн не будет // Зеркало недели. – 1996. – 17 августа. – С.13.
9. Охорона навколишнього природного середовища в Україні. 1994-1995 рр. – С.74.
10. Чим ISAR корисний «зеленому» руху?: Інтерв'ю з директором київського офісу ISAR І.Білашовою // Зелений світ. – 1996. – № 3. – С.7.
11. Мазурок В. Готується новий документ // Зелений світ. – 1997. – № 22. – С.3; Кравченко С. Дорога до Орхуса очима громадськості // Світ у долонях. – 1999. – № 1. – С.2.
12. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні. – К., 1994. – С.145; Охорона навколишнього природного середовища в Україні. 1994-1995 рр. – С.75; Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні, 1996 р. – К., 1998. – С.57.
13. Заради порятунку довкілля // Голос України. – 1998. – 11 лютого. – С.8.
14. Зелений світ. – 1997. – № 22. – С.1; Туниця Ю. Природа України і світ // Зелений світ. – 1997. – № 20. – С.3.
15. Гарантувати екологічну безпеку планети: Виступ Президента України Л. Кучми на XIX спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН для всебічного огляду та оцінки ходу здійснення «Порядку денного на XXI століття» // Урядовий кур'єр. – 1997. – 26 червня. – № 114-115. – С.3.
16. Перші кроки. Настрій робочий // Рідна природа. – 1992. – № 2-3. – С.13.
17. Заключительный акт Совещания Министров по Министерской Декларации о защите Черного моря // Там само. – 1993. – № 2. – С.54-55.
18. Министерская Декларация о защите Черного моря // Там само. – С.56-58.
19. Детальніше див.: Світ у долонях. Щоквартальний громадський ілюстрований екологічний журнал. – 1998. – № 1. – С.2-28; Федоринчик С. День Чорного моря // Урядовий кур'єр. – 1996. – 29 жовтня. – С.10.
20. Чорне море в біді // Зелений світ. – 1997. – № 16. – С.2.
21. Листопад О. Зустріч американських фондів з природоохоронниками СНД // Там само. – 1996. – № 6. – С.2.
22. Всесвітній фонд дикої природи // Там само. – 1995. – № 7. – С.3.
23. Підготовлено першу національну доповідь про збереження біорізноманіття // Там само. – 1997. – № 17. – С.2.
24. Розпорядження Президента України “Про відзначення 100-річчя утворення заповідника в Асканії-Новій” // Урядовий кур'єр. – 1998. – № 67-68. – 9 квітня. – С.6.
25. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні, 1996 р. – С.57.
26. Захистимо Славутич // Зелений світ. – 1995. – № 7. – С.3.
27. Канада представит 5 млн. долларов для очистки Дняпра // Всеукраїнские ведомости. – 1994. – № 14. – 5 мая. – С.12; Ліффорд О., Симонов Ю. Кому ж фінанси співають романси? // Зелений світ. – 1997. – № 10. – С.6.
28. Прес-центр Мінекобезпеки // Зелений світ. – 1997. – № 10. – С.6.
29. Гарантувати екологічну безпеку планети: Виступ Президента України Л.Кучми на XIX спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН для всебічного огляду та оцінки ходу здійснення «Порядку денного на XXI століття» // Урядовий кур'єр. – 1997. – 26 червня – № 114-115. – С.3.
30. Шляхом розбудови демократичної, суверенної і незалежної держави: Виступ Президента України Л.Кучми на пленарному засіданні сесії Парламентської Асамблеї Ради Європи (Страсбург, 23 квітня 1996 р.) // Політика і час. – 1996. – № 5. – С.3.
31. Ліффорд О., Симонов Ю. Кому ж фінанси співають романси? // Зелений світ. – 1997. – № 10. – С.6.
32. Україна мусить берегти озонний шар // Високий замок. – 1996. – 14-15 грудня. – С.2.
33. Охорона навколишнього природного середовища в Україні. 1994-1995 рр. – С.38-39.
34. Постанова Кабінету Міністрів України «Про організацію виконання Монреальського протоколу по речовинах, що руйнують озонний шар» від 23 грудня 1995 р. – № 1065 // Збірник законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. – Т. 2. – С.217-218.
35. Щоб зберегти озонний шар // Урядовий кур'єр. – 1998. – № 64-65. – 4 квітня. – С.3.

Микола Кугутяк,
Петро Федорчак

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ ПРИКАРПАТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА: 60 РОКІВ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ, НАУКОВОЇ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Підготовка істориків на Прикарпатті була започаткована у створеному в березні 1940 р. першому в краї вищому навчальному закладі – Станіславському учительському інституті. Відкриття історичного факультету пов'язувалося з необхідністю підготовки кваліфікованих вчителів історії для шкіл області.

Більшість викладачів факультету склали випускники Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка, а його деканом став доцент П.Л.Великий. Серед студентів першого набору факультету переважали випускники місцевих гімназій, а також вчителі, які не мали спеціальної педагогічної освіти. На стаціонарному, вечірньому і заочному відділеннях за програмами наркомату освіти УРСР навчались в той час 300 студентів.

У зв'язку з окупацією Станіславщини фашистською Німеччиною факультет, як і весь інститут, призупинив діяльність, а тому першого випуску вчителів-істориків тоді не відбулося. У роки війни викладачі та студенти факультету боролися проти фашистів. Чимало з них загинули, в тому числі й декан П.Л.Великий, викладач І.С.Поповський.

Після вигнання фашистів із Прикарпаття Станіславський учительський інститут відновив свою роботу, 30 серпня 1944 р. на історичний факультет було прийнято 49 студентів. А вже 1947-го тут навчались 75 першокурсників.

У повоєнні роки Міністерство освіти УРСР скерувало на роботу до Станіславського учительського інституту кандидатів історичних наук, доцентів П.М.Денисовця, П.Т.Руценка, М.Я.Струмінського, викладачів М.П.Лизогуба, І.Н.Побережного, Г.В.Січкаря, Н.О.Сафронову. Факультет у той час очолювали П.М.Денисовець, І.Н.Побережний, Г.В.Січкарь, П.Т.Руценко. Викладацький склад згодом поповнили кандидати історичних наук, доценти В.О.Духніч, М.М.Кравець, М.І.Ксензенко, І.І.Червінкін-Корольов, викладачі І.К.Васюта, Ю.І.Патлажан та інші.

У 1950 р. Станіславський учительський інститут реорганізували в педагогічний. Реорганізований був також й історичний факультет. У зв'язку з потребою готувати вчителів широкого гуманітарного профілю факультет перейменували на історико-філологічний, а з 1969 р. — на історико-педагогічний, що було викликано потребою підготовки істориків за другим фахом – методиста виховної роботи.

У 50-80-х роках деканами факультету були доценти О.Т.Лисенко, Ю.І.Патлажан, І.І.Червінкін-Корольов, В.І.Гуменюк, А.В.Крюков, І.М.Шумейко.

З утворенням педагогічного інституту розвивалася кваліфікаційна структура викладацьких кадрів. У 50-60-х роках 10 викладачів, зокрема М.П.Лизогуб, І.К.Васюта, Ю.І.Патлажан, І.Н.Побережний, Г.В.Січкарь, Е.І.Чудіновських та ін. захистили кандидатські дисертації. У 1960-х роках колектив факультету поповнили кандидати історичних наук Я.Ю.Заборовський і Я.С.Мельничук.

На змісті навчально-виховного процесу на факультеті та наукових досліджень істориків позначалися ідеологічні й політичні догми радянської системи. За умов панування тоталітарного режиму історичній науці, як і всьому суспільствознавству, відводилася роль коментатора й адепта політичних рішень Комуністичної партії. Дослідження істориків, як і літературна творчість, розглядалися лише як форма ідеологічної роботи. На догоду комуністичному керівництву з історії України викреслювалися не лише імена, а й цілі історичні та культурні пласти, що не вписувалися в ідеологічні схеми. З наукового обігу вилучалися і знищувалися праці В.Антоновича, М.Костомарова, Д.Яворницького, М.Грушевського та інших дослідників, що спростовували російську великодержавну концепцію східнослов'янської історії. Не могли студенти і викладачі користуватися творами істориків, літераторів, які були репресовані або перебували в еміграції. Закритою темою було все, що мало зв'язок з історією УНР, ЗУНР, голодоморами, масовими репресіями, діяльністю ОУН-УПА.

У цих умовах історики краю часто вдавалися до "езопової мови", ритуальної риторики з обов'язковим цитуванням класиків марксизму-ленінізму, чергового генерального секретаря. Все це для того, аби

якомога більше подати в своїх публікаціях об'єктивної інформації про становище рідного краю в умовах тоталітарного режиму.

Викладачів історичного факультету, які на лекціях, практичних заняттях, в індивідуальних розмовах зі студентами виступали на захист рідної мови, культури, висловлювалися за створення незалежної української держави, жорстоко переслідували. Саме це стало причиною звільнення з роботи викладачів історичного факультету В.Мороза і П.Арсенича. В.Мороза засудили на тривалий термін ув'язнення. Упродовж 40-80-х років за так званий "український буржуазний націоналізм" було виключено з інституту ряд студентів-істориків.

У 70-х роках значно зросла наукова кваліфікація викладацьких кадрів. У 1972 р. вперше серед викладачів історичного факультету (та й інституту) відбувся захист докторської дисертації – доктором історичних наук став І.К.Васюта. Невдовзі викладацький склад поповнили доктори історичних наук, професори В.В.Грабовецький і О.Ю.Карпенко, які працювали до того в Інституті суспільних наук АН УРСР у м. Львові, кандидати історичних наук І.Я.Артиш, Б.А.Василенко, В.І.Гуменюк, А.В.Крюков, М.Ф.Кучернюк, Л.М.Правдива, І.В.Пендзей, М.Н.Рехтман, Г.Й.Хенегар.

Зросла кількість викладачів з ученими ступенями з числа власних вихованців. Випускник факультету П.С.Федорчак захистив 1963 року кандидатську, а 1977-го — докторську дисертації. У 80-х роках стали викладачами і захистили кандидатські дисертації І.Д.Іванцев, М.В.Кугутяк, В.І.Кафарський, В.І.Сілецький, І.М.Шумейко, М.М.Соя, С.Д.Сворах, Ю.М.Томин.

Водночас у післявоєнні роки зростала чисельність студентів. Так, якщо 1952-1953 навчального року на факультеті навчалися 150 студентів, то 1988-1989-го їх було вже 450. Кафедри факультету, зокрема загальної історії, історії СРСР й УРСР, спрямували свою діяльність на підвищення рівня викладання історичних дисциплін, урізноманітнювали форми навчального процесу, допомагали студентам опанувати знання. Це сприяло тому, що від 1954 до 1989 року близько 200 випускників факультету отримали дипломи з відзнакою.

Удосконаленню навчально-виховної та наукової роботи сприяли тісні зв'язки з Інститутом суспільних наук АН УРСР (Львів), Інститутом історії АН УРСР (Київ), історичними факультетами Київського університету ім. Т.Г.Шевченка, Львівського університету ім. І.Я.Франка, Київського педагогічного інституту ім. О.М.Горького. Така співпраця сприяла підвищенню кваліфікації викладачів, підготовці кандидатів і докторів наук, здійсненню спільних наукових досліджень. Факультет налагодив зв'язки зі школами, що сприяло вивченню кращого досвіду вчителів й ознайомленню студентів із різними формами роботи з учнями. Викладачі-історики в той час видали низку методичних рекомендацій, допомагали студентам, учителям готувати наукові праці та дисертації.

Викладачі факультету мали значні наукові здобутки. Професор В.В.Грабовецький у 70-80-х роках опублікував шість монографій з історії України, професор О.Ю.Карпенко – три монографії, автором багатьох славистичних праць став доцент Я.С.Мельничук, професор Я.Ю.Заборовський видав монографію з історії Римської республіки. Авторами змістовних праць стали також професор І.К.Васюта, доценти Ю.І.Патлажан і І.М.Шумейко. Доценти В.О.Духніч, Л.М.Правдива, М.Н.Рехтман, І.І.Червінкін-Корольов опублікували чимало статей на важливі історичні теми. У науковій роботі відзначився кандидат історичних наук, доцент І.Д.Іванцев, який 1983 року був делегатом ІХ Міжнародного з'їзду славистів у Києві. За дослідження з історії Болгарії він нагороджений медаллю "1300 років Болгарії". Наприкінці 60 – на початку 70-х років викладачі факультету провели ґрунтовну історико-краснзнавчу роботу з дослідження історії міст і сіл Івано-Франківської області.

У 1970-х роках посилилась увага викладачів до організації студентської наукової роботи. Кращих студентів залучали до наукових гуртків і проблемних семінарів, якими керували професори В.В.Грабовецький, Я.Ю.Заборовський, О.Ю.Карпенко, доценти В.О.Духніч, Л.М.Правдива, М.Н.Рехтман, В.І.Сілецький, Ю.М.Томин, І.І.Червінкін-Корольов.

Участь у наукових гуртках і проблемних семінарах сприяла формуванню молодих науковців. На кафедрі загальної історії з допомогою членів археологічного гуртка була створена лабораторія, яка досліджувала матеріали, віднайдені під час літніх археологічних розкопок. Студенти М.Голянич і Б.Гаврилів виступали на конференції істориків-славистів у Воронежі, В.Старостін і М.Ханас брали участь у студентській конференції в Одесі, а М.Максим'юк – в Ужгороді; І.Кочкін став переможцем міжвузівського конкурсу молодих археологів. Учасники студентських наукових гуртків С.М.Дерев'яно, В.І.Костів, М.Р.Литвин, І.Я.Любінець, Я.І.Мандрик, О.В.Марущенко, П.Сіреджук, П.Д.Сусак, О.Я.Красівський

продовжили свої наукові дослідження, захистили кандидатські дисертації, стали викладачами Івано-Франківського педагогічного інституту та інших вищих навчальних закладів. Випускник факультету Б.М.Гаврилів зініціював створення при інституті Народного музею освіти Прикарпаття.

Історичний факультет педагогічного інституту підготував близько 7 тис. учителів історії, значна частина яких поповнили педагогічні колективи середніх шкіл Прикарпаття.

Важливим етапом для подальшого зростання історичного факультету було проголошення державного суверенітету України. У нових умовах факультет удосконалював свою діяльність. У 1990 р. вперше в історії Івано-Франківського педагогічного інституту на історичному факультеті створено кафедру історії України, яку очолив доктор історичних наук, професор В.В.Грабовецький. Це дало змогу на нових методологічних засадах викладати курс „Історія України“, акцентувати увагу на вивченні вітчизняної історії студентами історичного та інших факультетів.

У зв'язку з новими суспільними обставинами вдосконалювалося викладання усіх навчальних курсів, історична наука позбувалася ідеологічних пут тоталітарного режиму. Освоювалися новітні форми навчальної і наукової діяльності, відходили в минуле партійно-класові оцінки історичних подій, які звучували розмаїття історичного процесу.

Докорінна перебудова діяльності факультету розпочалася 1992 року після реорганізації Івано-Франківського педагогічного інституту в Прикарпатський університет на основі Указу Президента України.

У новому статусі деканат і кафедри спрямували колектив факультету на перехід до університетської системи освіти. З цією метою деканат розробив новий навчальний план зі спеціальності „Історія“ з урахуванням найновіших досягнень історичної науки, за яким нині ведеться підготовка фахівців. Кафедри склали навчальні програми з усіх нормативних курсів та спецкурсів згідно з затвердженою структурою спеціалізації. Викладачі підготували робочі програми з навчальних дисциплін.

Для організації навчально-виховного процесу, методичної та наукової роботи, крім кафедри історії України, у вересні-жовтні 1992 р. було створено кафедру нової та новітньої історії (1998 року перейменовано на кафедру всесвітньої історії), її очолює доктор історичних наук, професор М.В.Кугутяк, кафедру історії стародавнього світу і середніх віків під керівництвом кандидата історичних наук, професора Я.Ю.Заборовського. У 1993 р. була заснована кафедра історії слов'ян, на чолі якої перебуває доктор історичних наук, професор П.С.Федорчак.

Колектив факультету насамперед зосередився на вдосконаленні навчальної роботи. Спираючись на положення Міністерства освіти України про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах, викладачі доклали значних зусиль для підготовки високоосвічених і гармонійно розвинених фахівців, здатних в умовах ринкової економіки забезпечувати важливі ділянки роботи.

Нині історичний факультет на основі державних стандартів ступеневої вищої освіти готує спеціалістів і магістрів за стаціонарною та заочною формами навчання, а також на умовах екстернату. Це вимагає підвищення рівня навчально-виховного процесу.

Значна увага звертається на інтеграцію навчального процесу, оволодіння новими методологічними концепціями, ознайомлення з найновішими досягненнями гуманітарного напрямку. З цією метою запроваджено нові навчальні курси „Філософія і методологія історії“, „Етнологія“, „Соціологія“, спеціальні історичні дисципліни та багато інших. В основному зосереджено увагу на вивченні фахових дисциплін, загальноосвітніх та соціально-гуманітарних предметів.

Згідно з сучасними вимогами кафедри забезпечують спеціалізоване навчання студентів з чотирьох напрямів історичної науки – проблем державності на західноукраїнських землях, розвитку суспільно-політичного руху в Україні XIX-XX ст., історії міжнародних відносин й етнополітичного та соціально-економічного розвитку слов'янських народів. У визначенні напрямів спеціалізації кафедри врахували специфіку регіону, в якому розташований університет, його традиції, кадровий потенціал факультету та наукові інтереси викладачів і студентів. У межах кожної спеціалізації професори й провідні доценти читають студентам спецкурси і проводять із ними спецсемінари.

Викладачі кафедр вдосконалюють методику викладання й вивчення історії, обговорюють тексти лекцій, проводять відкриті заняття. При цьому головна увага у лекціях зосереджується на висвітленні проблемних тем. Водночас кафедри розробили методичні поради до семінарських занять і завдання для самостійної й індивідуальної роботи студентів з навчальних дисциплін. У них передбачено конспектування історичних документів, монографій і статей, підготовку рефератів, тощо.

На факультеті створено систему перевірки знань студентів. У кожній академічній групі два-три рази за семестр проводяться рейтингові контрольні роботи з усіх предметів на основі затверджених кафедрями тестових завдань. Студенти I-IV курсів виконують комплексні контрольні роботи, а студенти V курсу – комплексні кваліфікаційні завдання для випускників. Це дає змогу об'єктивно оцінювати знання студентів, ґрунтовніше вивчати недостатньо засвоєні теми.

Значну роль у навчальному процесі відіграють написання і захист студентами курсових та дипломних робіт. Проблематику студентських досліджень викладачі скеровують на вивчення історіографічних тем, а також питань, недостатньо висвітлених в університетських курсах, що стосуються життя і діяльності видатних політичних та громадських діячів, важливих історичних подій. На допомогу студентам у написанні курсових і дипломних робіт кандидати історичних наук, доценти І.В.Пендзей та І.Я.Райківський видали методичні рекомендації. Готуючи курсові і дипломні роботи, студенти вивчають історичні документи, опубліковані джерела, опановують навички написання наукової роботи.

Кращі студенти-випускники пишуть і захищають магістерські роботи. За окремим навчальним планом та програмами деканат і кафедри забезпечують для магістрів читання спецкурсів з історії України, філософії та методології історії, етнополітичних проблем сучасного світу тощо.

Підготовці майбутніх фахівців деканат і кафедри факультету підпорядковують також навчальну і виробничу практику – археологічну, музейно-архівну, етнографічну, педагогічну в середніх школах та в літніх дитячих оздоровчих таборах. Це допомагає студентам набувати навичок науково-дослідної та педагогічної діяльності, вивчати досвід кращих учителів, готуватися до роботи в школі. Керують педагогічною практикою студентів стаціонарного і заочного відділень у школах кандидат історичних наук, доцент В.М.Бурдуланюк, археологічною – кандидат історичних наук, доцент Б.П.Томенчук і старший викладач І.Т.Кочкін, музейно-архівною – кандидат історичних наук В.С.Великочий.

Враховуючи недостатнє забезпечення студентів підручниками та навчальними посібниками, деканат, навчально-методична рада і кафедри намагаються укладати їх власними силами. На цьому терені слід відзначити заслуги кафедри історії слов'ян, колектив якої опублікував три навчальні посібники. Видану за редакцією професора П.С.Федорчака „Коротку історію Чехії і Словаччини“ (Івано-Франківськ: Плай, 1999) Міністерство освіти України рекомендувало як навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей. Поглибленому засвоєнню історії нашого краю допомагає вивчення студентами монографій академіка Академії наук вищої школи України В.В.Грабовецького „Олекса Довбуш“ (Львів, 1994), шеститомника „Нарисів історії Прикарпаття“ (Івано-Франківськ, 1992-1995), праці професора М.В.Кугутяка „Галичина: сторінки історії“ (Івано-Франківськ, 1993) та ін.

Належному здійсненню навчального процесу сприяє вдосконалення матеріально-технічної бази. На історичному факультеті створено вісім навчально-методичних кабінетів, зокрема історії України, українського війська, Прикарпаття, історії зарубіжних слов'ян, стародавнього та античного мистецтва, етнографії, а також музеї кафедри історії України, археології. У навчально-методичних кабінетах та музеях викладачі читають спецкурси, проводять наукові семінари. До послуг студентів також загальноуніверситетські навчальні кабінети і лабораторії, оснащені комп'ютерами, сучасними приладами, обчислювальною технікою. Студенти використовують інформаційну систему „Інтернет“, користуються послугами наукової бібліотеки зі спеціалізованим читальним залом для істориків.

Працівники факультету багато роблять і для національно-патріотичного виховання студентів, яке здійснюється згідно з Державною національною програмою „Освіта“ (Україна XXI століття) та концепцією виховної роботи у Прикарпатському університеті. Пріоритетними у виховній діяльності факультету є формування у студентів високої гідності громадянина України, національної свідомості, виховання працелюбності і свідомої дисципліни тощо. Використовуються такі форми виховної роботи, як науково-практичні конференції з актуальних питань національного виховання студентів, круглі столи, бесіди, тематичні години академнаставників, присвячені пам'ятним датам української і всесвітньої історії та ін. Викладачі регулярно бувають у гуртожитках, вивчають побутові умови життя студентів і домагаються їх поліпшення.

Професорсько-викладацький склад факультету проводить велику національно-освітню роботу серед населення Прикарпаття. Так, професор М.В.Кугутяк очолював обласну організацію Конгресу української інтелігенції, академік В.В.Грабовецький часто виступає на історичні теми на обласному телебаченні й радіомовленні. Кандидати історичних наук, доценти В.Л.Комар, В.В.Марчук, І.В.Пилипів очолю-

ють важливі ділянки громадської діяльності. Викладачі та студенти друкують у місцевій пресі історико-краєзнавчі дослідження і матеріали.

Підготовці висококваліфікованих спеціалістів колектив факультету підпорядкував наукову роботу, розробив її концепцію, зорієнтовану на виконання фундаментальних досліджень, держбюджетної і госпдоговорної тематики.

Провідне місце у наукових дослідженнях займає кафедра історії України під керівництвом академіка В.В.Грабовецького. Основною проблематикою наукової роботи викладачів кафедри залишається вивчення історії прикарпатського регіону. У 90-х роках науковці дослідили важливі етапи визвольної боротьби українського народу за незалежність, соціально-економічні відносини та розвиток культури України, державотворчі процеси на Прикарпатті. Це дало змогу опублікувати близько 350 праць, серед яких 18 монографій. Особливо виділяються актуальністю і глибиною досліджень шість томів "Нарисів історії Прикарпаття", монографії "Олекса Довбуш", "Історія Печеніжина", "Історія Коломиї", "Історія Івано-Франківська" академіка В. В. Грабовецького. На основі фундаментальних досліджень опублікував монографію "Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст.–1939 р.)" (Івано-Франківськ, 1993), професор М.В.Кугутяк, з 1996 р. — доктор історичних наук. На базі вивчення народної освіти в 1944-1964 роках у західноукраїнському регіоні видав монографію і 1999 року захистив докторську дисертацію доцент кафедри історії України С.Д.Сворака.

Над регіональною тематикою плідно працюють і публікують свої праці кандидати історичних наук, доценти Б.М.Гаврилів, О.С.Жерноклеєв, І.Я.Райківський.

Важливим напрямком досліджень кафедр всесвітньої історії та історії слов'ян є етнополітичний і соціально-економічний розвиток країн Східної Європи. У 1995 р. ця тема була затверджена Міністерством освіти України і одержала статус держбюджетної. Керівник теми — доктор історичних наук, професор П.С.Федорчак. Вийшли друком колективні праці з історії Польщі, Чехії та Словаччини, монографія доцента А.В.Крюкова і В.З.Дибенка "Імперська ідея в Московській державі наприкінці XV-XVI століть: ідеологія, політика, практика (Івано-Франківськ, 1997). З проблем українсько-польських взаємин захистили кандидатські дисертації М.А.Геник і В.Л.Комар.

Для активізації наукових досліджень з українознавства, зокрема в Галичині, при університеті з числа професорсько-викладацького складу факультету в 1995 р. створено відділ регіональних проблем Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України та Прикарпатського університету (завідувач — доктор історичних наук, професор О.Ю.Карпенко). Головною темою дослідження науковців цього відділу є етнонаціональні відносини й суспільно-політичні процеси у західному регіоні України. Вивчено документи багатьох українських архівів, а також архівів Риму та Мюнхена. На основі глибокого аналізу цих документів та опублікованих праць українських і зарубіжних істориків працівники відділу підготували до друку п'ятитомний збірник "Західно-Українська Народна Республіка (1918-1923 рр.). Документи і матеріали" та монографію з цієї ж проблеми. Науковці відділу успішно працюють над дисертаціями: доцент Б.П.Савчук 1999 року захистив докторську дисертацію "Українські громадські організації в суспільному житті Галичини (остання третина XIX ст. — кінець 30-х років XX ст.)", кандидатські дисертації захистили О.С.Жерноклеєв та В.С.Великочий.

Важливе значення для подальших наукових досліджень мало створення в 2000 р. на історичному факультеті під керівництвом кандидата історичних наук, доцента Б.П.Томенчука Галицької археологічної експедиції Прикарпатського університету, метою якої є поглиблене вивчення історії стародавнього Галича, державотворчих процесів у Західній Україні.

Про успішну розробку регіональної проблематики свідчить той факт, що в 1997 р. було започатковано видання наукового і культурно-просвітнього краєзнавчого журналу "Галичина" (головний редактор — професор М.В.Кугутяк, відповідальний секретар — доцент І.Я.Райківський). Тут публікують свої дослідження з історії Галичини не лише науковці університету та відомі вчені України, а й зарубіжні автори, що посилює науковий авторитет часопису. З 1998 року розпочато випуск історичної серії "Вісника Прикарпатського університету", де публікуються статті з історії України і всесвітньої історії. Редакційну раду Вісника історичної секції теж очолює професор М.В.Кугутяк.

Колектив факультету виступає організатором міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференцій з актуальних проблем вітчизняної історії. Так, на міжнародній науково-практичній конференції "Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст.", проведеній в університеті 1996 року за участю кафедри історії слов'ян, виступили понад 100 вчених із Кисва, Львова, Івано-

Франківська та інших міст України, а також науковці з Польщі. Вони проаналізували позитивні фактори й суперечності в українсько-польських відносинах XX століття, акцентували увагу на тому, що повинно зближувати два сусідні слов'янські народи. Доповіді і наукові повідомлення, з якими виступили вчені на конференції, опубліковано в окремій книжці за редакцією професора П.С.Федорчака.

З ініціативи кафедри історії України, кафедри всесвітньої історії, відділу регіональних проблем та з участю всього колективу факультету проведено всеукраїнські та регіональні наукові конференції, присвячені 80-річчю створення Західно-Української Народної Республіки, проблеми соборності України, участі галичан у Другій світовій війні. Кафедра історії України приурочила проведення наукових конференцій до ювілею Олекси Довбуша, видатних українських істориків М.Грушевського, І.Крип'якевича, Ю.Целевича.

Останнім часом на історичному факультеті виникли наукові школи, що об'єднали досвідчених учених і молодих науковців. Прикарпатська історична школа академіка В.В.Грабовецького згрупувала ряд викладачів івано-франківських вищих навчальних закладів та учителів-науковців. Цей відомий учений, наслідуючи добрий приклад свого вчителя, українського історика І.П.Крип'якевича, розробляє проблеми історичної урбаністики, краєзнавства та біографістики і передає досвід учням. Одну з наукових шкіл очолює доктор історичних наук, професор О.Ю.Карпенко, відомий дослідник державотворчих процесів в Україні на рубежі 20-х рр. XX століття, автор багатьох наукових праць. За останні роки склалася наукова школа під керівництвом доктора історичних наук, професора М.В.Кугутяка. Він разом з групою викладачів, аспірантів та пошукачів розробляють проблематику суспільно-політичного руху в Галичині XIX-XX століть.

Учені факультету дбають про підготовку молодих науковців. У 1991 р. тут відкрито аспірантуру з історії України та всесвітньої історії. Лише на кафедрі історії України під керівництвом докторів історичних наук, професорів В.В.Грабовецького, О.Ю.Карпенка та М.В.Кугутяка вісім аспірантів підготували й захистили кандидатські дисертації. Ще 15 аспірантів стаціонарної та заочної форм навчання працюють над дисертаціями. Підготовку докторів та кандидатів наук факультет здійснює згідно з перспективним планом. У 1992-2000 роках три викладачі факультету стали докторами наук, підготовлено 13 кандидатів наук.

До наукової роботи кафедри залучають студентів. На факультеті створено чотири студентські наукові семінари, в яких беруть участь близько 130 осіб. Під керівництвом завідувачів кафедр, професорів та доцентів вони досліджують суспільно-політичний рух в Україні XIX-XX століть, державотворчі процеси на західноукраїнських землях, міжнародні відносини XIX-XX ст. та етнополітичний і соціально-економічний розвиток слов'янських народів. На наукових семінарах студенти вивчають організацію, методіку, зміст і форми історичних досліджень, готують курсові, дипломні та магістерські роботи. Характерно, що студенти-історики разом із викладачами опублікували понад 100 наукових статей, а деякі з них стали навіть співавторами монографій.

Студенти регулярно беруть участь у наукових конкурсах та конференціях. У травні 1998 р. факультет провів міжвузівську наукову студентську конференцію "Галичина і Волинь в часи визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького", на якій з цікавими доповідями виступили студенти Івано-Франківська, Львова, Луцька, Тернополя. На факультеті є чимало переможців республіканських конкурсів студентських науково-дослідницьких робіт.

Підготовці висококваліфікованих фахівців-істориків та науковій роботі сприяють зв'язки з ученими різних країн. Факультет налагодив творчі взаємини з Українським вільним університетом (УВУ) в Мюнхені, з університетами і науковими закладами Польщі, США, Канади. Кафедра історії України підписала угоду про співпрацю з Українським Католицьким університетом (УКУ) в Римі, що дало змогу обмінюватися науковою інформацією та книгами.

На запрошення кафедр зарубіжні вчені виступають на факультеті з науковими доповідями, читають студентам лекції. За останні роки лекції у студентських аудиторіях виголосили професор УВУ В.Косик, професор Мюнхенського університету Б.Кальгородський, директор відділу україністики бібліотеки конгресу США професор Б.Ясінський, професори з Польщі Т.Бернацек і М.Сивіцький. Перед викладачами виступив голова Українського історичного товариства, головний редактор журналу "Український історик" професор Кентського університету (США) Л.Винар, який співпрацює з науковцями факультету.

Зв'язки з ученими і науковими установами зарубіжних країн допомагають вивченню досвіду наукової роботи, підвищують професійну кваліфікацію викладачів. Особливо вдалим, на наш погляд, було

стажування викладачів-істориків М.В.Кугутяка і С.Д.Сворака в УВУ (Мюнхен). Після успішного захисту дисертацій вони отримали наукові ступені докторів філософії. Кандидати історичних наук, доценти С.М.Дерев'яно та Б.П.Савчук стажувались у вищих навчальних закладах Канади. Кандидат історичних наук, доцент О.С.Жерноклеєв пройшов стажування у Віденському університеті. Кандидати наук І.Я.Райківський, М.А.Геник і В.Л.Комар неодноразово стажувалися у Варшавському університеті, а Туранли Ферхад – в Істамбульському. Стажування за кордоном дало змогу викладачам збагатити свої знання з історії, завершити докторські та кандидатські дисертації.

На факультеті створено умови для розвитку молодих талантів. Студенти беруть участь у гуртках художньої самодіяльності, кращі з них щороку виступають на загальноуніверситетському звітті. Водночас значного розвитку набула спортивно-масова робота. Студенти-історики є активними учасниками різних спортивних клубів і турнірів, а факультетські спортивні команди неодноразово займали призові місця на рівні університету.

Ректорат і деканат факультету дбають про поліпшення побутових умов життя студентів. Значна частина з них проживає в гуртожитках, де виділяють кімнати і для студентських сімей. За успіхи в навчальній та громадській роботі студентів нагороджують грошовими преміями, а тим, хто потребує оздоровлення, виділяють пільгові або безплатні путівки до університетського санаторію-профілакторію "Здоров'я", до їхніх послуг – їдальні, кафе, для найменш соціально захищених – безплатні обіди.

Історичний факультет постійно розвивається, згідно з рішенням Державної акредитаційної комісії, в 1998 р. він одним із перших факультетів університету був акредитований за найвищим, четвертим рівнем.

У зв'язку з недостатнім забезпеченням навчальних закладів, державних установ кваліфікованими політологами факультет з 2000 р. розпочав підготовку фахівців за спеціальністю "Політологія". З цієї метою створено кафедру політології, котру очолив доктор історичних наук С.Д.Сворака.

Керівництво факультету дбає про збільшення числа студентів. Їх набір здійснюється насамперед через державні замовлення, що визначаються потребами Івано-Франківської, Житомирської областей та Автономної республіки Крим, для яких факультет, в основному, готує спеціалістів. Водночас навчаються студенти-українці з діаспори: Молдови, Казахстану, Росії, Румунії. Деканат і кафедри здійснюють значну профорієнтаційну роботу, організують зустрічі з випускниками шкіл, ліцеїв і гімназій Івано-Франківської та інших областей. З метою залучення молоді до навчання на факультеті щорічно проводяться Дні відкритих дверей університету та Дні історичного факультету.

Історичний факультет залишається одним з найбільших факультетів університету і випускає щороку близько 100 фахівців. Більшість із них працюють вчителями середніх шкіл, ліцеїв, коледжів, частина поповнила колективи вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ України. Серед них доктори історичних наук О.Я.Красівський та М.Р.Литвин (Львів), С.І.Васюта (Тернопіль), М.Вегеш (Ужгород). Багато років кафедру в Чернівецькому університеті очолював вихованець нашого факультету доктор історичних наук, професор В.М.Холєвчук.

Випускники історичного факультету працюють у державних установах і громадських організаціях України. Колишній випускник факультету кандидат історичних наук, доцент І.Є.Цепенда став дипломатом. Вихованці факультету допомагають у розбудові Прикарпатського університету. Так, заслужений працівник освіти України, доктор історичних наук, професор П.С.Федорчак протягом багатьох років обіймав посаду проректора з наукової роботи, а нині проректорами університету є кандидат історичних наук, професор І.Д.Іванцев та кандидат історичних наук, доцент С.М.Дерев'яно. З 1993 року історичний факультет очолює професор М.В.Кугутяк. Допомогу факультету постійно надає ректор університету доктор філологічних наук, професор, академік АПН України В.І.Кононенко.

На початку 2000 року на стаціонарному і заочному відділеннях факультету навчалися понад 560 студентів. На факультеті працюють 32 штатних викладачі, з них шість докторів наук, професорів та 19 кандидатів наук, доцентів. Загальний показник викладачів з науковими ступенями і вченими званнями становить майже 90 %, причому з чотирьох кафедр факультету дві – історії слов'ян і політології — на 100 % укомплектовані викладачами з вченими ступенями і званнями.

Вступаючи у третє тисячоліття, колектив історичного факультету докладає значних зусиль для його подальшого розвитку.

Олександр Завальнюк

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ І ГАЛИЦЬКІ УКРАЇНЦІ (1918-1920 рр.)

Однією з яскравих і значимих сторінок Української революції 1917-1920 рр. стало творення національних вищих шкіл. Видне місце серед них посідає Кам'янець-Подільський державний український університет, що з'явився завдяки зусиллям місцевої і столичної національно свідомої інтелігенції, підтриманих місцевою і центральною державною владою.

Університетський заклад у Кам'янці на Поділлі мав, на перший погляд, регіональне значення, однак беручи до уваги те, що він формувався при допомозі різних регіонів Української держави, його можна вважати всеукраїнським. Певний зв'язок з новопосталим університетом мала Східна Галичина, яка на час юридичного оформлення закладу завершувала своє перебування у складі Австро-Угорської імперії.

Передусім галицький край прислужився університетові своїми порівняно більшими матеріальними статками. Річ у тім, що участь України в Першій світовій війні сильно підірвала її промислове виробництво. Заклад розмістили у триповерховому будинку міської середньої технічної школи, яка кілька років не функціонувала. До того приміщення використовували під казарму для військовиків. "Будинок після постою був страшно понищений як усередині, так і зовні...Шиб в вікнах побиті, двері поламані і т.д. ... На другому поверсі ... солдати зробили стайню і туди по сходах виводили коней. ...Будинок вимагав радикального зовнішнього і внутрішнього ремонту"¹. Щоб підготувати приміщення до навчальної праці, треба було мати необхідні матеріали для ремонту. Як згадувала секретар Університетської комісії О. Пашенко, "після війни не все можна було дістати в Кам'янці: вже не казати про проведення електрики, арматури, за якою спеціально треба було пробиратися до Галичини й якимись мало не контрабандними способами діставати автом із самого Львова, за що взявся доктор І Сіяк, січовик. Не було тоді в Кам'янці ні шкла, ні нафти, ні солі, – діставалося все це з Галичини..."².

Паралельно з ремонтом університетського будинку йшла робота по облаштуванню навчальних кабінетів, лабораторій, аудиторій. Керівники фізико-математичного факультету зазначали, зокрема, що "відсутність на ринковій наукового приладдя, матеріалів і книжок не давали змоги улаштувати кабінетів і лабораторій так, як того вимагали інтереси навчання та практика. Відносно препаратів не приходилося і думати, щоби де-небудь їх відшукати. Але все ж таки в різних містах з великими труднощами і, звичайно, по дорогій ціні дещо вдалось придбати"³.

Значну кількість обладнання доводилося закуповувати за кордоном – від Чернівців, Тернополя, Станіслава, Львова до Варшави, Кракова, Бухареста, Відня, Праги, Берліна. Вже наприкінці вересня 1918 р. було придбано за 4000 крон два мікроскопи в Австро-Угорщині⁴. У квітні 1919 р. до Тернополя відправилися приват-доценти Д.Дорошенко і М.Чайковський за устаткуванням для друкарні⁵. Поїздки посланців університету до Галичини не припинилися і після повної її окупації Польщею у липні 1919 р. 2 грудня 1919 р. Правління закладу виділило п'яти факультетам 1 млн. крб. для придбання за кордоном різного обладнання і літератури⁶. Після цього в Галичині побували приват-доценти Є.Завадський, Л.Б'ялковський та ін.⁷. 20 квітня 1920 р. правління університету виділило кошти для розрахунку з польськими залізничниками, які доставили до Борщова закуплені для сільськогосподарського факультету за кордоном книги і майно⁸.

Після звернення ректора І.Огієнка до львівських українських закладів і організацій з проханням допомогти новопосталому закладові, галицькі українці швидко прореагували на його потребу. Так, Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка у Львові подарувало українському університету в Кам'янці 408 примірників своїх праць⁹.

Взагалі, українці в Галичині із захопленням вітали створення університетського закладу. 22 жовтня 1918 р. на святі його відкриття з хвилюючою промовою виступив львівський вчений, історик і філософ І.Крип'якевич. Його змістовну промову відзначив згодом декан богословського факультету професор

В.Біднов¹⁰. В урочистостях взяли участь депутат парламенту Австро-Угорщини, професор Львівського університету Олександр Колесса, а також представники української молоді Галицької землі С. Сілецький і О. Воспанів¹¹. На велелюдному засіданні Ради професорів пролунали привітання від цілого ряду галицьких організацій і окремих осіб: співочого товариства "Львівський боян", інших громадських осередків у Львові — комітету об'єднаних студентських організацій, "Союзу Українок", редакції "Українського словника", Товариства українських католицьких священиків ім. Св. Апостола Павла, Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка, старосамбірської "Просвіти", галицьких українських офіцерів австрійської служби з Одеси, доктора А. Горбачевського з Відня, професорів Львівського університету П. Стебельського, С. Дністрянського, доктора С. Балея¹².

У своїй вітальній адресі українське студентство зі Львова писало: "Ми, Українські Студенти Галицької Землі, не могути гуртом взяти участь у святі сповнення заповітних мрій, заложення Української Альма Матір, зв'язани одним почуванням радості з Вами, шлемо гарячий привіт. В хвилину, коли горять ще міста й села, нидіє добуток довгої мозольної праці і людського духа, Ви запалили інше світило, світило вселюдського знання. Український народ, творячи найвищу Школу, дає цим наглядний доказ, що його стремління є нести у Світ стяг науки і культури. Народ, що на шляхи життя бере з собою горячу любов культурних цінностей, витворюваних на рідному ґрунті, несе з собою талісман, що дасть йому вступ до храму, нового відродження людства.

Українська Молодіж, що за ціну своєї крові добивалася все права на Українську вищу Освіту, знає ціну Вашому Талісманові і схиляє чоло перед новим монументом Українського знання зі зворушенням, яке дає її певність сповнення ідеалів. Творцям Українського Університету Наш поклін, Кам'янецькому Громадянству слава! Львів, 18 жовтня 1918 р."¹³

Східна Галичина мала своїх представників у професорсько-викладацькому штаті Кам'янецького університету. Крім згаданого доктора філософії І.Крип'якевича, до викладацької праці ректор І.Огієнко і міністр освіти М.Василенко запросили на посади приват-доцентів докторів О. Тисовського, С. Балея, Ю. Грняка, В. Бірчака, С. Рудницького, Л. Левіцького, М.Чайковського, В. Кучера. Їхнє призначення відбулося в серпні-жовтні 1918 р.¹⁴. Це були молоді люди з європейською освітою, науковими працями, певним викладацьким досвідом. Скажімо, І.П. Крип'якевич, випускник Львівського університету, учень М.С.Грушевського, дійсний член НТШ, мав 6 років стажу роботи в українських гімназіях Львова, Рогатина і Жовкви. Його науковий доробок нараховував, крім докторської дисертації, 17 опублікованих робіт¹⁵. 31-річний М.А. Чайковський навчався у Празькому, Віденському, Львівському і Бернському університетах, 8 років викладав в українських та польських гімназіях Галичини, школі полонених українців у Німеччині. До призначення приват-доцентом видрукував 9 наукових праць¹⁶. Його земляк — 37-річний Ю. Грняк, випускник Львівського університету, поглиблював знання з хімії у Віденському, Лейпцигському і Берлінському університетах, працював у Празі в лабораторії професора І. Горбачевського, мав в активі 9 наукових і 3 популярних роботи¹⁷.

На жаль, воєнно-політичні події в листопаді-грудні 1918 р. у Східній Галичині суттєво вплинули на виконання домовленості про переїзд запрошених науковців до Кам'янець-Подільського. Не дочекавшись їх до 5 листопада і не маючи жодної інформації про них, ректор послав до Львова спеціального кур'єра з листом, але результати поїздки виявилися невтішними: нікого з цих осіб у місті не виявилось. Прохання допомогти розшукати молодих викладачів направили Львівському і Тернопільському повітовим комісарам¹⁸.

На початку 1919 р. викладацький корпус університету реально поповнився групою вчених з Києва. 15 січня до них приєднався М.А. Чайковський¹⁹. З лютого 1919 р. він прочитав вступну лекцію "Історія розвитку математичної думки". Йому було призначено місячний оклад в розмірі 450 крб. (1 фунт чорного хліба коштував тоді 6-8 крб.). Тижневе навантаження становило на математичному відділі фізико-математичного факультету 8 год. (6 год. лекційних і 2 год. практичних занять)²⁰.

Після переходу в липні 1919 р. Української Галицької Армії через Збруч на Велику Україну в Кам'янець-Подільському зупинилася її Начальна команда, до якої належали і двоє старшин — В.О. Геринович (географ) та Н.Т. Гаморак (зоолог), раніше запрошених на роботу в університет. Після домовленості

ректора з диктатором ЗОУНР Є. Петрушевичем обидва науковці отримали дозвіл займатися викладацькою справою у вільний від військової служби час²¹. А 30 липня їх зарахували в штат на посади в.о. приват-доцентів²². 14 жовтня В.О. Геринович прочитав студентам історико-природничого відділу фізико-математичного факультету свою першу, вступну лекцію на тему "Географічне положення України". Наступного дня з лекцією "Елементарна структура живих істот" дебютував Н.Т. Гаморак²³. Саме на той час надійшла інформація від деяких викладачів, які загубилися у вирі національно-визвольної боротьби в Східній Галичині. Про неможливість прибути до Кам'янца повідомили з Відня доктор В. Бірчак (літературознавець) і С. Рудницький (географ). Останній зіслався на зайнятість роботою в дипломатичній місії УНР у столиці Австрії²⁴.

З 16 листопада 1919 р. ректор університету, міністр уряду УНР І.І. Огієнко отримав повноваження представника української влади в зносинах з польськими військовими і цивільними структурами. Знаючи про те, що у Варшаві працює українська дипломатична місія, він вирішив використати її для розшуку викладачів-галичан, які не змогли прибути на роботу в Кам'янецький університет і знаходилися на території, контрольованій Польщею. 4 березня 1920 р. він направив до місії відповідне звернення. Через три місяці (!) І.І. Огієнко отримав від радника місії Карпинського відповідь, з якої стало зрозуміло, що проблема залишалася не вирішеною. "...Для пороблення відповідних заходів перед польською Владою в справі приват-доцентів галичан Місія звернулася до дотичних осіб з проханням надіслати на її адресу всі потрібні дані для заготовлення їм відповідних подорожних документів. На се відношення лише Др. Іван Крип'якевич і Др. Юліан Грняк прислали записки без жодних застережень, прочі ж особи поставили від себе домагання, яких Місія сама вирішити не може..."²⁵.

І надалі польська влада не сприяла переїзду галицьких викладачів до Кам'янца. 8 червня 1920 р. доктор В. Кучер інформував І.І. Огієнка: "Я, як і всі інші доценти Кам'янецького університету, які перебувають зараз у Львові, готові до виїзду в Кам'янець, лише очідаємо попертя з Вашої сторони перед Варшавським правительством"²⁶. Через 10 днів ректор університету, стурбований пасивністю польських чиновників, знову звертається до Української дипломатичної місії у Варшаві з проханням пришвидшити діалог з поляками на предмет видачі дозволу докторам В. Кучеру і С. Балею на переїзд до Кам'янца-Подільського²⁷. Тим же каналом він передав обом приват-доцентам інформацію про розмір їх майбутньої платні (основна — 30 тис. грн. на рік, надбавка за 5 років роботи — 7,5 тис. грн.) та добових виплат при переїзді (700 грн. за 1 добу). Зауважувалось, що члени сім'ї також отримують добове утримання (дружина — 30 % від розміру чоловіка, діти у віці до 15 років — по 15 %)²⁸.

Відступ польської армії у червні-липні 1920 р. і переміщення бойових дій під час радянсько-польської війни на територію Східної Галичини і Польщі значною мірою дезорганізували державне життя останньої. Внаслідок цього ніхто з відповідних працівників Міністерства закордонних справ Речі Посполитої не хотів, та й не міг, займатися двома представниками чотирьохмільйонного українського населення регіону. Тож питання так і не було розв'язане.

Разом із УГА на Велику Україну прибули десятки тисяч мирних жителів, які рятувалися від польських репресій. Серед біженців значну частину становила галицька молодь. Студенти львівських вузів і вчорашні гімназисти, що опинилися на чужині без житла і засобів існування, вступали до Кам'янець-Подільського університету. Вже восени 1919 р. у цьому закладі навчалися 168 українців з Галичини (12 % від усієї кількості студентів). За віросповіданням майже всі вони були греко-католиками²⁹. Новоприбулі студенти навчалися на чотирьох із п'яти факультетів: історико-філологічному, фізико-математичному, правничому і сільськогосподарському. Виняток становив богословський, де готували священиків для української православної автокефальної церкви. Частина молоді евакуювалася поспіхом і не змогла захопити з собою документи про освіту. Тому таких осіб тимчасово зараховували кандидатами у дійсні студенти, рідше — вільними слухачами. Допомога, яку надавало біженцям із-за Збруча Міністерство Галицьких справ УНР, надходила і студентам. Вони змогли за короткий час облаштуватися, отримати харчування, адаптуватися до нових умов життя і праці.

В університеті студенти-галичани виділялися активністю в громадсько-політичному житті. Передусім вони принесли в заклад досвід організації молоді. Так було започатковано "Академічну громаду" (за прик-

ладом львівських вузів), яку очолив Ю. Каменецький. Вона делегувала своїх посланців до загальноуніверситетської позапартійної демократичної організації – Ради студентських представників (РСР). Найбільш помітними “громадівцями” були І. Попович, М. Галинський, Ю. Срібний, В. Чубатий, В. Гнатківський, П. Богатюк, А. Добуш, І. Синенька, А. Гушнікевич, В. Фільц. Усі вони увійшли до РСР³⁰. В статуті “Академічної громади” зазначалося: “...Бути осередком громадянського, наукового, товариського життя, нести матеріальну поміч всьому виселеному студентству..., стояти в тісному зв’язку в праці з Радою студентських представників і не творити осібних організацій, а оживити ті, які є в Університеті”³¹. За п’ять місяців діяльності Рада “Академічної громади” розподілила між студентами-галичанами 192500 крб., які “вибила” від Головноуповноваженого уряду УНР І. І. Огієнка, Комітету допомоги галицьким біженцям, а також зібрала з театральних вистав³². Рада надавала допомогу хворим студентам, що проживали в приватному секторі. Їм доставлялись святкові подарунки на Різдво і Водохрещення, теплий одяг, білизна, книги. Після смерті трьох товаришів громадівці організували похорони і поминки³³.

В. О. Гериневич, очолюючи Кам’янець-Подільський інститут народної освіти, у 1927 р. згадував про ті нелегкі часи: “Була гризня між частиною студентів-галичан та наддніпрянців. Перші закидали другим, що Петлюра зрадив Галичину Польщі (очевидно, малась на увазі декларація Української дипломатичної місії у Варшаві від 2 грудня 1919 р., за якою державний кордон між УНР і Польщею проходив по Збручу – Авт.), а другі першим – що генерал Тарнавський перейшов до Денікіна і зрадив Україну (йшлося про договір УГА з Добрармією від 6 листопада 1919 р. про припинення між ними бойових дій – Авт.)”³⁴. 12 листопада 1919 р., через 5 днів після укладення згаданої угоди, з ініціативи “Академічної громади” було проведено всеуніверситетське студентське віче, учасники якого одностайно засудили перехід УГА на бік денікінців³⁵. Коли ж громадська думка продовжувала формувати серед студентства образ галичанина-непатріота, зрадника національних інтересів України, “громадівці” провели 7 грудня 1919 р. збори, на яких обміркували становище і звернулися до університетського загалу з листом, у якому спростували вигадки й виявили готовність і надалі співпрацювати з наддніпрянськими українцями.

Лист опубліковано для ознайомлення широкого загалу в студентському часописі “Нова Думка” під назвою “Одвертий лист “Академічної громади” до Ради студентських представників”. “...У пресі, як і в звичайних розмовах, – наголошувалося в ньому, – дається замітити холодне, а то й вороже ставлення до нас студентства і громадянства; дається відчуття, наче б ми, студентство Наддніпрянське, були такою виною зради на фронті. Нам се прикре і болюче... Студентство в Галичині все несло найвище стяг Української Державности... Кровію своєю в рядах У.С.С. і С.С. дано найкращий вислів сій ідеї і зломали в її обороні 70 проц. многонадійних голов. Акт генерала Тарнавського на Університетськім вічу... осудило як ганебну зраду Україні; воно (студентство. — Авт.) тої думки, що ніякі обставини, які б вони не були на фронті, не могли, не сміли спричинити сього, що сталося. Ми свідомі наслідків сього вчинку в будучині і через се, знайте, терпимо більше, чим Ви, бо в нас від молодих літ виплекана і виношена під серцем ідея самостійности всієї України. Та отсе терпіння не знесило, не зневірює нас, противно дає нам імпульс до ще завзятішої борби; своєю працею на науковому полі, в студентських просвітніх організаціях і гуртках ми на ділі докажемо свою любов до Соборної України. Товариші і Громадянство Наддніпрянське. Глядімо глибше в будучину. Йдім в праці і в борбі рука об руку і отсей шлях спільної борби вказуймо всім, що з нього зійшли”³⁶.

Підтверджуючи свою заяву, члени “Академічної громади” увійшли до складу РСР, взяли активну участь у роботі семи гуртків культурно-освітнього відділу, а пізніше – економічного та видавничого³⁷. Спільна праця східних і західних українців в університетських молодіжних організаціях поступово загладила непорозуміння і недовір’я між ними. “Зникли не тільки фізичні, а духовні кордони і... нав’язані вже тісні зв’язки спільного життя і спільної боротьби за ту ж саму ідею, українську державність”³⁸, – писав очевидець.

Весняні вакації 1920 р. студенти-галичани, як і представники інших регіонів України, змушені були проводити у Кам’янці. На початку квітня керівництво “Академічної громади”, студентської трудової артілі і Комітету студентів-емігрантів Наддніпрянської України звернулося до правління університету з проханням виділити гроші “на улаштування пасхальних роковин для студентів, відірваних від рідних місць і

згуртованих у вищенаведені організації”. Правління вдовольнило прохання і знайшло для цього 120500 крб³⁹. 11 квітня 1920 р. у великій залі університету відбулося свято, на якому ректор у своєму виступі висловив упевненість, що українську молодь чекає краще майбутнє⁴⁰.

Катастрофічне становище на фронтах змусило керівництво УНР змінити стратегію боротьби за українську державність і шукати зближення з Польщею. У погодженні з останньою м. Кам’янець і навколишню територію зайняло польське військо. Нова влада виявляла крайню нетолерантність у ставленні до місцевого населення. Це відчула на собі й студентська молодь, особливо вихідці з-за Збруча. Між ними і поляками загострилася взаємна неприязнь, котру живила нещодавно завершена українсько-польська війна у Східній Галичині. У січні 1920 р. польські військові власті повідомили всіх галицьких українців, які прибули на Кам’янець у липні минулого року, що їм належить в обов’язковому порядку відправитися в рідні місця. З цього приводу ректор університету І. І. Огієнко заявив протест і домагався, щоб всі уродженці Східної Галичини – урядовці, військовики, викладачі і студенти – залишалися працювати на Поділлі⁴¹. Після тривалих переговорів вирішено продовжити термін проживання галичан у Кам’янці до 10 березня 1920 р. Напередодні цієї дати ректор і польський генерал Крайовський домовилися, що вихідці з-за Збруча можуть залишатися в місті після вказаного часу⁴². На результати цієї домовленості, передусім на позицію польського командуючого, вплинуло промовисте студентське віче, що відбулося 6 березня і висловилося проти депортації галицьких українців з міста. Воно засудило намір поляків як “культурне насильництво над українською нацією”⁴³. Проте 11 березня І. І. Огієнко зовсім несподівано отримав від коменданта Кам’янця і повіту капітана Оцеткевича офіційне повідомлення, яке зобов’язувало вихідців з Галичини відбутися за Збруч через 9 днів. Приводом до чергової антигалицької акції стали урочистості в шевченківські дні, під час яких студенти-галичани виконали пісню “Не пора лягам служити”. Головноуповноваженому пропонували подати список тих осіб, яких, на його думку, не слід депортувати через їх важливу роль у житті Кам’янця⁴⁴. Та й на цей раз І. І. Огієнко не погодився з аргументами поляків і опротестував їх наказ, що в підсумку призвело до чергового перенесення строку депортації⁴⁵.

Активним втручанням авторитетного представника української держави поляки щораз змінювали день примусової депортації галичан за Збруч (1, 30 квітня, 31 травня, 20 червня 1920 р.)⁴⁶. Зрештою, вони так і не здійснили задумане – 8 липня 1920 р. їм довелося назавжди покинути Кам’янець і навколишню територію й передати контроль над ними українській владі в особі І. І. Огієнка⁴⁷.

30 травня 1920 р. “Академічна громада” збиралася провести санкціоновану урочисту академію, приурочену четвертим роковинам від дня смерті І. Я. Франка. Про це стало відомо польській владі, яка, побоюючись нових випадів проти себе, прислала для контролю за зібранням двох озброєних жовнірів. Цей факт сколихнув студентство, яке вирішило перенести академію на пізніший термін. Наступного дня від РСР надійшов офіційний протест, в якому, зокрема, наголошувалося, що “в час найтемнішої реакції як в Росії, так і інших державах, де існували університети, того не було. Ні жандармерія, ні поліція ніколи не мали права вступу в стіни Університету зі зброєю без поклику їх з боку адміністрації Університету. А тут, в народоправній Республіці, топчуться права автономности вищої школи, топчуться та незалежність Університету, яка має за собою вікові традиції, визнані цілим світом”. Автори протесту вважали, що за цей вчинений ганебний поступок на польське суспільство “падає пляма сорому перед цілим культурним світом”⁴⁸.

Студенти-галичани разом з товаришами підтримали ідею скликання Всеукраїнського студентського конгресу і делегували до комісії з його підготовки своїх представників⁴⁹. Хоча форум так і не відбувся через військово-політичні обставини, кам’янецьке студентство ще більше згуртувалося навколо реалізації ідеї української державности. 2 травня 1920 р. Головний Отаман С. В. Петлюра, прибувши до Кам’янця, прийняв у своїй резиденції делегацію студентів університету з п’яти осіб. Серед них був галичанин І. Попович⁵⁰. Керівник держави схвалив пропозицію про ширше залучення студентської молоді до державного будівництва. Після цього створено мобілізаційну комісію, яка реєструвала бажуючих і направляла на роботу в різні міністерства уряду УНР⁵¹.

Разом з урядовими структурами 14-15 листопада 1920 р. за Збруч відбула значна частина галицьких українців, що проживали в місті. Їх доля мало чим відрізнялася від долі тих, хто залишився у Кам’янці: на

всіх чекало важке життя чи за радянського, чи за польського режимів, що було результатом поразки національно-демократичної революції як у Східній Галичині, так і в Наддніпрянській Україні.

Таким чином, Кам'янець-Подільський державний український університет приступив до праці в 1918 р. завдяки використанню, зокрема, матеріальних ресурсів, що знаходилися в Східній Галичині. Тамтешні українці тепло вітали появу вищого навчального закладу на Поділлі, який мав національний характер. Незважаючи на вкрай складні умови, в яких опинилися українські землі в жовтні 1918 р., делегація галицьких українців прибула на свято відкриття університету, подолавши для цього більш як 300 км. Передові представники галицької інтелігенції охоче погодилися працювати в новому університеті, готувати національно свідомі, високопрофесійні кадри українських правознавців, вчителів і агрономів. Однак, через вкрай несприятливі обставини до викладацької праці приступили лише три особи з 11 запрошених, що несприятливо позначилося на роботі закладу, який постійно відчував нестачу професорів і доцентів.

Національно свідомі юнаки і дівчата з-за Збруча, опинившись волею обставин на Поділлі, здобували вищу освіту в Кам'янецькому університеті рідною мовою, брали активну участь у громадському житті УНР, займали непримиренну позицію до польської окупації Східної Галичини. Наполегливо переборюючи нужду і побутові труднощі, вони консолідувалися з наддніпрянським українським студентством задля досягнення спільної мети – побудови незалежної соборної української державності. Спроби місцевої польської адміністрації депортувати галицьких українців з Кам'янця до Східної Галичини зазнали невдачі. На жаль, доля переважної більшості цих молодих людей і досі залишається нез'ясованою. Присутність галичан в університеті, викладачів і студентів, вносила в його життя елементи європейських вищих навчальних закладів, поширювала високий національний дух і демократичні традиції із Західної України, що сприяло згуртуванню української студентської молоді різних регіонів.

- ¹ Приходько В. Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі: Відбитка з "Нашої культури" 1935 р. – Варшава, 1935. – С. 32.
- ² Пашенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету // Наша культура: Науково-літературний місячник. – Варшава, 1936. – Кн. 5(14). – С. 336.
- ³ Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА), ф.р. 302, оп. 1, спр. 49, арк. 35 зв.
- ⁴ Там само, ф. 582, оп.1, спр. 49, арк. 11.
- ⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Вид. 2-е. – Мюнхен, 1968. – С. 439.
- ⁶ КПМДА, ф. 582, оп.1, спр. 131, арк. 1.
- ⁷ Там само, спр. 3, арк. 27; спр. 35, арк. 30; спр. 101, арк. 118; спр. 134, арк. 66; спр. 137, арк. 3, 155 зв., 172.
- ⁸ Там само, спр. 137, арк. 67.
- ⁹ Там само, спр. 89 а, арк. 47.
- ¹⁰ Біднов В. Перші два академічні роки Українського державного університету в Кам'янці-Подільському: Уривок із спогадів // Кур'єр Кривбасу. – 1999. – № 69-70. Січень. – С. 67.
- ¹¹ КПМДА, ф. 302, оп.3, спр. 11, арк. 1.
- ¹² Там само, ф. 582, оп.1, спр. 4, арк. 52-86; спр. 5, арк. 2-282; спр. 8, арк. 1-20; спр. 9, арк. 26.
- ¹³ Там само, спр. 7, арк. 15.
- ¹⁴ Там само, ф. 302, оп.1, спр. 49, арк. 38, 61; Державний вістник. – 1918. – 16 жовтня; Огієнко І. Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва // Наша культура. – 1936. Серпень-вересень. – Кн. 8-9 (17). – С. 513.
- ¹⁵ Крип'якевич І. // Свято Поділля: Видання Подільського Українського товариства "Просвіта". – 1918. – 22 жовтня. – С. 4; Довідник з історії України: У 3-х т. – Т. II. – К.: "Генеза", 1995. – С. 118.
- ¹⁶ КПМДА, ф. 582, оп.2, спр. 1, арк. 33-35; Чайківський М. // Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С. 4.
- ¹⁷ Гірняк Ю. // Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня. – С. 4.

- ¹⁸ КПМДА, ф. 582, оп. 1, спр. 16, арк. 56; Життя Поділля (Кам'янець-Подільський). – 1918. – 26 грудня.
- ¹⁹ Там само, оп. 2, спр. 1, арк. 35.
- ²⁰ Завальнюк О., Конет І. Микола Чайковський – доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету // Матеріали наукової конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження видатного українського вченого, математика Володимира Левицького. – Тернопіль, 1997. – С. 12.
- ²¹ Україна (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 21 серпня; Трудова громада (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 22 грудня.
- ²² КПМДА, ф. 582, оп. 2, спр. 6, арк. 176 зв.
- ²³ Там само, оп. 1, спр. 12, арк. 161.
- ²⁴ Там само, спр. 16, арк. 153; спр. 139, арк. 7.
- ²⁵ Там само, спр. 146, арк. 51.
- ²⁶ Там само, спр. 16, арк. 160.
- ²⁷ Там само, спр. 146, арк. 58.
- ²⁸ Там само, арк. 57.
- ²⁹ Там само, ф.р. 302, оп. 1, спр. 5, арк. 2.
- ³⁰ Там само, ф. 582, оп. 1, спр. 78, арк. 8.
- ³¹ Студентські організації і їх діяльність // Нова Думка. – 1920. – Ч. III. – С. 39.
- ³² Там само. – С. 40.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Теринюк В. До історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (Відбитка з "Записок Кам'янець-Подільського інституту народної освіти". – Т. 2. – 1927). – Кам'янець-Подільський, 1927. – С. 9.
- ³⁵ Студентські організації і їх діяльність... – С. 39.
- ³⁶ Одвертий лист Академічної Громади до Ради Студентських Представників // Нова Думка. – 1920. – Ч. I-II. – С.66-67.
- ³⁷ Студентські організації і їх діяльність... – С.39.
- ³⁸ Там само. – С.40.
- ³⁹ КПМДА, ф. 582, оп. 1, спр. 78, арк. 63 зв.
- ⁴⁰ Наш шлях (Кам'янець-Подільський). – 1920. – 17 квітня.
- ⁴¹ Наш шлях. – 1920. – 28 січня; Огієнко І. Моє життя... – С.632.
- ⁴² Наш шлях. – 1920. – 9 березня.
- ⁴³ Завальнюк О.М. Громадсько-політичне життя Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Т. 4 (6). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.324.
- ⁴⁴ КПМДА, ф. 582, оп. 2, спр. 123, арк. 1; Доценко О. Літопис Української революції: Матеріали й документи до історії Української революції. – Т. II, кн. 5. – Київ; Львів, 1923. – С.292.
- ⁴⁵ Огієнко І. Рятуння України: На тяжкій службі своєму народові. – Вінніпег, 1968. – С.43.
- ⁴⁶ КПМДА, ф. 582, оп.1, спр. 123, арк. 3, 11; Наш шлях. – 1920. – 1 квітня.
- ⁴⁷ Наш шлях. – 1920. – 8, 9 липня.
- ⁴⁸ КПМДА, ф. 582, оп. 1, спр. 132, арк. 1-1 зв.; спр. 69, арк. 35; Наш шлях. – 1920. – 11 червня.
- ⁴⁹ Нова Думка. – 1920. – Ч. III. – С.41.
- ⁵⁰ КПМДА, ф. 582, оп. 1, спр. 79, арк. 2.
- ⁵¹ Там само, спр. 69, арк. 13.

Олег Рафальський

НЕУКРАЇНЦІ В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1920 РОКІВ (Історіографічний аспект)

В історико-етнологічних дослідженнях долі українців і національних груп України домінуючою є думка про переломне значення для їх розвитку Української революції 1917-1920 рр. У літературі простежується кілька підходів до оцінки цього періоду. Історики національно-демократичного спрямування розглядають його як добу визвольних змагань або Української революції. Як переконливо доводить В.Солдатенко, за масштабами перемін у суспільно-політичному розвитку України, що призвели до відновлення її державності в таких формах, як Українська Народна Республіка часів Центральної Ради і Директорії, Українська держава гетьмана П.Скоропадського, Західно-Українська Народна Республіка, цей період рівнозначний революційному стрибку, а тому події 1917-1920 рр. можна кваліфікувати як Українську національно-демократичну революцію¹. Натомість у радянській історіографії відбулася своєрідна підміна понять. На перших порах Українська революція трактувалася як перемога більшовиків і встановлення радянської влади на Україні, а починаючи з 30-их рр. в документах і літературі стала вживатись формула «Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні»². З відновленням незалежності України на початку 90-их рр. поняттю «Українська революція», яким впродовж семи десятиріч користувалися лише історики української діаспори, повернуто його первісний зміст і на материковій Україні.

Аналізуючи позиції українців і неукраїнців щодо повалення монархій у Росії та Австро-Угорщині, дослідники роблять акцент на прагненні українського народу до самовизначення, відновлення соборності і власної державності. Підкреслюючи значення національного чинника в революційно-визвольному русі, автори розглядають як один з визначальних факторів етнонаціональних відносин на українських землях початку ХХ ст. багатонаціональний склад їх населення³. Цей фактор мав істотний вплив на політичні процеси, характер визвольних змагань і тих національно-державних утворень, які виникли на українських землях у ході революційних подій 1917-1920 рр.

Радянська історіографія обстоювала думку, ніби революційні події в Україні були складовою частиною загальноросійського революційного процесу, а тому на їх вивчення механічно накладалася схема російської революції, її причини і характер. Пріоритет віддавався соціально-класовим чинникам, а національно-визвольні фактори революції відсувалися на задній план. У працях М.Грушевського, В.Винниченка, Д.Дорошенка, І.Мазепи, ряду сучасних істориків обґрунтовується висновок про те, що головною причиною Української революції був національний гніт, невіршеність українського питання, великодержавна, шовіністична політика царського уряду і австрійського двору⁴. Революції передувало наростаюче піднесення не тільки українського національно-визвольного руху, але й польського, єврейського та ін.

Ще один спадок залишила радянська історіографія у вигляді міфу про те, що тільки «завдяки Великій Жовтневій соціалістичній революції було вирішене національне питання», а український народ «вперше в історії здобув свою державність». Реальні факти, чисельні джерела переконливо розвінчують ці і подібні їм міфи, доводять, що саме Українська революція започаткувала як відновлення національної державності, так і демократичне розв'язання національних проблем.

В історичній літературі утвердилася думка про те, що більшість національних груп з розумінням поставились до історичного права українського народу на відновлення своєї державності, а головне – самі були зацікавлені у розпаді і реформуванні імперії. Дослідники зазначають, що в масових мітингах, демонстраціях, страйках, маніфестаціях, які охопили Київ, Харків, Полтаву, Катеринослав, Одесу, Донбас та інші регіони України, поряд з українцями брали участь росіяни, євреї, поляки та представники інших народів⁵. З ініціативи інтелігенції національно-демократичного спрямування у Києві в березні 1917 р. було створено впливовий політично-координаційний центр – Українську Центральну Раду. Щодо її утворення в історіографії утвердилися два принципово протилежні погляди. Прихильники першого розглядають Центральну Раду як демократично створений орган представницької і виконавчої влади українського народу в його змаганнях за волю і свободу, за автономію і незалежність України⁶. І навпаки, більшовицька ідеологія накинута на Центральну Раду тавро контрреволюційної, буржуазно-націоналістичної організації, яка, мовляв, намагалася очолити національно-визвольний рух українського народу в інтересах буржуазії⁷.

Що ж до позиції Центральної Ради в національному питанні, то проголосивши право українців бути господарем на своїй землі, лідери Центральної Ради задекларували водночас право трудових верств неукраїнського населення на задоволення своїх національно-культурних потреб. Провідники українських демократичних партій, насамперед М.Грушевський, поділяли популярні в Західній Європі ідеї національно-персональної автономії, висунуті австрійським соціалістом К.Реннером. Як зазначають В.Трошинський, Т.Горбань⁸, ідея національно-персональної автономії національних меншин діставала дедалі ширшу підтримку серед членів Української Центральної Ради. Т.Горбань звертає увагу на те, що вже Український національний конгрес, який проходив на початку квітня 1917 р., висловився не тільки за автономію України, але й за повне забезпечення прав національних меншин. З'їзд доручив Центральній Раді створити із своїх членів і представників неукраїнців комісію для розробки проекту автономного статусу України і забезпечення прав неукраїнського населення. Згодом до її складу увійшли 71 українець, 11 росіян, 8 євреїв, по 2 поляки і німці, по одному представнику від білорусів, татар, молдаван, чехів, греків, болгар. Комісія започаткувала створення правової бази гармонізації міжнаціональних відносин.

В історіографії національних меншин доби Української революції значне місце відводиться аналізу Універсалів Центральної Ради. Н.Ставицька та Н.Макаренко вважають символічним те, що ідея національно-персональної автономії для народів великоруського, єврейського, польського та ін. була викладена саме в III Універсалі Центральної Ради, яким відновлювалася Українська держава, а водночас усім національним меншинам гарантувались «права і свободи самоврядування в справах їх національного життя»⁹.

Як реальний крок, спрямований на самовизначення національних меншин, підвищення їх ролі у політичному житті, розглядають історики реорганізацію Центральної Ради, започатковану в липні 1917 р., за якою 25% місць у її складі визначалося представникам трьох національних меншин – росіянам, євреям і полякам. Згодом загальне число осіб у Центральній Раді було збільшене до 792, майже 30 відсотків з яких мали національні меншини та їх політичні осередки, в т. ч. росіян, євреїв, поляків, німців, молдаван, татар, білорусів, чехів, греків, болгар та ін.¹⁰

Наголошуючи на демократизмі національної політики УЦР, автори апелюють до Закону УНР про громадянство (березень 1918 р.), який давав юридичні підстави усім жителям України, незалежно від їх національної приналежності, стати її громадянами, оскільки основна маса людей народились на цій території або постійно зв'язані з Україною своїм перебуванням. Дослідники вважають правомірним, що цей закон вимагав від осіб, які набули українське громадянство, підтримувати державу всіма силами і засобами, коритись її законам, боронити від ворогів¹¹.

Окрему сторінку історіографії політики УНР щодо національних меншин становлять праці, присвячені Закону про національно-персональну автономію. Аналізуючи передумови та історію прийняття закону, В.Гусєв відкидає інсинуації, ніби Центральна Рада заgravала з національними меншинами, аби заручитись їх підтримкою. На конкретних документах він доводить закономірність його схвалення, вказує, що закон логічно випливав з усього попереднього розвитку Української революції. Автор цитує виступ М.Грушевського на засіданні Малої Ради, в якому він порівняв цей закон з Декларацією прав людини і громадянина 1791 р.¹² Закон став органічною частиною Конституції УНР і надавав великоруській, єврейській та польській етнічним групам право на національно-персональну автономію. Білоруси, чехи, молдавани, німці, татари, греки та болгар, що проживали на території УНР, могли користуватися таким правом за умови, якщо вони зберуть по 10 тис. підписів і передадуть відповідну заяву до Генерального суду. Представники націй, не згадані у даному законі, могли за своїм бажанням подавати подібну заяву, але на ім'я парламенту УНР. Кожній національній групі надавалося право створювати власний Національний союз, якому належало виключне право представляти дану націю у державних і громадських установах¹³. Як зазначається у статті О.Калакури, представники деяких меншин, зокрема поляки та євреї, скористалися положеннями Закону і утворили національну автономію¹⁴. Однак демократичне вирішення проблем етнічних груп, започатковане Центральною Радою, було перерване червоноармійським наступом і захопленням у лютому 1918 р. Києва, а згодом і видозмінене урядом гетьмана П.Скоропадського.

За останні роки інтерес дослідників до політики гетьмана П.Скоропадського в галузі державного будівництва і національних відносин в Українській державі помітно поживався. Вони звертають увагу на те, що в Грамоті від 29 квітня 1918 р. гетьман закликав усіх громадян, «без різниці національності» і віросповідання допомогти йому в розбудові держави. Здійснюючи програму українізації усіх галузей суспільного життя, уряд П.Скоропадського, попри скасування закону УНР про національно-персональну автономію, не ущемляв прав і свобод неукраїнського населення.

Як доказ поміркованої політики гетьмана щодо національних меншин дослідники звертають увагу на те, що першим статутом Української Академії Наук передбачалося виділення вакансій для її членів, які б займалися розробкою проблем національних меншин, безпосередньо пов'язаних з Україною. Аналогічні аспекти були окреслені і в принципах комплектування Національної бібліотеки України, в якій мала відкластись література, писана всіма мовами народів, що заселяють Україну. Інтелектуальне оточення гетьмана потурбувалося і про те, щоб забезпечити збереження культурної спадщини не тільки українського народу, але й національних груп, які проживали на території України.

Однак, невизначеність гетьманського уряду в сфері міжнаціональних відносин, загравання з російськими великодержавниками, особливо восени 1918 р., викликали незадоволення як серед української демократії, так і з боку національних меншин. Все це призвело до повстання і вимушеного зречення гетьмана від влади.

Менш дослідженою є політика Директорії Української Народної Республіки щодо національних меншин. Як відомо, Декларація Української Директорії, оприлюднена в грудні 1918 р., підтвердила основоположні засади Центральної Ради в царині міжнаціональних відносин. За її ініціативою відновлювалися національні міністерства, громадські об'єднання меншин. У наявних публікаціях, зокрема, у статті А.Гошуляка наголошується, що Директорія 16 грудня 1918 р. відновила чинність закону Центральної Ради «Про національно-персональну автономію», заснувала відділ у справах національних меншостей (до відновлення міністерств), керівництво яким було доручено депутату єврейського національного зібрання С.Гольдельману¹⁵. Незважаючи на винятково несприятливі міжнародні умови, більшовицько-московську агресію, економічні труднощі, уряд Директорії виділяв кошти на першочергові потреби національних меншин і їх об'єднання, підтримував діяльність громадських товариств, зокрема Всеукраїнського єврейського комітету, Союзу єврейських трудових мас, колонії болгар м.Києва, німецької колонії та ін.¹⁶ У збройних силах Директорії діяли організовані лідером сіоністів В.Жаботинським загони єврейської самооборони¹⁶.

Окремої уваги заслуговує аналіз праць, присвячених деякій специфіці національної політики і становища неукраїнського населення в Західно-Українській Народній Республіці. В узагальнюючих працях з історії ЗУНР¹⁷, ряді спеціальних досліджень¹⁸ наголошується на поліетнічному складі населення ЗУНР (71% українців, 14% поляків, 13% євреїв, 2% угорців, румунів та ін.). Дослідники акцентують увагу на тому, що УН Рада, на відміну від Центральної Ради, не зволікала з ухваленням закону про персональну автономію для меншин і призначенням державних секретарів для справ польських, єврейських і німецьких, прийняла відповідні акти у листопаді 1918 р. Були встановлені квоти для гарантованого представництва національних меншин в органах місцевого управління і судочинства. Згідно з законом ЗУНР від 15 лютого 1919 р. про українську мову, національним меншинам надавалося право вільно користуватися в офіційних зносинах з державними органами влади рідною мовою, розвивати свою культуру, мати свої школи, бібліотеки, видавати книги, газети та журнали.

Водночас автори аналізують причини розриву між задекларованими правами національних меншин і їх реальним здійсненням. Вони приходять до висновку, що УН Рада та її органи послідовно здійснювали розроблену програму, однак з вини провідників окремих меншин, насамперед поляків, повністю реалізувати її не вдалося. Як показує О.Красівський¹⁹, спротив місцевих поляків українському державотворчому процесу набув особливої гостроти в період воєнного протистояння Польщі та ЗУНР. Водночас, як засвідчує М.Гон²⁰, більшість євреїв в українсько-польському конфлікті зайняли нейтралітет, але було немало прикладів їх виступів на боці як українців, так і поляків. Ось чому Державний секретаріат йшов назустріч керівництву Єврейської національної ради щодо її вимог про окрему національну курию при виборах до сейму. За законом від 15 квітня 1919 р. вони одержували 27 місць у сеймі ЗУНР. Все це дедалі більше схилило євреїв на бік українців, спонукало їх матеріальну і військову підтримку української справи. Доказом цього дослідник вважає сформування єврейського добровільного куреня у складі українських військ. Учений наголошує, що сіоністські ортодокси пов'язували майбутнє євреїв не з Україною і не з Польщею, а з ідеєю відродження власної держави в Палестині²¹.

До основних причин, що перешкодили зреалізувати національну, як і інші програми ЗУНР, автори відносять агресію з боку Польщі та більшовицької Росії щодо ЗУНР та УНР, які завершилися падінням українських державних утворень. Відмову євреїв зі зброєю в руках на перших порах виступити на захист ЗУНР ряд істориків розцінює як один із чинників, що зумовив напруженість українсько-єврейських стосунків, але до насилля і погромів не дійшло.

Як шанс до відновлення соборності і зміцнення національної державності України розглядає національно-демократичне крило української історіографії Акт злуки Української Народної Республіки із Захід-

но-Українською Народною Республікою. М.Гон підкреслює, що злука давала можши право українській державі злиття однорідних етнічних груп під дахом української державності²². На прикладі трудових в'єв Східної Галичини автор показує ставлення різних їх угруповань до української державночовідники україн, підтримка, настороженість, зумовлені українсько-польською конфронтацією. Вектор поліг Європі ідеї нацврейської національної ради, яка публічно визнала українську державність у Східній Галичиначають В.Троїмітно почав схилитися до співпраці з нею з другої половини листопада 1918 р., коли антисавала дедалі цнти серед поляків вчинили кривавий погром євреїв у Львові. Після падіння ЗУНР більшіс те, що вже Укрб'єднань виступали за надання Східній Галичині нейтрального статусу та передачі її під ксьльки за автономію²³.

Якщо політика Центральної Ради, Директорії щодо неукраїнських етнічних гругалній Раді стусить повно, то ставлення меншин до утворення Української Народної Республіки та ЗУНого статусу Укрвання ще потребує вивчення. У зв'язку з цим заслуговує уваги ґрунтовна стаття Л.Гарчевоїонець, 11 росіянежується загострення російсько-української конфронтації саме в контексті Української реф, греків, болгарання Центральної Ради, проголошення УНР, її усамостійнення і розв'язання більшовиками ві ни. Однак ставлення російського населення, що проживало в Україні, до цього конфлікту т: відводиться арисвітлення. Деякі загальні питання, що стосуються місця етнічних росіян в історії України, і те, що ідея нагі А.Понамарьова²⁵, однак ця тема залишається не дослідженою.

За останні роки з'явилися пошукові публікації, в яких аналізується участь націоналчас усім націдіяльності політичних партій і громадських об'єднань, у суспільно-політичному житті УНР, зокре,ного життя»⁹. ампанії до Всеросійських та Всеукраїнських установчих зборів. Автори вказують, що росіяни іїдвищення їх рважно за загальноросійські партії, єврейська і польська меншини віддали перевагу своїм націовану в липні 191м.

Діяльність єврейських партій в 1917-1925 роках проаналізував О.Найман, В.Гдин – росіянамще Бунду в політичному житті; Т.Бевз дослідила місце національного питання в теоретичнайже 30 відсотдіяльності Української партії соціалістів-революціонерів. Цікаві узагальнення зробила Т.Хаф німців, молдавасті представників національних меншин в органах міського самоврядування²⁶.

У працях С.Філоненко, В.Мазура і Д.Розовика, В.Гусева та ін. одне з чільни, до Закону УНРть дослідження розвитку освіти і культури меншин. Історики зазначають, що створені за ли, незалежно вої Ради їх освітні заклади продовжували функціонувати в Українській Державі гетьмана П.одились на ційс і дістали новий імпульс для розвитку в часи Директорії²⁷.

Одним із найбільш заплутаних, а часом і спекулятивних питань в історіографії,сіма силами і зраїнський антисемітизм і єврейські погроми в добу Української революції, інсинуації навколо і і. Ідеологи більшовизму, намагаючись скомпрометувати український визвольний рух та його повлять праці, пряко захочували подібні публікації як в СРСР, так і поза його межами. Як переконливо доводторію прийняттраїнський народ ніколи не був ненависником євреїв як нації. Українська влада і преса за часщинами, аби за жодного разу не інспірували ненависті до євреїв, всіляко поборювали і засуджували будь-лення, вказує, смів, уряд розстрілював погромщиків, надавав допомогу потерпілим. Автор наводить конкр цитує виступ л допомоги після погромів у Проскуріві, Глухові та інших містах, переконливо доказує вину в іяв людини і грооблізованої царської і білої армії, законспірованих чорносотенців, деморалізованих червоної, єврейській

Отже, історіографія національних меншин України в добу Української револухи, молдавани, рр. представлена досить великою кількістю праць. Головна особливість новітньої історіогтаким правом : поляєє в тому, що їй вдалося подолати ідеологічні стереотипи радянської доби, утвердитиноного суду. Пред до оцінки Української Центральної Ради і її політики щодо національних меншин. Однак, іу, але на ім'я папаці порівняльного характеру, в яких була б співставлена політика щодо меншин в УНР та Зпний союз, якдавчі акти. Залишається недостатньо дослідженою діяльність Генерального секретарства зовах¹³. Як зазних питань УНР, генеральних секретарств з польських, російських, єврейських справ УНР, аристаліся полсільно-культурних товариств, пресових органів та видавництва. Поза увагою авторів залишаблем етнічних ґрний побут меншин, їх господарське, релігійне і культурне життя (за винятком освіти), демоґі захопленням аційні процеси, зв'язок з історичними батьківщинами. Перелічені аспекти заслуговують уєласти тематику наступних досліджень.

Однак, історіографічний аналіз наявних публікацій, що стали предметом нашогч звертають уважвлення, дає підстави для висновку, що найменш дослідженою ще й сьогодні залишається іціональності» і ґення національних меншин до процесу утвердження радянської державності в Україні. На іусіх галузей сусє ще відбивається вплив жорсткого монізму праць радянських істориків, класова заангажосональну авторіоводжувалась певною фільтрацією джерел, у тому числі й архівних, введенням до наук ментів та

матеріалів з однополюсним, апологетичним щодо радянської влади, навантаженням та відповідною їх трактовкою²⁹. Ця обставина здебільшого і визначала внутрішні процеси історіографії, її специфіку.

Аналізуючи ставлення національних меншин до політичних, соціально-економічних і культурних процесів під гаслами «соціалістичного вибору» трудящих України (проаналізовано понад 300 публікацій радянських авторів), можна зробити висновок, що переважна більшість дослідників намагалися довести «повну підтримку» ними політики більшовиків і активну участь в її реалізації. У працях, в яких йдеться про «боротьбу за владу Рад» інтернаціоналістів, обґрунтовано висновок про те, що в цьому процесі брала участь і селянсько-пролетарська частина з числа національних меншин. До такого ж висновку приходять автори праць, присвячених діяльності національних прокомуністичних і комуністичних груп в Україні³⁰. Однак, поза увагою радянських дослідників залишався аналіз результатів такої діяльності серед німецьких, болгарських, польських, грецьких, чехословацьких та інших колоністів України, про участь останніх у діяльності радянських і партійних інституцій, опір місцевого населення радянській владі, його політичні настрої.

Показовими у цьому відношенні є невелика публікація в журналі «Плам'я» за 1924 р. та стаття С. Когана і Н. Межберга в журналі «Літопис революції» за 1929 р. про антирадянський виступ 1919 р. німецьких колоністів Одещини³¹. З огляду на предмет нашого дослідження, цінним є сам історіографічний факт публікації, з якої довідуємося, що в ньому взяли участь близько 20 тис. колоністів.

Стаття С. Когана і Н. Межберга як історіографічне джерело цінна ще й тим, що подає опосередковану інформацію про лінію поведінки під час повстання й інших національних меншин, зокрема болгар. «Коли повстання німців-колоністів не одержало скільки небудь серйозної підтримки від українсько-російських сил, - пишуть автори, - то не те можна сказати про болгарські колонії». З огляду на те, що болгарські колоністи «своїм економічним становищем наближались до німецьких, цим і треба з'ясувати їхню участь у повстанні». Повстанням болгар-колоністів були охоплені Северинівська і Краснянська волості та Буялик (Великий Буялик - нині селище Благоеве Іванівського району Одещини - Авт.)³².

Інших фактичних матеріалів про ставлення національних меншин до радянської влади (антирадянське чи прорадянське) в публікаціях 20-30-х рр. не знаходимо. Сміємо припустити, що такі матеріали свідомо замовчувалися, бо вони не вкладались у наперед задану апологетичну концепцію радянської історії. Засекречення архівів, їх повне «одержавлення» та підпорядкування панівній комуністичній ідеології, цілеспрямоване знищення документів частини фондів, по суті, позбавляли можливості як тогочасних, так і сучасних науковців здійснити об'єктивний аналіз багатьох процесів, явищ та подій того часу, в тому числі дослідити соціальну, економічну та політичну стратифікацію іонаціональних груп населення. Частково цю прогалину заповнюють публікації О. Данильченка, В. Задка, Ю. Луцького³³ та ін., частина яких підготовлена з використанням матеріалів преси та праць закордонних авторів.

Особливої уваги заслуговує стаття Ю. Луцького, яка в усій історіографії національних меншин України періоду становлення радянської влади є чи не єдиною, що адекватно відбиває становище чехів і словаків у революційні роки, їх стратифіковані інтереси та обумовлені цими інтересами дії. Продуктивними видаються підходи автора до аналізу демографічних перемін у складі чеських колоністів, їх соціально-класової, професійної та релігійної стратифікації, а, отже, й орієнтації на ті чи інші політичні сили України.

Такий підхід до з'ясування політичної орієнтації національних меншин України в революційні роки, на нашу думку, є перспективним. Його можна було б застосувати для вивчення позиції інших національних груп. Крім того, як справедливо відзначає Л. Якубова³⁴, слід врахувати, що національно-культурний розвиток етнічних меншин до революції 1917 р. був неоднаковим, давалися взнаки умови їхнього переселення до України. І хоч Л. Якубова розглядає лише проблеми національно-культурні, цілком очевидно, що базувалися вони на засадах соціально-економічного і політичного розвитку національних меншин. З огляду на це, можна погодитися з Л. Якубовою, що росіяни в Україні, будучи панівною нацією в усій імперії, мали більш широкі можливості для свого розвитку. Однак, в умовах експорту більшовицької влади на Україну вони розділилися на два основних угруповання. Одне з них, представлене здебільшого заможними верствами, інтелігенцією та офіцерством, хоча й не було прибічником незалежності України, виступило на боці антибільшовицьких сил за демократичну і неподільну Росію. Друге, що складалося головним чином з робітництва, солдатських мас, було налаштоване більш радикально. Воно складало соціальну базу російської експансії і підтримувало більшовиків³⁵.

Складнішим є питання про ставлення єврейських мас до встановлення радянської влади в Україні. Можна погодитися з тими авторами, які на основі диференційованого підходу до позиції різних верств євреїв приходять до висновку про те, що деяка їх частина симпатизувала гаслам російської соціал-демок-

ратії і була досить широко представлена як у меншовицьких, так і в більшовицьких організаціях України, виступала опорою або й носієм нового режиму. Водночас дослідники звертають увагу і на те, що значні верстви єврейського населення, особливо сіл і містечок, підтримували прибічників української національної державності, чинили опір Червоній армії і так званим революційним продовольчим загонам. Поштовхом до антибільшовицьких повстань стала політика «воєнного комунізму», експропріація власності і заборона дрібної торгівлі. Немало євреїв стали жертвами погромів у роки громадянської війни³⁶. Має рацію Т. Гунчак, підкреслюючи, що підтримка політично активними євреями більшовиків не дає підстав ставити знак рівності між євреями та більшовиками. Євреї були і серед військ Денікіна, що воювали проти більшовиків, чимало єврейських діячів підтримували С. Петлюру в його боротьбі за незалежність України. Був також досить значний прошарок українського єврейства, який волів зберігати нейтралітет³⁷.

Недостатньо дослідженим залишається також ставлення польської меншини до встановлення радянської влади. Поглибленого вивчення потребує позиція німців, болгар, греків, чехів та інших етнічних груп в умовах експорту і утвердження радянської влади, розгортання політичних, соціально-економічних та культурно-ідеологічних експериментів більшовиків. Досить важливим, на наш погляд, було б дослідження політичної мобільності німців України у період перебування на її території австрійської армії.

Такими бачаться нам історіографічні надбання, ступінь їхньої повноти і об'єктивності та перспективні напрямки подальших наукових досліджень досить строкатої за складовими проблемами історії і соціально-політичної мобільності неукраїнців у роки Української революції. Автор не претендує на конечність висновків здійсненого історіографічного аналізу і з вдячністю сприйме критичні зауваження та побажання читачів.

¹ Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — С.65-66.

² Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. У 2-х т. — К., 1967; В.І.Ленін і перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. — К., 1967; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. — К., 1982; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопед. довідник. — К., 1987 та ін.

³ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928; Макаренко Н. Структура населення південно-східного регіону України на початку ХХ ст. (Історико-демографічний аспект) // Україна. Ретроспектива і перспектива. — К., 1999. — С.52-54.

⁴ Грушевський М.С. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк, Львів, Торонто, Мюнхен. — 1992; Мазепа І. Більшовизм і окупація України. Соціально-економічні причини нездорівлості сил української революції. — Львів; К., 1922; Солдатенко В.Ф. Українська революція і етнонаціональні відносини: проблеми дослідження // Наукові записки ІПіЕНД. — Вип.8. — К., 1999. — С.3-20 та ін.

⁵ Гриценко А.П. Українські робітники на шляху творення національної держави. — К., 1992; Реєнт О.П. Робітництво України і Центральна Рада. — К., 1993 та ін.

⁶ Див.: Верстюк В. Українська Центральна Рада. — К., 1997 та ін.

⁷ Королівський С.М. Центральна Рада // Радянська Енциклопедія історії України. Т.4. — К., 1972.

⁸ Горбань Т. Етнополітика Української Центральної Ради // Наукові записки ІПіЕНД. — Вип.8. — К., 1999. — С.30-36; Трошинський В.П. Міжнародні аспекти діяльності Центральної Ради // Трибуна. — 1991. — № 4. — С.26-27.

⁹ Конституційні акти України. 1917-1920. — К., 1992. — С.68. Див.: Ставицька Н. Державна національно-культурна політика серед національних меншин в добу Української революції // Наукові записки ІПіЕНД. — Вип. 8. — К., 1999. — С.87; Макаренко Н. Проблема політико-правового становища національних меншин в УНР (1917-1918 рр.) за матеріалами преси // Наукові записки ІПіЕНД. — Вип. 8. — К., 1999. — С.80-83.

¹⁰ Мироненко О. Українська Центральна Рада // Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. — К., 1993. — С.393-394.

¹¹ Українська Центральна Рада. Док. і мат.: В 2-х т. Т.2. — К., 1997. — С.357.

¹² Гусев В.І. Закон Центральної Ради «Про національно-персональну автономію»: передумови, історія прийняття та наслідки // Наукові записки ІПіЕНД. — Вип.8. — К., 1999. — С.72-79.

¹³ Національні союзи в УНР // Українське державотворення. Словник-довідник. — К., 1997. — С.329-330.

¹⁴ Калакура О. Польський чинник у діяльності Центральної Ради // Наукові записки ІПіЕНД. — Вип.8. — К., 1999. — С.103-109.

¹⁵ Гошуляк А. До питання про національну політику УНР доби Директорії // Наукові записки ІПіЕНД. — Вип.8. — К., 1999. — С.110-111; Лозовий В. Національна політика Директорії УНР // Центральна Рада і український державотворчий процес. Ч.1. — К., 1997. — С.112-114.

¹⁶ Єврейські партії і громади в УНР // Українське державотворення. Словник-довідник. — К., 1997. — С.187.

¹⁷ Макачук С.А. Українська республіка галичан. — Львів, 1997; Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. — Львів, 1995; Тищик Б., Вівчаренко О. Західноукраїнська Народна Республіка. 1918-1923 (До 75-річчя

утворення). — Коломия, 1993; Кондратюк В., Регульський О. ЗУНР: становлення і захист завоювань (1918-1921 рр.). — Львів, 1998.

¹⁸ Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння: До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917-1921 рр. — Львів, 1997; Карпенко О., Калатієвська Н. Національна політика ЗУНР // Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю ЗУНР. — Івано-Франківськ, 1993. — С.58-60; Гон М. «Єврейська вулиця» Західноукраїнської Народної Республіки // Хроніка 2000. — Вип.21-22. — 1998. — С.252-260.

¹⁹ Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр. Проблеми взаємовідносин. — К., 1998.

²⁰ Гон М. Єврейське питання в ЗУНР // Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю ЗУНР. — Івано-Франківськ, 1993. — С.60-62.

²¹ Гон М. «Єврейська вулиця» Західноукраїнської Народної Республіки // Хроніка 2000. — Вип.21-22. — 1998. — С.259.

²² Гон М. Євреї в суспільно-політичних процесах у Східній Галичині // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми. — К., 1999. — С.205-207.

²³ Малицький О. Жидівська преса в Західно-Українській Народній Республіці // Діалоги. — 1987. — № 13-14. — С.162.

²⁴ Гарчева Л. Політична конфронтація і війна Росії з Україною (1917 — початок 1918 рр.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірн. 3-4. — Львів, 1997. — С.163-197.

²⁵ Пономарев А.П. Русские в этнической истории Украины // Русские в современном мире. — М., 1998. — С.116-124.

²⁶ Щетиніна Т. Виникнення та діяльність громадсько-політичних об'єднань національних меншин в Україні (березень — травень 1917 р.) // Наукові записки ІПіЕНД. — Вип. 8. — К., 1999. — С. 21-29; Ї ж. Національні меншини України у виборчій кампанії до Всеросійських і Українських установчих зборів (грудень — квітень 1918 р.) // Наукові записки ІПіЕНД. — Вип. 9. — К., 1999. — С. 31-35; Найман О. Діяльність єврейських партій доби Центральної Ради // Пам'ять століть. — 1998. — № 4. — С. 29-36; Його ж. Єврейські партії та об'єднання України (1917-1925). — К., 1998; Гусев В.І. Бунд, Комфарбанд, Євсекції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917-1921 рр.). — К., 1996; Бевз Т. Національне питання в діяльності Української партії соціалістів-революціонерів // Наукові записки ІПіЕНД. — Вип. 8. — К., 1999. — С.37-45; Харченко Т. До питання про участь представників національних меншин в органах міського самоврядування в 1917-1918 роках // Наукові записки ІПіЕНД. — Вип. 8. — К., 1999. — С.46-55.

²⁷ Філоненко С.М. До питання про концепцію національної школи в Україні в період 1917-1920 рр. // Відродження. — 1993. — № 2. — С.9-12; Мазаур В., Розовик Д. Перші кроки національної школи // Наука і суспільство. — 1993. — № 2. — С.18-21; Гусев В.І. Національні меншини в планах розбудови Української держави (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії) // Розбудова держави. — 1993. — Грудень. — С.27-31.

²⁸ Лисюк К. В обороні української правди. Справа українсько-жидівських взаємовідносин. — Онтаріо, 1964; Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми. — К., 1996; Найман О. Трагедія євреїв Української Народної Республіки // Генеа. — 1998. — № 1-2. — С.145-146 та ін.

²⁹ Лихолат А.В. Здійснення ленінської національної політики на Україні. 1917-1920. — К., 1967; Чирко В. Великий Жовтень і утвердження нових міжнародних відносин. — К., 1974 та ін.

³⁰ Кулінич І.М., Кошик М.М. Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні (1918-1919 рр.). — К., 1959; Калениченко П.М., Кулінич І.М., Сохань П.С. Під єдиним прапором. Участь зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні. — К., 1966; Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917-1920). — К., 1967; Калениченко П.М. Брати по класу — брати по зброї. Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні. 1917-1920 роки. — К., 1973; Мельниченко В.Ю. Діяльність іноземних комуністичних груп на Україні. 1918-1920. — К., 1977 та ін.

³¹ Оттолоски восстания немцев-колонистов в Одессе 1919 г. // Пламя. — 1924. — № 7. — С.6; Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 рік) // Літопис революції. — 1929. — №2. — С.138-153.

³² Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919 рік) // Літопис революції. — 1929. — № 2. — С.68.

³³ Данильченко А.П. Чешское население Украины в первой половине 20-х годов // Етнографічна спадщина і національне відродження. — К., 1992. — С.41-43; Задко В. Німецька меншина на Бахмаччині // Сіверянський вісник. — 1999. — №1. — С.176-178; Лудзький Ю.Ю. Вплив на структуру та інтереси чеського етносу в Україні революційно-воєнних подій 1917-18 років // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т.3. — К., 1999. — С.275-289 та ін.

³⁴ Якубова Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20-30-ті роки): коренізація, денационалізація // Укр. іст. журн. — 1998. — № 6. — С.22-35; 1999. — №1. — С.41-55.

³⁵ Гарчева Л. Політична конфронтація і війна Росії з Україною (1917 — початок 1918 рр.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — С.163-197.

³⁶ Якубова Л.Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України // Укр. іст. журн. — 1998. — № 6. — С.27; Шитковський В. Умови формування та розвитку українсько-єврейських взаємин у 1917-1920 рр. // Запорозькі єврейські читання. — Запорозьке, 1999. — С.47-51 та ін.

³⁷ Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. — К., 1994. — С.15.

Олесь Козуля

ЧИЯ МОВА – ТОГО Й ДЕРЖАВА

Матеріали преси засвідчують далеко неоднозначне ставлення громадськості України до національно-мовних питань. Воно є навіть полярним, що видно з публікацій і листів, уміщених у лівій та правій пресі, для якої характерна підвищена увага до національної теми. Щодо центристських засобів масової інформації (ЗМІ), то вони, в основному, опікуються економічними, соціальними, планетарними культурно-мистецькими проблемами та питаннями, що мають регіональний характер. Якщо ж часом і піднімаються етнічні й мовні питання, то автори статей прагнуть бути поміркованими і лояльними щодо офіційної політики.

Така строкатість поглядів на національно-мовне питання в незалежній Україні є явищем неприродним і нездоровим. Її насильницьки створили «найзлочинніші» геноциди й лінгвоциди, чорніших від яких не спізнав на собі жоден народ світу. Гено – з грецької – рід, лінгво – з латини – мова, цид – винищення. Те й інше, як розтлумачують словники, пов'язується з фашизмом... «Житниця» імперії – Україна – пухне від голоду в 1933 і 1947 роках (і не тільки!), тут втрачає навіть більші, аніж в кривавому пеклі Другої світової війни. Знищення ж мови велось постійно й витончено. Від московської заборони духовних здобутків Петра Могили, Кирила Ставровського та інших будителів національної думки (1690 рік) з'явилося аж 16 жорстоких царських указів, а ще ж секретні приписи недремних тоталітарних радянських часів¹.

У публікаціях ЗМІ лівого спрямування, особливо на Півдні та Сході України, стали вже звичними ідеї про повернення до Радянського Союзу, про союз трьох слов'янських країн (Росії, України і Білорусії), про насильницьку українізацію «українських росіян», неминуче зубожіння української культури без російської мови і навіть про пріоритетність російської культури і мови в питанні об'єднання всіх націй на території України².

Безперечно, що всі ці антидержавницькі потуги російської меншини мають місце не без впливу Москви, яка вимагає від України зберегти той статус, який росіяни мали, тобто статус носіїв російського світобачення, російської мови, культури та політики. Так колись веліли великодержавники-царі, згодом інтернаціоналісти – генеральні секретарі КПРС, тепер до цього прагнуть нинішні політики Російської Федерації.

Тому сучасна російська меншина в Україні, хоч і має великі меншинні права, не позбулась євразійських колонізаторських рис, нажитих за царату та соціалізму в російському варіанті. У публікації «Выбор издания должен оставаться за читателем»³ піддається критиці ідея урядового проекту Закону «Про внесення змін і доповнень до деяких законів України з питань оподаткування у частині, що стосується видавничої справи»: «Сотни книг и журналов, тысячи наименований различных газет издаются сегодня на Украине. Как никогда велик сейчас их выбор для покупателей и читателей. На чем основывается их выбор? На законах рынка – покупают то, что нравится. Но плохую книгу (статью или репортаж) можно написать на любом языке. Зачем же привлекать к ней покупателя (читателя) «льготной ценой?»»

Водночас уже сьогодні далеко не всі ліві поділяють тезу щодо «притеснення русского языка». Народний депутат Верховної Ради України Борис Олійник із парламентської трибуни дав відповідь однопартійцям-комуністам: «Кожна держава, яка хоч трохи себе поважає, захищає свою духовну ауру всіма наявними конституційними засобами, передусім – пільгами. У Франції одвіку, скільки вона існує, функціонує комітет із захисту французької мови на державному рівні». Очевидно, на Україні є й націонал-комуністи.

З лівими проросійськими газетами у національному і мовному питанні солідарні деякі газети, що називають себе центристськими, ліберальними чи космополітичними і висувають у борні з опонентами такі загальні поняття, як «демократія», «права людини», «сучасна цивілізація», «подолання провінційності», «традиційні зв'язки» тощо. Насправді ж вони – спадкоємці російської більшовицької ідеї (під гаслом так званого «інтернаціоналізму») в ставленні до української мови, культури.

Відомо, наприклад, що в «Киевских ведомостях» досить часто публікуються матеріали, автори яких відверто зневажливо і вороже ставляться до визначних діячів в історії України. Так, Олесь Бузина у матеріалі «Поражение на полях «параллельной» истории»⁴ пише: «Дефиляда в Москве» В.Кожелянко –

одна из немногих «нормальных» книг, написанных в Украине. Жанр – параллельная история – что было бы, если бы... Что было бы, если бы Гитлер немножко больше любил украинцев и разрешал формировать из них не только полицейские батальоны, но целую армию во главе со Степаном Бандерой?» Або про письменника М.Хвильового: «Читает сегодня его путанные декларативные писания так же скучно и бессмысленно, как пытаются согреться на поелище выгоревших дешевых страстей»⁵.

«Казалось бы, 1941-1945 годы доказали необходимость единения украинцев, русских и белорусов, – розпочинається стаття «С кем быть в союзе»⁶, опублікована в газеті «Крымская правда». Інша кримська газета «Керченский рабочий» ніби продовжує думку: «Однако в конце XX века это единение поставлено под сомнение. Если раньше звучал голос сторонников Б.Хмельницкого, то сейчас еще более громко звучат голоса сторонников Мазепы»⁷.

Подібну точку зору поділяє доктор філософських наук Мирослав Попович, який дотримується космополітичних поглядів. В інтерв'ю газеті «Дзеркало тижня» він заявив: «Я ніколи не був націоналістом і не розглядав український національно-визвольний рух як самоціль. Адже можна створити самостійну Україну такою, що автономне утворення в межах демократичної Росії виявиться значно кращим»⁸. Центристів об'єднує з багатьма лівими й те, що вони ставлять на перше місце економічні та соціальні питання. Натомість національно-етнічні та мовні проблеми для них другорядні, несуттєві.

Як вважають у національно-демократичних колах, ігнорування національних, зокрема мовних проблем, спостерігається, на жаль, і у владних структурах усіх рівнів на сході України. Але не для того Україна здобувала незалежність, аби залишатися колонією. Не хлібом єдиним живе людина, а мовна політика незалежних держав – це один із напрямів деколонізації. Члени Наукової Ради Світового Конгресу Українців (НРСКУ) не погоджуються з думкою, що все повністю залежить від економічного стану країни і що при нинішній економічній кризі не можна виділяти фонди на культурні потреби. Вони переконані, що повноцінне життя будь-якої країни позначене гармонійним поєднанням матеріальної та духовної сфер буття.

На стійке переконання правих і правоцентристів, державною мовою в Україні повинна бути українська, тобто мова корінної титульної нації, як у Польщі, Франції, Японії, Росії тощо. І це природно, це – показник справжньої демократії, основоположним принципом якої в умовах пострадянської України є відродження історичної справедливості. Крім того, це сконсолідує суспільство, зробить його гуманним і цивілізованим, а державу – сильною. Ще давні латиняни казали: чия мова – того й держава. Ця теза і сьогодні знайшла підтвердження, приміром, у Білорусії. Білоруську державницьку ідею, на наш погляд, зім'яли російські засоби масової інформації. Московське ГРТ хвалилось, що його програми дивиться 91 відсоток білоруського населення.

Тому, на відміну від професора М.Поповича, який заперечує титульність будь-якої нації, у національно-демократичних колах дотримуються протилежної думки. «Не мають сенсу суперечки навколо того, якою мовою розмовляти в Україні, – писав часопис «Слово «Просвіти». – Представник кожної нації, навіть найменшої етнічної групи – чи то росіянин, чи єврей, чи грек або асирієць – повинен знати свою рідну, дану йому Богом мову, однак поважаючи при цьому мову землі, на якій він живе... На українській землі державною має бути лише українська мова, а не жодна з мов, носії якої приходили сюди разом з іншими народами...»⁹.

На думку академіка Дмитра Гродзинського, лихо, що переслідує Україну, зумовлене руйнацією менталітету української людини, яка все ж намагається примножувати правдиві духовні цінності. Якщо на східній Україні значно послабились під російським впливом такі типові українські риси менталітету, як охайність і чистота у побуті (різниця у зовнішньому вигляді української хати і російської «ізи»), культ краси (вишивки, писанки, народні строї, оздоблення хат), то в західних областях багато з того, що нагадує колишню європейську Україну, збереглося. Приємно йти чистими вулицями Івано-Франківська, Тернополя, Рівного, Львова, Чернівців, де відчуваєш себе комфортно. Повсюди чути витончену й мелодійну українську мову. Носії цієї мови привітні й виховані місцеві люди. Там немає духовного гніту, ніхто нікуди не «лізе» і нікого не «посилає».

Вчитель І.Завидовський із Донбасу, який вперше побував у незросійщеній Галичині, пише: «Найбільш було повертатися додому. У поїзді п'яна провідниця посадила мене з небес на грішну землю, нагадавши, що їду додому, у край матюків, хамства, комуністів. Дихнувши перегаром, крикнула, що не

треба в неї «сланяться пад нагами». І я поїхав у край, де варять сталь, добувають вугілля, назавжди зберігши у пам'яті дні, які я провів на Львівщині»¹⁰.

Відомий письменник Олексій Донченко вважає, що «через двомовність в Україні ми забруднили діамант, досягли хаосу в мові як корінного етносу, так і переселенців, виникло якесь мовне «нерозбери-бери», жадливий суржик: «Лезла на лестницю, а впала... з драбини». Зі Слова, з Мови починається все і все береться. Несмак нівечить душу, проникає у побут»¹¹. У душі російськомовного українця відбуваються процеси психічного зламу, що впливає на все його життя і наступне покоління.

Про це, власне, і йшла мова 31 січня 1996 року у Спільці письменників України на вечорі-зустрічі з киянами міністра охорони здоров'я Андрія Сердюка і відомого вченого геронтолога професора А.Токаря. Підкреслювалося, що Україна має найвищі темпи постаріння населення в Європі. Причому найбільш старі за віком області – Чернігівська, Полтавська, Сумська, Вінницька, Черкаська, тобто збільшовичені і зросійщені. Промовистим є той факт, що найвища смертність населення спостерігається на Сході, в місцях найбільшого зосередження так званого «рускоязычного населення». Професор пояснює ситуацію тим, що в цих місцевостях найбільше хворих на алкоголізм, людей з низькою загальною культурою, що ведуть аморальний спосіб життя і тому найбільш схильних до важких недуг. За повідомленням Міністерства охорони здоров'я, у листопаді 1996 року найвищий відсоток захворювання на СНІД зареєстровано у найбільш зросійщених містах, починаючи від Донецька і закінчуючи Севастополем.

Державний комітет статистики України повідомив у лютому 2000 року, що кількість померлих в Україні перевищує кількість народжених у 1,9 рази (у 1998 році – в 1,7 рази). За даними Держкомстату України, в 1999 році чисельність населення України скоротилася на 49 тисяч чоловік. Найінтенсивніше зменшується вона у Чернігівській, Луганській, Сумській, Полтавській та Донецькій областях. Порівняно з січнем-листопадом 1998 року, за відповідний період 1999 року кількість народжених тут зменшилася на 28,2 тисяч немовлят, або на 7,3 відсотка.

«На жаль, ще недостатньо вивчено вплив російської мови на ментальність українця, хоча емпірично, на побутовому рівні ми це відчуваємо...»¹², – пише ялтинець Л.Волошин. Здається, державні керманічі тішать себе ілюзіями, мовляв, неукраїнська Україна може функціонувати як держава. Ні, не може. Існує аксіома, що здоров'я і довголіття пов'язані з загальною культурою. А віддзеркалює культуру мова. Після зникнення мови розчиняється нація, щезає те, що називаємо національною самоідентичністю.

За Конституцією держава не тільки захищає, розвиває, утверджує українську мову як державну, а й сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів та національних меншин України¹³. Але незважаючи на декларовані принципи, у Криму, де проживає близько мільйона українців, на десятому році незалежності України «жертвними зусиллями ентузіастів» започатковано перші чотири українські школи (на весь Крим). Вони діють у Сімферополі, Феодосії, Ялті, Алушті в умовах повної блокади з боку місцевої влади. Школам не виділяють коштів на ремонти приміщень (колишніх дитсадків), у них постійні проблеми з навчальною літературою та устаткуванням.

Далеко не найкраще становище національних меншин. Так, у минулому столітті у місті Болград біля Ізмаїлу була заснована болгарська гімназія. Болгари оберігали її як національну святиню, щоб не загинула тут, на нових землях, їхня мовна культура, історична пам'ять. Тепер навчання дітей у цій гімназії проводиться російською мовою. Стосовно статті 24 Конституції, у якій передбачено, що в Україні «не може бути привілеїв чи обмежень... за мовними або іншими ознаками», народний депутат України М.Косів вважає, що привілеями користується лише одна національна меншина – російська.

Колишній перший секретар Кримського обкому КПУ і нинішній голова Верховної Ради Автономної Республіки Крим Леонід Грач видав розпорядження 14 квітня 2000 року про створення при голові ВР АРК Ради підтримки російської культури. Згідно з положенням, вона має займатися не лише «відновленням цінностей російської культури у системі виховання покоління, що підрастає», збереженням пам'яток, музеїв, але також «організацією діяльності щодо захисту прав і свобод громадян, що мешкають у Криму, включаючи питання громадянства, мови, культури, освіти»¹⁴. За словами професора Я.Дашкевича, пункт 6 положення висвітлює справжню мету Ради – не культурну, а політичну, «викриває наївний камуфляж».

Показово, що в заяві Луганської обласної організації Українського народного руху (УНР) підкреслюється, що „голова облдержадміністрації О.Єфремов публічно виступає проти державної мови у Донбасі, чим порушує статтю 10 Конституції України та рішення Конституційного суду України від 14.12.1999 р. Його заступник з політико-правових питань Є.Свіридов під час виступу на телебаченні ставив собі в заслугу „стримування української національної навали на Луганщині“. Газета „За вільну Україну“ робить висновок, що „російські імпершівіністи... не припиняють дипломатичних атак на фронті „захисту“ так званого російськомовного населення України. Запопадливо допомагають їм у тому російська нацменшина та численне українське москвофільство, рекрутоване переважно з колишнього совєтського чиновництва та репресивних органів“¹⁵.

Замість українського духовного відродження сьогодні йде зворотній процес, що є наслідком відсутності серйозної гуманітарної політики й того факту, що основна частина бізнесу України – неукраїнська. Державні структури, покликані стати на захист українських національних інтересів, закривають очі на масову появу в Україні російськомовних газет та журналів, які руйнують українське середовище, адже українцям нав'язуються невластиві їм цінності. Зміст багатьох таких видань пропагує зневагу до української мови і культури, спотворює суспільну мораль, дискредитує ідею української державності.

Разом з тим, у національно-демократичних колах пов'язують надію щодо виправлення становища у гуманітарній політиці з реформаторським курсом уряду Віктора Ющенка. Так, національно-державницькі сили Кривого Рогу нещодавно провели мітинг, присвячений Дню незалежності України. У своїх промовах лідери міських організацій НРУ, КУН, УРП, УНР, „Просвіти“, Братства ветеранів ОУН-УПА, Спілки політв'язнів і репресованих наголошували на потребі консолідації зусиль криворожців навколо української національної ідеї, реалізації реформаторського курсу українського уряду. Учасники акції тримали гасла: „Україні – українську владу!“, „В.Ющенку – зелену дорогу! Мафію – за грати!“ тощо. З метою захисту української мови та культури криворожці висловилися за створення при Кабінеті Міністрів України Департаменту мовної політики в Україні з відповідними структурами на місцях.

Вице-прем'єр з гуманітарних питань М.Жулинський в інтерв'ю охарактеризував основні положення ухваленого Кабінетом Міністрів України в червні 2000 р. проекту Закону „Про розвиток і застосування мов в Україні“. Він, зокрема, наголосив, що законопроект, по-перше, ґрунтується на основних і принципово важливих положеннях мовної політики, що містяться у статтях 10, 11 і 12 Конституції України. Вони визначають статус української мови як державної, забезпечення її всебічного розвитку і функціонування в усіх сферах суспільного життя на території України, гарантії вільного розвитку й використання мов національних меншин в Україні, задоволення мовних потреб українців, які проживають за межами республіки. По-друге, при підготовці та доопрацюванні законопроекту враховано досвід правового регулювання мовних проблем у країнах близького зарубіжжя та Заходу¹⁶.

¹ Дмитренко О. „Без мови – немає народу“ // Демократична Україна. – 2000. – 13 квітня. – С.3-4.

² Крымская правда. – 2000. – 27 вересня. – С.2.

³ Время. – 2000. – 23 вересня. – С.1.

⁴ Киевские ведомости. – 2000. – 23 вересня. – С.19.

⁵ Самоубийство «фашиста» Хвильового // Киевские ведомости. – 2000. – 2 жовтня. – С.12.

⁶ Крымская правда. – 2000. – 14 вересня. – С.2.

⁷ Керченский рабочий. – 2000. – 26 вересня. – С.2.

⁸ Дзеркало тижня. – 2000. – 2 вересня. – С.11.

⁹ Відмінності, що збагачують світ // Слово „Просвіти“. – 2000. – 9 вересня. – С.3.

¹⁰ Галичину можна вважати українським П'ємонтом // Шлях Перемоги. – 1997. – 16 жовтня.

¹¹ Демократична Україна. – 2000. – 13 квітня. – С.3-4.

¹² Народна газета. – 2000. – 12 жовтня. – С.4.

¹³ Гвалт по-московськи // Час. – 2000. – 29 вересня. – С.6.

¹⁴ Кримські росіяни, що з вами? // Шлях Перемоги. – 2000. – 27 вересня. – С.8.

¹⁵ За вільну Україну. – 2000. – 8 вересня. – С.6.

¹⁶ Український форум. – 2000. – 28–29 вересня. – С.2.

Віталій Генік

ТАЄМНИЦЯ ЗБРУЦЬКОГО ІДОЛА.

Так званий Збруцький ідол — чи не найяскравіша пам'ятка давньослов'янської сакральної скульптури — ось уже півтора століття залишається справжнім каменем спотикання для дослідників дохристиянських вірувань східних слов'ян.

Знайдено його було у 1848 році на Галицькому Поділлі. Австрійські солдати прикордонної служби одного дня зауважили, що над поверхнею добряче обмілілої через недавню посуху річки Збруч (притока Дністра) вигулькнув якийсь предмет, подібний до шапки чи гуцульського капелюха. Наблизившись, вони із здивуванням констатували, що „капелюх“ кам'яний і належить дивній чотириликій статуї, контури якої проступали під водою. Місцевий пан, власник села Городниця (сучасного Гусятинського району Тернопільської області), забажав прикрасити кам'яним бовваном свій парк. Але коли статую трьома парами волів заледве витягли з замулу і привезли до панського маєтку, селяни мало не зчинили бунту, заявивши, що не бажають присутності „турка“ в селі. Поміщик змушений був облишити свою затію. Можливо, ідол так би й загубився з роками або його одного разу селяни „розбили б на кавалки“, як вони погрожували. Одначе знахідкою зацікавився місцевий краєзнавець М.Потоцький, котрий одразу зметикував, який скарб потрапив йому до рук. У 1851 році статую, що одержала назву Збруцького ідола, було перевезено до Кракова, де вона зберігається й досі під виглядом пам'ятки історії польської культури¹.

Фігура ідола має вигляд чотиригранного стовпа висотою 2,57 м, переріз її становить 28х32 см. Усі чотири грані містять рельєфні зображення, що складають три яруси. У верхньому представлені високі постаті, зодягнені у довгі, до колін, сорочки, підперезані спільним поясом. Руки усіх чотирьох постатей складені в однаковому „сакральному“ жесті: права піднята до рівня грудей, ліва опущена до живота. Одна фігура зображена з порожніми руками і без жодних атрибутів, проте на одязі її вміщено зображення „солярного“ знака у вигляді колеса з шістьма спицями. Решта тримають відповідно ріг та, схоже, перстень чи обручку, у одній постаті до пояса підвішено шаблю, а нижче зображено коня. Крім того, персонажі з рогами та обручкою наділені ще й грудьми чи рельєфними сосками грудей, в яких дехто вбачає безперечні ознаки жіночої статі.

На середньому рівні зображено чотири маленькі фігурки з розпростертими руками. Дві з них також наділені грудьми, при цьому над лівим плечем одної видно ще одну крихітну постать.

Нижній рівень представлений трьома зображеннями, які, очевидно, мають на меті передати одну фігуру у трьох ракурсах. Це вусатий персонаж, що стоїть навколішки і тримає на витягнутих руках, слід думати, землю. Задній його ракурс чомусь відсутній.

Усі зображення на чотирьох гранях Збруцького ідола об'єднані під спільною „шапкою“ з округлим верхом. Загалом перед нами, без сумніву, стилізоване зображення людського фаллоса.

Ще у XIX ст. в наукових колах з'явилася думка, ніби Збруцький ідол є зображенням Святовита — чотириликого божества, описаного середньовічним автором Саксоном Германським, що бачив його у слов'янському капищі Аркона на острові Рюген у Прибалтиці. Дане твердження було прийнято беззастережно і відтоді почало мігрувати з дослідження в дослідження, причому з часом перекинуто навіть назву божества: з Святовита воно перетворилося на Святовида чи Світовида.

У наш час одну з найґрунтовніших спроб розшифрувати зображення на Збруцькому ідолі зробив відомий дослідник давньослов'янського язичництва Б.О.Рібаков. На його думку, у композицію ідола входять зображення принаймні п'яти божеств — Перуна, Велеса, Дажбога, Мокоші і Лади. Центральне місце (на лицевому боці скульптури) відводиться Мокоші з рогами достатку. З шаблею та конем науковець ототожнює Перуна (зображення на лівому боці ідола), а з обручкою — Ладу (на правому боці стовпа). Четверта іпостась, зображена на тильному боці статуї, інтерпретується дослідником як Дажбог на підставі виявленого неподалік „солярного“ знака. Персонажа, зображеного на трьох гранях в самому низу як підтримуючого землю, вчений трактує як Велеса, пов'язаного з хтонічним світом. В цілому Б.О.Ри-

баков мислить Збруцький ідол зображенням особливо шанованого бога Рода, що вважався першопричиною всього суцього і зображався у вигляді лінгама-фалла².

Оригінальне трактування композиції Збруцького ідола запропонував свого часу С.Г.Пушик. Він, зокрема, піддавав сумніву статі персонажа, що тримає ріг-ритон, зображеного на ідолі з чітко виділеними сосками³.

В.Н.Дьомін вбачав у Збруцькому ідолі, з огляду на його чотиригранність, типічну слов'янську герму, пов'язану з культом Гермеса, розповсюджуваного автором мало не на всю Європу і ототожнюваного зі слов'янським Ярилом — „Ярым місяцем“⁴. Втім, сам же дослідник зазначив, що класичні герми встановлювалися на перехрестях доріг. Незрозуміло тому, як ув'язати це з фактом, що Збруцький ідол в давнину стояв на вершині гори у складі цілого сакрального комплексу?

А що це саме так, свідчать розкопки радянських археологів І.П.Русанової та Б.О.Тимощука, проведені в 1984 році на горі Богит, що неподалік від села Городниці. Власне, про можливість первісного перебування ідола саме на цій горі говорив ще згадуваний вище М.Потоцький. Та й назва її, очевидно, свідчить про певну священність, заповідність. Втім, тільки розкопки блискуче підтвердили дані припущення. Було виявлено ціле давньослов'янське святилище. У найвищій його частині містився великий майданчик (70x50 м), центральною спорудою якого був „вівтар“ — підвищення поперечником 9 м, викладене з каменю. У центрі його колись і височів Збруцький ідол (величина і конфігурація заглибини в підвищенні повністю відповідають параметрам нижньої частини ідола). Навколо підвищення виявлено вісім жертвних ям (стільки ж знайдено у вже розкопаному святилищі Перуна, що знаходилося в урочищі Перині поблизу Новгороду), а поряд — комплекс напівземлянкових та наземних споруд (можливо — житла жерців та „парафіян — паломників“). Також відкрито ще одне підвищення, викладене каменем, з ямою для жертвоприношень. Як і в культових ямах, тут знайдено рештки жертвоприношень — прикраси, кераміку, кістки тварин і навіть людей⁵.

Схоже святилище незабаром було відкрито на сусідній горі Звенигород, що також належить до Медоборівського гірського кряжу⁶. Вчені датують вищезгадані святилища X — XIII ст., тобто часом, коли на землях давньої Русі язичницькі і християнські елементи злилися в неповторний синкретичний комплекс. Пізніше через переслідування язичників Збруцький ідол обережно зняли з п'єдестала (на ньому не виявлено жодних пошкоджень), на руках віднесли на 1,5 км від святилища і сховали у воду.

Як же все-таки розцінювати Збруцького ідола? Що це: зображення якогось одного божества чи цілий збірний пантеон? Що за персонажі зображені на гранях стели-скульптури?

Аби дістати відповіді на всі ці запитання, нам слід відмовитися від традиційного підходу до оцінки дохристиянських вірувань давніх слов'ян, від ототожнення релігії наших предків з політеїзмом. Про хибність даної передумови спробуємо поговорити в окремому дослідженні. Зараз же у якості одного з багатьох доказів розглянемо ретельно, чи має під собою ґрунт найдосконаліше на сьогодні трактування персонажів зі Збруцького ідола, подане Б.О.Рибаківим.

Насамперед зазначимо, що Б.О.Рибаків не дає однозначної відповіді на стрижневе питання: Збруцький ідол є зображенням одного божества чи кількох. Натомість пропонується комплексна версія „божеств у складі головного божества“. Коментуючи її, не можна не звернути в такому разі увагу на надмірну абстрактність скульптури, абсолютно не характерну для епохи X ст. Тож говорити про якийсь пантеон у складі постаті верховного божества, мабуть, немає жодних підстав. Водночас слід зазначити, що Б.О.Рибаків зробив неоціненний вклад у науку, відкривши для неї верховного бога східних слов'ян Рода, про якого навмисно мовчали войовничо християнські твори, прагнучи викоринити саму згадку про цього могутнього конкурента християнського Бога на Русі. Заслуга вченого ще й у тому, що він зумів розпізнати образ Рода в ітифаллічному Збруцькому ідолі.

Проаналізуємо тепер його вже згадану інтерпретацію зображень на стелі-скульптурі. Почнемо з двох верхніх постатей, наділених, на думку деяких дослідників, ознаками статі. На нашу думку, таке трактування є надто поверховим. Вивчивши численні зразки стародавньої монументальної антропоморфної скульптури різних епох, легко переконалися, що соски грудей нерідко зображалися у вусатих і бородатих ідолів, наділених, крім того, ще й фалосом (Керносівський ідол мідного віку з Дніпропетров-

щини, скіфська стела-статуя з Сібіоаре тощо). При цьому питання про двостатевість зображень навіть не стоїть: це, без сумніву, чоловічі персонажі. Далі, на „лицевому“ боці Збруцького ідола постать з „грудьми“ тримає в правиці ріг-ритон. Чомусь ніхто з дослідників не звернув уваги на цікаву деталь: ріг є майже обов'язковим атрибутом кам'яних стел попередніх епох, особливо скіфських, але тримають його у всіх випадках виключно чоловічі озброєні постаті (скіфські статуї-стели з Кіровограда та Буторів і т.д.). Трапляється він і на слов'янських статуях, позбавлених, проте, якихось ознак жіночої статі, зате з зображенням на тильному боці постаті коня (ідол з с.Ставчани на Поділлі).

Наступна постать, ліворуч від персонажа з ритонем, озброєна шаблею. Трохи нижче зображено гарцюючого коня. Очевидно, перед нами постать бога-войовника, громовержця, на що звернув увагу ще Б.О.Рибаків і про що свідчать наявні атрибути божества. Але насторожує от що: з „Повісті врем'яних літ“ нам відома приблизна зовнішність київського ідола Перуна, зокрема те, що „голова его серебряна, а усь золоть“⁷. Як відомо, сакральне мистецтво дуже консервативне і догматичне. Чому ж у постаті на Збруцькому ідолі ми не знаходимо такої незначної, на перший погляд, деталі, як вуса? І чому, навпаки, підкреслено вусата інша постать, що підтримує два верхні яруси внизу композиції?

Постать з тильного боку ідола, окрім малопомітного колеса з шістьма спицями, не має якихось характерних ознак, і тому майже ніхто не ризикує її якось трактувати.

Оскільки наведений аналіз поки що не проливає світла на розглядувану проблему, пропонуємо свою міркування стосовно Збруцького ідола. Отже, вважаємо, що маємо справу з статуєю єдиного космологічного божества східних слов'ян, ототожнюваного Б.О.Рибаківим з Родом. Оскільки він мислився першоосновою всього суцього, зрозуміла його яскраво виражена ітифаллічність. Однак наші предки здавна були схильні наділяти сакральні сили антропоморфними рисами. Тому-то персоніфікація прабога зображена у самому низу підтримуючою світ, тобто семантично пов'язаною з основою, фундаментом світобудови, а у конкретному розумінні — ще й з осередком людського сімені. Можливо, дане зображення не призначалося для огляду, було сховане у кам'яному „гнізді“ ідола і носило суто смислове навантаження.

Чотири великі постаті під спільною „шапкою“ слід, очевидно, ототожнювати з різними іпостасями єдиного божества слов'ян. Їх вотивні імена в даному випадку не відіграють особливої ролі, оскільки виступають звичайними характеристичними епітетами, що позначають ту чи іншу сферу діяльності прабожества. Але спробувати визначити їх необхідно хоча б для з'ясування призначення Збруцького ідола.

Отже, персонажа на „лицевій“ грані стели-скульптури, очевидно, слід ототожнювати з достатком і родючістю. Саме символом достатку мислився в давнину ріг-ритон. І саме з семантикою родючості слід пов'язувати вміщені на ідолі „жіночі“ груди. Звідси напрашується висновок, що вказане зображення належить іпостасі першобога як подателя благ, себто Дажбогу. Схожу гіпотезу висунув свого часу і С.Г.Пушик.

Як чоловічого персонажа ми схильні мислити і постать праворуч від Дажбога, також з „грудьми“ і, крім того, з обручкою в правиці. Етимологія давньослов'янського слова „свадьба“ відсилає нас до образу іншої божественної іпостасі — Сварога, що, ймовірно, уявлявся покровителем і освячувачем шлюбів. Природньо, що шлюб також слід було нерозривно пов'язувати з родючістю.

Зазначимо, що невеличкі фігурки в середньому ярусі композиції, схоже, зображають власне людей. Цікаво, що під зображеннями Дажбога і Сварога вміщено зображення жінок як носіїв родючості, при цьому під Сварогом жіноча постать має, ймовірно, семантику тільки запліднення, очікування плоду, тоді як під Дажбогом вона зображена вже з дитиною над лівим плечем, тобто з семантикою реалізованої родючості.

Постать ліворуч від фігури з рогом зображає, без сумніву, грому іпостась прабога. Але цілком вірогідно, що це не лише Перун, а й Велес. Справа в тому, що обидва ці образи при ретельному дослідженні так тісно зливаються, що мимоволі виникає сумнів в їх самостійності (пригадаймо, скажімо, що слов'яни в договорах з греками клялися Перуном і Велесом; цілком можливо, що їх штучно роз'єднали християнські літописи).

Нарешті, тильний бік ідола містить зображення, яке завдяки наявності солярного знака можна пов'язувати з сонячним божеством. Втім, вказаний знак одночасно вважався і „громовим“, а тому даному персонажу, очевидно, слід приписувати і метеорологічні функції. Умовно ототожнимо його зі Стрибогом чи з тим же Велесом.

Після всього розглянутого мимоволі виникає нове запитання: для чого Збруцький ідол вкритий зображеннями з усіх боків, коли поклонялися лише „лицевій“ частині?

В цьому плані для нас є дуже важливим факт перебування Збруцького ідола у великому сакральному комплексі. Це дає можливість припустити, що святилище на горі Богит діяло цілий рік. Звідси, в свою чергу, можна зробити висновок, що протягом кожної з чотирьох пір року наші предки поклонялися іпостасі на відповідній грані стели-скульптури. Це особливо вірогідно, якщо прийняти гіпотезу про належність Збруцького ідола до давньослов'янського монотеїстичного культу. Залишається тепер лише встановити, як саме був зорієнтований ідол за сторонами світу.

Як відомо, у слов'ян новий рік починався 1 березня. Візьмемо даний факт за точку відліку. Доведено, що наші предки вважали весну періодом всезростаючої вегетативної сили природи. Для стимулювання родючості землі і людей проводилися різноманітні ритуали та магичні дії. Саме навесні укладалися шлюби, що мало сприятливо відбитися на добробуті молодят. Отже, Сварог цілком міг бути однією з іпостасей прабога, яку вшановували навесні. А оскільки весну незмінно ототожнювали з народженням, зі сходом, то звідси випливає висновок: постать з обручкою на Збруцькому ідолі була повернута лицем на схід.

Тоді фігура Дажбога з рогом достатку мала орієнтуватися на північ і, цілком очевидно, символізувати літо (уявлення наших предків про сторони світу не завжди відповідали поняттям „тепло-холодно“; радше тут наявне протиставлення „життя-смерть“). Справді, влітку природа досягала піку своєї творильної сили і давала, нарешті, врожай.

Громова, войовнича іпостась орієнтувалася на захід, тобто відносилася до періоду, коли літнє сонце починає згасати, коли зібрано врожай і сприятливий час для військових походів, битв та змагань — до осені.

Нарешті, на південь було звернено лик постаті з солярно-гровим символом. Оскільки південь у слов'ян мислився країною мертвих (туди — у вирій, потойбічний світ, згідно з уявленнями, відлітали птахоподібні душі померлих), то можна припустити, що на розглядуваній грані ми бачимо ще одну іпостась поліфункціонального давньослов'янського божества, що опікувалася мертвими. Відповідно, поклоніння їй здійснювалося зимою. Знаменно, що саме взимку святкувалося свято смерті старого сонця і народження нового — Коляда (з 1 по 6 січня — „велесові дні“)⁸. Врешті-решт, двозначність солярно-грового знака наводить на думку, що у віданні цієї іпостасі могли бути й метеорологічні функції. Все це зближує її з вотивними іменами і Велеса, і Хорса, і Стрибога.

Підсумовуючи все сказане, зазначимо, що у сутності Збруцького ідола ще багато незрозумілого. Тому необхідно продовжувати його комплексні дослідження. Від цього багато в чому залежить об'єктивність знань про дохристиянські вірування нашого народу, про витоки його світогляду і культури.

1. Кришук М.М. Українська міфологія. — Тернопіль, 1994. — С.60; Телегін Д.Я. Вартові тисячоліть. — К.: Наукова думка, 1991. — С.55.
2. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. — М.: Наука, 1988. — С.243,244,247.
3. Детальніше див.: Пушик С. Довкола Збруцького ідола // Україна.— 1983. — № 43.
4. Демин В.Д. Тайны русского народа. В поисках истоков Руси. — М.: Вече, 1997. — С.234.
5. Телегін Д.Я. Назв. праця. — С.61,62.
6. Тимошук Б.А., Русанова И.П. Второе Збручское (Крутиловское) святилище /по материалам раскопок 1985 г./ // Древности славян и Руси. — М.: Наука, 1988. — С.89,90.
7. Повесть врем'яних літ: Літопис /За Іпатським списком/. — К.: Радянський письменник, 1990. — С.132,133.
8. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т.1. — К.: Наукова думка, 1991. — С.338; Рыбаков Б.А. Назв. праця. — С.420.

Тамара Галицька-Дідух

УКРАЇНА В ПОЛІТИЦІ УРЯДІВ РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ ТА ПОЛЬЩІ НА ПОЧАТКУ 1920 р.

На початок 1920 р. внутрішньо- і зовнішньополітичне становище в Україні вкрай загострилося. Економічна криза, існування на території України різних за ідеологією і політикою урядів — Директорії, Української Національної Ради, Раднаркому — породжувало внутрішню нестабільність та недовіру населення до влади.

Внутрішньополітична боротьба в українському демократичному таборі, причинами якої переважно були ідеологічні та особисті мотиви, призвела до втрати основного здобутку українського національно-визвольного змагання початку ХХ ст. — соборності України. Ні Директорія, ні Українська Національна Рада, що перебували в екзилі, не змогли сконсолідувати українську націю для боротьби із зовнішньою небезпекою.

Внутрішню нестабільність в Україні прагнули використати уряди сусідніх держав — Росії і Польщі.

Більшовицький уряд Росії, намагаючись знайти підтримку в боротьбі за радянську владу серед сусідніх народів, велику увагу приділяв питанням національної політики, хоча головним чином, з демагогічних міркувань. В умовах підготовки Польщі до війни Г.Чичерін у доповіді в Політбюро ЦК РКП(б) від 9 лютого 1920 р. радив „провести знову незалежність Української Радянської республіки, відклавши федерацію на майбутнє“¹.

У листі голови Ради Народних Комісарів В.Леніна до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним читаємо: „Тому само собою є очевидним і цілком загально визнаним, що тільки самі українські робітники і селяни на своєму Всеукраїнському з'їзді Рад можуть розв'язати і розв'яжуть питання про те, чи зливати Україну з Росією, чи залишати Україну самостійною і незалежною республікою і в останньому разі який саме федеративний зв'язок встановити між цією республікою і Росією“². Така пропозиція має нав'язливий характер і слово „незалежність“ звучить недоречно поряд з „федеративними зв'язками“. Заяви уряду РСФРР про визнання самостійності України проголошувалися з чисто пропагандистською метою. „Якщо український комуніст наполягає на безумовній державній незалежності України, його можна запідозрити в тому, що він захищає таку політику... внаслідок дрібнобуржуазних, дрібнохазяйських національних пережитків“³, — писав В.Ленін. Більш яскравим прикладом, який демонструє дійсний зміст національної політики радянського уряду Росії, є „Інструкція агітаторам-комуністам на Україні“, в якій завдання більшовицьких агітаторів зводилося до наступного:

- 1) не нав'язувати українському селянинові комуні до повного утвердження радянської влади на Україні;
- 2) на противагу самостійнику Петлюрі стверджувати, що уряд РСФРР визнає самостійність України, а Петлюра запродає її буржуазним державам;
- 3) поширювати чутки, що серед повстанців більшість буржуї і куркулі;
- 4) під час хлібної заготівлі переконувати селян в тому, що зерно береться не для росіян, а для біднішого українського населення, робітників і бійців Червоної армії⁴.

„Те, про що ми тут в Росії говоримо цілком відкрито, — зазначалося в інструкції, — то на Україні можна шептати тільки на вухо, а то краще і зовсім не говорити“⁵.

Практика радянського будівництва на Україні за загальноросійським зразком була вагомим фактом залежності УСРР від російського центру. Створення атрибутів державної влади на Україні переслідували єдину мету — надання „самостійності“ УСРР реального вигляду. Так, у записці наркома закордонних справ РСФРР Г.Чичеріна в Політбюро ЦК РКП(б) від 26 лютого 1920 р. зазначалося, що відсутність наркомату закордонних справ УСРР „буде будь-яким іноземним політиком розцінена як доказ відсутності державної самостійності радянської України“⁶. Але, на думку Г.Чичеріна, не потрібно створювати розгалуженого державного апарату на Україні, а

обмежитися наданням Х.Раковському „титулу не тільки голови Раднаркому, але і наркома інвіддлу“⁷. Тобто наркомат закордонних справ УСРР, створений тільки в липні 1920 р., був виключно фасадним утворенням.

Військово-політичні події 1917-1919 рр. знесли Червону армію, призвели до руйнування російської економіки, втрати підтримки населення всередині країни. Тому в умовах, коли Польща нарощувала свій військовий потенціал, перед дипломатичними колами Росії постало завдання — не допустити війни на два фронти.

Пропонуючи польському уряду мир, радянське керівництво готове було поступитися у справі встановлення східних кордонів, але в українському питанні, за визнанням кореспондента „Kurjer Lwowski“, більшовики „промовляють іменем України, даючи зрозуміти, що в цій точці не думають поступити“⁸. Тому у зверненні до всіх народів і урядів від 19 лютого 1920 р. радянський уряд України підкреслив необхідність підписання мирного договору з Польщею на умовах, запропонованих союзним урядом РСФРР. 22 лютого 1920 р. уряд УСРР звернувся з нотою до польського уряду з пропозицією встановити мирні відносини між країнами. У ноті зазначалося: „Визнання з боку Польщі всякої іншої називаючої себе українською влади, крім влади робітників і селян, представленої Центральним Виконавчим Комітетом України і її Радою Народних Комісарів, ... не може створити умов міцного миру“⁹. Отже, в основу переговорів ставилася вимога визнання єдиною законною владою на Україні уряду УСРР.

Паралельно зі спробами радянського уряду України встановити мирні відносини з Польщею, Директорія шукала шляхи зближення з більшовицьким урядом Росії. В ноті дипломатичної місії Директорії в Польщі до всіх європейських держав від 22 лютого 1920 р. зазначалося, що „уряд УНР не має ніяких офензивних планів проти Росії, тільки боронить свої суверенні права... Між Росією і Україною немає різниці думок, якої не можна би налагодити мирним шляхом“¹⁰. У другій половині лютого — в березні 1920 р., за свідченням О.Доценка, головного ад'ютанта С.Петлюри, латвійський представник у Варшаві провів кілька розмов з міністром закордонних справ УНР А.Лівицьким, запропонувавши посередництво Латвії в переговорах Директорії з урядом РСФРР. Уряд УНР в основу таких переговорів поклав ряд умов:

- 1) визнання незалежності української держави із зобов'язанням не втручатися у її внутрішньо-політичне і економічне життя;
- 2) визнання уряду Директорії єдиною легітимною владою на Україні;
- 3) право українського народу застосовувати силу до тих комуністів, які здійснювали замах проти незалежності України¹¹.

За коментарями європейської преси, радянський уряд Росії погоджувався на визнання незалежності України за наступних умов: „1) злука України з совітською Росією на підставі тісної унії; 2) забезпечення економічних інтересів на Україні; 3) тісна злука України з Росією під мілітарною владою“¹². Тобто більшовицький уряд Росії визнавав незалежність України тільки у формі Української Соціалістичної Радянської Республіки, що знаходилася б під його всебічним контролем.

Але така позиція уряду РСФРР не співпадала з інтересами УНР. 22 січня 1920 р. в інформаційному повідомленні МЗС Української Народної Республіки вказувалося „на неможливість для нас сподіватись на те, щоб уряд Леніна дав Українському Народові вільно дихати і жити, коли Український Народ силою не оборонить свого права на це“¹³.

Безрезультативність переговорів з урядом РСФРР змушувала Директорію шукати підтримки у польського уряду, в основу планів якого була покладена ідея відновлення кордонів Польщі взірця 1772 р. Тому вже 1 листопада 1918 р. польська армія розпочала наступ на українські землі. На початок 1920 р. в умовах підготовки Польщі до війни з радянською Росією проблема розширення польських кордонів постала з усією актуальністю. Про це свідчать рішення, прийняті на засіданнях польського уряду в лютому — березні 1920 р., згідно з якими максимальною територіальною вимогою польський уряд поставив кордон 1772 р., мінімальною — кордон по течії Збруча і Стиру¹⁴. 12 квітня 1920 р. „Kurjer Lwowski“ писав, що „рішачі політичні польські кола вирішили стояти на мирових переговорах з більшовиками при лінії 1772 р. Польське правительство не піде ні на який компроміс в цій справі“¹⁵.

Потрібно відзначити, що українське питання в політичному середовищі Польщі розглядалося через призму двох програм — інкорпораційної і федеративної. Прихильники першої програми, здебільшого ендеки, відстоювали позицію військової окупації українських земель. За аналізом англійської газети „Morning Post“, „на цій думці була більшість сеймових партій“¹⁶. Федералісти, основним виразником ідей яких був Начальник держави соціаліст Ю.Пісудський, виступали з позиції боротьби польської армії проти „східного панування більшовиків з тим, щоб допомогти європейським народам зберегти свободу і перетворити Східну Європу у федерацію вільних народів, що об'єднуються навколо Польщі“¹⁷. Щодо місця України в цій федерації, то Ю.Пісудський говорив про створення Української республіки, „зложеної з правобережних, незайнятих поляками губерній Полтавщини і частини Катеринославщини, ... зв'язаної тісним союзом з Польщею“¹⁸. В інтерв'ю газети „New Vourk Herald“ Ю.Пісудський заявляв, що „Польща в ролі великої держави з великим інтересом розглядає всю українську проблему як свою власну“¹⁹. Незважаючи на красномовні декларації федералістів про свободу і самовизначення європейських народів, вони, так само як і інкорпораціоністи, відстоювали ідею відновлення кордонів Польщі взірця 1772 р., тобто вклучення до складу польської держави Західної України і значної частини Правобережної України. Не випадково польські урядові верхи неодноразово заявляли, що „проблема Східної Галичини є внутрішньою справою Польщі“²⁰.

В умовах підготовки наступу польської армії проти радянських республік для уряду Польщі важливим було питання як військової підтримки збройних сил УНР, так і нейтралітету українського населення. У передовій статті „Narzod“ „Українська проблема і справа миру“ зазначалося: „Україна — це ключ до московської могутності. Тому Україна мусить відігравати надзвичайно важливу роль у польсько-більшовицьких переговорах“²¹. Ю.Пісудський писав у листі Л.Василевському: „Щодо України, то Україну Раковського протиставимо Україні Петлюри і не будемо дискутувати над тим, яка з них є правдива, бо могли б це робити без кінця. Нехай українці самі визначаться“²². Тобто в українській справі серед урядових верхів Польщі взяли верх погляди стратегічного характеру.

Підписання Варшавського договору в квітні 1920 р., на нашу думку, відкрило широкі перспективи для уряду Польщі. Так, за угодою він досягнув визнання урядом УНР анексії Польщею західноукраїнських земель і використання цього факту на міжнародних конференціях; послаблення міжнародного авторитету ЗУНР; використання польсько-українського кордону в майбутніх переговорах з більшовиками, а також отримав союзника (армію УНР) у війні з радянськими республіками, військові та економічні впливи на Україну.

Польські політичні кола, в основному, Варшавський договір серйозно не сприймали. Особливо різко виступило праве крило, вважаючи даний документ черговим дипломатичним ходом, бо „тільки Петлюра з усіх українських сил погодився з так далеко просунутим на схід кордоном Польщі“²³.

Зрозуміло, що для польського уряду не потрібна була сильна українська держава, яка б проводила політику на об'єднання всіх українських земель. Польські політичні кола влаштувала держава-буфер, яка б, з одного боку, захищала кордони Польщі від більшовизму, а з іншого — була об'єктом колонізаторської політики Польщі. Так, виступаючи в пресі, І.Дашинський заявив: „Україна має великі економічні ресурси, якими ми можемо вигідно скористатися“²⁴. В ході „Київської виправи“ на захопленій польськими військами території України запроваджено військовий стан, чинилися розправи над місцевим населенням. Звичайним явищем були грабінництво, мародерство, єврейські погроми²⁵.

З іншого боку, польське керівництво намагалося економічно підпорядкувати уряд УНР. У травні 1920 р. відбувалися переговори між представниками польського уряду і Директорії щодо підписання фінансової угоди, за якою передбачалася виплата Директорією боргу польській стороні за військову допомогу грошима, продовольчими товарами, сировиною і призначеними для внутрішнього вжитку польської держави товарами, перелік яких визначав уряд Польщі²⁶. Умови фінансової угоди мали загарбницький характер стосовно української економіки. Виступаючи на обговоренні умов угоди, міністр фінансів Польщі Г.Страсбургер заявив: „Належить так забезпечити себе з економічного

боку, щоб ухилення українського уряду від повернення Польщі коштів давало нам право на власний розсуд відшкодувати понесені втрати, ґрунтуючись на факті володіння»²⁷.

Подібним змістом був наповнений і проект польсько-української економічної угоди, за яким Польща отримувала дозвіл на вивіз з України продуктів землеробства, залізних та марганцевих руд, заліза, тканини, вовни, фосфоритів та ін. Згідно з проектом під польський контроль повинні були перейти всі залізниці, банки, розробки корисних копалин на Україні²⁸.

Таким чином, польський уряд намагався економічними, фінансовими і торговими договорами підпорядкувати українську економіку своїм інтересам. На вимогу Ю.Пілухського міністерство земельних справ УНР очолив полк С.Стемповський. Взагалі, жодна з інструкцій варшавського міністерства закордонних справ не обходила питання українських поставок. Не випадково 17 травня 1920 р. МЗС Польщі інформувало польське посольство в Парижі, що «за допомогою України ми поправимо своє економічне становище і розрахуємося з боргами...»²⁹. Крім того, в польському уряді розроблялося питання і про взяття Директорією на себе частини російських боргів³⁰.

Незалежність УНР розумілася польськими урядовими верхами тільки під контролем Польщі. На думку міністра закордонних справ УНР А.Лівицького, «польський уряд більше боїться самостійної України, ніж радянської Росії»³¹.

Під впливом військових перемог в політичному середовищі Польщі зростала впевненість у відновленні польських кордонів зразка 1772 р.. На засіданні сейму 4 травня 1920 р. маршалек сейму Др.Тремпухунський, відзначивши, що «Київський похід» на Україну приніс спокій та порядок, водночас підкреслив готовність польського уряду вимагати кордонів, у межах яких проживають поляки. «Ми не маємо права лишати наших сородичів в пануванні якогось іншого уряду»³², — заявляв він.

В умовах реальної небезпеки втрати українських земель радянський уряд Росії розгорнув дипломатичну кампанію, спрямовану проти Польщі. Так, 19 травня 1920 р. в ноті урядів РСФРР і УСРР урядам Англії, Франції, Італії та США зазначалося: «Польські армії несподівано вторглися на територію Української Радянської Республіки, союзниці Російської Радянської Республіки. В той же час польський уряд заявив про визнання ним контрреволюційної групи Петлюри... і підписав з ним угоду, яка, будучи проведена в життя, перетворила б Україну в протекторат, підпорядкований союзниці Польщі»³³.

Наприкінці червня 1920 р. в повну силу розгорнувся радянський контрнаступ у Білорусії. Західний фронт, не давши змоги польській армії закріпитися на Немані, почав наступ на території Польщі, направивши війська на Варшаву.

Усвідомивши безпосередню небезпеку для польських кордонів, політичне середовище Польщі все більше піддавало критиці «українську політику» Ю.Пілухського, якого звинувачували у поразці «Київського походу». В липні 1920 р., виступаючи у сеймі, депутат Е.Оконя зауважував, що причиною важкого становища Польщі є «утопічна східна політика з шкідливим міражем України»³⁴. Ендеки заявляли, що відступ польської армії — це лише результат авантюристичного походу на Київ³⁵.

Користуючись успіхами Червоної армії, уряд РСФРР схилив Варшаву до підписання миру на вигідних для Польщі умовах. Ще 21 липня 1920 р. у «Зверненні Раднаркому до громадян Росії та України» за підписами В.Леніна, Л.Троцького та Г.Чичеріна була накреслена політика більшовицького уряду в цій галузі. «Питання територіальне не може складати для нас жодних утруднень. Разом з дійсними представниками польського народу ми без зусиль встановимо кордон Польщі незрівняно більш правильний і відповідний інтересам польського народу, ніж той, який маршал Фош та його поплічники накреслили... Дійсні кордони Польщі... будуть східніше від тих кордонів, які з Лондона і Парижа накреслили імперіалісти»³⁶, — зазначалося у зверненні. Уряд РСФРР ціною поступок у питанні встановлення кордонів Польщі намагався здобути симпатії в польському суспільстві.

На середину 1920 р. склалися всі умови для початку мирних переговорів між РСФРР і Польщею, в ході яких чільне місце займало українське питання, але це вже є темою окремого дослідження³⁷.

Таким чином, на початок 1920 р. Україна стала об'єктом анексіоністських планів польського і російського урядів. Політичне керівництво Польщі домагалось відторгнення західноукраїнських земель, тоді як радянський уряд Росії проводив політику на підпорядкування УСРР своєму впливові.

Україна на середину 1920 р., опинившись у вирі радянсько-польської війни, стала ареною як зовнішньополітичної боротьби, так і внутрішніх ідейно-політичних суперечностей. Дезорганізація українських політичних сил підірвала підвалини національної української державності і створювала умови для реалізації зовнішньополітичних планів урядів Польщі та РСФРР.

1. Російський центр хранения и изучения документов новейшей истории (далі – РЦХИДНИ), ф.17, оп.84, д.93, л.10.
2. Гражданская война на Украине. Сборник документов и материалов в трёх томах, четырёх книгах. – К., 1967. – Т.2. – С.593.
3. Там само. – С.595.
4. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВОВУ), ф.3696, оп.2, спр.659, арк.159,160.
5. Там само, арк.160.
6. РЦХИДНИ, ф.17, оп.84, д.93, л.24.
7. Там само.
8. ЦДАВОВУ, ф.3696, оп.1, спр.145, арк.18.
9. Документы и материалы по истории советско-польских отношений (далі – ДиМ). – М., 1964. – Т.2. – С.543.
10. ЦДАВОВУ, ф.3696, оп.2, спр.352, арк.1.2.
11. Там само, оп.1, спр.144, арк.32.
12. Там само.
13. Там само, оп.2, спр.319, арк.1.
14. ДиМ. – М., 1964. – Т.2. – С.569,570.
15. Kurjer Lwowski. – 1920. – 12 kwiecień.
16. ЦДАВОВУ, ф.3696, оп.2, спр.580, арк.30.
17. Там само, оп.1, спр.142, арк.50.
18. Там само.
19. Карпенко О. Імперіалістична інтервенція на Україні 1918–1920. – Львів, 1964. – С.195.
20. Archiwum Akt Nowych (далі ААН), Ambasada RP w Londynie, sygn.51, k.16.
21. ЦДАВОВУ, ф.3696, оп.3, спр.24, арк.23.
22. Kutrzeba S. Wyprawa kijowska 1920 roku. – Warszawa, 1937. – S.248.
23. Чубінський А. Боротьба за східні кордони Польщі в 1918-1921 рр. // Укр. іст. журн. – 1994. – № 6. – С.61.
24. ААН, Ambasada RP w Paryżu, sygn.158, k.19.
25. ЦДАВОВУ, ф.3696, оп.1, спр.142, арк.112.
26. ДиМ. – М., 1965. – Т.3. – С.33.
27. Симоненко Р. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (2-а половина 1919 – березень 1921 рр.). – К., 1965. – С.121.
28. ДиМ. – М., 1965. – Т.3. – С.35,36.
29. ААН, Ambasada RP w Paryżu, sygn.152, k.17.
30. Ibid, k.20.
31. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921 рр.: У 3-х томах. – Прага, 1942 (Прометей, 1950-1951). – Т.3. – С.27.
32. Kutrzeba S. Op. cit. – S.330,331.
33. ДиМ. – М., 1965. – Т.3. – С.64.
34. Там само. – С.108.
35. Там само. – С.89.
36. Там само. – С.175,176.
37. Галицька-Дідух Т. Українське питання на Мінській конференції (17 серпня – 2 вересня 1920 р.) // Вісник Прикарпатського університету. – 1999. – Вип. 2. – С.85-95; Ї ж. Українське питання на Ризькій мирній конференції (1920-1921 рр.) // Нова політика. – 1999. – № 5. – С.43-47.

Ігор Райківський

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА БУКОВИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В НАУКОВІЙ ПРАЦІ ПРОФЕСОРА В. М. БОТУШАНСЬКОГО

Монографія доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії України Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича Василя Мефодійовича Ботушанського, яка нещодавно вийшла друком у Чернівцях*, висвітлює історію розвитку провідної галузі економіки Буковини – сільського господарства в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від 1848 року, коли в краї було скасовано феодальні відносини і започатковано новий період історичного розвитку – вільного підприємництва та ринкових відносин, до початку Першої світової війни 1914 р., що перервала на деякий час цей процес і призвела до падіння австрійської влади на Буковині. В.М.Ботушанський поставив завдання дослідити сільське господарство краю у кількох аспектах: виробничому, соціально-економічному і політико-правовому.

У передмові автор справедливо зауважив, що обрана тема «має і пізнавальне, і виховне, і почасти й практичне значення»: «Історичний досвід засвідчує, що життєві сили суспільства, особливо в аграрних регіонах завжди визначалися станом його сільського господарства, і вихід із різних ускладнень, кризових явищ в економічному розвитку починався переважно із пожвавлення аграрного сектора виробництва...» (С.7). Це питання актуальне для молоді самостійної Української держави, адже процес реформування аграрних відносин у напрямку ринкового господарства проходить на її теренах досить болісно.

Рецензована монографія чітко структурована і складається з шести розділів. У першому розділі автор ґрунтовно з'ясував історіографію проблеми та джерельну базу дослідження. Названа проблема більшою чи меншою мірою цікавила багатьох дослідників – від австрійських істориків другої половини ХІХ ст. до сучасних вітчизняних, але вона так і не знайшла комплексного висвітлення в окремій праці. Джерельна база дослідження широка і включає документи та матеріали, що зберігаються в архівах і бібліотеках Чернівців (основну частину фактичного матеріалу почерпнуто з архівних фондів Державного архіву Чернівецької області та книжкових і газетних фондів Наукової бібліотеки Чернівецького держуніверситету), Львова, Києва, Відня, здебільшого німецькою мовою. Більша частина документів і матеріалів (у тому числі донесення крайових органів влади, статистичні дані, періодична преса тощо) вводиться у науковий обіг уперше.

Другий розділ присвячений аналізу процесу ліквідації залишків феодальної епохи. Вчений наголошує, що скасування панщини та інших феодальних повинностей на Буковині було рубіжною подією в історичному розвитку краю, яка стала можливою внаслідок демократичної революції 1848 р. в Австрії. Виникли сприятливі умови для формування нового ладу конституційної представницької демократії і вільного ринкового економічного підприємництва. Але поразка революції, наступ реакційних сил призвели до того, що декларовані реформи були проведені з максимальним урахуванням інтересів поміщиків. Так, за отриману землю колишні буковинські селяни-кріпаки, за підрахунками В. М. Ботушанського, протягом другої половини ХІХ ст. заплатили суму, котра була в 2,2 рази вища первісної. Селянство змушене було викуповувати пропінанцію та інші повинності колишньої феодальної епохи. Читач знайде у книзі яскраві докази, наскільки важко вирішувалося сервітутне питання, селяни почали боротьбу за ліси і пасовиська, що були привласнені поміщиками.

* Ботушанський В. Сільське господарство Буковини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 340 с.

У третьому розділі автор у загальних рисах охарактеризував стан сільського господарства. Зокрема, з'ясовано структуру сільськогосподарського населення краю, вплив податкової, тарифної і митної політики уряду на розвиток землеробства та тваринництва, зміни у земельних угіддях, посівних площах, поголів'ї худоби тощо. На кінець ХІХ – на початок ХХ ст. Буковина залишалася переважно аграрною провінцією, сільськогосподарське населення в її північній частині, наприклад, становило в 1890 р. понад 75 %. Щоправда, питома вага промислового, ремісничого і особливо торгового люду все більше зростала. Детально проаналізовані різні аспекти (соціальний, національний, релігійний) структури населення, зайнятого в сільському господарстві. Довідуємося, що домінуючою посівною культурою на Буковині була кукурудза – традиційний давній і основний харчовий продукт не менше як 3/4 населення краю, сіяли також пшеницю, жито, ячмінь, овес, картоплю, цукрові буряки, тютюн та ін. Причому по кожній культурі наведено дані про урожайність та валові збори, які загалом не були високими. Крім рослинництва, що залишалася основною галуззю сільського господарства, заходи з інтенсифікації охопили тваринництво, значно зросло поголів'я коней, великої рогатої худоби, свиней, птиці. В. М. Ботушанський переконливо доводить, що економічні інтереси Буковини, як і інших окраїн, метрополія ігнорувала, зокрема в галузі митної політики.

Четвертий розділ висвітлює земельні та орендні відносини в краї. На думку автора, раціональне ведення землеробства у пореформений період ускладнювала надзвичайна роздробленість землеволодіння. Постає проблема поліпшення землеустрою, але заходи з метою укрупнення земельних ділянок австрійський уряд проводив досить повільно. Багато місця у книзі приділено аналізу еволюції великого приватного землеволодіння, яке перебувало у власності фізичних (поміщики) та юридичних (Православний релігійний фонд, держава, край тощо) осіб. Відбулися зміни у великому землеволодінні, питома вага якого поступово скорочувалася і в північних повітах Буковини становила 42 % в кінці ХІХ ст. Все ж великі земельні господарства переважали в третині сіл краю і порівняно з іншими провінціями імперії займали відносно найбільше площі. «Це свідчило, з одного боку, про збереження впливу великих землевласників в економічному житті (відповідно і в політичному), про слабку, повільну трансформацію дворянського і особливо церковно-державного землеволодіння в буржуазне, – робить висновок автор, – а з другого – про значні резерви для вирішення аграрно-селянського питання» (С.106). Автор детально проаналізував втягнення великої земельної власності у процес купівлі-продажу, створення ринку табулярної землі. Так, протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. ціна землі зростає приблизно в 5-7 разів. Що стосується дрібного приватного землеволодіння у пореформений період, то В. М. Ботушанський на основі статистичних даних чітко показав загострення проблеми селянського малоземелля. Більшість буковинського селянства мала недостатньо для прожиття землі, деяка частина взагалі пролетаризувалася, тобто втрачала свою землю. Водночас посилювалися соціальні контрасти, розшарування в селянському середовищі: з одного боку, були селяни-бідняки, а з іншого – великі селянські землевласники. Їїстрота земельних відносин у краї нерідко призводила до трагедій, коли за шматок землі брат вбивав брата, а син – матір. Про це цікаво, на конкретних прикладах розповідається в монографії. У кінці цього розділу В. М. Ботушанський проаналізував орендні відносини на селі, які набули значного поширення в умовах постійної нестачі капіталів, браку підприємливості, фахових знань серед поміщиків. Орендували маєтки дворян переважно представники грошового капіталу, здебільшого (понад 4/5) євреї. Останні, як правило, здавали частину орендованої поміщицької землі в суборенду місцевим малоземельним, а то й безземельним селянам, швидко збагачуючись за рахунок їхньої праці.

У п'ятому розділі з'ясовано характерні риси розвитку товарного виробництва в пореформений період. Автор підкреслив важливість заходів щодо інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, оскільки значно (в 2,1 рази) збільшилася чисельність населення

краю, особливо неземлеробського, відповідно зріс попит на продовольство і сільськогосподарську сировину. Отже, не було змоги нарощувати виробництво сільськогосподарської продукції “лише за рахунок розширення посівних площ чи простого збільшення поголів'я худоби” (С.212). Ось чому в землеробстві почалося впровадження правильних сівозмін, поліпшення насінневої справи та удобрення ґрунту, меліорація земель, застосування машин і удосконалених знарядь праці. Чимало було зроблено і в тваринництві: поліпшувалася племінна справа шляхом довозу з інших провінцій кращих порід худоби, розширювалася кормова база, налагоджувався ветеринарний нагляд тощо. Зазначені новації, стверджує автор, майже не торкнулися дрібних селянських господарств, в основному через брак відповідних коштів і малограмотність селян. В окремому параграфі знайшла відображення діяльність фахових товариств з метою поширення сільськогосподарських знань, серед них найпомітнішим стало “Товариство крайової агрокультури герцогства Буковини”, засноване в 1851 р. Особливу увагу звернуто на посилення товарно-грошових ринкових відносин у сільському господарстві, яке було пов'язане з тим, що поміщики і частково селяни (за підрахунками автора, з них постійно лише 17 %) збільшували виробництво продукції землеробства та тваринництва на продаж. Далі професор аналізує ринки збуту і ціни на сільгосппродукцію, стверджуючи, що чільне місце в торгівлі займали ярмарки і тижневі торги (базари), пізніше – магазини, зернова біржа та ін. В кінці розділу В. М. Ботушанський проаналізував зв'язок сільського господарства з промисловою переробкою сільськогосподарської сировини та іншими промислами, що свідчило про утвердження капіталізму на селі. Цікаво довідатися, приміром, що найбільш поширеною була переробка картоплі й зерна на гуральнях, причому за виробництвом спирту на душу населення поміщицькими гуральнями Буковина займала серед 11 провінцій перше місце (9 л), перевищуючи загальноавстрійський показник у 2,3 рази. Більшість виготовленої продукції використовувалася для місцевого вжитку, завдяки чому поміщики на Буковині, як і в Галичині, споживали українське селянство.

Нарешті, шостий розділ має назву “Банківський і лихварський капітал у сільському господарстві. Селянська кооперація”. Підкреслюється, що “вступ сільського господарства Буковини у систему ринкових відносин потребував грошей, капіталу” (С.215). Великі господарства нерідко брали гроші в банках (під певний процент з гарантією повернення – найчастіше під заклад землі), що давало змогу розширити сільськогосподарське виробництво: купити більш досконалий інвентар і машини, штучні добрива, сортове насіння тощо. Натомість дрібні землевласники, селяни не мали доступу до дешевого банківського кредиту і змушені були користуватися приватним з його непомерними (від 20 до 300 і більше) процентами. Лихварі-євреї нещадно визискували буковинських селян у різних формах – лихви грішми, лихви хлібом, лихви худобою, лихви землею та ін. Зростала іпотечна заборгованість, коли кредитористувачі, переважно власники дрібних селянських господарств, не могли своєчасно погасити позики. Необхідність захисту своїх економічних інтересів спонукала селянство до створення досить широкої системи кооперації (спілки споживчі та збутові, виробничі, орендні і т. д.). З'ясовано розвиток спілкового, кооперативного руху, який мав у цілому позитивне значення.

У висновках В. М. Ботушанський ґрунтовно і лаконічно підсумовує дослідження, визначивши найбільш характерні риси аграрної еволюції на Буковині в другій половині XIX – на початку XX ст. Позитивно, що автор провів історичну паралель із сучасністю і дав рекомендації по використанню досвіду реформування аграрних відносин, при творчому його переосмисленні, в умовах незалежної України. Книгу завершують додатки (понад 90 на стор.243-318), складені для досягнення переконливішої доказовості та її унаочнення.

Такий зміст рецензованої книги В. М. Ботушанського, сподіваємося, зацікавить науковців, викладачів, учителів, студентську молодь, широкі читацькі кола.

НАШІ АВТОРИ

АНТОНЮК Валентина Геніївна – заслужена артистка України, кандидат філологічних наук, професор кафедри естрадного співу Київського Національного університету культури і мистецтв, дійсний член Міжнародної педагогічної академії, член Національної спілки письменників України.

БАБИНСЬКИЙ Ярослав Іванович – викладач кафедри музики і хореографії Прикарпатського університету ім. В.Стефаніка, член Спілки композиторів України. Науковий інтерес – етномузикологія.

БАРАН Володимир Данилович – член-кореспондент НАН України, завідувач відділом археології давніх слов'ян Інституту археології НАН України. Спеціаліст у галузі слов'яно-руської археології, керівник Галицької археологічної експедиції. Автор монографій „Слов'яни над Дністром і Прип'яттю“ (1972), „Черняхівська культура“ (1981), „Пражська культура“ (1982), „Давні слов'яни“ (У серії „Україна крізь віки“, 1998) та ін. Лауреат Державної премії України.

ВЕЛИКОЧИЙ Володимир Степанович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, начальник відділу наукової та навчально-методичної діяльності Прикарпатського університету ім. В.Стефаніка. Досліджує джерела до вивчення історії Української революції 1917-1920 рр.

ГАЛИЦЬКА-ДІДУХ Тамара Вячеславівна – аспірант кафедри історії України Прикарпатського університету ім. В.Стефаніка, займається дослідженням українського питання на Ризькій мирній конференції (1920-1921 рр.).

ГЕНИК Віталій Степанович – аспірант кафедри історії України Прикарпатського університету ім. В.Стефаніка. Досліджує дохристиянські вірування слов'ян.

ГРИЦАН Анатолій Васильович – начальник управління культури Івано-Франківської обласної держадміністрації, заслужений діяч мистецтв України, вивчає історію української культури на Прикарпатті, зокрема діяльність товариства „Просвіта“ у міжвоєнний період.

ДЕБЕНКО Василь Зеновійович – викладач кафедри історії слов'ян Прикарпатського університету ім. В.Стефаніка. Дослідник історії етнополітичного розвитку Російської держави XV-XVIII ст.

ЖАЛОБА Ігор Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії Чернівецького держуніверситету ім. Ю.Федьковича. Вивчає розвиток транспорту на західноукраїнських землях у складі Австрії (Австро-Угорщини).

ЗАВАЛЬНЮК Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Сфера наукових зацікавлень: суспільно-політичний рух в Україні другої половини XIX – початку XX ст.

КАФАРСЬКИЙ Володимир Іванович – кандидат історичних наук, професор. Народний депутат України. Автор книги „Нація і держава. Культура, Ідеологія, Духовність“ (2000), працює над проблемою “Політичні чинники становлення і розвитку української нації”.

КИРИЧУК Юрій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент Львівського Національного університету ім. І.Франка. Займається дослідженням історії ОУН-УПА, автор монографії “Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50 рр. XX ст.” (2000).

КОЗУЛЯ Олесь Якович – кандидат філософських наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. Спеціаліст з історії жіночого руху в Україні, є автором книги “Жінки в історії України” (1993).

КОЧКІН Ігор Тарасович – старший викладач кафедри всесвітньої історії Прикарпатського університету ім. В.Стефаніка. Досліджує проблеми трипільської культури Північно-Східного Передкарпаття.

КУГУТЯК Микола Васильович – доктор історичних наук, доктор філософії, професор, декан історичного факультету, завідувач кафедри всесвітньої історії Прикарпатського університету ім. В.Стефаніка. Автор книг „Галичина: сторінки історії. Нарис суспіль-

но-політичного руху (XIX ст.-1939 р.)“ (1993), „Голодомор 1933-го і Західна Україна (Трагедія Наддніпрянщини на тлі суспільних настроїв західноукраїнської громадськості 20-30-х років)“ (1994). Досліджує проблеми національно-політичного руху в Галичині у 1890-1939 роках.

ЛИТВИН Сергій Харитонович – доктор історичних наук, доцент Севастопольського військово-морського інституту, полковник. Дослідник державотворчої діяльності Симона Петлюри.

МАРЧУК Василь Васильович – кандидат історичних наук, доктор філософії, доцент кафедри історії України Прикарпатського університету ім. В.Стефаніка. Досліджує історію української церкви.

МОСКАЛЮК Михайло Федорович – викладач кафедри політології Прикарпатського університету ім. В.Стефаніка, займається дослідженням українського християнсько-суспільного руху міжвоєнної Галичини.

МРОЗИЦЬКА Уляна Любомирівна – викладач класичних мов кафедри загального і порівняльного мовознавства Прикарпатського університету ім. В.Стефаніка. Науковий інтерес – проблеми мовних контактів та лексичних запозичень у слов'янських мовах.

ПОПОВА Зоя Василівна – кандидат історичних наук, доцент, перший проректор Київського Національного університету культури і мистецтв, Заслужений діяч мистецтв України, працює над проблемою історії українських аматорських театральних колективів, зокрема в діаспорі.

РАЙКІВСЬКИЙ Ігор Ярославович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського університету ім. В.Стефаніка. Досліджує історію суспільно-політичного руху в Галичині XIX ст. – 1939 р.

РАФАЛЬСЬКИЙ Олег Олексійович – кандидат історичних наук, доцент, керівник Центру політичних технологій Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Сфера наукових інтересів: політичні і національні процеси в Україні XX століття.

САВЧУК Борис Петрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії та джерелознавства Прикарпатського університету ім. В.Стефаніка. Дослідник діяльності українських громадських організацій у Галичині останньої третини XIX ст. – 1939 р. Є автором монографій „Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.)“ (1998), „Український Пласт. 1911-1939“ (1996), „Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.)“ (1999) та ін.

СТЕПОВИК Дмитро Власович – доктор філософії, габілітований доктор мистецтвознавства, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України, професор Київської духовної академії та Українського вільного університету (м.Мюнхен). Дослідник давнього українського релігійного мистецтва та мистецьких зв'язків України із Заходом, а також творчості видатних майстрів образотворчого мистецтва української діаспори. Автор монографій „Українсько-болгарські мистецькі зв'язки“ (1975), „Українська графіка XVI-XVIII ст.: еволюція образної системи“ (1982), „Леонтій Тарасевич і українське мистецтво барокко“ (1986), „Історія української ікони X-XX ст.“ (1996) та ін.

ТОМЕНЧУК Богдан Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Прикарпатського університету ім. В.Стефаніка. Спеціаліст у галузі слов'яно-руської археології. Займається проблемами містоутворення та давніх державотворчих процесів у Галичині. Керівник Галицької археологічної експедиції Прикарпатського університету.

ФЕДОРЧАК Петро Степанович – доктор історичних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри історії слов'ян Прикарпатського університету ім. В.Стефаніка. Займається дослідженням проблем розвитку слов'янських країн у XX ст., взаємин між Україною і слов'янськими країнами, а також історії освіти на Прикарпатті.

ХОМИН Василь Михайлович – аспірант кафедри образотворчого мистецтва та дизайну, член Спілки дизайнерів України, займається дослідженням монументального і сакрального мистецтва Галичини XX ст.

© Видавництво „Нова Зоря“,
 м. Івано-Франківськ, пл. А. Міцкевича, 5,
 тел./факс (0342) 55-24-45; тел. (03422) 254-49
<http://www.il.if.ua/~pz> e-mail: nz@il.if.ua
 Реєстраційне свідоцтво № 40-п-009289 від 23.12.1996.

Підписано до друку 05.03.2001. Формат 60x84 1/8.
 Папір офсетний. Гарнітура Бастіон. Друк офсетний.
 Ум. друк. арк. 24,4. Ум. фарбовідб. 25,2. Обл. вид. арк. 23,8.
 Зам. № 28. Накл. 500.

Віддруковано у друкарні видавництва „Нова Зоря“.
 м. Івано-Франківськ, пл. А. Міцкевича, 5,
 тел. (03422) 254-49